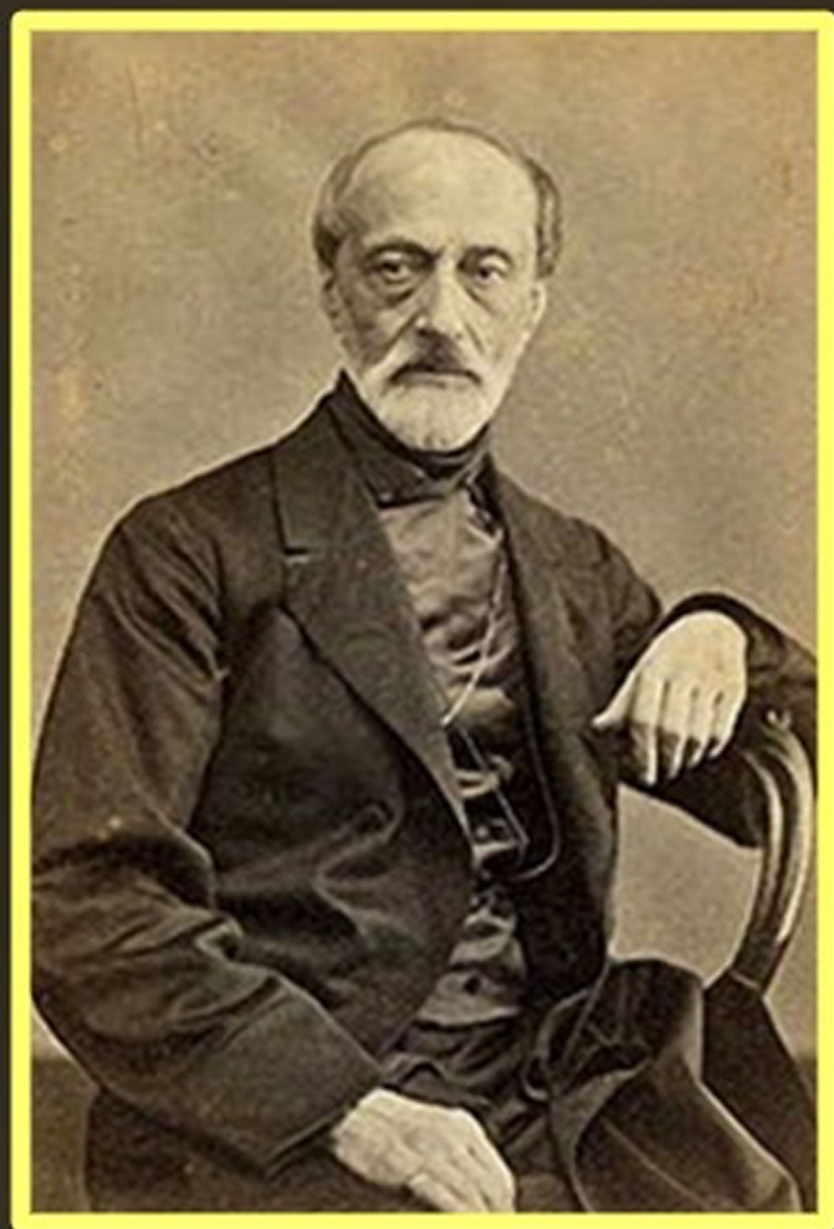

जोसेफ मॅझिनी

लेखक -

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर

जोसेफ मॅडिनी

लेखक: स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर

इंटरनेट अधिकार

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

स्वातंत्र्यवीर सावरकर मार्ग, दादर पश्चिम, मुंबई ४०००२८

प्रकल्प संचालक : रणजित विक्रम सावरकर

www.savarkarsmarak.com

जोसेफ मॅडिनी

भाषांतरकर्त्याची प्रस्तावना

शास्त्रांची प्रमेये ही कालदेशांनी मर्यादित नसतात. भूमितीचे सिद्धांत हे ग्रीसमध्ये जितके सत्य आहेत तितकेच ते हिंदुस्थानातही आहेत नि ते युक्लिडच्या काळी जितके यथार्थ होते तितकेच आजही आहेत. मानवी जातीचे विस्तृत क्षेत्र नि कालाची अनंतता ध्यानात घेऊन त्यांच्या अनुरोधाने बसविलेले जे सिद्धान्त असतात ते सर्व काली नि सर्व मनुष्यांना सारखेच लागू आहेत. असले सर्वसाधारण सिद्धांत पठन करणे नि त्यांचा आपल्या स्वतःचे उन्नतीसाठी उपयोग करणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. प्रत्येक मनुष्य मागच्या इतिहासाचा नि अनुभवाचा फायदा न घेता मनुष्यजातीने आरंभी केलेल्या चुका पुन्हा करू लागल्यास मानवी उत्क्रांति खंडली, असेच म्हणावे लागेल. मनुष्य जातीने जे प्रश्न सोडवून ठेविले आहेत ते पुन्हा सोडविण्यात काल व्यर्थ घालविण्यापेक्षा त्या प्रश्नांची कालदेशांनी अमर्यादित अशी उत्तरे जी अनेक तत्ववेत्त्यांनी सिद्धांतरूपाने ग्रथित केलेली आहेत. ती समजावून घेऊन ज्या प्रश्नांची उत्तरे मनुष्यजातीला अजून मिळाली नाहीत ते प्रश्न सोडविण्यात तो काल घालविणे, हेच श्रेयस्कर आहे. मानवी उत्क्रांति सुलभ करण्यासाठी तत्ववेत्त्यांनी जगाचा आजपर्यंतचा अनुभव व्यर्थ न जाऊ देता त्याचे सूक्ष्म परीक्षण करून सर्वव्यापी तत्वे सिद्ध केलेली आहेत. ज्योतिषशास्त्र, भूमितिशास्त्र, रसायनशास्त्र वगैरे शास्त्रांची आज जी रूपे दिसत आहेत ती मनुष्यांच्या निरनिराळ्या अनुभवावरून सर्वसामान्य ठरलेली तत्वे संग्रहित केल्यानेच शक्य झालेली आहेत. त्या शास्त्रांतील ती सर्वव्यापी तत्वे सर्व देशांना नि सर्व काली लागू होणारी असल्याने त्यांचा फायदा मुद्दाम करून न घेता पुन्हा 'पहिले पाठे पंचावन' करित बसणे हा मूर्खपणाचा कळस आहे. ही गोष्ट जशी ज्योतिषशास्त्र, भूमितिशास्त्र नि रसायनशास्त्र वगैरेना लागू आहे, तशीच ती राजकारणशास्त्रालाही लागू आहे. राजकारणशास्त्राची उत्क्रांति मनुष्याच्या प्रगमनाबरोबरच होत आलेली आहे. राजकारणशास्त्रातही इतर शास्त्रसत्त्यांप्रमाणे काही तत्वे कालदेशाने अमर्यादित अशा महत्सत्त्यांच्या योग्यतेला पावलेली आहेत. त्या सत्याचे ज्ञान असणे, मनुष्यजातीच्या आजपर्यंतच्या अनुभवाचा फायदा घेणे, भूतकालच्या यष्टीचा भविष्य मार्ग गमनास आधार घेणे आणि "इतिहास-प्रदीपेन मोहावरणघातिना लोकगर्भ-गृहं कृत्स्नं यथावत्" संप्रकाशित करण्यास तत्पर होणे हे अत्यंत श्रेयस्कर आहे. इतर राष्ट्रांनी अनेक शतके त्रास सोसून नि अनेक देहांचे बळी देऊन जी महत्तत्वे शोधून काढली आहेत त्यांचा उपयोग न करून घेता जर एखादा देश अज्ञानात जाणून बुजून

चाचपडत राहत असेल तर ह्या राष्ट्रीय आंधळेपणाबद्दल त्यास परिणामी भयंकर पश्चाताप झाल्याशिवाय राहणार नाही. आग लागली असता त्यावर पाणी ओतावे हे सर्वमान्य तत्व मुद्दाम फेटाळून त्या आगीवर घृताचा वर्षाव करून ती विझते की नाही म्हणून धिमेपणाने प्रयत्न करणाऱ्या पढतमूर्खाला त्या आगीच्या डोंबात दग्ध होण्याशिवाय दुसरे काय बक्षिस मिळणार आहे? अशी स्थिति माझ्या प्रिय आर्यभूमीची होऊ नये म्हणून माझ्या तरुण देशबंधूंनी राजकारणातील अंतिम सत्ये नि महत् सिद्धांत शिकावे अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. ही सत्ये शिकण्यास राजकारणशास्त्रात ज्यांनी अग्रेसरत्व मिळविले आहे त्यांच्या उपदेशामृताच्या प्राशनाशिवाय दुसरा उत्तम मार्ग नाही; नि राजकारणशास्त्रांत ज्यांनी अग्रेसरत्व मिळविले आहे, अशा तत्ववेत्त्यांमध्ये महाभाग मॅझिनीशिवाय तरुण राष्ट्र-भक्तांना उत्साहक, दिव्य, प्रेमळ, नि उदात्त अशा राष्ट्रमंत्रांची दीक्षा देण्यास कोणता गुरु सापडणार आहे?

“नाही, नाही, राष्ट्रे कधीही मरत नाहीत. परमेश्वर गांजलेल्याचा कैवारी आहे. त्याने मनुष्याला स्वातंत्र्यात राहण्यासाठी उत्पन्न केले आहे. तुम्ही मनात आणा की तुमचा देश स्वतंत्र झालाच!” याहून अधिक उत्साहक असा दुसरा कोणचा राष्ट्रमंत्र आहे? “एकदा मनुष्याने असा निश्चय केला की, मी स्वातंत्र्य, स्वदेश नि मानव्य यावर भक्ति करितो की मग त्याने स्वातंत्र्यासाठी, स्वदेशासाठी नि मानव्यासाठी लढलेच पाहिजे, अखंड लढले पाहिजे, सर्व आयुष्यभर लढले पाहिजे, शक्य त्या त्या शस्त्राने लढले पाहिजे, तिरस्कारापासून तो मरणापर्यंत सर्व संकटे तुच्छ मानिली पाहिजेत, द्वेषाला नि निंदेला तोंड दिले पाहिजे, दुसऱ्या कोणच्याही फलाची आकांक्षा न करिता फक्त कर्तव्य म्हणून त्याने तत्पर झाले पाहिजे!” याहून अधिक दिव्य असा दुसरा कोणचा राष्ट्रमंत्र आहे? “प्रीती करा, तरुणहो, प्रीती करा, मनुष्याला परमेश्वराकडे नेणारी प्रीती ही सोपानपरंपरा आहे. कुटुंबावर प्रीती करा, स्वदेशावर प्रीती करा. तरुण हो, मनुष्य जातीवर प्रीती करा!” याहून अधिक प्रेमळ असा दुसरा कोणचा राष्ट्रमंत्र आहे? नि “नुसती इटली स्वतंत्र होऊन काय उपयोग! आपण स्वतंत्र होताच दुसऱ्यांना स्वतंत्र केले पाहिजे.” याहून अधिक उदात्त असा दुसरा कोणचा राष्ट्रमंत्र आहे? अशा या राष्ट्रीय मंत्रांचा मंत्रद्रष्टा जो इटलीचा स्वातंत्र्यदाता देशभक्त मॅझिनी त्याचे आत्मचरित्र नि काही राजकीय लेख यांचे भाषांतर या ठिकाणी केले जात आहे. या लेखांनी दोन कोटी लोकांना चैतन्य आले. या लेखांचे पाणी गॅरिबाल्डीच्या तरवारीवर झळकत होते. या लेखांनी युरोपची सिंहासने उलथीच्या पालथी केलेली आहेत. या लेखांनी इटली देश स्वतंत्र झाला आहे. नि सर्व परतंत्र देशांना स्वातंत्र्य देण्यांचे सामर्थ्य या लेखांमध्ये भरलेले आहे! मॅझिनीने ही तत्वे केवळ इटलीकरिताच सांगितलेली नाहीत. इटली निमित्त मात्र असून ही राजकारणशास्त्रांतील महत्सत्ये त्या

महात्म्याने सर्व मनुष्यजातीसाठी प्रकट केलेली आहेत. हा स्वातंत्र्यसुधेचा मेवा सर्व संतप्त भूमिकांकडे वळला आहे. चातकांनो, ही संधी साधून आपापल्या तृषा भागवून घेणे हे आता तुमच्या हाती आहे!

यापेक्षा मॅझिनीचे लेखांची प्रस्तावना मी पामर जास्त ती काय लिहिणार? तथापि या पुस्तकात त्याचे निवडक लेख तुटक रीतीने भाषांतर केलेले असल्याने मॅझिनीच्या सर्व मतांची बरोबर साखळी जुळविणे हे जरा अवघड जाणार आहे. एतदर्थ या महात्म्याच्या राजकीय मतांची दिग्दर्शना होईल तितकी त्याच्याच वाक्यात गुंफून संक्षिप्त नि साररूपाने तयार केली असता ती समजण्याला सुलभ पडेल अशा आशेने मी तसे करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

जगामध्ये आजपर्यंत जेवढ्या राज्यक्रांत्या झाल्या त्या सर्वांहून इटलीच्या राज्यक्रांतीत उदात्त वृत्तीचा कळस झालेला आहे. स्वदेशाभिमानाची ज्योत इतकी प्रज्वलित झालेली होती, प्रत्येक देशभक्त व्यक्तिविषयक सुखाबद्दल इतका उदासिन होता, स्वदेशासाठी सर्वस्व वाहण्याची इतकी चढाओढ सुरू होती, परक्या सत्तेकडून हे चैतन्य दाबून टाकण्यासाठी इतके भयंकर जुलूम करण्यात येत होते, त्या जुलुमांत देशभक्तांचे तांडे चिरडले जात असतांही प्रत्येक वर्षी लोकक्षोभाची उसळी इतकी विलक्षण नि निधड्या छातीची होत होती नि अखेर साठ वर्षांवर लढून लढून देशवीरांनी इतक्या चिकाटीने यश मिळविले की, या सर्व महत्कृत्यांनी नि महनीय नरमण्यांनी अत्कृत अशी दुसरी राज्यक्रांती आजपर्यंत झालेली नाही, असे इतिहासास कबूल करावे लागते. या इटलीच्या राज्यक्रांतीत सद्गुणांचा जो इतका उत्कर्ष झाला याचे मुख्य कारण हे आहे की, ती राज्यक्रांती ही व्यक्तीसाठी, लोभासाठी किंवा त्वेषासाठी झालेली नसून तिचा पाया अत्यंत उन्नत अशा महत्तत्वांवर रचलेला होता. “मोठाल्या क्रांत्या ह्या तरवारीपेक्षा तत्वांनीच घडवून आणलेल्या असतात.” तरवारीशिवाय तत्वांचा जय होत नाही ही दुःखाची गोष्ट आहे नि म्हणून इटलीने तरवार उपसली. परंतु “त्या तरवारीचे अग्रभागी जर सत्याचे अधिष्ठान नसते तर त्या तरवारीला तिने स्पर्शही केला नसता.” ज्या तत्वांवर या पवित्र स्वातंत्र्ययुद्धाचा पाया रचला होता ती तत्त्वे प्रथमतः मॅझिनीने इटलीस शिकविली. इटलीच्यासाठी लढलेल्या देशभक्तांमध्ये मॅझिनीच्या ‘तरुण इटलीत’ ज्यांनी शिक्षण घेतले नव्हते असे लोक फारच थोडे होते. या तत्वविचारास नि इतर राजकारणपटू कारस्थान्यांच्या उपदेशात एक महत्त्वाचा भेद आहे. मॅझिनीचे राजकारण हे केवळ ऐहिक नि स्वार्थप्रवृत्तींचे नव्हते. तसे असते तर त्या राजकारणाने प्रवृत्त झालेल्या देशवीरांचे अंतःकरणात इतक्या उदात्त वृत्तीचा उदय झाला नसता. मॅझिनीचे राजकारण हे प्रवृत्ति नि निवृत्ति ह्यांचे एकीकरण होते. त्याच्या राजकारणाची इमारत ही नीतीच्या पायावर

उभारलेली होती, हे सिद्ध केल्याने त्या वेळेपर्यंत राजकारणाची थोर पुरूषांकडून जी अवहेलना होत असे ती नष्ट झाली. राजकारण हे स्वार्थाचे नि अप्पलपोटेपणाचे शास्त्र आहे नि यात जो बळी तो कानपिळी या पशुवृत्तीचाच अंमल आहे अशी सर्वत्र समजूत असल्याने या राजकारणाचा साधुपुरूषांना तिटकारा येणे साहजिक होते. दुसऱ्याच्या देशावर घाला घालणे, त्याचे स्वातंत्र्य लुबाडून घेणे, हे जर राजकारण असेल-तोपर्यंत नि अजूनही ते बहुतेक राष्ट्रांकडून तसेच आहे असे मानण्यात येते-तर मग त्या राजकारणात नि नरकात भेद कोठे राहिला? मॅझिनीने राजकारणास या नरकगामी कल्पनेपासून मुक्त केले. राजकारण हे परमेश्वरी कर्तव्य आहे असे त्याने स्पष्ट रीतीने सिद्ध केले. प्रवृत्ति नि निवृत्ति ही दोन परस्परविरोधी तत्वे नसून ती एकाच मार्गाच्या दोन भिन्न भागांची नावे आहेत असे त्याने प्रतिपादन केले. “नाही, स्वर्ग नि पृथ्वी यांच्यामध्ये विरोध आहे किंवा ती भिन्न आहेत हे सत्य नाही. नाही, स्वर्गात सत्य नि न्यायाचे ईश्वरी राज्य चालावे नि पृथ्वीवर असत्य नि अन्याय्य यांचा अंमल चालावा हे खरे नाही. पृथ्वी ही स्वर्गाची शिडी आहे.” राजकारणाला स्वार्थपरायणतेचे हिडीस स्वरूप देणाऱ्या लोकांची चुकी अशा रीतीने उघडकीस आणून मग मॅझिनीने फाजील धर्माभिमान्यांचा समाचार घेतला आहे. धर्माने राजकारणात लक्ष घालणे आवश्यक आहे. इतकेच नव्हे तर ते त्याचे कर्तव्य आहे. राजकारण म्हणजे समाजाची, स्वदेशाची नि स्वराष्ट्राची दास्यमोचना नि संवर्धना होय. तिकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे मनुष्यजातीवर आलेले भयंकर संकट निमूटपणे पाहण्याचे अक्षम्य पातक करणे होय. धर्माची खरी व्याख्या म्हणजे मनुष्यमात्राचे धारण करणे ही होय. मनुष्यमात्र दास्यपंकात किंवा अनितीत पिचत असता आपण तेवढे स्वतःस मुक्त करून घेऊ ही समजूत ढोंगीपणाची आहे. भूतदयेशिवाय स्वतःच्या मुक्तीला दुसरा मार्ग नाही. “तुमची जेव्हा चौकशी होईल तेव्हा परमेश्वर तुम्हाला असे विचारणार नाही की, ‘तुम्ही स्वतःच्या कल्याणासाठी काय केलेत?’ तर तो तुम्हाला असेच विचारणार आहे की, ‘तुम्ही भूतमात्राच्या कल्याणाकरिता काय केले आहे? मी जे स्वदेश बंधू तुम्हाला दिले, त्यांच्या कल्याणाकरिता काय केले आहे?’” हे भूतमात्रांचे अंतिम कल्याण करण्यासाठी, त्यांची ज्ञानाने नि पावित्र्याने आत्मोन्नति होण्यासाठी नि त्यांना सत्कृत्ये करण्यास सामर्थ्य येण्यासाठी पहिली अत्यंत आवश्यक गोष्ट म्हटली म्हणजे त्यांचे दास्यविमोचन करणे - त्यांस स्वातंत्र्य मिळवून देणे - ही होय. जोपर्यंत एखाद्या व्यक्तीला तुरुंगात बांधून टाकिले आहे, तोपर्यंत तिच्या हातून सत्यकृत्ये घडणे नि प्रगमन होणे हे जितके अशक्य आहे तितकेच जोपर्यंत एखादा देश राजकीय पारतंत्र्यात खिळून टाकलेला आहे तोपर्यंत त्याच्या हातून मानवी प्रगमनाला मदत होणे हे अशक्य आहे. अशा स्थितीत, “आपण सर्वजण एकमेकांच्या मुक्ततेबद्दल जबाबदार आहोत. जर आपण आपल्या इतर मानवी बंधूस परवशतेत नि अज्ञानात तसेच पडू देऊ, तर परमेश्वराचा द्रोह केल्याचे महत्पाप

आपल्या मारुथी बसेल. स्वतःची उन्नती नि मुक्तता करण्याचा एकच मार्ग आहे. नि तो सर्वाना मुक्ति मिळेल असा प्रयत्न करणे हा होय.” आपण ज्या देशांत जन्मलो नि ज्या देशाचे अन्न खाल्ले त्याचे कर्ज फेडल्याशिवाय आपणास स्वर्गाची दारे खुली होणार नाहीत, हे व्यक्तिविषयक मोक्षासाठी धडपडणार्या ढोंगी साधूस किंवा भ्रमिष्ट धर्माभिमान्यांस कळले पाहिजे.

“भूतांची दया हे भांडवल संता ।
आपुल्या ममता नाही देही ॥
तुका म्हणे सुख पराचिया सुखे ।
अमृत हे मुखें स्त्रवतसे ॥”

हे खरे धर्मरहस्य होय, नि म्हणून धर्माभिमान्यांस नि धर्मोपदेशकांस मॅझिनी विचारतो, “अहो धर्माधिकारी हो, तुमचाही जन्म या भूमीतच झाला नाही काय? तुम्हांलाही या भूमीनेच पोसले नाही काय? हिच्याच दुधावर तुम्ही वाढला नाही काय? मग ती जुलुमाखाली चिरडत असता तुम्ही स्वस्थ बसून स्वर्गात कसे चढाल? तुम्हाला देश नाही काय? तुम्हाला भूतदया नाही काय? तुमच्या या कृतघ्नतेने तुम्ही पापी ठरता आहा. धर्म हा आता तुमच्या छावणीत नसून तो आमच्या छावणीत आलेला आहे. बायबलमध्ये स्वातंत्र्य पवित्र मानले नाही काय? नि तुमचा देश पारतंत्र्याने अपवित्र झालेला नाही काय? मग सर्वत्र स्वातंत्र्य नांदावे, मनुष्यातील द्वेषभाव नष्ट व्हावा, धर्माचा खरा जयजयकार व्हावा, अशी जर तुमची खरी इच्छा असेल तर तुम्ही आम्हांस मिळा.” अशा रीतीने धर्म हा राजकारणाचा विरोधी नाही हे मॅझिनीने आपल्या अधिकारयुक्त वाणीने प्रतिपादन केले. तो स्वतःच एका ठिकाणी म्हणतो की, “राजकारणाला आम्ही धर्माच्या उच्चतेप्रत नेले.” जे कारस्थानपटु धर्माचा नि नीतीचा धिक्कार करून राजकारणाला धर्म नाही म्हणून म्हणत होते नि जे धर्मपटु राजकीय स्थितीकडे दुर्लक्ष करून धर्माला राजकारण नाही म्हणून म्हणत होते. त्या दोन्ही पक्षांचे अपराध नि दोष उघडकीस आणून, “आयुष्यात भिन्नता नाही, आयुष्य एकरूप आहे. परमेश्वराच्या आज्ञा परस्परविरोधी नाहीत. परमेश्वरी आज्ञा एकच आहे नि ती सर्वाना सारखी लागू आहे”, अशा पवित्र नि उदात्त तत्वाचा मॅझिनीने उच्चार केला. राज्यक्रांतिकारक पुढार्यांत नीति नि धर्म यांच्या पावित्र्यातून ज्याला राज्यक्रांतीची स्फूर्ति मिळाली आहे असा महात्मा मॅझिनीशिवाय अन्यत्र सापडणे हे युरोपच्या इतिहासात दुर्लभ आहे. हे मॅझिनीचे विशिष्ट कर्तृत्व आहे. त्याच्या नि त्याच्या उपदेशाने प्रवृत्त झालेल्या तत्कालीन इटालियन देशवीरांच्या आयुष्यात जो उदात्तपणा नि जे पावनत्व दिसून येते ते सर्व वरील नीतितत्वाचे फल आहे. स्वार्थासाठी नव्हे तर परमेश्वरी कर्तव्य म्हणून स्वदेश स्वतंत्र करण्यास जे देशवीर तयार

होतात त्यांच्या तरवारीपुढे ऑस्ट्रियाच काय. पण गर्वाने मदांध झालेला वाटेल तो देश चळचळ कापू लागेल. जर सर्व लोकांची मने राजकारण नि धर्म हे एकरूप आहेत, अशा पूत निष्ठेने उद्युक्त होतील तर या जगात पारतंत्र्याचे नाव देखील उरणार नाही. राजकारणाला धर्म आहे नि धर्माला राजकारण आहे, हे महत् सत्य, हे कालदेशाबाधित सत्य, हे परमेश्वरी सत्य ओळखून “जर माझ्या प्रिय देशभूमीचे दोन कोटी लोक ‘आता स्वातंत्र्य मिळवावयाचेच’ असे म्हणून उठले तर त्यांना एक ऑस्ट्रिया तर काय, पण असे तीन ऑस्ट्रिया एकत्र झाले तरी त्यांचा उच्छेद करून आपले स्वातंत्र्य परत मिळविता येईल!” दोन कोटी देशबंधूंवरच त्या महात्म्याची ही केवढी उडी? मग जर त्याच्या देशाची लोकसंख्या याहून दहा पाच पट असती नि त्याचा शत्रु जर ऑस्ट्रिया एवढाच असता तर त्याने स्वदेशस्वातंत्र्य मिळवावयास एक क्षणही लागू दिला नसता! मर्दाची गोष्ट अशीच आहे. धर्म नि स्वराज्य या तत्वद्वयाची एकरूपता मॅझिनीचे शब्दात ऐकल्यावर कोणाही महाराष्ट्रीयाला महाराष्ट्राच्या मॅझिनीची आठवण झाल्यावाचून राहणार नाही. सत्पुरुष हे परमेश्वराच्या अंशाने संभूत झालेले असल्याने त्यांचे आत्मे हे भिन्न नसतात नि म्हणूनच त्यांचे विचारही परस्परांशी विसंगत होत नाहीत. निरनिराळ्या देशांतील त्यांची नावे तेवढी वेगळी, बाकी तत्व एकच. इटलीमध्ये जन्मलेल्या रामदासांना मॅझिनी म्हणतात नि हिंदुस्थानांत जन्मलेल्या मॅझिनीला रामदास म्हणतात. बाकी दोघेही एकच तत्व सांगतात की, राजकारण धार्मिक असेल तरच ते पवित्र आहे नि धर्म राजकीय असेल तरच तो पवित्र आहे. “अमका मनुष्य धार्मिक आहे असे मला कळताच मी पहिला प्रश्न हा विचारीन की त्याने लोकांच्या मुक्ततेसाठी काय केले आहे नि काय सोसले आहे? अमका ‘मनुष्य’ आहे असे कळताच मी पहिला प्रश्न हा विचारीन की तो गुलाम आहे काय? कारण जो गुलामगिरीत स्वस्थ रहातो तो मनुष्य नसून ती नुसती जड माती आहे!”

राजकारणाला स्वार्थलंपटतेच्या तावडीतून सोडवून त्याला ईश्वरी कर्तव्याचे उच्च स्वरूप दिल्यानंतर मग अर्थातच त्या कर्तव्यासाठी प्रत्येक मनुष्याने कशा रितीने उद्योग करावा हे सांगणे प्राप्त होते. मॅझिनीची कर्तव्यमीमांसा फारच उदात्त तत्वांवर रचलेली आहे, परंतु येथे मी त्या महात्म्याच्या राजकीय मतांचीच साखळी देण्याचा प्रयत्न करीत असल्याने त्या मीमांसेचे यथास्थित विवेचन करणे शक्य नाही. मॅझिनीच्या “मानवी कर्तव्ये” या नावाच्या अत्यंत चटकदार निबंधाचे भाषांतर करण्याचा हेतु आहे. तो जर सफल झाला तर ही कर्तव्यमीमांसा केवळ मराठी वाचकांना मॅझिनीचे शब्दांतूनच वाचावयास मिळेल. येथे इतके सांगितले म्हणजे पुरे आहे की, जे कर्तव्य म्हणून ठरत असेल ते मनुष्याने वाटेल ते संकट आले तरी पार पाडलेच पाहिजे, असे मॅझिनीचे मत आहे. “कर्तव्यासाठी कर्तव्य करा. कर्तव्याच्या तत्वाने आत्मार्पणाचे सामर्थ्य येते. ह्या

उदात्त कल्पनेने आत्मा परमेश्वराच्या रूपात लीन होतो. या कर्तव्यनिष्ठेने मनुष्याच्या अंगात विलक्षण चैतन्य येते. मनुष्य अचाट कामे करू शकतो. या कर्तव्याच्या फलाशाविरहित निष्ठेने देशवीरांच्या फाशीचे खांब हे स्वर्गाकडे नेणारे जिने होतात.” आयुष्य हे सुखलंपटतेत न घालविता ते कर्तव्यलंपटतेत घालवावे. “आयुष्य हे चैन नसून आयुष्य हे कर्तव्य आहे.” राजकारणांतील अगदी प्रथम आधारभूत कर्तव्य म्हटले म्हणजे स्वदेश-स्वातंत्र्य हे होय. मनुष्यजाति, स्वदेश, कुटुंब नि व्यक्ति अशा पायरीने मनुष्यांची कर्तव्य तारतम्यता आहे. या परंपरेच्या वाट्याला जी राजकीय कर्तव्ये आली आहेत त्यामध्ये स्वदेशस्वातंत्र्य हे प्रधान कर्तव्य आहेच आहे, परंतु राजकीय कर्तव्यासाठीच केवळ नव्हे तर इतर सर्व कर्तव्ये मनुष्याकडून यथास्थित रीतीने पार पाडण्यास स्वदेशस्वातंत्र्य आधी मिळविले पाहिजे. व्यक्तिची किंवा कुटुंबाची कर्तव्ये जर त्यांच्या स्वदेशपारतंत्र्यात असतील तर कधीहि यथास्थित चालावयाची नाहीत. लोकांत असत्य नि दारिद्र्य माजून तो देश भ्याड नि कमकुवत होतो. त्या देशाला ज्ञान देणे अशक्य होते. “जेथे शिकण्यास दारिद्र्याने वेळ मिळत नाही तेथे नुसत्या शाळा उघडून काय होणार?” या राजकीय पारतंत्र्याने देशातील व्यक्ति नि कुटुंब यांचीच वाढ खुंटते असे नाही, तर मनुष्य जातीची वाढही तितक्या प्रमाणाने खुरटत जाते. “प्रत्येक देशाला मनुष्य जातीच्या उत्क्रांतीत भर टाकण्यासाठी एक विशिष्ट कामगिरी सांगितलेली असते. परंतु पारतंत्र्यामुळे तो देशच अस्तित्वात आहे असे म्हणता येत नसल्याने त्याच्या वाट्याला आलेले कर्तव्य त्या देशाकडून घडणे अशक्य होते नि म्हणून तितक्या मानाने मनुष्य जातीची उन्नति अडकून राहते. सर्व देशाची उन्नति म्हणजे मानव्याची उन्नति. परंतु जोवर पारतंत्र्याने काही देश नीचतेला खिळून टाकलेले आहेत तोवर मानव्य उन्नतीला जाणार कसे? म्हणून व्यक्तीच्या, कुटुंबाच्या, समाजाच्या नि मनुष्य जातीच्या सर्व प्रकारच्या उन्नतीचे मुख्य साधन जे राजकीय स्वातंत्र्य ते संपादन नि संरक्षण करणे हे प्रथम कर्तव्य होय. ही परमेश्वराची आज्ञा होय. ही धर्माची आज्ञा होय.”

परंतु हे राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे कर्तव्य पार पाडण्यास मार्ग कोणचा योजावा? त्या वेळेस इटलीची स्थिति अशी होती की, तिचे स्वामित्व ऑस्ट्रियाकडे गेलेले आहे. पंचाहत्तर हजार ऑस्ट्रियन शिपायी इटलीवर राज्य करीत आहेत. पारतंत्र्याचे दुःख, दारिद्र्य नि अज्ञानादिक परिणाम घडून आलेले आहेत. व्हेनिस नि मिलन वगैरे व्यापारात पूर्वी अत्यंत नाणावलेल्या प्रांतातील लोकांस खावयाला मिळत नाही. शिक्षण परक्यांच्या हाती, व्यापार परक्यांच्या हाती, जीवन परक्यांच्या हाती, स्वातंत्र्य परक्यांच्या हाती. इटली हा गुलामांचा बाजार बनला होता. तेथे जी काही थोडी बहुत नेटिव संस्थाने होती ती ऑस्ट्रियाच्या ताटाखालची मांजरे बनली होती. “इटलीचे नांव पुसून गेले होते. इटलीचे

निशाण फाटून गेले होते.” “ ज्या रोमने दोन वेळा सर्व जगाचे पुढारीपण स्वीकारले होते ते रोम मेले आहे! इटली हा एक भला थोरला तुरूंग बनला आहे नि त्यावर ऑस्ट्रियन शिपायांचा पहारा बसलेला आहे.” इटलीत शांतता आहे. “परंतु ती शांतता जिवंत मनुष्यांची नसून ती मेलेल्यांची शांतता आहे!” या अत्यंत अपमानकारक स्थितीतून स्वदेश वर कसा आणावा? स्वातंत्र्य परत कसे मिळवावे? मॅझिनी जन्मला त्याच वेळेस इटलीच्या लोकांनी एक प्रश्न सोडविलेला होता की, स्वदेशाची उन्नति ही भिक्षांदेहीने किंवा परक्याच्या मदतीने केव्हाहि होणार नाही. “तुम्हांला भिक्षा मागून स्वातंत्र्य मिळेल अशी आशा आहे काय? नाही, नाही, या भिक्षांदेहीने स्वातंत्र्य मिळणार नाही.” त्यांच्यापुढे जे काम होते ते उंच नि धिप्पाड मनुष्यांचे होते. नि ते काम करण्यासाठी ते जमिनीवर सपशेल पसरले. “त्यांनी प्रत्येक मुख्य प्रधानाच्या थापांनी भूलून जावे. त्यांनी भिकार सवलतीत संतुष्ट रहावे, नि त्यांनी प्रचंड लोकशक्तीवर विश्वास ठेवण्याचे सोडून देऊन परक्यांच्या दाराशी जोगवा मागण्याचा उपक्रम करावा.” परंतु या उपक्रमाचा उपसंहार लवकरच झाला. इटलीचे धूर्त पुढारी या परक्यांच्या थापाथापीला फार दिवस भुलले नाहीत. त्यांच्या तेव्हांच ध्यानात आले की, ऑस्ट्रियाने जे आपणास जिंकले आहे ते आपल्या अर्जांच्या चिटोऱ्यांनी आपणास मुक्त करण्याकरिता नव्हे. राष्ट्रांच्या इतिहासात बहुशः आढळून येणारे हे भिक्षांदेहीचे व्यसन इटलीस लागले होते. पण ते ताबडतोब सुटले. शंभर शंभर वर्षे परक्यांच्या दारी लाथा बसत असता नि हजारो वेळा विश्वासभंग झाला असताही पुन्हा एकदा कटोरा घेऊन भिक्षा मागण्याइतका इटलीदेश राजनिष्ठ झालेला नव्हता. त्याच वेळेस पोलंड, स्पेन वगैरे देशांत राज्यक्रांतीची लाट उसळली होती. त्यामुळेही इटलीतील लोकांत आत्म-निष्ठा उत्पन्न झाली. परंतु अशा भयंकर राज्यक्रांत्या आजू बाजूस चालत असताही त्यांच्याकडे पाहून ज्यांना आपल्या गुलामगिरीची नि भिक्षांदेहीची शरम वाटत नाही, असे देश या भूमीवर काय थोडे आहेत? पण इटली इतकी मंदट झालेली नव्हती. ती खडबडून जागी झाली. या जागृतीचा परिणाम चहूंकडे दिसू लागला. स्वदेशाची प्रीति ही वाङ्मयांत प्रथम प्रादुर्भूत झाली. नंतर इटलीमध्ये स्वदेशी चळवळ सुरू झाली. मिलनमध्ये तर या स्वदेशी चळवळीचा कळसच झाला होता. प्रत्येक उदात्त नि धाडसी कृत्यं तरुणवर्ग जसा सदोदित आघाडीवर असतो तसाच तो इटलीच्या राज्यक्रांतीतही होता. मिलनमध्ये ऑस्ट्रियाच्या तंबाखूवर विद्यार्थ्यांनी कडक बहिष्कार टाकला. रस्त्यारस्त्यातून विद्यार्थ्यांनी नाकेबंदी केली नि कोणी ऑस्ट्रियाची विडी ओढतांना पाहिला की त्याला हाणमार करून देण्याचा सपाटा चालविला. या स्वदेशी चळवळीला लवकरच पूर्ण राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले. अमेरिकेतही स्वातंत्र्ययुद्धाच्या आधी अशीच स्वदेशी चळवळ उत्पन्न झाली होती. काय विलक्षण प्रकार आहे? इतिहासाची पुनरावृत्ति होते ती अशी. इतिहासांत स्वदेशी चळवळींचे पर्यवसान

राज्यक्रांतीत नि स्वातंत्र्यप्राप्तीत झाल्याची ही उदाहरणे काही आकस्मिक रीतीने घडून आलेली नाहीत. ते काही अपघात नाहीत. त्यांच्या या विलक्षण साम्याचे विवरण करता येणे शक्य आहे. स्वदेशी चळवळ म्हणजे 'दुसऱ्याच्या लुटारूपणास आळा घालून आपल्या हक्कांचा बचाव करणे होय'. आपले हक्क काय आहेत ते सामान्य लोकांस एकदम कळत नाही. म्हणून प्रथमतः त्यांच्या ग्राहकशक्तीला इतकेच कळते की परक्यांच्या व्यापाराने आपण बुडत आहोत. म्हणून ते त्या व्यापारावर बहिष्कार घालण्यास तयार होतात. इतकी त्यांची तयारी झाली की अर्थातच परके लोक आपल्या व्यापाराच्या संरक्षणार्थ जुलमी उपाय योजू लागतात. हा जुलूम सुरू झाला की प्रथमतः व्यापारावरच बहिष्कार घालणारे लोक अनायासेच सत्य मार्गाला लागतात. त्यांना कळू लागते की, निर्जीव परदेशी कापडावर किंवा तंबाखूवर अगर चहावर बहिष्कार घालून काही उपयोग नाही. या निर्जीव वस्तूवर राग काढण्यात काय अर्थ आहे? खरा राग या निर्जीव वस्तूंना ज्या सजीव वस्तूंचा आधार आहे त्यांच्यावरच उगविला पाहिजे. परक्या मालाला नव्हे तर परक्यांनाच बहिष्कार घातला पाहिजे. तंबाखूलाच नव्हे तर या ऑस्ट्रियन लोकांना नि चहालाच नव्हे तर या इंग्रज लोकांनाच आपल्या देशातून हुसकून दिले पाहिजे. अशा विचारपरंपरेने इटालियन नि अमेरिकन लोकांमध्ये स्वदेशी चळवळीचे स्वातंत्र्ययुद्धात रूपांतर झाले. मॅझिनीचे आधी जे देशभक्त होऊन गेले, त्यांनी इटलीचे राजकारण या स्थितीत आणून ठेविलेले होते. चहूंकडे परक्या सत्तेबद्दल असंतोष माजला होता. आपली दुःखे भिक्षावृत्तीने कमी होणार नाहीत ही बहुतेकांची खात्री झालेली होती नि स्वदेशी चळवळीसारख्या आत्मनिष्ठेच्या चळवळीचा प्रादुर्भाव झालेला होता. इतकेच नव्हे तर काही काही पुढार्यांना स्वातंत्र्याची लालसाही उत्पन्न झाली होती. परंतु ही स्वातंत्र्याची लालसा सर्व लोकांना कशी कळवावी? परक्यांना इटलीतून घालवून दिल्याशिवाय इटली देश कधीही वर यावयाचा नाही हे लोकांना कसे शिकवावे? वर्तमानपत्रे नि उघड सभा असंतोष उत्पन्न करित होत्या. परंतु या असंतोषाला कृत्याचे स्वरूप देणे आवश्यक होते. कारण ऑस्ट्रियाला हुसकून द्या असे उघड रीतीने कोणालाच सांगता येईना नि लाक्षणिक भाषेत सांगितले असता ते सामान्य जनांना कळेना. याहीपेक्षा मोठी अडचण म्हणजे ही असे की, नुसते ऑस्ट्रियाला हुसका इतकेच म्हणून कार्य भागत नाही तर त्या राष्ट्रकृत्यासाठी काय उपाय योजावे, याचे शिक्षण नि याची सामुग्रीही जमविली पाहिजे होती. स्वातंत्र्य मिळवा इतकेच म्हणून स्वस्थ बसावयाचे नव्हते तर त्या स्वातंत्र्ययुद्धाची तयारी करणेही अवश्य होते. ही दोन कृत्ये कशी पार पाडावी? परक्यांच्या जुलुमाखाली, "इटलीला पार्लमेंट नाही, व्यासपीठ नाही, मुद्रणस्वातंत्र्य नाही, वाक-स्वातंत्र्य नाही, सभास्वातंत्र्य नाही, ज्यामुळे आमच्या मनात स्फुरण पावत असलेले सत्य स्पष्ट रीतीने बोलता येईल असे एकही साधन नाही!" अशी स्थिती झालेली असतांना इटलीमध्ये

स्वातंत्र्यप्रेमाची लालसा नि स्वातंत्र्ययुद्धाची तयारी ही कशी करावीत? हा प्रश्न सोडविण्याचा कारबोनारी वगैरे एक दोन गुप्त मंडळ्यांनी प्रयत्न केला, तथापि त्यात त्यांस यश आले नाही. त्यांची कारणे सांगत बसण्याचे हे स्थल नाही. या सर्व स्थितीचा विचार करून आणि इटलीच्या पूर्वीच्या इतिहासाचे नीट अध्ययन करून, “माझी अशी खात्री झाली आहे की, या जुन्या यंत्रांना वितळवून पुन्हा नवीन यंत्र बनविल्याशिवाय इटलीचा भाग्योदय व्हावयाचा नाही. या नवीन यंत्राचे साहित्य तरुण लोक होत. जुन्या विचारांनी ज्यांची मने जखडली गेली नाहीत, ज्यांचे आत्मे हे गुलामगिरीच्या विटाळाने भ्रष्ट झालेले नाहीत नि ज्यांच्या अंगात ध्येयासाठी वाटेल ते संकट सोसण्याची धमक आहे, असे तरुण लोक आता पुढे आले पाहिजेत. नवीन परिस्थितीला नवीन माणसे पाहिजेत. “दोन कोटी लोकांनी मनात आणले तर त्यांना या जगात काय करणे अशक्य आहे! माझ्या इटलीची लोकसंख्या दोन कोटी आहे! या दोन कोटी लोकांच्या मनात आल्यावर त्यांना परक्यांचे पंचाहत्तर हजार शिपुर्डे दाबून ठेवणार आहेत? दोन कोटी लोक नि त्यांचे बाजूला परमेश्वर!” अशा स्थितीत परक्यांचा निःपात इटली एका निमिषमात्रांत करून टाकील. “आजपर्यंत तिला स्वतंत्र होता आले नाही याचे कारण तिच्यात स्वशक्ति नव्हती हे नव्हे तर तिला स्वशक्तिज्ञान नव्हते” हा आत्मविश्वास उत्पन्न करण्याचे पहिले काम होते नि हे काम पूर्ण होताच इटलीला स्वातंत्र्याची तळमळ नि ते आपण आपल्या करामतीने मिळवावयाचे ही निष्ठा आली की तिला रणात उडी टाकावयास सशक्तता आणण्याचे दुसरे काम होते. इटलीमध्ये प्रथम मनः प्रवर्तन करावयाचे नि त्याबरोबरच शरीर-प्रवर्तन करावयाचे. इटलीचे मन स्वतंत्र नि समर्थ करावयाचे नि इटलीचे शरीर स्वतंत्र नि सशस्त्र करावयाचे.

परंतु ही कृत्ये उघडरीतीने घडवून आणणे अशक्य होते हे वर सांगितलेच आहे. कोणत्याही परतंत्र राष्ट्राची ह्या पायरीपर्यंत मजल आली की त्याच्यापुढे हाच महत्वाचा प्रश्न येऊन पडतो. स्वातंत्र्य पाहिजे ही अस्पष्ट इच्छा उत्पन्न झालेली असते. पण बहुजनसमाजाला ती स्पष्टपणे कशी कळवावी? भिक्षा मागून काहीही प्राप्ती होणार नाही नि शेवटी शक्तिदेवीचीच उपासना करावी लागणार, हे त्यास अंधुक रीतीने कळू लागते. परंतु राष्ट्राला सशक्त नि सशस्त्र कसे करावे हे मात्र त्यांस सांगता येत नाही. “अशा स्थितीत ‘गुप्त मंडळ्या’ शिवाय परवशतेतून सुटण्याचा दुसरा उपाय नाही. जेव्हा सत्यप्रतिपादनाची बंदी झालेली असते, जेव्हा पवित्र कार्यालाही आरंभ करण्याची चोरी झालेली असते, जेव्हा स्वदेश हा एक भला थोरला तुरुंग बनलेला असतो, तेव्हा त्या तुरुंगातून सुटून स्वातंत्र्याचे पवित्र वातावरणात श्वाश्वोच्छ्वास करण्याचा ईश्वरी हक्क शाबित करण्यासाठी आम्हा कैद्यांना गुप्त कट हा एकच मार्ग आहे. आम्ही गुप्त मंडळ्या

करू, गुप्त कट करू, वेळ येताच तुरुंगाच्या खिडक्या उघडून टाकू, त्यांच्या गजाचे तुकडे उडवू, त्यांच्या दरवाज्यांना लाथेसरशी फोडून टाकू नि त्या तुरुंगवाल्याच्या छातीवर नाचत नाचत आम्ही मोकळ्या हवेत येऊ- आम्ही स्वतंत्र होऊ!” जिथे सत्य प्रतिपादनाची अधम सत्तने बंदी केलेली नाही तेथे गुप्त मंडळ्या नि गुप्त कट हा गुन्हा होय. “परंतु जेथे सत्य प्रतिपादनाची अधमांच्या जुलुमाने बंदी झालेली आहे तेथे गुप्त मंडळ्या ह्या पवित्रतम आहेत. नव्हे, नव्हे, सत्य प्रतिपादनाचा तो एकच मार्ग आहे.” या गुप्त मंडळ्याचा आधार यूरोपमधल्या बहुतेक स्वातंत्र्योन्मुख राष्ट्रांनी घेतलेला आहे. या गुप्त मंडळ्यांच्या योगाने बहुजनसमाजाला स्वातंत्र्याचे शिक्षण फार सोप्या रीतीने देता येते. वर्तमानपत्रांतून उघड लिहून किंवा सार्वजनिक भाषणे करून परक्यांना हुसकून देण्याचा प्रयत्न करणे अशक्य असते नि तरुण लोक नि सामान्य वर्ग याची ग्राहकशक्ति फार सूक्ष्म नसल्याने त्यांना वर्तमानपत्रे किंवा सार्वजनिक भाषणे यांच्यातील लपलेला अर्थ ग्रहण करिता येत नाही. परंतु गुप्त मंडळ्यांच्या पहिला फायदा असा आहे की, गुप्त सभा भरवून त्यात स्वातंत्र्याचे शिक्षण स्पष्ट नि उत्तम रीतीने देता येते, ते लोकांस ताबडतोब कळते नि परकीय सरकारास दाबणे अशक्य होते. मॅझिनी म्हणतो, “या मार्गाने तुम्ही तरुणांस जे सत्य ते स्पष्ट रीतीने सांगा. त्यांच्यापासून काही लपवून ठेवू नका. त्यांना निर्जीव यंत्राप्रमाणे न वागविता त्यांना जिवंत नि चैतन्ययुक्त मनुष्याप्रमाणे आदराने वागवा म्हणजे त्यांच्यात काय तेज आहे ते तुम्हास कळून येईल.” गुप्त मंडळ्यांचा प्रसार परकी सरकारास दाबणे अगदी अशक्य होते इतकेच नाही, तर एखादी दुसरी गुप्त मंडळी उघडकीस आणली असता त्यापासून त्यांचा तोटाच होतो. गुप्त मंडळीचा स्फोट हा ज्वालामुखीच्या स्फोटासारखा आहे. तो दबून असतो तोपर्यंतच परकीयांचे जीवन सुरक्षित असते. परंतु तो स्फोट होताच त्यातील तप्त रसाने परवश लोकांवर चैतन्याची जंगी लाट पसरते. जेथे नसतात तेथे गुप्त मंडळ्या उत्पन्न होतात. नि विशेषतः परक्याचे धैर्य छिन्नभिन्न होऊन जाते. पाय ठेवावा तेथे भुयार आहे की काय अशी त्यांना भीति पडून त्यांची गति कुंठित होते नि कोठे फटका उडाला की त्यांना बॉम्बशेल आल्याचा भास होतो. त्यांच्या अधिकारीवर्गास जिवाच्या आशेने नोकऱ्या सोडाव्या लागतात. अशा रीतीने सर्वत्र भीति उत्पन्न होते आणि भीक नको पण कुत्रा आटप अशी परक्यांची त्रेधा उडते. सारांश, दुसरा फायदा असा आहे की फार थोड्या शक्तने गुप्त मंडळ्यांना परकी सरकारास गांगरून सोडता येते. मॅझिनी म्हणतो, “ते शंभर होते, पण त्यांनी युरोपची सिंहासने, साम्राज्ये आज्ञापत्रके, तुरुंग, फाशी वगैरे सर्व राक्षसांना थरथर कापविले होते.” तिसरा फायदा म्हणजे, लढाईची तयारी करता येते. हे काम उघड रीतीने करणे अगदी अशक्य होते. ते अशक्य कार्य मॅझिनीने आपल्या गुप्त कटांनी शक्य करून दाखविले. याशिवाय एक केंद्र उत्पन्न होते. संघशक्तीने सर्व बेत पार पाडता येतात नि सर्व लोकांना एक मार्ग, एक

दिशा नि एक उद्दिष्ट देता येते. अशा अनेक फायद्यांचा विचार करून मॅझिनीने “तरुण इटली” स्थापन केली. या प्रस्तावनेत मॅझिनीच्या राजकीय मतांचीच साखळी जुळविण्याचा संकल्प असल्याने या ‘तरुण इटली’ च्या इतिहासाकडे वळणे इष्ट नाही. तिने इटली देशात काय केले किंबहुना सर्व युरोपभर प्रत्येक देशावर तिचे प्रत्यक्ष नि अप्रत्यक्ष परिणाम कसे घडत गेले या अत्यंत महत्वाच्या विषयास बाजूला सारणे भाग आहे. साधारण कल्पना यावयास इतके सांगितले म्हणजे पुरे आहे की, या ‘तरुण इटली’च्या उपदेशानेच इटलीला स्वातंत्र्य मिळाले नि इटलीचे ऐक्य झाले. इटलीच्या स्वातंत्र्यार्थ झगडलेल्या अनंत देशवीरांचे शिक्षण ‘तरुण इटली’ते झालेले होते. “तरुण इटली”ने माझ्या देशातील भिन्न पंथ मोडून टाकून स्वदेश एक केला. त्यापूर्वी इटलीच्या ऐक्याला लोक हसत होते. इटलीचे राष्ट्रैक्य मनोराज्य आहे, असे सर्व पुढारी म्हणत होते. परंतु तरुण इटलीने माझ्या देशात नवीन युगाला प्रारंभ केला.” तरुण इटलीने हे युगांतर करण्याचे कार्य कसे सिद्धीस नेले याची फोड करण्याकरिता तिच्यातील श्रमविभागांचे निरनिराळे विवेचन केले पाहिजे. “तरुण इटलीचे साहय मिळविण्यासाठी ती दुहेरी कार्यक्रमाची योजना करित आहे. शिक्षण नि युद्ध-शिक्षण युद्धाला मदत करील नि युद्ध शिक्षणाला मदत करील.” अशा दुहेरी कार्यक्रमाचे वर्गशः विवरण केले म्हणजे मॅझिनीने आपले अचाट कर्म कसे सिद्धीस नेले नि नेवविले हे स्पष्ट होईल.

प्रथमतः मॅझिनीने इटलीला कोणचे शिक्षण दिले हे पाहिले असता या महात्म्याचे विचार किती प्रगल्भ नि पवित्र होते हे सहज दिसून येते. पूर्वी सांगण्यात आलेच आहे की, मॅझिनीने सर्व राजकारण नीतीच्या पायावर उभारलेले होते. “आपल्यापुढे जे कार्य आहे ते लहानसहान कार्य नाही. आपण देवाने जे कार्य केले तेच करित आहोत. आपण लोकनिर्मिति करित आहोत! आपण स्वराष्ट्र उत्पन्न करित आहोत.” याहून दिव्यतर कर्तव्य ते कोणचे असणार? “परमेश्वराने अगदी स्पष्ट अशा आज्ञेने सांगितले आहे, की इटली हा एक स्वतंत्र देश आहे. समुद्राच्या नि पर्वताच्या रेखा आपल्या दिव्य करांगुलीने आखून देवाने इटली देश इटालियनास दिलेला आहे.” तेव्हा इटालियन लोकांचे पहिले कर्तव्य म्हणजे ह्या ईश्वरी आज्ञेप्रमाणे इटली स्वतंत्र करणे हे होय. “तरुण बंधू हो, स्वदेश हे परमेश्वराने आपणास दिलेले घर आहे. या घरात राहून त्याच्या आश्रयाखाली तुम्ही वाढावे नि वाढत वाढत अखेर मनुष्यजातीसह अंतिम स्वरूपाला जावे अशी त्याची इच्छा आहे.” हे निसर्गनिमित्त गृह इटालियनांना वाढण्याकरिता आश्रय म्हणून दिलेले असून परक्यांनी एक तुरूंग बनवून ठेवला आहे. म्हणून इटलीच्या पुत्रांचे पहिले कर्तव्य म्हणजे स्वदेश स्वतंत्र करणे हे होय. मॅझिनीने आपल्या गुप्त संस्थेतून पहिले शिक्षण या तत्वाचे दिले. “प्रथम स्वातंत्र्य मिळविले पाहिजे. दास्यमुक्तता झाली पाहिजे. इतर सर्व

प्रश्न मागाहून सुटतील . आल्प्सकडे धावा! चला! ऑस्ट्रियाशी लढाई!” अशा स्पष्ट रीतीने इटालियन तरूणास स्वातंत्र्याचे चैतन्य उत्पन्न झाल्यामुळे मॅझिनीचे पूर्वी जी भिकारडी मते प्रचलित होती त्यांचा एकदम नाश झाला. अमका कर माफ झाला पाहिजे नि तमका हक्क मिळाला पाहिजे असे म्हणणारा पंथ निर्माल्यवत् झाला. कारण सर्वांची अशी खात्री झाली की, “आपणास अनेक हक्क नको असून एकच हक्क पाहिजे आहे नि तो हक्क म्हणजे पूर्ण स्वातंत्र्य-दास्यमुक्ता-हा होय.” नि हे स्वातंत्र्य ते फायद्याचे आहे म्हणून नव्हे, तर ते मर्दाचे कर्तव्य आहे म्हणून मिळविले पाहिजे. “इटलीमध्ये भाकर स्वस्त आहे किंवा महाग आहे हा मुख्य प्रश्न नाही. त्या भाकरीवर गुलामगिरीचा शिकका आहे की नाही हा मुख्य प्रश्न आहे.” मग ऑस्ट्रियाने अनंत हक्क जरी दिले असते तरी इटलीचे लोक स्वातंत्र्य मिळविल्याशिवाय राहते ना. मॅझिनीने स्वातंत्र्याला कर्तव्याचे स्वरूप दिल्याने ऑस्ट्रिया एकदम हतवीर्य झाला. त्या वेळेपर्यंत जरा जास्त कमी चळवळ झाली की लहान-लहान हक्क देऊन ऑस्ट्रिया खुबीने चळवळी मारून टाकीत असे. परंतु आता, “हक्कांचा प्रश्न नसून हक्काचा आहे.” शिवाय आपण स्वातंत्र्यसंपादनात एक अत्यंत पवित्र कर्तव्य करीत आहोत अशी तरूणांची भावना झाल्याने त्यांच्या उदात्त वृत्ति जाग्या झाल्या. तुरुंगात देशवीर राष्ट्रगीते गाऊ लागले नि फाशीवर जाऊ लागले. जो स्वदेशासाठी मरतो तो चिरंजीव होतो.” या महामंत्राचा जयघोष करू लागले. “तरूणांना कर्तव्यबुद्धीने उद्दीपित करा, ध्येयाची भक्ति शिकवा, म्हणजे त्यांच्या अंगात काय सामर्थ्य आहे हे तुम्हाला कळेल.” असे तो महात्मा उगीच म्हणत नसे. इटलीत १८३१ पासून १८७० पर्यंत दरसाल कोठेना कोठे तरी एक बंड होतच असे. इतकी चिकाटी धरून स्वदेशभक्तांनी अखेर विजय संपादन केला. बंडामध्ये बायकांनी जे पराक्रम केले ते इतर निर्जीव देशातील पुरुषांना देखील लाज आणतील! रोममध्ये १८४८ साली फ्रेंच लोकांशी लढाई चालली असता, “ग्यारीबाल्डी सैन्यात उडी टाकून बेहोष लढत होता. इतक्यात त्यास सीनेटचे बोलावणे आल्यामुळे तो तिकडे गेला. त्याला पहाताच सीनेटने टाळ्याचा प्रचंड कडकडाट केला. ग्यारीबाल्डीला प्रथम त्या जयनादाचे कारण कळेना. इतक्यात त्याने स्वतःकडे पाहिले तो रक्ताच्या धारा नखानखातून गळत आहेत, शस्त्रांनी नि निसटत्या लागलेल्या गोळ्यांनी कपड्यांची जाळी झाली आहेत नि हातातील तरवार वार करता करता इतकी वाकली आहे की म्यानात ती अर्धी देखील शिरत नाही!” अशा त्या तरवारीला अनंत प्रणाम असोत! जोपर्यंत अशी एक तरी तरवार जगात कायम आहे तोपर्यंत परतंत्र देशानी स्वतंत्र होण्याची आशा धरण्यास हरकत नाही! मिलनमध्ये बंड सुरू करण्याचे आधी पुढारी म्हणू लागले, “तुम्ही उठू नका, तुमच्याजवळ शस्त्रे नाहीत.” दुसऱ्या दिवशी लोक म्हणाले, “उठा, दगड घ्या, सुर्या घ्या, काठ्या घ्या नि उठा! म्हणजे आता शस्त्रे चालत येतील.” ते उठले नि ऑस्ट्रियनांवर छापा घालून त्यांची शस्त्रे लुटून आणली! गुप्त मंडळ्यांची

जमवाजमव इतकी उत्तम असे की बायका पोरतसुद्धा त्यांची तत्वे शिकविली गेली होती. मिलनमध्ये नि व्हेनिसमध्ये राज्यक्रांतीची नौबत धडधडताच , “बायका रस्त्यात सज्ज होऊन उभ्या राहिल्या. एक म्हातारा लंगडत लंगडत गवताचा भारा घेऊन सरकारी ठाण्यात गेला नि त्या भाग्यास आग लावून देऊन ते ठाणे भस्म करून परत आला! तरूण लोक पुस्तके टाकून बाहेर पडत , तरूण स्त्रिया फंडासाठी रस्तोरस्ती भिक्षा मागू लागल्या , स्वयंपाकी लोक आपल्या शोधण्यासुद्धा रस्त्यात उड्या घेऊ लागले नि ऑस्ट्रियन शिपायी शहरात शिरू पाहताच त्यांच्यावर टेबले , कौले , सुश्या , खांब , दगड , तापलेल्या सळ्या , कढणारे तेल यांचा वर्षाव होऊ लागला!” अशा कृतनिश्रयाने इटली लढली! अनंत अपजय आले तरी ती लढली. कारण , “प्रत्येक अपजय ही जयाची एक पायरी आहे.” अशी त्यांना ‘तरूण इटली’ने दीक्षा दिली होती. १८२० साली पराजय झाला. १८३१ साली पराजय झाला, १८४८ साली पराजय झाला; तथापि मॅझिनी म्हणाला , “फिरून प्रयत्न करा. यश किंवा अपयश हा विचार नसून कर्तव्यतेचा विचार असला पाहिजे. तुमच्या पक्षास परमेश्वर आहे. तुम्हास अंती जय मिळालाच पाहिजे.” इटलीने या महर्षीच्या उपदेशाप्रमाणे फिरून प्रयत्न केला नि इटली स्वार्थत्याग , शौर्य , तेज , तत्व-निष्ठा आदिकरून सद्गुणांनी युक्त आहे असे पाहून १८५९ सालापासून त्यांच्या श्रमाला परमेश्वरही फले देऊ लागला. ही स्वातंत्र्याची गोड फळे चाखावयास मिळण्यासाठी इटलीला जी किंमत द्यावी लागली ती ‘तरूण इटली’च्या खजिन्यातून दिली गेली. अशा रीतीने मॅझिनीने स्वातंत्र्याचे शिक्षण इटलीच्या तरूणांस दिले. परंतु नुसते स्वातंत्र्यप्राप्तीचे कार्य म्हणजे काही अंतिम कार्य नव्हे. कारण , “जोपर्यंत लढाई सुरू आहे तोपर्यंत लोक एकत्र राहतील , परंतु ती बंद होताच इटली देशातील निरनिराळ्या प्रांतात यादवी माजू लागेल.” म्हणून मॅझिनीचे दुसरे तत्व म्हणजे “राष्ट्रैक्य” हे होय. इटलीचे भिन्न भिन्न प्रांतात पूर्वीपासून इतकी यादवी माजलेली होती की, ते निरनिराळे देशच झालेले होते. लहान लहान संस्थाने ही एकमेकांशी अखंड लढाया करीत होती. शहरे एकमेकांशी भांडत होती. अशा स्थितीत इटली देशाचे मिळविलेले स्वातंत्र्य कायम राहण्यास त्यांचे राष्ट्रैक्य होणे आवश्यक होते. संयुक्त-संस्थानपद्धति ठेवून भागले नसते. कारण निरनिराळी संस्थाने ठेवली की प्रांतिक अभिमानाला आरंभ होतो नि त्या राष्ट्रात एकरूपता नाहीशी होऊन ते राष्ट्र परक्यांच्या पाशात लवकरच पडते. म्हणून मॅझिनीचे आग्रहाचे सांगणे असे की, इटलीने प्रांतिक अभिमान सोडून देऊन सर्व राष्ट्र एकीकृत झाले पाहिजे. ही गोष्ट मॅझिनीपूर्वी कोणासच समजली नव्हती इतकेच नव्हे तर ह्या मताबद्दल मॅझिनीला सर्वजण प्रथम प्रथम हासत होते. परंतु तिकडे लक्ष न देता या भविष्यवाद्याने ‘तरूण इटली’च्या द्वारे , “इटलीचे राष्ट्रैक्य झालेच पाहिजे , कारण ऐक्याशिवाय देशत्व नाही. ऐक्याशिवाय शक्ति नाही. इटलीच्या भोवती बलवंतांची राष्ट्रे पसरलेली असल्याने

स्वातंत्र्य कायम रहावे असी इच्छा असेल तर इटलीने एक राष्ट्र झाले पाहिजे.” असा उपदेश दिला. “जेव्हा जेव्हा एखादा प्रांत युद्धाला आरंभ करील तेव्हा तेव्हा ते युद्ध इटलीचे नावाने केले जाईल नि त्या युद्धाचे निशाण हे इटलीचे एकराष्ट्रीय निशाण असेल.” सर्व इटलीमध्ये जे मनोराज्य म्हणून समजले जात होते, ते इटलीचे राष्ट्रैक्य या महात्म्याच्या दिव्य दृष्टीस सँव्होनाचे तरुंगातून दिसले. त्याने आपल्या देशबांधवांस ती गोष्ट कळविली. ज्यांचा याच्यावर विश्वास बसला ते त्याच्या मागे गेले नि अखेर खडतर मार्गाचे अक्रमण करता करता ते मनोराज्य खरे झाले पाहण्याची धन्यता त्यांना मिळाली! अशा रीतीने प्रथम दास्यमुक्तता नि मग राष्ट्रैक्य ही दोन तत्वे सांगितली. परंतु, “आपले काम नुसते नाशकारक नाही. तर आपणाश नाश केल्यानंतर त्या नाशातूनच सृष्टि उत्पन्न केली पाहिजे” ही सृष्टि उत्पन्न करावयाला इटलीच्या सुदैवाने योग्यतम असाच सृष्टिकर्ता मिळाला होता यात शंका नाही. राष्ट्र स्वतंत्र झाले नि त्यातील निरनिराळे प्रांतिक भेद मोडून नि द्वेष नाहीसे करून ते एक झाले म्हणजे मग तेथे ते स्वातंत्र्य नि ती एकराष्ट्रीयता कायम राहण्यास अंतर्गत स्वतंत्रता मिळाली पाहिजे. “जुलम म्हटला की तो त्याज्य आहे. मग तो परक्याचा असो किंवा स्वकीयांचा असो. तो धार्मिक असो किंवा राजकीय असो.” म्हणून राष्ट्रामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य, धर्मस्वातंत्र्य नि मतस्वातंत्र्य ही आवश्यक असली पाहिजेत. परंतु जेथे राजसत्ता आहे तेथे असमता उत्पन्न होतेच होते. मनुष्यात सद्गुण नि योग्यता या योगांनी जेवढे भेद झाले असतील: तेवढेच भेद न्याय्य नि उन्नतिमूलक आहेत, बाकी सर्व प्रकारची असमता ही अत्यंत गर्हणीय होय. नि म्हणून राजसत्ता ही गर्हणीय आहे. मॅझिनीचे सर्व राजकारण जसे नीतिमत्तेला धरून होते तसेच त्याचे लोकसत्तावादित्व ही नीतीच्या भक्कम पायावर उभारलेले होते. शिवाय इटलीसारख्या देशाला कायमपणा देणारी लोकसत्तेशिवाय दुसरी राज्यपद्धति शक्य नव्हती. मॅझिनी स्वतः राष्ट्राच्या बहुमताला विरुद्ध नव्हता. “राष्ट्रीय आज्ञेचा मी बंदा आहे. परंतु माझी अशी खात्री आहे की, लोकसत्ते शिवाय दुसऱ्या सर्व राज्यपद्धति अन्यायमूलक नि अनीतिमान आहेत.” इटलीमध्ये अनंत प्रांत, अनंत संस्थाने नि अनंत दुरभिमान सुरू असल्याने या सर्वांना सारखे हक्क दिल्याशिवाय त्यांची एकी फार दिवस टिकणार नाही अशी त्याची पक्की समजूत असे. एका संस्थानाला राजा केले की इतर संस्थाने त्याच्या ताब्यात जाऊ इच्छिणार नाहीत. एका प्रांताचा अंमल कबूल केला की इतर प्रांतातील लोक आपली सत्ता त्याच्या हाती देणार नाहीत. अशा स्थितीत खरी खरी राज्यपद्धति म्हणजे लोकसत्ता हीच होय. लोकसत्ता स्थापिली म्हणजे कोणालाहि विशिष्टाधिकार दिल्यासारखे किंवा पक्षपात केल्यासारखे होणार नाही. जी व्यक्ति खाजगी नि सार्वजनिक वर्तुणुकीने योग्यतम असेल ती सर्वानुमताने अधिकृत केली जाईल. “शिवाय मनुष्यजातीच्या उत्क्रांतीप्रमाणे पाहिले असता लोकांचे युग आले आहे. देव नि

लोक ही तत्वे आता सुटली आहेत. राजाचा किंवा पोपचा जुलूम यापुढे चालणार नाही. युरोपमध्ये सर्वत्र लोकसत्तेकडे प्रवृत्ति होत आहे.” म्हणून इटलीनेही लोकसत्तेचीच योजना करावी असा मॅझिनीचा अत्याग्रह होता. “तुम्ही राजसत्ता नेमाल तर काही दिवस शांतता राहिल. परंतु कायमची शांतता राहणार नाही. पहिली राज्यक्रांति संपताच दुसरी सुरु होईल” अशा अर्थी त्याने वारंवार सूचना द्याव्या. नि त्या भविष्याचे सत्यत्व लोकांच्या निदर्शनास आपल्या आयुष्यात आले नाही तथापि भावी कालात ते आल्याशिवाय राहणार नाही अशी त्याची पक्की भावना होती. नि एतदर्थ ‘तरुण इटली’ते लोकसत्तेचे तत्व अंगीकृत केलेले होते. अशा रीतीने दास्यमुक्तता -राष्ट्रैक्य-समता-नि लोकसत्ता ह्या तत्वचतुष्टयाचे शिक्षण ‘तरुण इटली’ते दिले जाई. ही तत्वे इटलीच्या अंतःकरणावर मॅझिनीने कोरून ठेविली आहेत. त्यांचा बहुतेक जय झालेलाच आहे नि जो थोडा राहिला आहे तोही भविष्यकाली होणारच होणार यात कोणालाही शंका नाही.

‘तरुण इटली’च्या ‘शिक्षणा’च्या कार्यक्रमाचा हा विस्तार झाला. आता ‘युद्ध’ कांडाचा थोडास प्रपंच केला पाहिजे. ऑस्ट्रियाशी युद्ध केल्याशिवाय आपले स्वातंत्र्य परत मिळणार नाही ही मॅझिनीची पूर्ण खात्री होती. “लढाईशिवाय स्वातंत्र्य मिळणार नाही. भयंकर, तुमुल, दीर्घ, निकराची लढाई केल्याशिवाय आपणास दुसरा मार्ग नाही.” असल्या वेळी लढाई करणे हे पाप नाही. “जेव्हा एखाद्या सत्याचा जयजयकार करावयाचा असतो किंवा एखाद्या असत्याचा विनाश करावयाचा असतो. तेव्हा लढाई पवित्र आहे.” इटलीमध्ये ही लढाई करणे हे फार कठिण झाले होते. त्यांच्यापाशी युद्धोपयोगी हत्यारे नव्हती किंवा ती बाळगण्याची परवानगी नव्हती. अशा स्थितीत इटलीशिवाय दुसरे एखादे राष्ट्र सापडले असते तर ते गर्भगळित होऊन लढाईचे नाव काढण्यासही भिऊ लागले असते. परंतु इटली असल्या संकटांना भीक घालणारी नव्हती. तिच्यातील शूर नि तरुण लोक हे स्पेन, अमेरिका, जर्मनी, पोलंड वगैरे देशात गेले नि तेथे युद्धकलेचे ज्ञान शिकले. ग्यारिबाल्डी, रिसीओटी वगैरे ‘तरुण इटली’चे सभासद अशाच रीतीने युद्धकलेत निष्णात झाले. दुसरा बेत असा योजला होता की, इटलीच्या हद्दीबाहेर परंतु लगत्या लगत्यांनी जर्मनी वगैरे देशातून हत्यारे विकत घेऊन त्यांचे खजिने करून ठेवावयाचे नि स्वदेशात गडबड झाली की लगेच हद्द फोडून आत घुसण्याचा प्रयत्न सिद्धीस न्यावयाचा. एकदा हद्द फोडली की मग बाहेरून शस्त्रे आत आणण्यास मार्ग मोकळा झाला. मॅझिनीच्या सॅव्हॉयवरल्या स्वारीत हाच बेत योजण्यात आला होता. हा मार्ग फारच उत्तम होता. ह्या युक्तीने एकदा स्वातंत्र्ययुद्धाचे निशाण उभारले गेले की बाहेरून शस्त्रांचा उत्तम पुरवठा करता येतो. तिसरा उपाय असा योजला होता की, स्वदेशात गुप्त रीतीने हत्यारे तयार करण्याचे अगदी लहान परंतु पुष्कळ नि अंतराअंतरावर असे गुप्त कारखाने काढावे.

चवथी युक्ति अशी योजली होती की गुप्त मंडळ्यांनी इतर देशात हत्यारे खरेदी करून ती मालाचे जहाजातून लपवून धाडावी. पुष्कळ वेळा हे उघडकीसही येत असे. एकदा मॅझिनीच्या फ्रेंच मित्राने मार्सेलीसहून इटलीकडे शस्त्रे नेण्याचे काम अंगावर घेतले. त्याने शस्त्रे भरून जहाज हाकारले. परंतु इटलीच्या किनाऱ्याला लागवयाचे आधीच त्याला पाळत ठेवून पकडण्यात आले. ते जहाज जप्त करून त्यावरचा सर्व माल हिसकण्यात आला. परंतु स्वातंत्र्ययुद्धासारख्या महत्कार्यात संकटे ही यावयाचीच. त्यांनी भिऊन भ्याड लोक हे गुलामगिरीत तसेच पिचतात नि त्या संकटाशी टक्कर घेऊन मर्द लोक हे स्वातंत्र्य मिळवितात. या सर्व युक्त्याहून मॅझिनीने नि त्या काळच्या इटालियन देशभक्तांनी मुख्य उपाय जो योजला तो सैन्य वळविण्याचा होय. ऑस्ट्रियाचे लष्करात जेवढे इटालियन होते तेवढ्यावरील अमंलदाराना 'तरुण इटली'ची दीक्षा मिळालेली होती. परकीय सरकाराला तद्देशीय सैन्य ठेवल्यावाचून कोणच्याही देशावर राज्य करिता येणे शक्य नसते. अशा स्थितीत लष्करी शिपायांना जर स्वदेशाकडे वळविता आले तर त्याचा दुहेरी उपयोग होतो. एक तर परक्यांचा विश्वास उडून जातो नि आयत्या वेळी ते घाबरे होतात. नि दुसरे असे की राष्ट्रपक्षास आयते शिकलेले नि सशस्त्र लोक मिळू शकतात. "लष्करी शिपाई वळविताना त्यांच्या वरचे अधिकारी तेवढे वळविले म्हणजे झाले. तेही अगदी वरचे अधिकारी नव्हेत. तर दुय्यम प्रतीचे सुभेदार, मेजर वगैरे अधिकारी वळवावे." हे लष्कर वळविण्याचे काम रशियामध्ये फार कठिण जाते आहे; कारण तेथे दोन्ही पक्ष एकाच जातीचे नि देशाचे आहेत. परंतु इटलीत हे काम सहज करता आले. कारण परकीयांचा तिरस्कार नि स्वकीयांचा लोभ हा मनुष्य मात्रात निसर्गतःच कायम असतो. त्यास चेतना देणारा मॅझिनी मात्र भेटला पाहिजे. असो, थोडक्यात म्हणावयाचे म्हणजे स्वातंत्र्ययुद्धाची तयारी अशा रीतीने करावी असा मॅझिनीचा कार्यक्रम होता. परंतु ही तयारी साधारण झाली म्हणजे युद्ध जे करावयाचे ते मोठमोठ्या लढाया देण्याचे नसून 'गनिमी काव्याचे' होय. मॅझिनीचा या गनिमीकाव्यावर पूर्ण भरवसा होता. ग्यॉरिबाल्डीही गनिमी युद्धात निष्णात होता. "परक्यांच्या जोखडाला झुगारून देण्याची ज्यांची ज्यांची इच्छा असेल त्या त्या राष्ट्रांना गनिमी काव्यावर युद्धपद्धतीचाच आश्रय केला पाहिजे." गनिमी काव्याने शत्रूप्रमाणे आपल्या सैन्यास कवाईत येत नसल्याने जी उणीव राहिलेली असते ती भरून निघते. शिवाय लोकपक्षाच्या लहान लहान टोळ्या चोहोकडे पसरून दिल्या म्हणजे शत्रूच्या विस्तीर्ण सैन्याला देशभक्तांच्या मूठभर सैन्याने गुंतवून ठेविता येते. गनिमी काव्याला युद्धकलेचे काही विशेषसे ज्ञान लागत नसल्याने निश्चयी नि करारी अशा देशभक्तांच्या मनात त्याला आरंभ करता येतो. नि जसजसे युद्ध जुंपत जाते तसेतसे त्या देशभक्तांस लढाईचे ज्ञान नि अनुभव मिळू लागतो. "गनिमी काव्याने जंगी पराभवाचे भय नसते." गनिमी टोळ्या सुटसुटीत असल्याने त्या वाऱ्यासारख्या चहूकडून हिंडू लागतात नि शत्रूचे

अवजड सैन्य वेड्यासारखे मागून पुढे नि पुढून मागे हेलपाटे घालीत बसते. शिवाय, परक्यांना गनिमी काव्याचा केव्हाही आश्रय करता येत नाही. कारण या मुलुखाचे त्यास ज्ञान नसते नि त्यांना तेथील लोक अनुकूल नसतात. त्यांनी गनिमी काव्याचा अंगीकार करून लहान लहान टोळ्या केल्या की त्यांचा नाश एका क्षणात झालाच असे समजावे. असा रीतीने परतंत्र देशांना गनिमी युद्ध फारच फायदेशीर असते असे पाहून मॅझिनीने या युद्धाची योजना केली. या युद्धपद्धतीचा त्याने किती खोल अभ्यास केला होता हे पुढील लेखांवरून दिसून येईलच. अशा रीतीने सर्व देशभर लढाई सुरू झाली असता ऑस्ट्रियाला इटलीत राहणे अशक्य होईल अशी मॅझिनीची युद्धयोजना होती.

सारांश, प्रथमतः राजकारणाला नीति आहे नि आपले स्वातंत्र्य मिळविणे हे न्याय्य आहे अशी इटलीची मनःप्रवृत्ति झाली की, मग गनिमी काव्याने युद्ध सुरू करावे असा एकंदर कार्यक्रम होता. वरील विवेचनाचा मथितार्थ थोडक्यात असा काढता येईल:- राजकारण हे नीतीला धरून असावे, राजकारणातील प्रथम कर्तव्य स्वातंत्र्यसंपादन होय. ज्या राष्ट्रात हे सत्य प्रतिपादन करण्याची बंदी झालेली असेल त्यांनी गुप्त मंडळ्या स्थापाव्या. त्या गुप्त मंडळ्यांचे कर्तव्य दुहेरी असावे. पहिले कर्तव्य म्हणजे मानसिक शिक्षण हे होय. या मानसिक शिक्षणाने गुप्त नि उघड रीतीने चार तत्वांचे मुख्यतः शिक्षण द्यावे. स्वातंत्र्य-समता-राष्ट्रैक्य-लोकसत्ता ही ती चार तत्वे होत. दुसरे कर्तव्य असे की, या चार तत्वांच्या जयासाठी धर्मयुद्ध करण्याची तयारी करणे. हे युद्ध गनिमी काव्याने करावे. मानसिक शिक्षणाने युद्धास साह्य मिळेल नि युद्धाने मानसिक शिक्षण वाढेल. अशा रीतीने स्वदेश परक्यांच्या ताब्यातून मुक्त झाला म्हणजे त्याचे वर्तन असे ठेवावे की त्या योगाने मनुष्यजातीच्या उन्नतीला नि प्रगमनाला साह्य व्हावे. आपणास सामर्थ्य येताच इतर गांजलेल्या राष्ट्रांना मुक्त करावे. आणि सर्व मनुष्यजातीने स्वतंत्रतेने, समतेने नि बंधुभावाने परमेश्वरी आज्ञेचे पालन करावे.

हा मॅझिनीच्या राजकीय मतांचा नि कार्यक्रमाचा मथितार्थ आहे. हा नकाशा पुढे ठेवून इटली स्वतंत्र झाली. या कार्यात मॅझिनीप्रमाणेच अनेक थोर विभूतीनी दिव्य कृत्ये केलेली आहेत नि ते सर्व इतिहासाला वंदनीय झाले आहेत. इटलीच्या भाग्याची धन्य आहे! जिच्यामध्ये भगवान मॅझिनी जन्मास येतो, जिच्यासाठी ग्यारिबाल्डीचे रक्तबिंदु खर्च होतात, जिच्या सेवेसाठी मानिन हा बद्ध परिकर होऊन सज्ज होतो, जिच्यावर मामेली हा कवि कविता करतो नि जिला स्वातंत्र्यदेवी वश होते त्या इटलीच्या भाग्याची धन्य आहे! अनेक देश पारतंत्र्यात पडलेले असताना आपल्या सत्कृत्याने जी भूमि स्वातंत्र्यलक्ष्मीला आपल्याकडे सर्वांचे आधी वेधून नेते त्या इटलीच्या भाग्याची धन्य आहे! ज्यांचा जन्म परतंत्रतेत झालेला आहे, परंतु जे आपल्या पराक्रमाने त्या परतंत्रतेचे

निर्दालन करून आपला स्वदेश स्वतंत्र झालेला पाहतात नि त्या स्वतःचे कर्तबगारीने दास्यमुक्त केलेल्या भूदेवीचे अंकावर आपले शुभ्र मस्तक ठेवून चिन्मय होतात, त्यांच्या आनंदाला सीमा नाही! जर जगात काही निर्मल सुखाचे क्षण असतील तर त्यांच्यात तो क्षण शुद्ध सुखाची परम सीमा करणारा होय की, ज्या क्षणी, आपल्या अत्यंत प्रिय देशजननीला ज्याने असह्य दुःख दिले तो शत्रु मार खात खात देशाच्या हद्दीबाहेर पळून चाललेला आहे हे पाहता येते. जर मिर्भळ धन्यतेचा एखादा दिवस असेल तर तोच होय की, ज्या दिवशी देशजननीला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळवून रणांगणांतून देशभक्त परतत आहेत नि त्या स्वातंत्र्यासाठी पतन पावलेल्या देशवीरांच्या आत्म्यांना संबोधून अशी गर्जना करित आहेत की, “देशवीर हो, आपला देश स्वातंत्र झाला आहे! तुमच्या रक्ताचा सूड उगविला आहे!” हे सुख नि ही धन्यता ज्या थोड्या महात्म्यांच्या नशिबी आहे, त्यात भगवान मॅझिनीची गणना आहे. पुढील लेखात १८४८ पर्यंतची आत्मवृत्तांतर्गत हकीकत आलेली आहे. त्यानंतरचा वृत्तात मॅझिनीने लिहिलेला नाही. १८५९ साली इटलीमध्ये राज्यक्रांतीची दुसरी लाट उसळली. पुन्हा मॅझिनीने रणात उडी घेतली. त्या वेळेला निम्मेवर इटली स्वतंत्र झाली. मग १८६६ साली व्हेनिस स्वतंत्र झाले. नि १८७० साली रोम स्वतंत्र झाले. १८७१ साली मॅझिनीच्या आयुष्याची तीन चतुर्याश स्वप्ने खरी झाली. १८७१ साली त्या महात्म्याच्या नेत्रांचे बहुतेक पारणे फिटले! सर्व इटली स्वतंत्र झाली. सर्व इटली एक राष्ट्र झाली. सर्व इटली जिवंत झाली. नि त्या स्वतंत्र, एकराष्ट्रीय आणि चैतन्ययुक्त इटलीची रोम राजधानी झाली. हजारो वर्षे रोमची नि इटलीची ताटातूट झाली होती. ती ताटातूट संपून या भाग्यशाली दिवशी रोमवर स्वतंत्र इटलीचे निशाण फडकू लागले! तीस वर्षापूर्वी ज्या रोममध्ये लोकसत्तेच्या प्रतिनिधित्वाचा अधिकार गाजविला होता, ज्या रोमसाठी “रोम, रोम! रोममध्ये मृत्यु नाही, रोममध्ये अशुभ नाही, रोम माझी प्रीति आहे, रोम माझा प्राण आहे!” म्हणून सदोदित टाहो फोडला जात होता, त्या रोममध्ये मॅझिनी प्रवेश करता झाला! त्या वेळेस त्याच्या हृदयात काय विचार असतील? अखेर इटली स्वतंत्र झाली! रोमवर स्वातंत्र्याचे निशाण डोलत आहे नि ऑस्ट्रीयाच्या निशाणाचे तुकडे रस्त्यातून पोरसोरांच्या पायाखाली तुडविले जात आहेत! हे पाहून चाळीस वर्षे जरी स्वतःचा असा देश नव्हता नि हद्दपार होऊन देशोधडीला लागून सर्व आयुष्य जरी गेले होते तरी त्या कडक देशव्रताचे पारणे त्या दिवशी फिटले असे त्यास वाटले असेल नाही का? सॅव्होनाचे तुरुंगात कोंडून ठेवलेला १८३१ सालचा मॅझिनी नि १८७१ साली स्वतंत्र इटलीच्या, एकराष्ट्रीय इटलीच्या, त्या स्वतंत्र राजधानीत -रोममध्ये-प्रवेश करणारा मॅझिनी! कोणी इटलीचा चित्रकार ही दोन चित्रे रंगविल काय?

इटली देश स्वतंत्र नि एकीकृत झाल्यावर मॅझिनीची एक इच्छा राहिली होती. ती इच्छा म्हणजे लोकसत्ता ही होय. परंतु त्याला या लोकसत्तेची काही घाई झालेली नव्हती. “या जन्मात नाही तर इतरत्र कोठे तरी इटलीवर लोकसत्तेचे निशाण फडकलेले पाहून मी कृतकृत्य होईन.” ही त्याची खात्री होती. परंतु दुःखाची गोष्ट अशी आहे की बहुतेक इंग्रजी ग्रंथकारांनी मॅझिनीला या ‘वेडेपणा ‘ बदल दोष दिलेला आहे. त्यांच्या मताने मॅझिनी हा महान तत्ववेत्ता आणि भविष्यवादी होता. परंतु त्याला व्यवहारज्ञान नव्हते. त्याला लोकसत्तेचा ‘भ्रम’ झालेला होता. लोकसत्तेचाच का? मॅझिनीला इटलीच्या स्वातंत्र्याचा, राष्ट्रक्याचा नि समतेचाही ‘भ्रम’ झाला नव्हता का? त्या वेळच्या लोकांनी मॅझिनीच्या ह्या महत्वाकांक्षांनाही मनोराज्येच म्हटले नव्हते काय? पण ती मनोराज्ये आज सत्य झालेली दिसत आहेत. तसाच हा लोकसत्तेचा ‘भ्रम’ ही सत्य कशावरून होणार नाही? ज्याने राखेच्या ढिगाऱ्यातून जिवंत राष्ट्र निर्माण केले, त्या मॅझिनीला इंग्रज ग्रंथकार ‘व्यवहारचतुरते ‘चे शिक्षण देत आहेत! मॅझिनीची महत्वाकांक्षा लोकसत्तेपर्यंत पोचली ह्यातच त्याच्या भविष्यवादित्वाचा विजय आहे. तशी ती पोचली नसती तर मात्र त्याची दृष्टि इंग्रजी राष्ट्राच्या इतकीच खुरटी होती नि राजसत्तेच्या पलीकडे जाऊ शकली नाही असे म्हणावे लागते. परंतु मॅझिनीची नीतिमीमांसा ही इंग्रजांच्या नीतिमीमांसेसारखी पोटभरू नव्हती. त्याने इंग्रजी राष्ट्रातील अनीतिमान नि पापकारक राजनीतीवर येता जाता कडाके उडविले आहेत म्हणून का तो व्यवहारकुशल ठरत नाही? मॅझिनी व्यवहारकुशल नाही हे उघडच आहे, कारण त्याने कोठे दुसऱ्याची पत्रे फोडून, वाचून त्यातील मजकूर दुसऱ्यास कळवून आपले व्यवहारकौशल्य गाजविले आहे! मॅझिनी व्यवहारकुशल नाही हे उघडच आहे, कारण त्याने, “इटली स्वतंत्र होताच तिने बाकी सगळ्या राष्ट्रांनी गुलाम करित सुटावे.” असे सांगण्याचे ऐवजी, ‘आपण स्वतंत्र होऊनच काम भागत नाही, तर आपण इतर देशांना स्वतंत्र केले पाहिजे.” असे सांगण्याचा बिनधोरणीपणा केला! मॅझिनीची परीक्षा स्वार्थलंपट राष्ट्राला कशी व्हावी? परंतु त्यांनी जरी त्याला वेडा ठरविला तरी अखेर तो इतिहासदेवीचा ताईत झालाच झाला. मॅझिनीने लोकसत्तेसाठी जरी अश्रांत श्रम केले तरी त्याने हे हजारो वेळा स्पष्ट जाहीर केले होते की, “प्रथम स्वातंत्र्य, मग एकी नि मग लोकसत्ता.” याच प्रमाणे त्याने शक्य तेव्हा तेव्हा वर्तनही केले. आणि इटली स्वतंत्र झाल्यावर त्याने लोकसत्तेचा जो उपदेश केला, तो प्रसिद्ध रीतीने केलेला आहे. कारण त्याची नि मनुष्यजातीच्या उत्क्रांतीचे ज्याने ज्याने सूक्ष्म निरीक्षण केले आहे त्याची त्याची अशीच खात्री आहे की, “आता लोकांचे युग आलेले आहे.” आता, आज नाही उद्या, पण लोकसत्तेचाच जयजयकार होणार आहे! मॅझिनीने जे निशाण उभारलेले होते, ते परमेश्वरापर्यंत पोचणारे निशाण होते. या निशाणाचा अग्रभाग जरी अदूरदृष्टि लोकांना दिसला नाही तरी तो त्याला स्पष्ट दिसत होता. लहान पक्षी

एखाद्या टेकाडावर उडत जाउन बसले म्हणजे त्यांना शतकृत्य केलेसे वाटते. मॅझिनी हा गरूड होता. त्याने त्या टेकाडावरच समाधान कसे मानावे? तो कालाच्या आकाशात भरारुया घेत गेला नि तेथून लोकसत्तेच्या स्तोत्राचे गीत गाऊ लागला. मॅझिनीचे आयुष्यात दोनदा लोकसत्तेचा विजय होण्याच्या बेतात आला होता. तेव्हा जर तो इतर लोकांच्या स्वार्थपरायणतेने फसला नसता, तर मॅझिनीच्या इतर 'स्वप्ना' प्रमाणेच तेहि स्वप्न आज खरे झाले असते. ते आज तसे झाले नाही म्हणून काय झाले? मॅझिनीचा आत्म्याच्या अमरत्वात नि कालाच्या अनंततेत विश्वास होता, आणि लोकसत्ता ही नीतियुक्त राज्यपद्धति आहे हे त्याने सिद्ध केले होते. तत्व बरोबर आहे की नाही हा मुख्य प्रश्न होता. त्याचा विजय आज होणार की उद्या होणार हा गौण भाग आहे. अत्यंत आनंदाची गोष्ट ही आहे की भगवान मॅझिनीची खरी योग्यता इतर कोणी न जाणली तरी ती त्याच्या स्वदेशबंधूनी पूर्ण जाणलेली आहे. तो महात्मा ज्या दिवशी अहलोकाची सर्व कर्तव्ये पूर्ण करून--ऑस्ट्रियाच्या निशाणाखाली नव्हे तर स्वतंत्र इटलीचे निशाणाखाली पंचत्वाप्रत पावला त्या दिवशी रोममध्ये इटलीच्या पार्लमेंटने राष्ट्रीय सुतक पाळण्याचा ठराव केला. त्याच्या अपरिमित स्वार्थत्यागाची व त्याच्या अनवरत स्वदेशसेवेची मुख्य प्रधानाने वक्तृत्वपूर्ण भाषेत प्रशंसा केली. जिनांमध्ये त्या महात्म्याच्या जडदेहाचा उत्तरविधि चालला असताना हजारो इटालियन लोक आपल्या देशपित्याच्या शेवटच्या दर्शनासाठी दाटी करू लागले नि ते शेवटचे दर्शन होताच अर्भकासारखे रडू लागले. एका मनुष्याच्या मृत्यूसाठी इतका अश्रुपात जगावर केव्हाहि झाला नसेल!

परमेश्वराचे घरी प्रत्येक देशाकरिता एक एक मॅझिनी ठेवला असेल तर कोणालाच इटलीचा हेवा करण्याचे कारण नाही!

विनायक दामोदर सावरकर
लंडन,
इंडिया हाउस,
दि. २८ सप्टेंबर १९०६.

मॅझिनीचे लेख आत्मचरित्र नि राजकारण

प्रस्तावना

(इ.स. १८६१.)

जेव्हा माझ्या राजकीय नि वाङ्मयात्मक लेखसंग्रहाची प्रस्तावना लिहिण्याची नि त्या बरोबरच माझा आयुर्वृत्तांत देण्याची मला प्रथम विनंति करण्यात आली, तेव्हा मी तसे करण्याचे नाकारले होते नि अजूनही मी ते लिहिण्याचे नाकारू इच्छित आहे. माझे आयुष्य तुरळक सुखे नि अनंत दुःखे यांनी भरलेले आहे नि माझ्यावर जे प्रेम करितात किंवा मी ज्यांच्यावर प्रेम करतो अशा व्यक्तिविशेषांशिवाय इतरास त्यात काही महत्वाचे सापडणार नाही. माझ्या आयुष्याचे जे काही सार्वजनिक स्वरूप आहे ते सर्व माझ्या लेखात प्रतिबिंबित झालेले आहे नि त्या लेखांचा सांप्रतच्या इतिहासावर काय परिणाम घडला आहे हे ठरविणे माझे काम नसून ते जनसमूहाकडे आहे. ज्या पोकळ बडबडीला लोक कीर्ति म्हणून म्हणतात तिच्याबद्दल माझ्या नैसर्गिक प्रवृत्तीने मी उदासीन असल्याने नि स्वभावजन्य अभिमान नि शुद्ध अंतःकरण याचे बलावर, माझ्या आयुष्याला काळिमा लावण्यासाठी करण्यात आलेल्या शेकडो आरोपांचा नि लोकनिंदेचा मी तिरस्कार करित आलो असल्याने, आपल्या शक्तीने नि कालस्थितीने जे साध्य म्हणून ठरत असेल त्या साध्यात आपले व्यक्तित्व विसरून जाणे हेच त्या ऐहिक अस्तित्वातील मुख्य कर्तव्य आहे ही माझी पक्की खात्री-अशी माझी पक्की निष्ठा-असल्याने मी माझ्या चरित्रांतील तारखा व ठळक गोष्टी यांची टिपणे ठेविली नाहीत किंवा पत्रांची यादीही केली नाही.

परंतु जरी मी ती सर्व टिपणे ठेविली असती तथापि त्यांचा उपयोग करण्याचे धाष्टर्य मजकडून प्रस्तुत काली झाले नसते. फक्त ज्या लोकांनाच, त्यांच्या अस्तित्वातील प्रत्येक महत्वाच्या भागात सर्व युरोपची क्रांती घडवून आणण्याचा परमेश्वराने अधिकार दिलेला आहे, त्या लोकांची राष्ट्रीय पुनर्जागृति होत असताना तिच्यापुढे प्रत्येक आत्मचरित्र हे अत्यंत क्षुल्लक आहे. श्री सूर्यनारायण उदयाचलावरून आकाशात चढत असताना मेणबत्ती पेटवीत बसणे हा शुद्ध वेडेपणा आहे.

तथापि या लेखात, मी स्वतः पाहिलेल्या गोष्टींचे वर्णन नि मला माहित असलेल्या व्यक्तींची हकीकत ही युरोपच्या गेल्या शतकातील शेवटच्या भागाच्या हालचाली समजण्यास सुलभ व्हावे एतदर्थ जरूर तेवढी देणार आहे. नि त्या बरोबरच ह्या लेखाचे कारण नि त्याचा उद्देश याचा नीट उलगडा होण्यासाठी आगामी कालांत राष्ट्र नि लोक या

महातत्वाचा विजय होण्यासाठी जी पूर्व चिन्हे आहेत तशा प्रसंगाच्या प्रगतीशी नि उन्नतीशी अत्यंत निकट संबंध असलेली काही व्यक्तिविषयक माहिती देणार आहे.

बहुतेक वेळा माझा शब्द म्हणजे बहुजनसमाजाचाच शब्द झालेला आहे. माझा शब्द म्हणजे भविष्यकाळाला घडविणार्या आमच्या राष्ट्रतरुणांचाच संघशब्द होय.

माझ्या लेखाची जी काही किंमत असेल ती ऐतिहासिक कागदपत्र या नात्याने आहे नि म्हणून त्याचे सत्याचे समर्थनार्थ नि इटलीच्या खर्च्या खर्च्या अंतर्वृत्तीशी त्याचा असलेला निकट संबंध सिद्ध करण्यास्तव पुढे दिलेल्या गोष्टीचा आज नाही पण उद्या उपयोग होईल.

इटलीच्या कृत्यघां उगम नि त्यांचे साहित्य याचा शोध केल्याने, माझ्या देशबांधवांना, प्रस्तुत घडणार्या चुका नि असलेल्या उणीवा याचेबरोबर ज्ञान जास्त सुलभ रीतीने होईल असे वाटते.

- जोसेफ मॅझिनी

भाग पहिला

आत्मचरित्र खंड १.

दिशः प्रसेदुर्मरुतो बवुः सुखाः। प्रदक्षिणार्चिर्विरग्निराददे॥

बभूव सर्व शुभशान्ति तत्क्षणम्। भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥१॥

--- 'कालिदास' ---

माझ्या लहानपणी इ.स. १८२१ सालच्या एप्रिल महिन्यातील एका रविवारी जिनाआ शहरी मी आपले आईबरोबर स्ट्रॅन्डानोव्हामधून चाललो होतो. आमचे बरोबर आमच्या कुटुंबाचा एका जुना मित्रही होता. काही अंशी ऑस्ट्रियाकडून, काही अंशी विश्वासघाताने नि काही अंशी दुसऱ्याच्या कमकुवतपणामुळे पिडमांट येथील बंड हे नुकतेच मोडले गेले होते.

स्वसंरक्षणासाठी सर्व बंडवाले जलमार्गाने येऊन जिनाआस पोचले होते नि तेथे साधनांचा अभाव पाहून, स्पेन देशामध्ये राज्यक्रांतीचा प्रयत्न विजयी होत चालला असल्याने तिकडे जाण्याचे योजून त्यासाठी मदत मिळावी म्हणून याचना करित होते. त्यापैकी पुष्कळ जण बंदरावर जिनाआ सोडण्याची संधि पहात राहिले होते. परंतु काहीजण निरनिराळ्या बहाण्याने शहरात एक एकटे शिरले होते. यांच्या चेहऱ्यावरून, त्यांच्या पोषाखाच्या धर्तीवरून, त्यांच्या लष्करी बाण्यावरून किंवा त्यांच्या अत्यंत दुःखी नि मुग्ध चर्चेवरून मी त्यांना आमच्या इतर लोकांतून ओळखून काढित असे.

समाजात एक विशेष प्रकारची सहानुभूति उत्पन्न झाली होती नि त्यातील काही धैर्यवान मंडळीनी सान्टारोसा नि अन्साल्डी या बंडवाल्यांच्या मुख्य पुढाऱ्यास, शहरात एकत्र होऊन शहराचा ताबा घ्यावा नि अडथळा करण्यास पुन्हा तयारी करावी, असे सुचविले. परंतु बंडाला विजय येण्यासारखे जिनाआस कोणचेच साधन नव्हते. तेथील किल्ल्यावर तोफखाना नव्हता. नि म्हणून त्या पुढाऱ्यांनी त्या सूचनेचा स्वीकार केला नाही नि जिनाआने अनुकूल काल येईतोपर्यंत थांबावे असे सांगितले.

आम्ही रस्त्याने चाललो असताना आम्हास एक उंच मनुष्याने थांबविले. त्याची दाढी काळीभोर असून मुद्रा पाणीदार-करारी दिसत होती नि त्याच्या दृष्टीची सत्तेजता तर मी कधीहि विसरणार नाही. आपल्या हातातला एक पांढरा रुमाल आमचे पुढे पसरून, “इटलीतील निराश्रितांसाठी” असे तो म्हणाला. माझ्या आईने नि स्नेह्याने काही पैसे त्यात टाकले नि तो भिक्षेकरी दुसऱ्या लोकांकडे तीच विनंति करण्यासाठी वळला. बंडाच्या आरंभी तयार केलेल्या राष्ट्रीय सैन्यातील तो एक कमांडर असून त्याचे नाव रिनी असल्याचे मला नंतर कळले. ज्यांच्यासाठी तो अशा रीतीने पैसे गोळा करित होता त्यांचेबरोबर पुढे तो स्पेनमध्ये गेला नि बहुधा

आपल्यातील शेकडो लोकांप्रमाणेच तोही स्पेन देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढता लढताच मेला असावा.

त्या दिवशी प्रथमतः माझ्या मनात एक अस्पष्ट विचार उत्पन्न झाला. तो स्वातंत्र्याचाच किंवा स्वदेशाचाच होता हे नक्की जरी सांगता येत नाही तथापि मला असे वाटू लागले, की आपल्या स्वदेशाला स्वातंत्र्य देण्यासाठी लढणे हे आपणा इटालियन लोकांना शक्य आहे नि म्हणून तसे करणे हे आपले कर्तव्य आहे. श्रीमंत किंवा गरीब दर्जाच्या सर्व लोकांशी माझ्या आई-बापांचे वर्तन सदोदित सारखेच असे नि त्यांच्या नि लोकपक्षीय तत्वाचा परिणाम मजवर नकळत होत जाऊन समतेबद्दल माझे मनात पूज्यबुद्धि उत्पन्न होत आली होती. व्यक्तीचा दर्जा कोणचाही असो, तीत मनुष्यत्व किती आहे हे पाहण्याकडे त्यांचे लक्ष असे नि फक्त इमानी मनुष्याचीच त्यांना चाड असे. वर सांगितलेल्या मित्राबरोबर माझे वडील फ्रांस मधल्या नुकत्याच घडलेल्या लोकसत्ताक पक्षाच्या इतिहासाबद्दल नेहमी संवाद करीत असत. आणि तो एकून माझे अंतःकरणातील नैसर्गिक स्वातंत्र्येच्छेला जास्त जास्त बळकटी येत चालली. माझ्या लॅटिनच्या शिक्षकाने भाषांतरासाठी दिलेल्या लिव्ही नि टॅसिटसच्या ग्रंथाचे वाचनाने नि माझ्या वडिलांच्या वैद्यकीच्या पुस्तकाचे मागे ठेविलेल्या काही जुन्या फ्रेंच वर्तमानपत्रांनी तर ती माझी स्वदेशाला स्वतंत्र करण्याची महत्वाकांक्षा प्रबळतम झाली. या फ्रेंच वर्तमानपत्रात फ्रेंच लोकांच्या पहिल्या क्रांतीचे वेळेस प्रसिद्ध झालेल्या Chronique de mois नावांच्या पत्राचे काही अंक होते.

परंतु माझ्या देशातील अस्तित्वात असलेल्या जुलुमाचा चुराडा करण्यासाठी झटणे हे मुख्य कर्तव्य असून त्या युद्धातील माझा भाग मलाच उचलला पाहिजे, याचा त्या दिवशी प्रादुर्भूत झालेला विचार पुन्हा केव्हाही नष्ट झाला नाही. ज्यांच्यापैकी पुढे बरेच जण माझे मित्र झाले अशा त्या “इटलीच्या निराश्रितांचे” स्मरण हे दिवसा मी ज्या ज्या स्थली जाई नि रात्री मला जी जी स्वप्ने पडत त्यात त्यात माझा पाठलाग करीत असे. त्या लोकांच्या मागे जाण्यासाठी मी काय पाहिजे ते केले असते. त्या लोकांनी केलेल्या पिडमांटमधील त्या राज्यक्रांतीच्या थोर नि वीर्यशाली प्रयत्नाला अपयश कसे आले याची कारणे शोधून काढण्यासाठी नावे नि हकीकती मिळवून त्यांचा अभ्यास करण्यास मी आरंभ केला.

त्या स्वातंत्र्याच्या सामन्यात वाटेल ते कृत्ये करण्याची ज्यांनी प्रतिज्ञा केली होती, त्यांनी आयत्या वेळेस दगा देऊन विश्वासघात केला. नि पुढाऱ्यांनी पहिल्या चकमकी सरशीच धीर सोडून प्रतिकार करण्याचा काहीच प्रयत्न केला नाही. सर्व वृत्तांत नि स्थिति समजून घेतल्यावर मला असे वाटले की जर सर्वांनी आपआपले कर्तव्य केले असते तर त्यास जय आला असता; तर मग पुन्हा प्रयत्न करण्यास हरकत कोणची?

या विचाराशिवाय मला दुसरे काही सुचेनासे झाले.परंतु त्या विचारानुरूप कृति कशी करावयाची याची कल्पनाही त्या वेळेस मला आकलन होईना नि म्हणून माझा उत्साहभंग होत चालला. युनिव्हर्सिटीच्या बाकावर बाकीचे विद्यार्थी खिदळत असताना नि मजा मारीत असताना

मी मात्र त्यांच्यामध्ये आपल्याच विचारात गढून गेलेला असा गंभीर रीतीने बसलेला असे. त्या वयातच मजवर वार्धक्याची कळा आल्यासारखी झाली. माझ्या प्रिय देशाला पारतंत्र्याचे सुतक आले आहे असे मला वाटू लागले. नि म्हणून मी काळ्या रंगाचा सुतकी पोषाख धारण करण्याचा निश्चय केला. त्याच वेळी “जाकोपो ऑर्टिस “ (Jokopo ortis) हे पुस्तक माझ्या हाती पडले नि त्याचे वाचनाची मला विलक्षण चटक लागली. मी ते सर्व तोंडपाठ करून टाकले. स्थिति इतकी भयंकर होत चालली की मी आता आत्महत्या करतो की काय अशी बिचाऱ्या माझे आईला भीति पडली.

हलके हलके मनोविकाराचे हे पहिले वादळ शांत होत चालले. याच वेळी तरुण रफिनी बंधूशी माझी मैत्री जुळली. मैत्री जुळली म्हणण्यापेक्षा त्यांच्यावर नि त्यांच्या त्या पवित्र मातेवर माझे प्रेम बसले नि त्यांच्या सख्यत्वाने मला पुन्हा जगात आणून बसविले. माझ्या मनाला आतल्याआत जाळून टाकणारा मनोविकार, त्याच्याशी वाङ्मय, इटलीचे बौद्धिक पुनरुज्जीवन. तत्वज्ञान, धर्मात्मक चर्चा वगैरे विषयावर संवाद केल्याने जरा हलका होऊ लागला. शिवाय आम्ही लहान लहान संस्था, पुढील भयंकर संस्थांच्या पुरोगामीच की काय अशा, पोलीसने मना केलेली पुस्तके गुप्त रीतीने प्रसृत करण्यासाठी स्थापना केल्या. अशा रीतीने लहान प्रमाणावर का होईना परंतु मला कृति करण्यास मार्ग सापडल्याकारणाने माझ्या मनास किंचित् समाधान वाटू लागले. आपल्याला चांगली स्थिति यावी अशी महत्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या निवडक मित्रांचे मंडळ माझेभोवती जमा होऊ लागले. ज्याची स्मृति एखाद्या अपूर्व वचनाप्रमाणे माझे अंतःकरणात राहिली आहे, अशा त्या मित्रमंडळांपैकी, या वेळेस फेर्वेको कॅम्पानेला (हे हल्ली रोम नि व्हेनिसच्या कमेटीचे सभासद आहेत) शिवाय आमचा जुना बेट सिद्धीस नेण्यास कोणीही शिल्लक राहिलेले नाहीत. त्यापैकी काही मृत्युमुखी पडलेले आहेत, नि काहीनी आम्हास सोडलेले आहे. बाकीचे इमाने अतबारे जरी अझून आमच्या तत्वाला धरून आहेत तरी हताश होऊन स्वस्थ बसले आहेत. त्या वेळेला ते मंडळ मला “प्लीआडच्या”, संघासारखे वाटे नि माझ्या त्रस्त झालेल्या हृदयाचे शांतवन असे. आता यापुढे मी असहाय्य राहिलो नव्हतो

माझे स्वतःचे चरित्र देण्याचा माझा विचार नसल्याने मी एकदम १८२७ सालाकडे वळतो. त्याच्या मागील वर्षाचे शेवटी, मला वाटते की, मी माझा पहिला वाङ्मयविषयक लेख लिहून तो फ्लॉरेन्सच्या एका पत्राकडे प्रसिद्धी करिता पाठविण्याचे धाडस केले होते. परंतु साहजिक रीतीनेच त्या पत्राने तो लेख छापला नाही. त्या लेखाचा विषय मला देशपिता वाटू लागलेला अत्यंत प्रख्यात कवि डॅंटे (Dante) हा होता.

१८२७ मध्ये पूर्वचर्चावादी नि अद्भुत-रचनावादी अशा ग्रंथकर्त्यांच्या दोन पक्षांमध्ये रण माजून राहिलेले होते. त्यापैकी पहिल्या पक्षाचे मत वाङ्मयावर जुलुमाचा ताबा अबाधित रहावा असे होते. हजार दोन हजार वर्षापूर्वी ठरलेल्या नि अमलात आलेल्या जुन्या पुराण्या नियमांनी वाङ्मय नेहमी जखडलेले असावे- इटलीचे वाङ्मय देखील गुलामगिरीत असावे असा त्या पक्षाचा

मथितार्थ होता. दुसरा पक्ष इटलीच्या सरस्वतीला यात दास्यातून सोडवून तिला तिच्या अंतःस्फूर्तीने राहू देण्याचा प्रयत्न करित होता. आम्ही तरूण मंडळी ही सर्व या स्वातंत्र्यशील पक्षाकडे होती. परंतु मला असे दिसून आले की, त्या वादाचा गर्भितार्थ फारच थोड्यांच्या ध्यानात आलेला होता. वृद्धपक्षाकडे जुने शास्त्रीमंडळी नि विद्यापीठातील शिक्षकवर्ग वगैरे लोक होते. आणि त्यांचा सर्व प्रयत्न निर्जीव, निःसत्व नि “हटादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता “ अशा वर्गाचा होता. नि इकडे वाटेल त्याच्या लहरीप्रमाणे वाटेल त्याने विचित्रपणा करित सुटावे असा नवीन जागृतीचा परिणाम होऊ लागला. नवीन पंथाला जुलुमाचा तिटकारा आलेला होता, परंतु त्या गर्दीत जगातील प्रत्येक गोष्टीप्रमाणे ललितकलाही विशिष्ट नियमांनी बद्ध असल्याच पाहिजेत याचे त्यांना भान राहिले नाही.

कलेचे खरे स्वरूप म्हणजे केवळ व्यक्तीची लहर नव्हे. ते स्वरूप म्हणजे भूतकालाचा परिणाम किंवा भविष्यकालाचे निदर्शक असावे लागते. आणि जेव्हा डॅटे किंवा बायरन यांच्याप्रमाणे त्या स्वरूपात भूत नि भविष्य याचे संमिश्रण नि समानता झालेली असते त्याचवेळेस ती केला पूर्ण स्वरूपात आली असे समजावे. (आपल्या इकडे श्रीसमर्थ रामदासांच्या ग्रंथात हे कवित्वाचे पूर्ण स्वरूप भाषेत नि तत्वदृष्टीत दिसून येते.)

परंतु हे भूतकालाचे नि भविष्यकालाचे संमिश्रण आपल्या इटली देशात कसे व्हावयाचे? तीन शतके झाली. इटलीला भूतकालच नाही! तीन शतके आपले व्यक्तिस्फूर्तीचे स्वातंत्र्य नष्ट झालेले असून आपण स्वत्व विसरलेल्या गुलामांचा बाजार बनलो आहोत. कोणच्याही कलेचा उदय जर करावयाचा असेल तर प्रथमतः गुलामगिरीच्या काळाचे और्ध्वदेहिक मंत्र जपून मग भविष्य काळाच्या उदयार्थ प्रभातस्तोत्रे गाईली पाहिजेत. आणि ही प्रभातस्तोत्रे रचतेवेळी आपल्या लोकांच्या या सुप्त नि नकळत गुप्त रीतीने अजून जीव धरून राहिलेल्या मनोवृत्तींची माहिती करून घेतली पाहिजे. आपल्या देशाच्या निम्मे निर्जीव झालेल्या अंतःकरणावर हात ठेवून त्याचे अत्यंत मंदगतीने पडणारे ठोके मोजून मग त्याप्रमाणे आपली इटलीची बुद्धि प्रथम कोणत्या उद्देशाकडे नि कर्तव्याकडे लावली पाहिजे हे ठरविणे भाग आहे. व्यक्ती-स्फूर्तीला समाजार्तीचे सहाय्य मिळेल तरच ती व्यक्तिस्फूर्ती उपयोगी आहे. ज्याप्रमाणे निरनिराळे पुष्पे निरनिराळे सौंदर्य नि सुवास हे एकाच जमिनीपासून स्वीकारतात, त्याचप्रमाणे व्यक्तिस्फूर्तीची विविधताही एकाच समाजस्फूर्तीपासून उत्पन्न झाली पाहिजे. परंतु ही समाजस्फूर्ति इटलीमध्ये आहे कोठे? कोणत्याही कलेच्या उन्नतीला मूलभूत अशी ही समाजस्फूर्ति इटलीमध्ये नष्ट झालेली आहे. समाजचैतन्याची उत्क्रांति व्यवस्थित रीतीने होण्यास अवश्य असणारे केंद्रस्थान कोठे आहे? स्वदेश कोठे आहे? स्वातंत्र्य कोठे आहे? स्वदेशाशिवाय नि स्वातंत्र्याशिवाय कोणच्याही कलेची उन्नति होणे अशक्य आहे. नि म्हणून प्रथमतः आपले लक्ष सर्व कलेला मूलभूत असलेले “देशचैतन्य आम्हास आहे काय?” या प्रश्नाकडे लाविले पाहिजे नि “स्वदेश प्रथमतः पाहिजे.” असे म्हणून सर्वानी सर्व शक्ती राजकीय स्थितीकडे आधी लाविल्या पाहिजेत. आपल्या आयुष्यात या

कार्यांत जर आपण विजयी झालो तर इटलीतील केला आपल्या थडग्यावर विलास पावतील, त्यांना फुलणं । बहार येईल, असल्या प्रकारचे विचार-जे स्वदेशाभिमानांनी बुद्धिमान माझोनी या कवीला आधीच सुचलेले होते नि जे त्याच्या नाटकातून पदोपदी दृग्गोचर होत होते ते हे विचार त्यावेळेस फारच थोड्या लोकांचे ध्यानात आलेले होते. बहुतेक लोक कलेचे प्रयोजन कलाच होय या असत्य तत्वाला धरून बसलेले होते.

१८२७ साली माझ्या मनात प्रादुर्भूत झालेली विचारक्रांति ही अजून जाज्वल्य रीतीने वास्तव्य करीत होती. शेवटी मी वाङ्मयाचा मार्ग सोडून देऊन राजकीय दिशेने खटपट करण्याच्या सरळ नि प्रमुख मार्गाचे अवलंबन केले.

आणि हा माझा पहिला महत्वाचा स्वार्थत्याग होय. ऐतिहासिक नि काल्पनिक कथानकातील हजारो देखावे माझ्या अंतःकरणासमोर नेहमी खेळत असत. एकांतवासातील मनुष्याला सुंदर नि रम्य तरुणीची कल्पनेतील प्रतिबिंबेही ज्याप्रमाणे समाधान देतात त्याप्रमाणे माझ्या हृदयाला ते प्रसंग नि देखावे शांतिदायक वाटत असत. माझ्या मनाची नैसर्गिक प्रवृत्ति ही फार वेगळी आहे परंतु ज्या कालात मला जन्म आला आहे, त्या कालाच्या स्थितीने नि माझ्या देशाच्या अपमानाने माझे कर्तव्य माझ्या नैसर्गिक प्रवृत्तीहून भिन्न ठरले. परंतु या कर्तव्याप्रमाणे प्रत्यक्ष कृति करण्याला त्या वेळेस साधने नसल्याने मी वाङ्मय प्रश्नाच्या चर्चेतूनच त्या कर्तव्याची दिशा स्पष्ट दाखविण्याचा निश्चय केला.

व्यापारविषयक बातम्या प्रसिद्ध करीत असलेले एक पत्र जिनाआस निघत असे. त्या पत्राचे संपादकास पुस्तकांच्या जाहिराती द्याव्या असे सुचवून त्या पुस्तकांचेबद्दल थोडथोडे शिफारसीचे लेख लिहिण्याचे मी पत्करिले. परंतु हे जाहिरातीसाठी म्हणून लिहिलेले लेख वाढता वाढता स्वतंत्र निबंधच झाला. सरकारला लोकांप्रमाणे झोप लागली असल्याकारणाने त्याचे तिकडे लक्ष गेले नाही. किंवा त्यांनी त्याची पर्वा केली नाही. ते पत्र वाङ्मयाच्या चर्चेचे एक महत्वाचे साधन झाले. नि ते सर्व लेख स्वतंत्र रीतीने छापण्यात आले. त्या लेखांची खरी किंमत विशेषशी नाही. परंतु त्यावरून मी नि आणखी काही तरुण मंडळी कोणत्या उद्देशाने लिहित होतो हे दिसून येईल. त्या लेखनविषयक चर्चेला लवकरच राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले नि फक्त एखादा दुसरा शब्द बदलला की ते राजकीय स्वरूप स्पष्ट दिसून येऊ लागले. आमच्या मनाने लेखनस्वातंत्र्य हे निराळ्याच एका महत्वाच्या स्वातंत्र्याची पहिली पायरी होय. समाजाच्या गुप्त शक्तीमध्ये तरुणांनी आपले सजीवत्व ओतून त्यांना जागृती यावी अशी सूचनाच या मार्गाने करण्यात येत होती. आमच्या या प्रयत्नास परक्यांकडून नि आमच्या स्वतःच्या लोकांकडून, असे दुहेरी अडथळे येतील नि या खटपटीस हाणून पाडण्यासाठी ते सज्ज होतील हे आम्ही जाणून होतो.

अखेर सरकाराचे वाचनात ते लेख आले नि त्या विरुद्ध प्रयत्न सुरू झाले. जेव्हा पहिल्या वर्षाच्या शेवटी, आजपर्यंत आलेल्या यशाने उत्साहित होऊन, आम्ही ते पत्र वाढविण्याचे आमचे वाचकास कळविले तेव्हा सरकारने ते अजिबात बंद करण्याचा हुकूम केला. परंतु या किरकोळ

लेखांमध्ये दिसून आलेली तारुण्याची धमक नि अवसान नि त्यांच्यात गर्भित असलेला धाडसी उद्देश याच्या योगाने जिनोआमध्ये माझी बरीचशी ख्याती झाली. कार्लोबोटा नावाच्या इतिहासकारा विरुद्ध मी एक पत्र प्रसिद्ध केले होते. त्या पत्राने माझी फ्लॉरेन्स मधील अँटोलाँजिआचे चालकांशी ओळख पडली. हे चालक मनातून पूर्ण इटालियन होते. परंतु त्यातील बहुतेक जण भिन्ने होते. त्याच वेळेस ग्युराझी नावाच्या प्रख्यात नाटककाराचे एक नाटक माझे वाचनात आले. त्यावर माझ्या एक तरुण मित्राने- जो अतिशय देशभिमानी होता परंतु गृहसौख्याची अनिवार लालसा असल्याने जो पुढे निरूपयोगी झाला- त्याने त्यावर निबंध लिहिला. तेव्हा ग्युराझीने आम्हास एक पत्र टाकले. त्या पत्राचे उत्तर मीच लिहिले. एव्हापासून ग्युराझीमध्ये नि मजमध्ये पत्रव्यवहार सुरू झाला. नि त्यावेळेस स्नेहात्मक मजकूर नि इटलीची सुधारणा कशी घडवावी याची अवसानपूर्ण चर्चा सुरू असे. ज्या वेळेस ते जीनोआमधील पत्र बंद करण्यात आले त्यावेळेस ग्युराझीच्या जवळ जमा झालेली तरुण मंडळी नि आम्ही मिळून लेगहॉर्नमध्ये दुसऱ्या एका नावाखाली आमचे पत्र काढण्याचे ठरविले. आमच्या लेखांचा राजकीय उद्देश आता अधिक स्पष्ट रीतीने दृग्गोचर होऊ लागला. जवळ जवळ कोणचाही पडदा न ठेविता मी, ग्युराझी नि कार्लोविनी हे मुख्य लेख लिहू लागलो. ज्या फास्कोलोने प्रथमतः वाड्मयास देशोन्नतीचे मुख्य कर्तव्य करणे भाग पाडिले नि ज्याला इतर सर्व गोष्टी बाजूस ठेऊन या देश प्रीतीबद्दल इटलीने मान दिलाच पाहिजे त्या फास्कोलोबद्दल आम्ही लेख लिहिले. आम्ही दिवसेदिवस इतके स्पष्ट लिहू लागलो की, टरकीनीच्या त्या सुप्त संस्थानाने सुद्धा आमचे पत्र बंद करण्याचा हुकुम सोडला. पहिल्या वर्षाच्या शेवटीच आम्ही ते बंद केले. परंतु या दोन पत्रातील लेख वाचून अवसानाची अशी बरीच तरुण मंडळी तयार झाली होती नि आता त्या अवसानाला बाहेर पडण्यासाठी काही तरी मार्ग शोधिलाच पाहिजे होता. आमच्या देशबांधवांच्या अंगातील गूढ विचारांना जागृत करण्यात आम्हाला यश आले होते नि याहूनही ज्यास्त महत्वाचे काम म्हटले म्हणजे आमच्या इटलीच्या तरुणांना खरी स्थिती कळून चुकली. त्यांना हे पक्के समजले की, इटलीवरील सत्ताधारी परके हे आपल्या सर्व प्रकारच्या प्रगतीच्या जाणून बुजून विरुद्ध जात आहेत नि त्यांना उलथून पाडून स्वतंत्रता मिळविल्याशिवाय कोणत्याही प्रकारची प्रगती होणे हे अशक्य आहे.

हे लेखनविषयक प्रयत्न चालले असताना माझा मुख्य हेतु मी विसरलो नव्हतो नि साहसाची कृत्ये करण्याची ज्यांचे अंगात ताकद आहे असे तरुण लोक निवडून काढण्याचे काम मी चालविलेच होते. आमच्यात कारबोनारी मंडळीचे पुनरुज्जीवन सुरू झाल्याची बातमी पसरली होती. मी त्या मंडळीच्या तपासात होतो नि बारीक निरीक्षणाने नि प्रश्न करून करून सर्व बाजूने त्यांना सापडून काढण्याचा उद्योग करित होतो. अखेर टॉरी नावाच्या एका मित्राने आपण त्या मंडळीच्या एका शाखेचा सभासद असल्याचे मजपाशी कबूल केले नि मला त्या मंडळीतील पहिल्या वर्गाची दीक्षा देण्याचे ठरविले. मीही तयारच होतो.

१८२० ते १८२१ सालातील ठळक गोष्टींचा मी अभ्यास करित होतो तेव्हा कारबोनारीझमची बरीच माहिती मला झाली होती नि त्यांचे विधिवैचित्र्य, फाजील गौप्यता नि त्यांची ती राजकीय मते -किंवा खरे म्हटले म्हणजे राजकीय मताचा अभाव -या गोष्टी मला फारशा आवडल्या नाहीत. परंतु त्या वेळेला माझी स्वतःची अशी एखादी राजकीय मंडळी स्थापण्याचे मला अशक्य होते. नि कारबोनारी मंडळीही त्यांच्या मुख्य तत्वाच्या स्थितीचे मानाने कितीही कमी दर्जाची असली तरी, ज्यांच्या बोलात कृति आहे, बोलतात तसे जे करावयासही तयार आहेत, अशांचे एकीकरण करण्याचे ती साधन होती. धार्मिक बहिष्कार नि देहत्यागाच्या शिक्षा यांनाही न जुमानता ज्यांनी आपल्या प्रयत्नांचा चिवटपणा सोडला नाही नि जे जुने जाळे फाटत असताच नवीन तयार करून सिद्ध असतात, असे लोक तिच्यामध्ये होते नि माझे नाव नि श्रम तिला अर्पण करण्यास ही गोष्ट पुरेशी होती.

मी आता वृद्ध झालो आहे तरी अजुन माझी अशीच समजूत आहे की, लोकांस बरोबर मार्गाने नेणाऱ्या पुढारीपणाचे खालोखाल दुसरा अत्युत्तम सद्गुण म्हटला म्हणजे केव्हा नि कशा कशा रीतीने अनुयायी व्हावे हे कळणे होय. जे सत्याकडे नि कल्याणाकडे नेतात, त्यांच्याच अनुयायित्वाबद्दल अर्थात मी बोलत आहे. सर्व प्रकारच्या संघर्षक संस्थांपासून किंवा रचनाबद्ध पंथांपासून अलग राहून आपल्या व्यक्तिविशेषत्वाच्या डौलातच जे मग्न असतात अशा प्रकारच्या तरुण लोकांपैकीच पुष्कळजण प्रबल नि सुघटित सत्तेच्यापुढे हताश होऊन एखाद्या गुलामाप्रमाणे शरण रिघतात. मनापासून कबूल असलेल्या नि संमति दिलेल्या पवित्र सत्तेबद्दल पूर्ण पूज्यभाव बाळगिला पाहिजे, म्हणजे दाबादाबीने स्थापित केलेल्या खोट्या सत्तेचे भय उरत नाही. म्हणून मी कारबोनारी सभेचा सभासद झालो.

एके दिवशी संध्याकाळी सेंट जार्जिओ-जवळच्या एका घरात मला नेले गेले. त्या घराच्या अगदी वरच्या मजल्यावर गेल्यानंतर ज्या मनुष्याकडे मला दीक्षा देण्याचे काम होते तो मला दिसला. या गृहस्थाचे नाव रामोनडो डोरिया असे असून तो बराच वयातीत होता. त्याची मुद्रा तुसडी होती. बऱ्याच गंभीरपणाने त्याने मला असे सांगितले की, सरकारची कडक चौकशी नि आपल्या उद्देशाची प्राप्ति करून घेण्यास लागणारे ज्ञान नि सावधगिरी यांचे अभावाच्या योगाने शेकडो संस्थांची कामे अशक्य झाली आहेत. मला बऱ्याचशा विधिविधानांची सूट देण्यात आली. त्यांनी मला, मी कृति करण्यास तयार आहे की नाही, असा प्रश्न केला. वेळोवेळी ज्या आज्ञा मला केल्या जातील त्या मी मानल्या पाहिजेत नि भाग पडताच त्या “संस्थेच्या “ कारणार्थ मी आपला प्राणही दिला पाहिजे असे सांगण्यात आले. नंतर त्यांनी मला गुडघे टेकण्यास सांगितले. मी गुडघे टेकले. त्यांनी एक खंजीर म्यानातून काढून पहिल्याच वर्गातील नूतन दीक्षा घेणाऱ्यांना जी शपथ द्यावयाची ती म्हणावयास आरंभ केला. मी त्याच्याप्रमाणे ती शपथ उच्चारित गेलो. नंतर त्यांनी दोनतीन खुणा सभासदास ओळखण्यासाठी सांगून मला रजा दिली. मी कारबोनारी झालो.

तेथून निघाल्यानंतर त्या संस्थेचा उद्देश-लक्ष्य-काय, त्यात माणसे कोण आहेत, काम काय करायचे, वगैरे प्रश्न माझ्यासाठी वाट पहात उभा असलेल्या त्या स्नेह्यास विचारता विचारता मी दमून गेलो. परंतु सर्व व्यर्थ! आमचे कर्तव्य स्तब्ध रहावयाचे, होतील ते हुकूम पाळावयाचे, नि हलके हलके योग्यता वाढवीत विश्वासाला पात्र व्हावयाचे. माझ्या मित्राने आनंद प्रदर्शित केला की, सुदैवाने मला नेहमीच्या बऱ्याच विधींचा त्रास चुकविता आला. मी किंचित हसलोसे पाहून त्याने जरा कडक रीतीने विचारले की, नेहमीप्रमाणे माझ्या डोळ्यादेखत पिस्तूल भरून मग ते माझे स्वतःचे कानात उडवून द्यावयास सांगितले असते तर मी कसे केले असते? मी उत्तर केले की, मी तसे करण्याचे साफ नाकारिले असते. मी त्या दीक्षा देणारे गृहस्थास सांगितले असते की, एक तर त्या पिस्तूलात एखादा खोलगा असून त्यात ती गोळी रूतून बसत असेल तर आणि असेच असेल तर ते पिस्तूल उडवून घेणे म्हणजे निव्वळ चेष्टा होय. तसे करणे हे आपणा दोघांनाही अनुचित आहे. किंवा जर ती गोळी खरोखरच पिस्तूलातून उडण्यासारखी असेल, तर मला हे अतिशय चमत्कारिक दिसते की, ज्या मनुष्याला त्याच्या स्वदेशासाठी लढण्याची आज्ञा करावयाची त्यालाच प्रथम परमेश्वराने दिलेल्या त्याच्या थोड्या फार मेंदूला वार करून उडवून द्यावयास सांगावयाचे!

विचार करता मला त्या शपथेबद्दल फारच अचंबा नि अविश्वास वाटू लागला. त्यात आज्ञाधारकत्वाच्या प्रतिज्ञेशिवाय दुसरे काही एक नव्हते. अंतिम साध्य काय याचे नाव नाही. राष्ट्रैकता किंवा संयुक्त संस्थानता, लोकसत्ता की राजसत्ता, याबद्दल त्या दीक्षा देणाऱ्याचे तोंडून एकही शब्द निघाला नाही. सरकार विरुद्ध लढाई- यापुढे काही नाही.

संस्थेच्या खजिन्याच्या मदतीकरिता म्हणून प्रत्येक सभासदाला जी वर्गणी द्यावी लागे तीपैकी दीक्षा घेण्याचे वेळी २० फ्रँक (सुमारे १२-१३ रुपये) द्यावे नि पुढे दर महिन्यात ५ फ्रँक द्यावे असा नियम होता. माझ्यासारख्या विद्यार्थ्याला ही रक्कम देणे पुष्कळ जड जाई. तथापि ती गोष्ट चांगली होती. वाइट कामासाठी जेव्हा पैसे गोळा केले जातात तेव्हा ती गोष्ट पापकारक असते. परंतु एखाद्या पवित्र कृत्याला मदत होण्याचा संभव असतानाही पैसे देण्यास मागे मागे घेणे हे त्याहून ज्यास्त पापकारक होय.

सद्यःस्थितीत सर्वत्र दिसणारे नि हाडी मासी खिळलेले असे जे आपमतलबीपणाचे काही दुःखदायक प्रकार आहेत, त्यापैकीच हा एक प्रकार आहे की, एका फ्रँक करिता देखील मनुष्ये यादवी (वाद-बखेडा) करीत बसतील. स्वतःचा चैनीसाठी किंवा सुखासाठी-नि ते सुखही बहुधा खरे नसून काल्पनिकच असावयाचे-जे लोक लाखो रुपये उधळण्यास एका पायावर तयार होतील, नि वेळ पडली तर ज्यांनी आपल्या स्वदेशासाठी नि स्वातंत्र्यासाठी रक्ताची नाणी पाडणे अवश्य आहे, तेच लोक वारंवार द्रव्यत्याग करावा लागतो म्हणून रडगाणे गातात! आपल्या मानास, आपल्या आयुष्यात, नि आपल्या बांधवांच्या आत्म्यास काळोखी लागली तरी ती पत्करतील, परंतु आपल्या पिशवीचे तोंड सैल करणार नाहीत!

प्राचीन ख्रिश्चन लोक आपल्या गरीब बांधवांचे कल्याणासाठी पोटाला अगदीच अवश्य तितके ठेऊन बाकीची सगळी संपत्ति आपले धर्माध्यक्षाचे पायापुढे आणून ओतीत असत. आता व्हेनिशिया प्रांताला परक्यांचे ताब्यातून सोडवून स्वतंत्र करण्यासाठी आपल्या दोन कोटी पन्नास लक्ष लोकांमध्ये प्रत्येक जण एक फ्रँक देणारे असे दहा लक्ष निघतील तरी ते अत्यंत प्रचंड मनोराज्यच फलद्रुप झाले असे समजले पाहिजे. याचे कारण असे आहे की, त्या पहिल्या वर्गात निष्ठा होती, आपल्यात नुसती मते आहेत.

या नंतर लवकरच कारबोनारी मंडळीच्या दुसऱ्या वर्गाची मला दीक्षा देण्यात आली. आता मला दुसऱ्यांना दीक्षा देण्याचा अधिकार मिळाला. दोघातिघा कारबोनारी मंडळीशी माझी ओळख झाली. मंडळीच्या एका मोठ्या अधिकारावर असलेला नि पूर्वी फ्रेंच कॉन्सलचे हुद्यावर असलेला पॅसानो नावाचा गृहस्थही माझे ओळखीचा झाला. तो वृद्ध होता तथापि त्याचे अंगात अवसान नि करारीपणा कायम होता. परंतु त्या संस्थेच्या अंतिम उद्देशाचे सिद्धीसाठी धीराचा किंवा युक्तीचा प्रयत्न करण्याचे ऐवजी तो बारीकसारीक राजकीय कटात वेळ दवडीत बसला होता. मला तर ते काय करीत होते किंवा त्यांचा कार्यक्रम काय होता हे अजूनही ठाऊक नव्हते. नि मला अशी शंका येऊ लागली की बहुधा काहीच केले जात नव्हते.

ते नेहमी म्हणत असत की, इटली देशातील कृति करण्याची सर्व शक्ति नष्ट झाली आहे. ते म्हणत की, आम्ही “वसुधैव कुटुंबकम्” या वर्गातील आहोत.

“वसुधैव कुटुंबकम्” हा फार गोड शब्द आहे. पण त्याचा अर्थ सर्व जगाचे स्वातंत्र्य असा जर असेल तर. परंतु प्रत्येक उन्नयन दंडाला उपस्तंभ लागत असतो, मी तो उपस्तंभ इटलीमध्ये शोधीत असता ही कारबोनारी मंडळी त्याचे शोधार्थ पॅरिसकडे पळत सुटलेली होती.

फ्रेंच भाषेमध्ये, कोणाला हे मला नक्की आठवत नाही, एक लेख लिहून धाडण्याचा मला हुकूम झाला. त्या लेखात स्पेनच्या स्वातंत्र्याचा पक्ष समर्थन करून १८२३ सालच्या बर्बोन मध्यस्तीचा बेकायदेशीरपणा नि दुष्ट परिणाम हे उघडकीस आणावयाचे होते. मी तो लिहून दिला. हे काम केल्यानंतर मी मला मिळालेल्या अधिकाराचा उपयोग करून घेण्यास आरंभ केला. विद्यार्थीवर्गाला तयार करण्याचे कामात मी मन घातले. माझा असा बेत होता की, आज नाही उद्या, आपण आपल्या पूर्ण मताच्या सभासदांचा एक बळकट संघ करून त्या कारबोनारी निर्जीव होत चाललेल्या संस्थेत नवीन चैतन्य उत्पन्न करू.

सरतेशेवटी फ्रांसमध्ये क्रांतीची स्पष्ट चिन्हे दिसू लागल्यावर मग आमच्या मंडळीत थोडीशी चळवळ सुरू झाली. मला टस्कनीमध्ये कारबोनारीची स्थापना करण्यासाठी पाठविण्याचे ठरले. त्यांना वाटत होते त्यापेक्षा माझ्या मानाने हे काम फारच कठीण होते. माझ्या कुटुंबातील सर्व वळण या कामाला हात घालण्याकडे माझी प्रवृत्ति होऊ देईना. आणि हे कर्तव्य सिद्धीस नेण्यासाठी लागणारा पैसा मिळणे हे अगदी अशक्य झाले होते. परंतु पुष्कळ विचारानंतर मी ती कामगिरी पत्करण्याचे ठरविले. अरेंझानो गावामध्ये माझ्या कुटुंबाच्या ओळखीचा एक विद्यार्थी

होता. त्याचे भेटीला मी काही दिवस जाऊ इच्छितो असे निमित्त सांगून नि इतर शेकडो लटपटी करून मी माझ्या सच्छील आईपासून थोडेसे पैसे काढले नि घर सोडून निघालो.

मी निघावयाचे आदले दिवशी एका विवक्षित स्थली मध्यरात्रीच्या वेळी मी हजर व्हावे असे मला सांगण्यात आले. मी ही गोष्ट मुद्दाम यासाठीच सांगत आहे की, कारबोनारीझम् ही किती कनिष्ट स्थितीला पोहोचली होती हे स्पष्ट व्हावे. पुढे मी तेथे गेलो. मी दीक्षा दिलेले बहुतेक तरुण लोकही तेथे जमा झालेले मला दिसले. कशासाठी जमावयाचे हे न सांगता त्यांनाही मजप्रमाणेच नुसते तेथे येण्याचे फर्माविले होते. तेथे बराच वेळपर्यंत आम्ही थांबलो. मग डोरिया, आमच्या ओळखीचे नसलेले कोणी दोघे गृहस्थ बरोबर घेऊन तेथे आला. त्या गृहस्थांनी फक्त डोळे उघड ठेऊन बाकी सर्व अंगाभोवती एका झगा गुंडाळलेला होता नि एखाद्या भुताप्रमाणे ते अगदी स्तब्ध होऊन उभे राहिले होते. हे पहाताच आता मात्र काही तरी कृति करण्याची वेळ आली आहे असे वाटून आमचे अंतःकरण उल्हसित झाले.

आम्हा सर्वांना एका वर्तुलात उभे करून डोरिया मला उद्देशून बोलू लागला. कारबोनारी संस्थेविरुद्ध काही अननुभवी नि मूर्ख तरुण लोकानी निंदा केल्याच्या अपराधाबद्दल सांगून त्या झग्यात गुंडाळेल्या दोन मनुष्यांकडे बोट करून तो म्हणाला की, हे उद्या बोलोग्नामध्ये पुढाऱ्यांच्याविरुद्ध निंदा करणाऱ्या एका सभासदास ठार मारण्याकरिता जाणार आहेत. कारण, संस्थेचा असा प्रघात आहे की, कोणी तिच्या सत्तेविरुद्ध बंड करण्यास आरंभ केला की तत्क्षणी त्याचा नायनाट करावयाचा. मी त्या संस्थेविरुद्ध ज्या तक्रारी केल्या होत्या नि ज्या कोणातरी फाजील कळकळीच्या सभासदाने त्यांना जाऊन कळविल्या असाव्या, त्यांना अनुलक्षून हे उत्तर मिळाले. त्या मूर्खपणाच्या धमकाविण्याने माझ्या अंगाचा कसा तिळपापड झाला हे मला अजून स्मरत आहे. संतापाच्या पहिल्या भरात मी टस्कनीस जात नाही म्हणून निरोप धाडिला. नि याबद्दल संस्थेने माझे काय करता येईल ते करून घ्यावे असे कळविले.

परंतु मी थोडासा शांत झाल्यावर माझ्या मित्रानी जरा कान उघाडणी केली की, अशा रीतीने मी माझ्या व्यक्तीच्या अपमानासाठी नकळत देशकार्याला बळी देत आहे. माझे मन बदलले नि माझ्या कुटुंबाचे खात्रीसाठी एक पत्र देऊन मी टस्कनीकडे जावयास निघालो.

लेगहॉर्नला गेल्यावर मी एका शाखा उघडली नि पुष्कळ टस्कनीचे लोक नि काही इतर प्रांतातील लोक यांना वळविले. यामध्येच ऑस्ट्रियापासून बोलोग्नाचे करता करता रणांगणांत धारातीर्थी पडलेला मार्लियानी हाही होता. बाकीचे काम मी कार्लोविनीया या तरुणाकडे सोपविले. त्याची पवित्र नि उदात्त वर्तणूक शेवटपर्यंत कायम होती. त्याची बुद्धी विलक्षण होती. परंतु ती व्यापारात गुंतल्यामुळे तिचा विकास झाला नाही नि तत्वाबद्दल जरी त्यास काही एका शंका नव्हती; तथापि त्याच्या समकालीन असणारे लोक नि स्थिति याबद्दलच्या संशयी वृत्तीने सुस्तपणा वाढत गेला नि फक्त क्वचित प्रसंगीच त्या बुद्धीचा प्रभाव दिसून आला. अपूर्व नीतिमत्ता नि विलक्षण स्वार्थत्याग हे त्याचे नैसर्गिक सद्गुण होते. माझ्याशी बोलत असता

कारबोनारिझममधल्या विधिनिषेधांच्याबद्दल तो तिरस्कार व्यक्त करीत असे. परंतु मजप्रमाणे त्याचेही असेच मत होते की, कार्याला यश येण्यासाठी सर्वांचे, या नाही त्या, पण कोणत्या तरी व्यवस्थित स्वरूपाने एकीकरण करणे हे अत्यंत महत्वाचे होते. तो नि मी मिळून मान्टेयल शिआमो येथे गेलो. या ठिकाणी ग्युराझी कैदेत होता. या देशभक्ताने कासिमो नावाच्या एका इटालियन शूर शिपायाच्या स्तुतिपर काही कविता केल्या होत्या, म्हणून या अपराधाबद्दल त्यास कैदेत टाकण्यात आले होते. आपणास आपल्या प्रस्तुत स्त्रैण्याचा तिटकारा जेणेकरून येईल असा कोणताही प्रयत्न झाला असता त्या वेळच्या त्या भिकारड्या सरकाराला किती धास्ती पडत असे हे यावरून दिसून येईल. जर इतिहासच नष्ट करण्याची त्यांच्यात ताकद असती तर त्यांनी तसे देखील केले असते.

मी ग्युराझीची नंतर गाठ घेतली. त्याने आपल्या एका अपूर्ण ग्रंथाचे पूर्व भाग आम्हास वाचून दाखविले. त्या वेळेस वाचता वाचता अवसानाने त्याचे तोंड लाल पडले नि त्याने गार वाटण्यासाठी डोक्यावर गार पाणी ओतले. त्याला स्वतःबद्दल फारच अभिमान होता. परंतु त्याच्या स्वदेशाबद्दलही त्याला अतिशय कळकळ वाटे, त्याला स्वदेशाच्या भूतकालीन थोरवीबद्दल नि भविष्यकालीही इटली देशाचे भाग्य वर येणार याबद्दल फारच अभिमान नि आनंद होत असे.

ग्युराझी त्याच्या त्या अत्युत्तम नि इटलीच्या प्रत्येक तरुणाच्या तोंडपाठ असलेल्या लेखाचा वरील भाग वाचीत असता कार्लोविनीचे हृदय उचंबळून आले नि तो एखाद्या आईने बघावे तसे त्या ग्रंथकाराचे तोंडाकडे बघत बसला. त्याच्या दुःखाबद्दल विचार करण्यात गढून गेला. कार्लोविनीच्या दृष्टीत चकाकणाऱ्या या प्रेमळपणाची छटा ग्युराझीमध्ये मला आढळली नाही.

त्यावेळी ग्यूझाट नि कूसिन याची तत्त्वज्ञान-विषयक लेखमाला मधून मधून प्रसिद्ध होत होती.या लेखात नवीन प्रसृत होत असलेल्या प्रगतितत्वाचा अनुवाद केलेला असे. हे जगाच्या प्रगमनाचे तत्व मी डॅटच्या “डेलामानर्किया “ या पुस्तकातून शिकलो होतो. हा प्रगमनाचा- हा जगाच्या उत्क्रांतीचा- नियम परमेश्वराने प्राणिमात्रासाठी घालून दिला आहे. तो नियम नीट समजावून घेऊन त्याप्रमाणे वर्तन घडत गेल्यास आज नाही उद्या पण तो विभवशाली भविष्यकाल प्राप्त झालाच पाहिजे, या मुद्यावर मी ग्युराझीशी संवाद केला. नि त्या लेखमालेबद्दल फारच उल्हासाने मनापासून स्तुति केली.

ग्युराझी किंचित् हसला. त्या हसण्यात काहीस दुःख नि काहीशी खोच ही गर्भित होती नि त्या अधिकारी बुद्धीवर पुढे जे प्रसंग यावयाचे होते ते मला तेव्हाच कळल्याने की काय, त्या हसण्याने मला फार वाईट वाटले. ते इतके की, मी ज्या कामाकरिता म्हणून आलो होतो ते मुख्य काम कार्लोविनी याजकडे सोपावून मी ताबडतोब तेथून परत फिरलो. तथापि त्याच्या अंगी सुदैवाने असलेले थोर सामर्थ्य नि त्याचे महानुभावत्व याबद्दल मी फार प्रशंसा केली. नि त्याचा तो स्वाभिमान हा भविष्यकाली त्याचे हातून नीच कृत्ये घडणार नाहीत, अशी मला हमी देऊ लागला. त्यावेळेस आमचा बराच स्नेह जुळला. तो पुढे मोडावयाचा होता, तथापि माझ्या दोषाने नव्हे.

मी जिनोआला परत आलो तो संस्थेत मोठमोठ्या अधिकाऱ्यामध्ये बराच बेबनाव झाल्याचे मला आढळून आले. डोरियाला माझ्या कामगिरीची हकीकत मी कळवू नये असे ठरले होते नि लवकरच त्याने काही दिवस शहर सोडावे अशी शिक्षा, कोठच्या अपराधाबद्दल कोण जाणे, त्याला देण्यात आली. पुढे एके दिवशी मी माझ्या आईला भेटण्यासाठी नजिकच्या एका खेड्याकडे चाललो असतांना डोरिया मला भेटला. तो तेथे इतक्या सकाळी कोठून आला हे मला सांगता येत नाही, परंतु तो संतापाने कार्बोनारी, त्याचे बेट नि ती नवीन घेतलेली मंडळी यांना हात दाखविण्याचा निश्चय करित होता.

१८३० मध्ये फ्रेंच लोकांनी उठावणी केली. आमचे पुढारी थोडीशी हालचाल करू लागले, परंतु उद्दिष्ट असे काहीच ठरले नव्हते. कारण त्यांना लुई फिलीपकडून स्वातंत्र्य मिळणार होते.

आम्ही सर्व तरुण लोकांनी गोळ्या तयार करण्यास प्रारंभ केला. आमच्या कल्पनेप्रमाणे लवकरच लढाई होणार नि तीत कायमचा निकाल लागणार असे ठरून त्या आनंदाच्या भरात आम्ही सर्व सिद्धता करू लागलो.

नक्की दिवस मला आठवत नाही, परंतु पॅरिस मधले ते प्रख्यात तीन दिवस उलटल्यानंतर लवकरच मला एक हुकूम आला की, एका खाणावळीत एका ठरलेल्या वेळी मी जावे. तेथे मेजर कॉटिन नावाचा मनुष्य मला भेटेल. त्याला कार्बोनारीच्या पहिल्या वर्गात पूर्वीच घेतलेले होते, मी त्याला दुसऱ्या वर्गाची दीक्षा द्यावी.

आमचे पुढारी आम्हा तरुण लोकांस निर्जीव यंत्राप्रमाणे वागवित असत. या मेजर कॉटिनच्या ओळखीचा एखादा मनुष्य नेमण्याच्या ऐवजी माझीच नेमणूक का केली हे विचारणे व्यर्थ होते, म्हणून मी मुकाट्याने ती कामगिरी पत्करली. परंतु जाण्यापूर्वी, कोणत्या स्फूर्तीमुळे असेल ते असो, परंतु मी रफिनी बंधुद्वयाबरोबर गुप्त पत्रव्यवहार करण्याची एक व्यवस्था ठरवून ठेविली. माझ्या आईशी यांचा दाट परिचय होता म्हणून घरच्या पत्रातच मी त्यांना ठरलेल्या रीतीने क्वचित तुरुंगात पडावे लागले तर हकीकत कळवावी असे ठरले होते. या दूरदृष्टीचा पुढे उपयोग झाला.

ठरलेल्या वेळी मी त्या खानावळीत गेलो. त्या वसतिगृहातील एका खोलीत मी पॅसानोला पाहिले. परंतु त्याने मला ओळखले न ओळखले असे केले. मी कॉटिन कोठे आहे म्हणून विचारले. तो मला दाखविला गेला. लहानसा बांधा, चंचलदृष्टी; त्याला पाहून मला फारसे बरे वाटले नाही. ठरलेला पोषाख त्याचे अंगावर नव्हता. तो फ्रेंच बोलत होता. नेहमीच्या खुणांनी मी तुझा सख्या बंधु आहे असे त्यास जाणवून, माझ्या भेटीचा उद्देश आपण जाणतच असाल असे म्हटले.

नंतर त्याने मला आपले खोलीत नेले नि तो गुडघे चेंकून मजपुढे उभा राहिला. मी माझ्या हातातील काठीतून तरवार उपसली. नि रीतीप्रमाणे त्याला शपथ सांगणार तो त्याच्या खोलीच्या भिंतीला असलेली एक लहानशी खिडकी धाडकन उघडली गेली नि एक अपरिचित मनुष्य तेथे येऊन उभा राहिला.

कॉटिन मला म्हणाला, “आपण बुचकळ्यात पडण्याचे काही एक कारण नाही. तो माझा अत्यंत विश्वासू नोकर आहे. मी ही खिडकी लावावयास विसरलो याची मला माफी करावी.” मी त्याला दीक्षा दिली. तो मला सांगू लागला की, “थोडक्या दिवसात मी नाईस येथे गेल्यानंतर लष्करी लोकांमध्ये पुष्कळ काम करिता येईल. परंतु माझी स्मरणशक्ति चांगली नसल्याने शपथेचा मसुदा जर आपण लिहून दिला तर फार बरे होईल.” “मी अशा गोष्टी कधीही लिहून देत नसतो. परंतु मी सांगतो तसे पाहिजे असल्यास तुम्ही लिहून घ्यावे.” असे मी उत्तर दिले.

मी त्याला शपथ सांगत गेलो नि त्याने ती उतरून घेतली. तथापि हा एकंदर प्रकार चांगला झाला नाही असे मनात म्हणत म्हणत मी परत जावयास निघालो.

तो अपरिचित मनुष्य मला मागाहून कळले की, एक गुप्त पोलीस होता. थोडेच दिवसात मी पकडलो गेलो.

ज्या वेळेस मी पकडलो गेलो त्या वेळेस मी घरातून नुकताच बाहेर पडत होतो नि मजजवळ तीन प्रकारचे आरोप ठेविता येतील इतके सामान होते. रायफलच्या गोळ्या, कॉलॉविनी याचे आकड्यात लिहिलेले पत्र, जुलईच्या तीन दिवसाची छापलेली बखर, कारबोनारीच्या दुसऱ्या वर्गाच्या शपथेचा मसुदा नि हातात असलेली तरवारीची काठी. परंतु त्या सर्व गोष्टी नाहीशा करण्यात मला यश आले. त्या पोलीसांना जुलूम करण्याची जरी इच्छा होती तरी अक्कल बिलकूल नव्हती. आमच्या घराचा बारीक झाडा घेतला असताही भयंकर असे काहीच सापडले नाही.

त्या पोलीसाने मला त्यांच्या बराकीत नेले. तेथे एका म्हाताऱ्याशा कमिशनराने चवकशीस आरंभ केला. त्याने मला सर्व प्रकारचे शेकडो प्रश्न विचारले. माझी खुबीने परीक्षा करण्याचा प्रयत्न केला. अखेर माझ्या शांतपणाने त्रासून जाऊन नि संतापून माझ्या गोंप्याचा आधीच स्फोट झालेला आहे असे कळवून मला भिवविण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी त्याने मला सांगितले की, मी अमक्या दिवशी अमक्या ठिकाणी मेजर कॉटिनला याला कारबोनारी मंडळीची दुसऱ्या वर्गाची दीक्षा दिली.

हे ऐकताच मला किंचित् थरारल्यासारखे झाले, परंतु ते दाबून टाकून मी जोराने उत्तर केले की, रचलेल्या कुभांडाला खोडीत ते काय बसावे! हा मेजर कॉटिन कोण आहे तो त्यांनी मजसमोर आणावा. मेजर कॉटिनला मजसमोर केव्हाही आणले नाही. कारण विश्वासघाताचे ते कृत्य करण्याचा ठराव करतेवेळीच त्यांनी असे ठरविले होते की, चौकशीचे वेळी त्याला पुढे आणू नये.

पुढे मी काही दिवस त्या बराकीतच काढले. तेथील शिपायांच्या शिव्यांचा नि चेष्टांचा मारा आमच्यावर एकसारखा चालला होता. त्यांच्यापैकी ज्याने अतिशय वाचले होते त्याने मला जाकोपोची नवीन आवृत्ति म्हणून दाखवित फिरावे! मला माझ्या मित्रांशी पत्रव्यवहार करण्याची एक विलक्षण संधि आली. घरून येणाऱ्या अन्नात, जेवित असता मला एक लहानशी शिसपेन्सिल सापडली. या शिसपेन्सिलीने माझ्या कपड्यावर लिहावे नि ते धुण्यास घरी पाठवून द्यावे, अशा साधनानेच मी टस्कनीच्या आमच्या संस्थाबंधूस, घातक असे काही कागद नष्ट करण्याचे माझे

मित्रास कळविले. मला नंतर कळले की, मला पकडले त्याच वेळेला आणखी बऱ्याच जणांना पकडले होते. परंतु त्यात मी दीक्षा दिल्यापैकी कोणीही नव्हते.

माझे वडील जिनाआच्या युनिव्हर्सिटीमध्ये शारीरिक शास्त्राचे प्रोफेसर होते. ते त्या शहराच्या गव्हर्नरकडे जाऊन मला पकडण्याचे कारण विचारू लागले असता, त्यांना असे सांगण्यात आले की, तुमच्या मुलाला रात्री बेरात्री दुःखाचे विचारात गढून जाऊन शहराच्या आजूबाजूने एकटे फिरण्याची फार चटक लागली आहे. खरे पाहता या वयामध्ये इतका विचार तो कसला करावयाचा आहे? वयाने तरुण नि आम्हास ठाऊक नसलेल्या विषयाबद्दलच्या विचारात निमग्न असणारे लोक आम्हाला बिलकूल आवडत नाहीत.

एके दिवशी रात्री काही शिपायांनी मला एकदम जागे केले नि झटकन उठून त्यांच्या मागोमाग चालावयास सांगितले. प्रथम मला वाटले की, पुन्हा एखादी चौकशी करण्यासाठी हे मला नेत असतील; पण जेव्हा त्यांनी मला आपला अंगरखा वगैरे घ्यावयास सांगितले तेव्हा मला कळून आले की, मला बराकीतून काढून दुसरीकडे नेत आहेत. मी त्यांना मला कोठे नेता म्हणून विचारले. परंतु आम्हाला ते सांगण्याची परवानगी नाही असे त्यांनी उत्तर दिले. मला माझ्या आईची धास्ती पडली. मी येथून एकाएकी नाहीसा झालो हे जर दुसऱ्या दिवशी तिला कळले तर तिला भलतीच शंका आल्याशिवाय रहाणार नाही. मी शेवटी त्यांना स्पष्ट सांगितले की, माझ्या घरी पत्र धाडण्याची परवानगी मिळाल्याशिवाय मी एक पाऊल पुढे टाकणार नाही. बळजबरीने नेऊ लागलात तर नाइलाज आहे. हो ना करिता करिता त्यांच्या अधिकाऱ्यापाशी बरेच खलबत होऊन त्यांनी परवानगी दिली.

मी आईला पत्रात लिहून कळविले की, बराक सोडली आहे. तथापि भीति वाटू देण्याचे काही एक प्रयोजन नाही. मग मी त्यांच्यामागे गेलो. दाराशी पोचताच मला नेण्यासाठी एक पेटीसारखे वाहन केलेले होते. मी त्यात बसताच ते बाजूने बंद करण्यात आले. थोड्या अंतरावर येताच आम्ही थांबलो तो घोड्यांचा आवाज एकू आला. मी तेव्हाच ताडिले की, पुष्कळ लांब प्रवास करावा लागणार. इतक्यात माझ्या वडिलांनी मला धीर देण्यासाठी उच्चारलेले शब्द मी ओळखले.

त्यांना माझ्या या प्रवासाची बातमी कशी लागली हे मला कळना. ती जागा कोणची होती किंवा ती वेळ कोणची होती हेही मला माहित नव्हते. परंतु त्या अधिकाऱ्यांचे ते पशुतुल्य रानटी वर्तन मला अजून आठवत आहे. त्यांनी माझ्या वडिलांना हुसकून देण्याचा प्रयत्न केला. मला त्या पेटीतून त्या गाडीत झटकन ढकलून देऊन माझ्या बापाचा हात प्रेमाने दाबण्याची देखील संधी त्यांनी मिळू दिली नाही. ते पिसाळल्यासारखा शेजारी उभा राहिलेला बुवा कोण आहे हे ओळखण्यास त्याचे अंगावर धावून गेले. हा बुवा अर्गॉस्टिनो रफिनी हा होय. या रफिनी कुटुंबावर मी सख्या भावाप्रमाणे प्रेम करीत असे. अर्गॉस्टिनो अक्षय्य कीर्तीला मागे ठेऊन काही वर्षापूर्वी मरण पावला. त्याची कीर्ति ही फक्त इटालियन लोकातच आहे असे नाही. हद्दपार झाल्यानंतर स्कॉटलंडमध्ये असता दिसून आलेल्या त्याच्या सद्गुणी स्वभावाची, त्याच्या बुद्धिगांभीर्याची नि

निष्कलंक इमानीपणाची स्तुति स्कॉच लोक अजूनही करीत आहेत. अगॉस्टिनो रफिनी चिरूट ओढीत लांब उभा राहिला नि मला तेथून मानेनेच निरोप देता झाला.

सेन्ट अँड्रियाच्या तुरुंगाजवळ आता आम्ही आलो. तेथे येताच डोब्याशिवाय सर्व अंग गुंडाळून घेतलेला एक मनुष्य आमचे गाडीत कोंबण्यात आला. मागोमाग हातात एकेक बंदुक घेऊन दोन शिपाई आत चढून बसले. तो पहिला मनुष्य कैदी असून पॅसानोच होता नि त्या दोन शिपायांपैकी एकजण तो वसतिगृहातील अपरिचित हेर होता. आम्हाला लगेच सॅव्होनाच्या किल्ल्याकडे नेले. माझे जाणे हे एकाएकी घडल्यामुळे मजसाठी तुरुंगातील खोली राखलेली नव्हती. एका अत्यंत अंधःकारप्रचुर मार्गातच मला बसविले. नंतर एक ७०।७२ वर्षांचा वृद्ध पुरुष, तेथील गव्हर्नर, मजकडे आला. खुनी नि अपराधी मंडळ्यात नि सभेत मी शेकडो रात्री व्यर्थ खर्च केल्या वगैरे विषयावर एक लांबलचक व्याख्यान देऊन त्या किल्ल्यात मला फार शांतता अनुभवावयास मिळेल असे त्याने सांगितले. जाता जाता मी त्याला एका सिगारेटच्या तुकड्याबद्दल विचारले असता तो म्हणाला, “सिगारेट देण्याची परवानगी आहे की नाही, हे मी जिनाआच्या अधिकाऱ्यास लिहून विचारतो.” या शेवटच्या लहानशा गोष्टीने, तो तेथून जाताच, माझ्या डोब्यात अश्रु आणले! मी तुरुंगात पडल्यापासून हे माझे पहिलेच अश्रु होते! मी ज्यांचा अत्यंत तिरस्कार करतो त्या नीचांचेच हाती मी पूर्ण रीतीने सापडलो याबद्दलच्या त्वेषाचे ते अश्रु होते!

एका तासानंतर मला माझ्या कोंडवाड्यात नेण्यात आले. त्या किल्ल्याच्या सर्वात वरच्या मजल्यावर ती खोली होती. तेथून समुद्र दिसत होता. नि तेवढे माझ्या मनाला समाधान वाटत होते. तो समुद्र नि ते आकाश! आल्पम खेरीज करून अनंततेची ती मूर्तिमंत स्वरूपे! जगातील उदात्ततम वस्तु! जेव्हा जेव्हा मी त्या लहानशा गजाच्या खिडकीकडे वळे तेव्हा तेव्हा त्या मजसमोर असत. खालील भूमीवर माझी दृष्टि पोचत नसे. परंतु वारा माझ्या दिशेकडे वाहू लागला म्हणजे मात्र मच्छी लोकांचे काही शब्द मला ऐकू येत.

पहिल्या महिन्यात मला कोणचेही पुस्तक मिळाले नाही. परंतु माझ्या सुदैवाने पहिला गव्हर्नर बदलून दुसरा जो आला त्याने मला बायरन, टॅसिटस नि बायबल ही तीन पुस्तके दिली. त्या तुरुंगातही मला एक स्नेही मिळाला होता. अल्लड नि लडिवाळ स्वमावाचा एक लहानसा पक्षी नेहमी माझ्या खोलीत येई. माझे त्याच्यावर विलक्षण प्रेम होते. मनुष्ये अशी म्हटली म्हणजे, माझा कनवाळू तुरुंगवाला, दिवसाचा पहारेकरी, जो दिवसातून फक्त एकदा कैदी ठीक आहे की नाही हे पहाण्यासाठी डोकवून जात असे तो, नि मला ताट वाढून आणणारी एक म्हातारी बाई, इतकीच काय ती. तो तुरुंगावरचा अधिकारी मला रोज मोठ्या गंभीरपणाने विचारीत असे, “काही हुकूम आहे काय?” मीही त्याला उत्तर देत असे, “होय, जिनाआस जावयास गाडी पाहिजे!”

फान्टोना, तुरुंगावरील नवीन अधिकारी, हयाच्यात इटालियनाचे पाणी मुळीच नव्हते असे नाही. परंतु त्याची खात्री झाली होती की, कारबोनारी मंडळीचा उद्देश लुटालूट, धर्मच्छेद, भर

रस्त्यातून खून करणे, वगैरे शिवाय दुसरा काही एक नव्हता नि माझ्यासारख्या तरुणाचे हातून अशा चुका घडाव्या याबद्दल हळहळ वाटून त्याने त्याच्या हुकुमाबाहेर जाऊनही मला सन्मार्गाकडे आणण्यासाठी स्वतःचे घरी कॉफी पिण्यास बोलावीत असावे.

मध्यंतरी जिनाआ मधल्या माझे मित्राचे साह्याने मी कारबोनारी मंडळीत नवीन तेज आणण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. दर दहा दिवसांनी माझ्या आईचे पत्र मला मिळत असे. ते अर्थातच उघडे असून अधिकाऱ्यांनी तपासलेले असे. या पत्राचे उत्तर मी अधिकाऱ्यासमक्ष लिहावे नि ते पत्र बंद न करिता त्याचे हाती द्यावे असा प्रघात असे. परंतु त्यांच्या या सर्व बंदोबस्तातूनही माझ्या मित्राशी पूर्वीच ठरवून ठेविलेल्या गुप्त रीतीने पत्रव्यवहार करण्यास काही एक अडचण पडत नसे. ती रीत अशी की, पत्रात जी वाक्ये लिहावयाची ती अशा रीतीने रचलेली असत की, एक टाकून एका शब्दाचे आद्याक्षर घेत गेले की, मुख्य मुद्याचा मजकूर लिहिला जावा. त्यातही विशेष सावधगिरी अशी होती की, ती आद्याक्षरे मिळवून झालेली वाक्ये ही लॅटिन भाषेतील असत. माझ्या आईकडून येणाऱ्या पहिल्या ओळी या कारणासाठीच माझ्या मित्रांनी लिहिलेल्या असत. माझे उत्तरात लिहिण्यासाठी वाक्याची जुळणी करून ती पाठ करण्यास मला मुबलक वेळ असे.

या रीतीने मी माझ्या मित्रांना दिशा दाखविण्याची युक्ति शोधून काढिली. माझ्या ओळखीच्या अशा पुष्कळ कारबोनारी मंडळींच्या गाठी घेण्याची मी त्यांना विनंती केली. परंतु त्या मंडळीपैकी बहुतेक जण भयाने गांगरून गेल्याने माझ्या मित्रांच्या गाठी घ्यावयास किंवा त्यांचे म्हणणे ऐकावयास धजत नव्हते. त्यावर खुबीने मला पोलिश लोकांच्या उठावणीची बातमी कळली. ही बातमी कळताच तरुणपणातील उच्छृंखल वृत्तीने मी तुरुंगावरील त्या गव्हर्नराकडे जाऊन, त्याने मला नुकतेच युरोपात शांतता आहे म्हणून जे सांगितले, ते खोटे पाडण्यासाठी त्याला ती बातमी कळविली. आमच्या अंगात काही तरी भूतचेष्टांची शक्ति आहे अशी त्याची खात्री असावी.

या प्रसंगात कारबोनारी संस्थेने दाखविलेला मूर्ख भ्याडपणा; त्या मंडळीला विश्वास किंवा निष्ठा याचा गंधही नसल्याने त्याचा अपरिहार्य परिणाम काय होणार याचे पुष्कळ विचारांती मी ठरविलेले निदान; नि शिवाय मी एकदा तुरुंगात बोटकुंडीत पिसानोला भेटून हलकेच “माझ्यापाशी पत्रव्यवहाराची साधने आहेत. आपण पाहिजे तर नावे सांगावी.” असे म्हणताच त्याने माझ्या डोक्यावर हात ठेऊन, कोणचा कोण जाणे, एक थोर अधिकार नि अगदी वरिष्ठ दर्जाची दीक्षा ही अर्पण करण्यात केलेला हास्यास्पद प्रकार; या सर्व गोष्टींनी माझी खात्री झाली की, आपल्यास काही महिन्यापूर्वी वाटले होते तेच सत्य आहे. कारबोनारीझम ही मृत संस्था आहे. नि एखाद्या मद्यामध्ये पुन्हा चैतन्य भरविण्याच्या प्रयत्नात काल नि शक्ति व्यर्थ खर्चण्यापेक्षा जर आपण स्वतःच जिवंत माणसांना संबोधू लागलो नि नवीन इमारत उभारण्याचा प्रयत्न करू लागलो तर फार बरे होणार आहे.

आणि म्हणून या कैदेमधल्या दिवसातच मी “तरुण इटली “च्या संभवाचा विचार केला. त्या पंथाची रचना कोणत्या तत्वावर करावी, त्याच्या सर्व श्रमाचे प्रयोजन काय असावे, उद्दिष्ट काय असावे, ते स्पष्टरीत्या प्रसिद्ध करण्याचे मी ठरविले होते. त्याची रचनापद्धति कशी असावी; त्याच्या उभारणीसाठी कोणत्या व्यक्तीची मदत घ्यावी; नि यूरोपमधील प्रस्तुत काली अस्तित्वात असलेल्या क्रांतिकारक पक्षाशी संगनमत करण्याची शक्यता आहे की नाही; या सर्व गोष्टीचा मी खोल रीतीने विचार करू लागलो.

आमची संस्था छोटी; वय तरुण; पैशाचे बळ नाही; लोकात मोठेसे वजन नाही; अशी परिस्थिति होती. परंतु माझ्या मताने मुख्य काम म्हटले म्हणजे इटलीच्या मनोविकारांना नि मनोवृत्तींना जागृत करणे हे होते. इटलीचे अंतःकरण त्या वेळेस जरी स्तब्ध होते तथापि इतिहासाने नि भविष्याचे आकलनाने त्या अंतःकरणाच्या वृत्ती सहज दृग्गोचर होणाऱ्या होत्या. त्या मनोवृत्तीचे नि मनोविकाराचे बरोबर ज्ञान करून घेण्यातच आमचे सर्व सामर्थ्य होते.

सर्व मोठमोठी राष्ट्रकार्ये ही लोकपक्षाच्या पुढाऱ्यांकडूनच आरंभिलेली आहेत. त्या पुढाऱ्यांचे सर्व सामर्थ्य त्यांच्या इच्छाशक्तीत नि निष्ठाशक्तीत असते. या शक्ति अडचणीला भीक घालीत नाहीत किंवा दिवस मोजीत स्वस्थ बसत नाहीत. श्रीमान नि वजनदार लोक हे नेहमी मागाहून मिळतात नि लोकपक्षांनी आरंभिलेल्या कार्यास मदत करण्यासाठी, ते पुढे ढकलण्यासाठी, किंवा बहुधा घडते त्याप्रमाणे त्या कार्याला मुख्य उद्देश सोडून भलतीकडे नेण्यासाठी प्रयत्न सुरू करतात.

इतिहासाच्या नि समाजरचनेच्या गूढ अभ्यासाने राष्ट्रैक्य नि लोकसत्ता (Unity, Republic) ही दोन महत्तत्वे आमच्या पंथाची लक्ष्य असावी असे अखेर निश्चित करण्यास मी विचारसरणी कशी कशी योजीत गेलो हे सांगण्याची येथे काही जरूरी नाही. या माझ्या लेखमालेत प्रसिद्ध झालेले बहुतेक हे लेख त्याच विषयावर लिहिलेले आहेत.

तथापि, मी इतके सांगतो की माझ्या मनांत फक्त राजकीय विचारच काय तो होता, किंवा छिन्नविच्छिन्न केलेल्या, नीचतेला पोचविलेल्या नि जुलमाखाली चिरडलेल्या अशा एकाच देशाला वर आणण्यासाठी मी धडपडत होतो, असे नाही. माझ्या सर्व बेताचे मुळाशी एकच विचार असे. तो हा की, एकदा माझा इटाली देश स्वतंत्र झाला की सर्व युरोपात नवीत ऐक्य नि नवीन चैतन्य उत्पन्न करण्यास आरंभ केल्याशिवाय स्वस्थ बसावयाचे नाही.

हे ऐक्य नि हे चैतन्य उत्पन्न करण्यास काय अधिकार असावा लागतो वगैरेबद्दलचे माझे विचार नि तो अधिकार इटलीकडे कसा येतो, याचे स्पष्टीकरण करण्याबद्दलची माझी इच्छा अजून अपुरी राहिली आहे. जर माझी प्रिय भूमी, माझा इटाली देश, माझ्या डोळ्यादेखत स्वतंत्र नि एक झाला नि त्या माझ्या हक्काच्या देशातील कोणत्याही एका कोपऱ्यात एकांतवासामध्ये एक वर्ष खर्च करता आले तर मी या महत्वाच्या विषयावरील माझे विचार ग्रथित करीन.

त्या वेळेस या विचाराचे अस्पष्ट स्वरूपानेही माझ्या अंतःकरणात आशेचा पूर्ण संचार झाला. माझ्यासमोर ती आशा एखाद्या ताऱ्याप्रमाणे चमकू लागली. मला पुनरुज्जीवित इटाली देश मूर्तिमंत दिसू लागला. आणि भूतकाली मानवी समजाला दिलेल्या धर्मबोधाहूनही अत्यंत उदात्त नि महत्तर अशा प्रगमनात्मक नि बंधुत्वात्मक धर्मोपदेशाचे शब्द मला ऐकू येऊ लागले.

रोम! रोमची पूजा! रोम माझ्या जिवाचा कलिजा होते! जगाला सन्मार्गाकडे नेण्याचे महद्भाग्य रोम शिवाय दोनदा कोणाच्या नशिबी आलेले आहे! त्या रोममध्ये जीवित अमर आहे! त्या रोममध्ये मृत्युला कोणी विचारीत नाही! स्वतंत्रतेची वल्ली नि नैसर्गिक हक्कांची औषधी सर्व जगावर पसरविण्यासाठी रोमचा गरूडपक्षी (रोमच्या झेंड्यावर गरूडांचे चित्र असे) ज्ञात तितक्या जगद्भागांच्या मर्यादा अतिक्रान्त करून आला. पुन्हा एकदा रोम जिवंत व्यक्तींचे थडगे आहे असे सर्वत्र वाटू लागले असतांना रोम खडबडून जागे झाले नि पोपला पुढे करून ऐक्याची नि कर्तव्याची तत्वे जगभर प्रसृत करते झाले. पहिले सिझरचे रोम होते नि दुसरे पोपचे रोम होते. तर मग नवीन रोम-जिचा उदय मला दिसू लागत होता त्या लोकसत्तेचे रोम- पुन्हा एकदा तिसरे नि अत्यंत महत्तम असे जगदैक्य करण्यास कशावरून पुढे येणार नाही? पृथ्वीची नि स्वर्गाची, हक्काची नि कर्तव्याची, एकतानता करण्यास; व्यक्तींना नव्हे, लोकांना एकजीवित्वाचा महामंत्र शिकविण्यास, स्वतंत्र नि समान मानवी जातीला या आयुष्यातील कामगिरीचे ज्ञान देण्यास, रोमने पुढे आलेच पाहिजे!

सॅव्होना येथील तुरुंगातील कोठडीमध्ये असतांना तेथील अधिकार्यांचे सायंकालचे प्रश्न नि फॉन्टेनाचे मला वळविण्याचे प्रयत्न या मधल्या वेळात माझे सर्व विचार असे असत. आता त्या तुरुंगातील कोठडीप्रमाणेच लहानशा खोलीमध्ये बसून मी हा लेख लिहित असतांनाही जास्त साधारण नि जास्त प्रमाणावर तेच विचार कायम आहेत. माझ्या सर्व आयुष्यभर त्या विचारांमुळे मला भ्रमिष्ट नि मनोराज्यवादी म्हटले गेले आहे नि हे आरोप इतक्या जुलमाने नि तीव्रतेने लादले गेले आहेत की, अशा वेळेला दुःखाने जोपर्यंत व्यक्तिविषयक आयुष्याची लालसा माझ्यामध्ये कायम होती तोपर्यंत त्या सॅव्होनाच्या कोठडीकडे- वर आकाश नि खाली समुद्र पसरलेला आहे नि जेथे मनुष्यांचा वाराही येत नाही अशा त्या कोठडीकडे हे माझे मन धाव घेऊ लागे.

माझे विचार ही स्वप्न सृष्टी होती की, तो भविष्यवाद होता हे आगामी काल निश्चित करील. त्या वेळेस या विचारांचा तात्कालिक परिणाम असा झाला की, आपण जे कार्य हाती घ्यावयाचे ते फक्त राजकीय असूनच भागावयाचे नाही. ते राजकीय तर असलेच पाहिजे, पण त्याला नीतिमत्तेचा पाठिंबा पाहिजे आहे. ते नुसते विनाशकारक नसले पाहिजे, तर त्याला धर्मबलाचा आधार पाहिजे. ते आपस्वार्थीपणावर रचले गेलेले नसून विशिष्ट तत्वांवर नि कर्तव्यावरच त्याची उभारणी केली पाहिजे.

माझ्या युनिव्हर्सिटीमधील काळांत पहिल्याने परक्यांच्या द्रव्यवादित्वाचा पगडा माझे मनावर बसला होता. परंतु इतिहासाच्या अभ्यासाने नि विवेकबुद्धिच्या स्फूर्तीने- सत्याची हीच दोन लक्षणे आहेत- आपल्या पूर्वजांच्या आत्मविचारांकडे माझी पुन्हा प्रवृत्ती झाली.

माझ्या चौकशीचे काम ट्यूरिनच्या सीनेटर्सकडे सोपविले होते. मेजर कॉटिन-ज्याला मी दीक्षा दिली होती-त्याच्याशी चौकशी करण्यात त्याला पुढे न आणण्याचा करार केला असल्याचे मी पूर्वीच लिहिले आहे. तेव्हां माझेविरुद्ध साक्ष द्यावयास त्या खोलीत एकदम आलेला अपरिचित हेर हाच काय तो उरला, त्याने मी तरवार उपसून त्या खोलीत उभा होतो हे पाहिल्याची साक्ष दिली. उलटपक्षी मी ते साफ नाकारिले. अशा स्थितीत काहीच ठरविणे शक्य नसल्याने मला सोडून देणेच भाग होते. माझी पूर्ण मुक्तता होताच मी माझ्या कामाला निर्विघ्नपणे आरंभ केला असता म्हणून सीनेटने जरी मला निर्दोषी ठरवून सोडून दिले, तथापि, जिनाआच्या गव्हर्नरला ते रुचले नाही. त्या गव्हर्नराचा सर्व शहर द्वेष करीत होते नि तोही लोकांवर यथेच्छ सूड उगवित होता. परंतु या पराभवाने संतापून नि मी पूर्ण मुक्त झालो असता लोकनिंदेला पारावार रहाणार नाही या धास्तीने त्यांने राजाच्या पायावर डोके ठेविले नि सांगितले की, काही पुरावे फक्त त्यालाच ठाउक होते नि त्यावरून मी भयंकर वृत्तीचा गुन्हेगार मनुष्य होतो याबद्दल त्याला काडीचीही शंका नव्हती. राजाच्या दयेला पूर आला. नि आपल्या गव्हर्नरची विपत्ती दूर करण्यासाठी म्हणून त्या सीनेटच्या निकालास, माझ्या मातापितरांना आतल्याआत जाळणाऱ्या काळजीला नि माझ्या स्वतःच्या व्यक्तिविषयक हक्काला पायाखाली तुडविण्यास तो तयार झाला. मला जिनाआस किंवा ट्यूरिनमध्ये किंवा लुगेरियन किनाऱ्यावर कोठेही रहाण्याची सक्त मनाई असून, पाहिजे असल्यास मध्यप्रांतातील एखाद्या लहान गावी जाऊन रहावे किंवा बिनमुदतीची नि माझ्या भावी वर्तनावर राजाच्या मर्जीवर अवलंबून असणारी हद्दपारीची शिक्षा भोगावी असा मला हुकूम झाला! या शिक्षेची बातमी मला माझ्या वडिलांनी येऊन कळविली. ते सॅव्होनास स्वतःच आले होते. कारण मी माझ्या मातापितरांशिवाय जिनाआमध्ये कोणासही भेटू नये असेही एक कलम शिक्षेत होतेच. तेव्हा जिनाआस पोलिसच्या त्रासाखाली जाण्याचे संकट टळावे म्हणून तेच सॅव्होनाला आले होते.

इटलीच्या मध्यप्रांतातील बंड हे माझी सुटका होण्याच्या आधी नुकतेच १८३१ साली उभारले गेले होते. परंतु मी जिनाआला आलो तोच मला कळले की, हद्दपारीची शिक्षा होऊन शेकडोजण फ्रांसच्या झालेल्या मदतीने नि अजून दाखविल्या जाणाऱ्या आज्ञेने भुलून जाऊन सरहद्दीवर गोळा होत होते. अशा वेळी मी जर एखाद्या लहान गावी जाऊन राहण्याचे पत्करिले असते, तर त्या अज्ञ लोकांत एका कोपऱ्यात जाऊन पडलो असतो. पोलिसच्या करड्या पहाणीखाली काही एक चळवळ करिता आली नसती; आणि यकःश्चित् संशयावरूनसुद्धा पाहिजे तेव्हां त्यांना मला कैद करता आले असते. यासाठी मी हद्दपारीची शिक्षा पत्करिली. त्या योगाने मला योग्य वाटेल ते करण्याची स्वतंत्रता मिळणारी होती नि शिवाय त्या वेळेस माझी अशी

समजूत झाली की, ती हद्दपारीची शिक्षा फार दिवस टिकत नाही. मी माझ्या कुटुंबाचा निरोप घेतला. माझा वियोग काही दिवसांनीच संपेल तेव्हा आपण दुःख करू नये असे माझ्या वडिलांस निघतांना सांगितले; त्या माझ्या वडिलांचे दर्शन पुन्हा घडण्याचे माझ्या नशिबी नव्हते!

मी सॅव्हॉयमधून फ्रांसकडे गेलो. माझ्या आईच्या काळजीने, त्या प्रांतात पुष्कळच वावरलेल्या माझ्या एका चुलत्याने मजबरोबर यावे, अशी व्यवस्था केली होती. मी वाटेमध्ये आपल्या प्रजासत्ताक कालाचा इतिहासकार सिस्मॉन्डी याला भेटलो. त्याने नि त्याच्या पत्नीने शिष्टाचारापेक्षा जास्त रीतीने माझे स्वागत केले. सिस्मॉन्डीने इटलीच्या स्थितीबद्दल कळकळीने प्रश्न केले. परंतु मला वाटत होती इतकी काही त्याची मते उदात्त झालेली नव्हती. त्याची कल्पना त्याच्या स्विट्झर्लंड देशाच्या परिस्थितीने तितकीच खुरटलेली होती. संयुक्त संस्थानांच्या कल्पनेपलिकडे त्याची दृष्टी पोचत नव्हती. नि इटलीमधील तिकडे गेलेल्या सर्व हद्दपार देशभक्तांना इटलीत संयुक्तसंस्थान पद्धती हेच राजकीय अंतिम असले पाहिजे असे तो सांगे. त्या सर्वांमध्ये असा एकही मनुष्य नव्हता की, ज्याला इटलीच्या ऐक्याची शक्यता किंवा निदान उपयुक्तता तरी वाटत होती. इटलीच्या तेथे असणाऱ्या हद्दपार देशभक्तांची एकंदर स्थिती बारीक रीतीने पाहता माझी हलके हलके फारच निराशा होत चालली. या हद्दपार लोकांत इटलीचे खरे अंतःकरण प्रतिबिंबित झालेले असावे असा माझा तोपर्यंत दृढ विश्वास होता. परंतु त्यांच्या संभाषणावरून तो खोटा झाला. यांची सर्व भिस्त फ्रांसवर होती. त्यांच्या मते राजकीय चळवळीला नीति नको होती, निष्ठा नको होती. अनितीकारक तडजोडीने नि कारस्थानी दिरंगाईने त्यांना स्वातंत्र्य मिळवावयाचे होते. तेही परक्यांच्या आधारावर! शेवटी मी सिस्मॉन्डीची रजा घेण्याचे ठरविले. मी निघतांना सिस्मॉन्डीस पॅरिसमध्ये त्यांचे काही काम असले तर मी करीन असे सांगितले. या वेळेला लॉम्बर्डितून हद्दपार झालेला एक देशभक्त हलकेच काही म्हणाला. हा मनुष्य मी बोलत असतांना नेहमी लक्ष देऊन ऐकत असे. परंतु मजपाशी त्याचे भाषण केव्हाही झाले नाही. तो म्हणाला, जर मला काही तरी करण्याची उत्कंठा लागली असेल, तर मी लॉयनमधल्या एका वसतिगृहांत जाऊन तेथील इटालियन देशभक्तांस मिळावे. मी मनापासून त्याचे आभार मानून त्याला त्याचे नाव विचारले. १८२१ साली ऑस्ट्रियाने मरणाची शिक्षा दिलेला हा एक देशभक्त होता. मी लॉयन (फ्रांस) ला गेलो. तेथे असणाऱ्या इटालियन लोकांमध्ये मात्र काही तेज चमकत होते. तेथे आधीच जमलेल्या नि रोज वाढत जाणाऱ्या हद्दपारांपैकी बहुतेक लोक लष्करातील होते. ज्यांना वर्षापूर्वी निराशाग्रस्त होत्याते जिनाआचे रस्त्यातून फिरतांना मी पाहिले होते; ज्यांनी त्या नंतर स्पेनमध्ये नि ग्रीसमध्ये स्वातंत्र्यार्थ लढून इटलीच्या नावाला उज्वलता आणिली होती, ते बहुतेक देशभक्त मला तेथे भेटले. पिआझाबॅची येथे सैन्याला लोकांवर गोळ्या घालण्याचा हुकूम झाला असतांना ज्या शूर अधिकाऱ्यांने तत्प्रतिकारार्थ आपण लोकांच्या नि सैन्याच्यामध्ये उडी घेतली नि उभा राहिला, तो देशभक्त बासो हाही मला भेटला. तेथे जमलेले बहुतेक लोक राजसत्तावादी होते. ते मत त्यांच्या स्वतःच्या विचारांने बनलेले नसून केवळ फ्रांसमध्ये त्या

वेळेस राजसत्ता होती म्हणून तेही राजसत्तेच्या पक्षास मिळत होते. तथापि त्यांच्यात लोकसत्तावादीही बरेच होते.

ते सर्वजण तेथे जमले होते. कारण एका कमेटीच्या विचाराने सॅव्हायवर लवकरच स्वारी करावयाचा बेत ठरला होता. त्या स्वारीत त्या वेळेसच सुमारे २००० इटालियन नि काही फ्रेंच कामकरी मिळालेले होते. त्यांचा राजसत्तात्मक कार्यक्रम नि त्या योगाने फ्रेंच सरकारचे त्यांना असलेले पाठबळ, या कारणांनी श्रीमान वर्गातील पुष्कळ हद्दपार तेथे येऊन मिळाले होते नि म्हणून त्यांचेपाशी पैसाही मुबलक होता. राजपुत्र, सरदार, सर्व दर्जाचे नि सर्व मताचे लोक एकत्र झालेले होते. त्यांची लष्करी तयारी उघड रीतीने सुरू होती. इटलीचे त्रिरंगयुक्त निशाण हे फ्रेंच निशाणाशी संमिश्र होऊन त्या वसतिगृहावर फडकत होते. शस्त्रांचा साठा सर्वांना माहित होता, खुद्द फ्रेंच या लॉयन मधल्या अधिकार्यांशी त्यांचे दळणवळण होते. स्पॅनिश सरहद्दीवरही याच वेळेस असाच प्रकार सुरू होता. फ्रेंच या या सहानुभूतीचे कारण उघडच होते की, लुई फिलिपी याला इतर राजांनी अजून मान्यता दिली नव्हती. तेव्हा त्यांच्याविरुद्ध क्रांतिपक्षाला यशस्वी करण्याचा प्रयत्न केला म्हणजे ते घाबरून जातील नि मान्यता देतील असा तो डाव होता. त्याचा उलगडा लवकरच झाला. एक दिवस त्या आमच्या वसतिगृहाकडे मी घाईघाईने जात होतो. आता लवकरच उठावणी होणार या विचाराने माझे मन प्रफुल्लित झालेले होते. तोच एका भिंतीला चिकटविलेली एक मुद्रित सरकारी नोटीस वाचण्यासाठी जमलेल्या लोकांचा घोळका माझ्या दृष्टीस पडला. इटालियनांच्या स्वारीच्याविरुद्ध काढलेला तो अतिशय कडक असा सरकारी जाहिरनामा होता. इटालियन सैन्य मोडून टाकले पाहिजे. फ्रेंच सरकारशी स्नेहसंबंध असलेल्या कोणत्याही सरकारच्या विरुद्ध फ्रेंच सरहद्दीवर जर कोणी काही भयंकर कृत्य करील तर त्यांस कडक शासन देण्यात येईल. हा जाहिरनामा त्या लॉयनच्या ऑफिसमधूनच निघालेला होता.

या जाहिरनाम्याने त्या आमच्या कमेटीची सर्व हिंमत खचली, धैर्य गळून गेले. निशाणे नाहीशी झाली. त्या हत्यारांपैकी पुष्कळशी हत्यारे लपवून ठेवण्यांत आली. त्यांचा कमांडर वृद्ध रेजिस याचे डोळ्यांत अश्रू आले, बाकीचे हद्दपार ज्यांनी विश्वासघात केला होता त्यांना शिव्या देऊ लागले! स्वदेशकार्य करण्यांत जे दुसऱ्याच्या मदतीची अपेक्षा करीत बसतात, त्यांना फसगत झाल्यावर या शिव्याशापांशिवाय सूड उगविण्याचा दुसरा मार्गच नसतो. त्यांच्यापैकी जे काही हट्टाने आंधळे बनलेले होते किंवा फाजील थोर मनाचे होते त्यांचा विश्वास अजूनही उडेना! ते म्हणू लागले की, फ्रेंच लोकांतील उदारमतवादी (Liberal) पक्ष आपणास अशा रीतीने एकदम फसविणार नाही. फ्रेंच या कावेबाज नि सावध सरकारने आपले या स्वारीला कोणत्याही प्रकारचे साह्य नाही असे लोकांस कळविण्यासाठीच काय तो हा जाहिरनामा वरवर काढला, बाकी मनांतून ते काही विरुद्ध नसतील! मी लगेच एक तोड सुचविली की आताच्या आता होईल तितकी फ्रेंच कामकर्यांची भर करून नि त्या फलटणीला हत्यारबंद करून स्वारीला विनीएवजी सॅव्हॉयकडे धाडावे म्हणजे फ्रेंच सरकारच्या मनांत खरे काय आहे हे बाहेर येईल. तसे ताबडतोब करण्यात आले. तेव्हा फ्रेंचानी

घोडेस्वार धाडून त्या फलटणीला आडकाठी घातली नि त्यांना पिटाळून लावले. त्या पलटणीपैकी जे फ्रेंच होते ते आधी निघून गेले! नि अशा रीतीने ती स्वारी करणे अशक्य झाले.

नंतर पकडापकडीला आरंभ झाला. शेकडो लोकांच्या हातात बेड्या ठोकून कॅलेपर्यंत त्यांची धिंड काढिली नि तेथून त्यांना मोकळे करून इंग्लंडमध्ये धाडून दिले. त्या वेळी कैद, पळापळी, धाकदपटशा, निराशा, यांची एकच गर्दी उडाली. तितक्यात बास्तेल्ले यांने मला कळविले की, काही लोकसत्ताक मंडळी रात्रीचे रात्री निघून कार्सिका बेटाकडे जाणार आहेत; कारण, तेथून इटलीच्या मध्यप्रांतात सुरु असलेल्या बंडाला शस्त्रांची कुमक चांगली करता येईल. माझी खुषी असल्यास मीही यावे. मी ते लागलीच कबूल केले. चुलत्याला मात्र तो बेत न कळविता, फक्त माझ्यासाठी घाबरू नये नि मेहरबानीने थोडे दिवस ही बातमी घरी कळवू नये, अशा अर्थी एक पत्र लिहून ठेऊन मी निघालो. आम्ही मध्यंतरी कोठेही न थांबता मार्सेलिसला येऊन पोचलो. तेथून ट्यूलोनला आलो. नि तेथून एका जहाजांत बसून आम्ही कार्सिकामध्ये येऊन पोचलो. स्वदेशाला परत आल्यावर साहजिक रीतीनेच एकाद्याला जसा आनंद व्हावा तसे मला झाले. कारण त्या वेळेस कार्सिका बेट हे अगदी इटलीसारखेच होते. हवामान, देखावा, भाषा नि विशेषतः उदात्त स्वदेशाभिमान ह्या सर्व गोष्टींमध्ये कार्सिका नि इटली यात बिलकूल भेट नव्हता. तेथील लोकांना इटलीबद्दल अत्यंत प्रेम असे. ते मध्यप्रांतातील बंडाच्या निकालाकडे एकसारखी टक लावून बसले होते. त्यांना अशी आशा होती की, लवकरच ते बेट त्याच्या मातेला भेटून प्रेमालिंगन देईल. तेथील आडदांड परंतु माननीय डोंगरी लोक हे सशस्त्र होते. त्या वेळेस इटलीमध्ये जाऊन लढावयाचे याशिवाय दुसरा विषय त्यांना माहित नव्हता. आम्ही तेथे जाताच त्यांना पुढारी मिळाल्यासारखे वाटले. अपमानाचा सूड घेतल्याशिवाय ते कधीही रहात नसत. प्राण गेला तरी लढाईतून मागे येत नसत. त्या कार्सिकन लोकांवर माझे अतिशय प्रेम बसले आहे नि लवकरच त्यांची- आपली एकी होईल अशी मला आशा आहे.

निऑपॉलिटन देशभक्तांनी कार्सिका बेटातही कार्बोनारीच्या शाखा स्थापल्या होत्या. त्या मताचाच सर्वत्र पगडा बसला होता. कार्सिकन लोकांना ती संस्था एखाद्या धर्मसंस्थेप्रमाणे पूज्य झाली. एकमेकांचा सूड घेण्याची ज्यांनी प्रतिज्ञा केलेली असे ते देखील त्या संस्थेमध्ये शपथ घेऊन एकदा शिरले म्हणजे एकमेकांस बंधू बंधू समजू लागत. त्यातील २०००-३००० कार्सिकन लोक घेऊन इटलीचे मध्यप्रदेशांत घुसावयाचा आमचा बेत ठरला होता. परंतु जहाजे मिळविण्यास पैसा नव्हता. शिवाय जे लोक आमचे बरोबर निघणार होते त्यांच्या बायकामुलांनाही थोडी थोडी रक्कम देणे भाग होते. एका नेटिव्ह संस्थानाला पैशाची मदत द्यावी म्हणून विचारले असता, परक्या सत्तेप्रमाणे त्यांने उत्तर धाडले की, ज्यांना स्वातंत्र्य पाहिजे असेल त्यांनी ते स्वतःच विकत घ्यावे! या सर्व दिरंगाईचा परिणाम असा झाला की, ऑस्ट्रियाच्या सैन्याने बंडाचा मोड केला नि पारतंत्र्याची बेडी माझे देशाचे पायात पुन्हा ठोकली. अशा रीतीने कार्सिकामधून काही करण्याची आशा खुंटली. माझी तुटपुंजी रक्कमही संपून गेली. माझ्या चुलत्याने माझ्या मातापित्यांची शपथ

घालून मार्सेलिसला निघून येण्याचा अत्याग्रह केला. म्हणून मग मी कार्सिका सोडून मार्सेलिसला आलो.

मार्सेलिसला आल्यानंतर सॅव्होनाचे तुरुंगात योजून ठेविलेल्या “तरुण इटलीच्या” पवित्र कार्यास आरंभ करावा, असे मला वाटू लागले. मी तत्कालीन स्थितीचा बारीक विचार करू लागलो.

मी मार्सेलिसला आलो त्याच सुमारास चार्ल्स ऑल्बर्ट हा गादीवर बसला. हा राजपुत्र कारबोनारी मंडळीचा सभासद होता. पूर्वी १८२१ साली हा एका बंडाचा काही वेळ मुख्य चालकही होता. इटलीमधील एका संस्थानाचे अधिपतित्व कारबोनारी मंडळीच्या एका सभासदाकडे आलेले पाहाताच काही अदूरदृष्टी लोकांच्या आनंदास पारावार नाहीसा झाला. परंतु यःकश्चित् नि स्वतःच परतंत्र असलेल्या एकाद्या संस्थानिकांकडून इटलीचे ऐक्य नि स्वातंत्र्य स्थापित होणे हे अगदी अशक्य आहे, अशी माझी पूर्ण समजूत होती नि अजूनही ती कायम आहे. इटलीचे ऐक्य जोपर्यंत नाही तोपर्यंत लहान संस्थाने परतंत्र राहणारच नि आपसांत लढाया करित बसणारच. मला जी इटली पाहिजे होती ती फार निराळी होती. एकराष्ट्र झालेली, स्वातंत्र्याने मंडित असलेली, परक्यांचा जिच्यावर अप्रत्यक्षरीत्या सुद्धा दाब उरलेला नाही, शक्तिमत्वाने बलिष्ठ नि नितीमत्तेने वरिष्ठ अशा प्रकारची इटली मला पाहिजे होती! परंतु ही स्थिती येण्यास इटलीच्या प्रयत्नांचे पुढारी पण लोकांनीच स्वीकारले पाहिजे होते. ही गोष्ट एखाद्या बुदबळ्या राजाकडून सिद्धिस जाणे अगदी अशक्य होते. परंतु लोकांचा भ्रम दूर होईना म्हणून अशा बाहुल्याकडून प्रत्यक्षरित्या काहीही व्हावयाचे नाही नि मुख्य आरंभ लोकांनीच केला पाहिजे, हे सिद्ध करण्यासाठी मी चार्ल्स ऑल्बर्टला एक सार्वजनिक पत्र पाठविण्याचे ठरविले. जे लोक त्या पत्राचा आधार घेऊन मी त्या संस्थानिकापासून देशोन्नति होण्याची आशा करित होतो असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करितात ते वस्तुविपर्यास करित आहेत. मला ती आशा केव्हाही नव्हती. माझी पक्की खात्री आहे की, ज्या वेळेस लोकसत्तेचा जयजयकार होईल, पिढीजाद राजपुत्राहून एकादा कामकरी हा यत्किंचितही कमी योग्यतेचा नाही अशी जेव्हा मनुष्याची खात्री पटेल, दुसऱ्याच्या हातात हात घालणे हे पहिल्याच्या हस्तस्पर्शाइतकेच मानार्ह आहे अशी समजूत जेव्हा होईल नि खाजगी व्यवस्थेप्रमाणेच सरकारची व्यवस्थाही ज्यावेळेस सर्वापेक्षा जास्त हुषार, कर्तृत्वदक्ष नि इमानी अशा लोकांच्या हाती मग ते वाटेल त्या दर्जाचे असोत- जाईल त्या वेळेसच आपल्या देशाची खरी उन्नत्ती होणारी आहे. परंतु राजांवर विश्वास ठेवणे हे मूर्खपणाचे आहे हे सिद्ध करण्यासाठी लोकांची खुळचट आशा नि चार्ल्स ऑल्बर्ट यांच्यामध्ये मी फक्त अडत करण्याचे पत्करले. ते पत्र माझ्या लिब्री नावाच्या मित्रास मी दाखविले, तेव्हा त्याने ते प्रसिद्ध करू नये म्हणून मला सांगितले. जर मी ते प्रसिद्ध केले तर माझी हृदयपारीची शिक्षा जन्मभर कायम करण्यात येईल, आयुष्यात जे जे प्रेममय आहे त्याचा मला कायमचा त्याग करावा लागेल, सर्व आयुष्य दुःख, निराशा यांनी ग्रस्त होईल असे तो आग्रहाने नि कळकळीने सांगत होता. तथापि मी सार्वजनिक हितार्थ ते पत्र प्रसिद्ध केले. हे पत्र माझा पहिला महत्वाचा राजकीय लेख होय.

(चार्ल्स ऑल्बर्टच्या पत्रातील निवडक नि उपदेशपर तेवढाच भाग खाली दिला आहे.) “जर लोकांना जुलुमाने नि जबरदस्तीने दाबण्याचा प्रयत्न कोणी करीत असेल तर त्यांनी पक्के समजावे की, रक्ताची तृषा रक्तानेच शांत होते. कटाच्या सुरीची धार ही देशवीरांच्या थडग्यावर जेव्हा पाजळली जाते तेव्हा ती तीक्ष्णतम झालेली असते. हा परक्यांचा तिरस्कार आता सर्व लोकांना आलेला आहे. या ऑस्ट्रियाच्या गुलामगिरीचा तिटकारा आलेला आहे. या ऑस्ट्रियाचा द्वेष इटलीचे अंतःकरणांत धगधगलेला आहे. आता एकट्या दुकट्या हक्कांनी किंवा यःकश्चित् सवलतींनी लोक शांत होणारे नाहीत. पिढ्यानपिढ्या हिसकावून नेलेले आमचे नैसर्गिक हक्क, आमचे मनुष्यत्व आता आम्हास परत पाहिजे आहे. आम्हाला व्यक्तिस्वातंत्र्य पाहिजे आहे, आम्हाला स्वतःचे कायदे पाहिजे आहेत, स्वदेशाचे ऐक्य पाहिजे आहे, एकराष्ट्रीयत्व पाहिजे आहे, स्वराज्य पाहिजे आहे, आम्हाला आता पूर्ण स्वातंत्र्य पाहिजे आहे. फूट पाडलेले, छिन्नभिन्न झालेले, जुलुमाच्या पायाखाली तुडविलेले; त्यांना नाव नाही, त्यांना देश नाही! त्यांच्या तोंडावर “तुम्ही गुलामांचे राष्ट्र आहे” म्हणून परके लोक थुंकत आहेत. स्वतंत्र देशांतील लोक आमच्या देशांतून प्रवास करून गेल्यानंतर तेथे सर्व मढी भरलेली आहेत म्हणून सांगतांना आम्ही ऐकत आहोत. गुलामगिरीचा पेला तळच्या खळमळासुद्धा आम्ही पिऊन टाकला आहे. परंतु तो पुन्हा न भरण्याची मात्र आम्ही आता शपथ घेतलेली आहे. अशा वेळेला आपण जर पुढाकार घ्याल तर त्या पिडमाँट संस्थानच्या यःकश्चित् मुकुटातून अत्यंत श्रेष्ठ अशा मुकुटाने आपले मस्तक शोभू लागेल! परंतु जर आपण यावरही आम्हांस मिळणार नाही, इटलीच्या स्वातंत्र्ययुद्धाची धुरा धारण करणार नाही, तर त्याच्या योगाने स्वातंत्र्यप्राप्तीचे पवित्र कर्तव्य पार पाडण्यास थोडासा उशीर लागेल इतकेच काय ते. परंतु खुद्द जगच्चालकाने इटली देशाच्या भाग्यावर लिहून ठेवलेली स्वातंत्र्यपत्रिका अजिबात पुसून टाकण्यास कोण समर्थ आहे? हे कर्तव्य करण्यास तू धजणार नसशील तर इतर पुढे येतील. ते पुढे येतील नि तुमच्याशिवाय नि तुमच्याविरुद्ध इच्छित साध्याकडे जातील! आम्ही स्वातंत्र्येच्छु लोक या पत्राचे उत्तर आपण आपल्या कृत्याने द्याल अशी आशा धरून आहो. आपण हे ध्यानांत ठेवा की, आपले नाव मनुष्य जातीतील पहिला महात्मा म्हणून किंवा इटलीवरचा शेवटला जुलमी राजा म्हणून घेतले जाणे हे याच उत्तरावर अवलंबून राहिल. काय पाहिजे ते पसंत करा. - जोसेफ मॅझिनी”

हे पत्र मार्सेलिसमध्ये प्रसिद्ध करण्यांत आले. प्रथम काही प्रती इटलीमध्ये पत्रांतूनच धाडण्यात आल्या. सर्व मोठमोठ्या लोकांचे पत्यावर ती पत्रे पाठविली. लवकरच गुप्त छापखान्यांतून त्याच्या प्रती काढविल्या नि मग त्या पत्राचा सर्वत्र प्रसार झाला. चार्ल्स ऑल्बर्ट याला त्याची एक प्रत मिळाली नि ती त्याने वाचली.

थोड्या दिवसांनी त्या संस्थानिकांकडून एक हुकूम सुटला. सरहद्दीवरील सर्व अधिकाऱ्यांस कळविण्यात आले की, इटलीमध्ये येण्याचा प्रयत्न करताच मॅझिनीला कैद करावा. माझा मित्र लिब्री यांचे भविष्य खरे झाले. परंतु त्यात मला एक गोष्ट अतिशय उत्साहवर्धक वाटली. ती ही की,

ते पत्र इटलीमधल्या तरुणांना अतिशय पसंत पडले. स्वतंत्रतेच्या नावांचा मी उघड रीतीने केलेला जयजयकार ऐकून त्या तरुणांच्या अंतःकरणातील गुप्त नि सुप्त असलेल्या मनोवृत्तींनी गंभीर प्रतिध्वनी दिला. या शुभ शकुनाचा मी आनंदाने स्वीकार केला नि इटलीच्या तत्कालीन स्थितीचा बारीक विचार करू लागलो. इटलीमधल्या बहुतेक थोर पुरुषांच्या हृदयांत इटली देशाच्या ऐक्याची कल्पना जरी पूर्वीपासून प्रतिबिंबित झालेली दिसत आहे, तथापि त्या वेळेस इटलीच्या ऐक्यास मनोराज्य असे नाव देण्यात येत असे. त्या वेळच्या अत्यंत सुशिक्षित अशा देशभक्त पुढाऱ्यांनाही ती कल्पना अशक्य वाटे. त्यांची आशा नि इच्छा संयुक्त संस्थानांपुढे गेली नव्हती. कोणत्याही लेखकाने ऐक्याचा-- एकराष्ट्रीयत्वाचा-- उपदेश केलेला नव्हता. सर्व संस्थानांनी मिळून बंधुत्वाने रहावे हीच काय ती राजकीय उन्नतीची परमावधि होती. याच वेळेला चार्ल्स ऑल्बर्टबद्दलच्या मूर्ख आशेचा निकाल लागला. त्याने पूर्वी हद्दपार केलेल्यांनाही परत बोलाविले नाही. इकडे मार्सेलिसमध्ये दुसरी एक गुप्त मंडळी असल्याचे मला कॉर्लोबिएन्को यांजकडून कळले. हा तिचा स्थापक होता. ही मंडळी फक्त लष्करी तयारीकडेच लक्ष देत असल्याने मनःप्रवर्तनांचे मुख्य कामच लंगडे होते. त्या योगाने स्वातंत्र्ययुद्धाला मनाची जी उदात्तता नि सुशिक्षितता अवश्य असते ती मिळण्याचा संभव नव्हता.

आता माझी स्वतःची गुप्त मंडळीची कल्पना म्हटली म्हणजे तीमध्ये दोन अंगे पाहिजे आहेत. मनःसंस्कृति नि युद्धसंस्कृति; मनःप्रवर्तकता व शरिरप्रवर्तकता; विचारक्षमता नि कृतितत्परता. या दोन मुख्यांगांचे समतोलन करणे हे अवश्यक नि पहिले कर्तव्य होय. मध्यप्रांतातील बंडाला जे नुकतेच अपयश आले, त्यांचेही कारण असे होते की, त्यांच्या पुढाऱ्यांत मनाचा जोर कमी होता. मी कारबोनारीच्या नि वरील संस्थेच्या अशा दोन्हीही गुप्त मंडळांच्या पुढाऱ्यांची गाठ घेतलेली होती. त्यावरून मला हे स्पष्ट दिसून आले की, या सर्व विस्कळित झालेल्या यंत्रांना पुन्हा एकदा नवीन सांच्यात ओतून नवे यंत्र तयार केल्याशिवाय जयाची आशा करणे व्यर्थ होय. या नवीन यंत्राची सामग्री म्हटली म्हणजे तरुण अंतःकरणे ही होत.

तेव्हा मुख्य काम लोकशिक्षणाला आरंभ करणे हे होते. आमचे कर्तव्य इटली उत्पन्न करणे इतकेच नसून ती बलिष्ठ नि श्रेष्ठ व्हावी, तिच्या भूतकालीन वैभवाला ती शोभावी नि तिच्या भविष्यकालीन कर्तव्याला ती योग्य व्हावी, असा प्रयत्न करण्याचे होते. परंतु माझी मते ही त्या वेळच्या मतहून अगदी विरुद्ध होती. त्यांच्या मते परक्यांच्या हातून राष्ट्रीय उन्नत्ती होईल असे होते. माझे मते पहिली गोष्ट जर कोणची करावयाची असेल तर ती ही होय की, आत्मनिष्ठा उत्पन्न करणे. माझी पक्की खात्री आहे की, कोणचेही राष्ट्र आत्मावलंबनाशिवाय- आत्मनिष्ठे शिवाय- कधीही वर येणार नाही, वर येऊ शकणार नाही. दुसरी गोष्ट अशी की, कारबोनारीचा सर्व विश्वास बड्या बड्या लोकांवर होता. परंतु राज्यक्रांत्या ह्या लोकांकडून घडत असतात. ह्यासाठी राज्यक्रांति करून स्वातंत्र्य मिळविणे हे आपले मुख्य कर्तव्य होय, ही गोष्ट सर्व लोकांना समजावून दिली पाहिजे. लोकांना ते आपले कर्तव्य आहे असे मनापासून वाटू लागले पाहिजे.

तिसरी गोष्ट अशी की, कारबोनारी मंडळीमध्ये उदात्त लक्ष्य असे कोणचेच नव्हते. त्यांचा कार्यक्रम फक्त नाशमय होता. संघटनाची ताकद त्यांच्यांत मुळीच नव्हती. 'एकराष्ट्रीयत्व' (Unity) ह्या शब्दाचे ऐवजी त्यांनी नुस्ता 'ऐक्य' (Union) हा शब्द योजला होता. कारण, संयुक्तसंस्थानपद्धति हाही ऐक्य शब्दांतील गर्भित अर्थ होऊ शकेल. अशा रीतीने मुख्य तत्वांतच धरसोड सुरू झालेली होती. तत्वप्रेम नसल्याने त्यांच्यात निष्ठेचे सामर्थ्य बिलकुल नव्हते. लोकांच्या मनांतील चुकीच्या कल्पना काढून टाकून त्यांचे मनःप्रवर्तन करण्याचे काम बिलकुलच चाललेले नव्हते. कारण, खुद्द पुढाऱ्यांनाच त्याबद्दल पूर्ण अज्ञान होते. हे अज्ञान झाकण्यासाठी फाजील गुप्ततेचे महत्व वाढले. खरी कृति करण्यासाठी ती गुप्तता नव्हती, तर खरी दुःस्थिति छपविण्यासाठी केलेले ते ढोंग होते. कारबोनारीचा प्रसार मात्र विलक्षण झालेला होता. तिच्या पूर्वी कोणच्याही संस्थेची इतकी प्रस्तुती झालेली नव्हती. परंतु तिच्यामध्ये असलेल्या तरुणांच्या अवसानाचा, जोमाचा नि स्वातंत्र्यप्रेमाचा उपयोग त्यांना करून घेता आला नाही. त्या उदात्त नि कर्तृत्ववान तरुणांवर शिथिलत्व आलेल्या वृद्धांचा दाब ठेवण्यात येत असे. त्या वृद्धांना निष्ठा नव्हती, त्यांना भविष्य नव्हते. स्वदेशभक्त, लोकसत्तावादी, युद्ध प्रिय नि विजयाकांक्षी अशा इटलीच्या तारुण्याचा जोम वाढविण्याचे ऐवजी ते त्याला कोमेजून टाकीत असत. अखेर त्या मंडळीची संख्या जेव्हा अवाढव्य झाली तेव्हा गुप्तता राहणे अशक्य झाले. मग काहीतरी करण्यास आरंभ झाला. परंतु काय करावयाचे नि कसे करावयाचे? एक तत्वाचा अभाव, उच्च लक्ष्याचा अभाव, असल्याने ऐक्य होईना. एक उद्देशाचे बंधन नसल्याने एकी होणे दुरापास्त झाले. अर्थातच तत्वनिष्ठेच्या बंधनाचे ऐवजी मग व्यक्तिनिष्ठेचे बंधन शोधावे लागले-कारबोनारी एका राजपुत्रासाठी लढू लागली. कारण, तिला एक तत्वासाठी लढणे मुष्कील झाले. त्यांची मते द्रव्यवादी बनलेली होती, त्यांच्यात निष्ठा उरलेली नव्हती.

निष्ठा नव्हती म्हणून भिक्षा मागून परके लोक आपल्यास तारतील अशी त्यांची समजूत झाली. अखेरच्या परिणामावरून दिसून आले की, खरे सामर्थ्य हे केवळ संख्येमध्ये नसून ते त्यांच्या साधनांच्या संघटनेवर अवलंबून असते.

परंतु कारबोनारीझम मध्ये समतेचे तत्व मात्र पूर्ण रीतीने दृग्गोचर झालेले होते. सर्व प्रांतातील, सर्व दर्जातील लोकांना, धर्मोपदेशक, सरदार, लेखक, विद्वान, शिपाई नि सामान्य वर्ग, या सर्वांना एकच दीक्षा देऊन एकत्र केल्याने एकीचा मार्ग सुलभ झाला. पण कार्यक्रम ठरलेला नसल्याने त्यांचा हात पोचतो न पोचतो तोच विजयश्री दूर जात असे. कारबोनारी मंडळीच्या हातून घडलेल्या चुकांचे मी बारीक परीक्षण केले. १८३१ साली घडलेल्या बंडाचा इतिहास सूक्ष्म रीतीने तपासला.

१८३१ साली जे बंड झाले त्या बंडामध्ये पहिली गोष्ट जर कोणची दिसून झाली असेल तर ती ही होय की, क्रांतिकारक चळवळीचे शास्त्रांत राष्ट्र बरेच पुढे गेले आहे हे स्पष्ट झाले. मागील बंडाप्रमाणे या वेळेला लोकसमूह थोर लोकांच्या किंवा शिपायांच्या आधारावर खोळंबून बसला

नव्हता, हे पहिले तत्व आहे. क्रांतिशास्त्रांतील हा पहिला सिद्धांत आहे. बहुजन समाजानेच उठावणी केली पाहिजे. थोर लोक नि शिपाई लोक मागाहून मिळतात.

तेही आधी मिळतील तर सोन्याहून पिवळे होणार आहे. परंतु बहुजन समाजाची तयारी असतांना थोर व्यक्तींच्या मदतीवर किंवा शिपायांच्या आशेवर अवलंबून राहता कामा नये. हे तत्व १८३१ च्या बंडात पाळले गेले. फ्रांसमधल्या त्या क्रांतिकारक तीन दिवसांची बातमी पोचताच सर्व लोक जागजागी जमू लागले. तरुण तरुण मंडळींनी फ्रांसच्या हकीकतीने नि स्वातंत्र्यप्रीतीने भरलेली वर्तमानपत्रे नि लेख उंच ठिकाणी उभे राहून चव्हाट्यावर जमलेल्या लोकांस वाचून दाखविले. शस्त्रे परजली, स्वयंसेवकांचे सैन्य संघटित केले, आणि कोणाही शिपायाने नागरिकांस त्रास देऊ नये म्हणून सक्त हुकूम सुटले.

ही बोलोग्नाची बातमी कळताच उठावणीचा वणवा चहूंकडे पेटू लागला. मॉडेनाच्या गुप्त मंडळीची तयारी होतीच. अधिकाऱ्यांच्या तळावर रोखलेल्या तोफेचा बार होताच, ती खून ओळखून, सर्वजण उठले. तारीख २ ला ही गोष्ट घडली. ता. ४ ला बोलोग्ना मध्ये सर्वत्र उठावणी झाली. ता. ५ ला मॉडेनाचे लोकांनी जुलुमी अधिकाऱ्यांस शहराबाहेर हुसकून दिले. अमोला फाएन्झा, फॉर्ली, कॉसेना, रव्हेना हे एकामागून एक स्वतंत्र झाले. फेरारा ७ व्या तारखेला बंधमुक्त झाले. पेसरो, फोसॉब्रोन, फेनो नि अरबिनो ह्यांनी ८ व्या तारखेस पारतंत्र्यांचे जू काडकन मोडून टाकिले. ऑस्ट्रियाला पळता भुई थोडी झाली. रोज नवीन शहरे स्वतंत्र झाल्याची बातमी येऊ लागली. हे सर्व कृत्य बहुजनसमाजाच्या स्फूर्तीने घडून आले. तरुण नि वृद्ध, पुरुष नि बायका, या सर्वांना विलक्षण अवसान चढले. बायकांनी निशाणे तयार करून उभारली नि एखादा तरुण वीर लढाईत जरा कचरू लागला की, वृद्ध लोक मागील बंडातील झालेले घाव त्याच्यापुढे उघडे करून, “ह्या जखमा स्वदेश स्वतंत्र करतांना लाभल्या आहेत.” असे सांगू लागले.

अशा रीतीने फेब्रुवारीच्या २५ व्या तारखेच्या सुमारास जवळ जवळ पंचवीस लक्ष इटालियन लोक परवशतेतून मुक्त झाले. त्यांना स्वसामर्थ्यात निष्ठा आली नि स्वसंरक्षणासाठीच नव्हे तर इतर देशबंधूंची सुटका करण्यासाठी सशस्त्र होऊन पुढे घुसू लागले. मागच्या बंडातील आणखी एक चुकी टाळली गेली ती ही होय की, बंडाला राष्ट्रीय स्वरूप मिळाले. इटलीचे त्रिरंगभूषित निशाणाखाली सर्व बंड चाललेले होते. स्वतःचे प्रांतच मुक्त करून स्वस्थ न बसता तरुण लोक सर्व इटली मुक्त झाल्यासच आपलाही प्रांत मुक्त असणे शक्य आहे असे जाणून एकराष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेने प्रेरित होऊन बाहेर पडत होते. कारण क्रांतिशास्त्रांतील मुख्य मुख्य तत्वांपैकी प्रसृति हे फार महत्वाचे तत्व आहे. बंडाचा प्रसार जितक्या जास्त भागांवर करिता येईल तितका चांगला, इतकेच नव्हे तर क्रांतीचे प्रत्यक्ष जीवितच या प्रसारावर अवलंबून असते.

एकसमयावच्छेदंकरून सर्वत्र उठावणी झाली असता शत्रूंचे बल छिन्नभिन्न होते. इकडे क्रांतिपक्षांत एकमेकांचे आधाराने एकमेकांस धीर येऊ लागतो. म्हणून क्रांतीचा पाया जितका

रुंदावेल तितका रुंद करणे हे अत्यंत अवश्य आहे. १८३१ साली लोकांनी या तत्वावर आरंभ केल्याने मागची बंडे व्यर्थ केली नाहीत असे सिद्ध झाले.

परंतु लोकांच्या हातून सत्ता निघाली, आणि ती पुढाऱ्यांच्या हाती पडली मात्र, तोच अदूरदृष्टीपणा नि भ्याडपणा यांना आरंभ झाला. ऑस्ट्रियाला चेपीत नेण्यासाठी आघातक नि आक्रमक पद्धतीचे अवलंबन करण्याऐवजी यांनी संरक्षक पद्धतीचाच अवलंब केला नि लढाईचा पाया ऑस्ट्रियाचे प्रदेशात ढकलण्याऐवजी तो आपल्याच शहरच्या तटाशी ओढून आणला. प्रत्येक क्रांतीने प्रथमतः आघातक पद्धतीचेच अवलंबन केले पाहिजे. बंडाचे आरंभी शत्रू साहजिकरीत्याच गैरसावध असतो. अशा वेळेला त्यास एकदम चेपीत नेणे फार सुलभ असते. नि म्हणून आघातक पद्धतीशिवाय केवळ संरक्षक पद्धतीने केलेली क्रांति ही आपले थडगे आपल्याच हाताने खणीत बसते. शत्रूवर आपण आघात करीत गेलो की, ठिकठिकाणच्या लोकांनाही आघात करण्याचे अवसान चढते. अशा क्रांतीसमयी इतरत्र उठावणी व्हावी म्हणून आपण उठावणी करीत राहिले पाहिजे. इतरांना अवसान चढण्यास आपण अवसान दाखविले पाहिजे. इतरांमध्ये सामर्थ्यनिष्ठा उत्पन्न करावयास आपण सामर्थ्यनिष्ठा धरली पाहिजे परंतु त्या वृद्ध नि मूर्ख पुढाऱ्यांनी प्रत्येक कृत्यंत भ्याडपणा दाखवून सर्व इटलीत निरुत्साह पसरविला. ते इतरांशी आपला संबंध नाही असे दाखवू लागले. लोकांना तत्वभक्तीच्या ऐवजी व्यक्तिभक्ती शिकवू लागले. लोकसत्ताक व्यवस्थेला लाथ मारून राजसत्तेचे खूळ माजवू लागले. स्वतः लढाईची काही एक तयारी न करिता फ्रेंच लोकांतील “उदार मतवाद्यां”च्या (Liberals) विश्वासघातकी थापांवर भुलून गेले. स्वावलंबन विसरले. मध्यंतरी ऑस्ट्रिया लढाईची जारीने तयारी करीत असता आपण शहरातल्या शहरात घोरत पडले! नंतर पुन्हा कायदेशीर चळवळीला आरंभ झाला! जे तलवारीचे जोरावरच मिळविले जावयाचे नि “परत देतोस का घेऊ प्राण?” असे म्हटल्याशिवाय कधीही मिळावयाचे नाही, ते राष्ट्रीय स्वातंत्र्य यांना कायदेशीर चळवळीने पाहिजे होते! त्यांनी एक जंगी अर्ज केला नि त्यात कायद्याचे आधार दाखवून त्या आधारावर आम्हाला स्वातंत्र्य असावे म्हणून सिद्ध करण्यासाठी एक नीच लेख लिहिला.

स्वातंत्र्य हा प्रत्येक राष्ट्राचा अबाधित हक्क आहे, हा परमेश्वराचा कायदा आहे, म्हणून आम्ही आमच्या प्रयत्नांनी स्वतंत्र होणार, असे जाहीर करण्याचे ऐवजी अमक्या कलमाच्या अमक्या आधाराने आम्ही स्वातंत्र्याची भिक्षा मागतो अशी भ्याड नि निंद्य भाषा वापरली. ऑस्ट्रियाला हेच पाहिजे होते. या मृगजळाचे शोधांत बंडाच्या बळे बळेच झालेल्या स्वयमधिकृत पुढाऱ्यांस गुंतवून त्याने इटलीच्या नूतन सौभाग्य-कुंकुमावर पुन्हा घाला घातला! आघातक पद्धतीने बंडाचा विस्तृत प्रसार न होता उलटे धैर्य गळून कोठेही नवीन उठावणी होईना. क्रांतीच्या जीविताला ठार मारणारे थिल्लरपणासारखे दुसरे विष नाही. परंतु त्या कायदेशीर पुढाऱ्यांना या थिल्लरपणातच आपण मोठा विचारीपणा दाखवितो आहोत असे वाटले! या फाजील आंकडेशास्त्रात नि या फाजील कारस्थानीपणात अत्यंत विश्वास नि अवसान, पौरुष नि

समकालीन उठावणी- ज्या तीन शब्दात सर्व क्रांतिशास्त्र भरलेले आहे- त्या ह्या तीन शब्दांत अत्यंत अविश्वास; हे रोग इटलीला प्राणनाशक झालेले आहेत. आपण वाट पहात बसतो, परीक्षा करीत बसतो, परिस्थितीचे गुलाम बनतो; परिस्थितीला आपले गुलाम करण्याचा किंवा नवीन परिस्थिती निर्माण करण्याचा प्रयत्न आपण केव्हाही करीत नाही, विचार करण्यास फार वेळ घेणे हे बुद्धिमांद्याचे लक्षण समजण्याचे ऐवजी त्यातच काही लोकांना मोठा डौल वाटतो.

या सर्व दोषांचा परिणाम व्हावयाचा तसाच झाला. ऑस्ट्रियाने स्वतःची तयारी होताच एकदम स्वारी करण्याचे प्रसिद्ध केले. अजून तरी सावध व्हावयाचे होते; नि एकराष्ट्रीयत्वाच्या तत्वाने प्रेरित होऊन जोर धरावयाचा होता. परंतु भ्याड नि वयोवृद्ध पुढाऱ्यांच्या मूर्खपणापुढे सर्व व्यर्थ झाले. तरुण लोकांस अवसान चढलेले असूनही ते या स्त्रैण लोकांनी ठार मारिले. वर्तमानपत्रांपैकी कोणी लढाईचे नाव काढले की, त्याला कडक शिक्षा करण्याचा हुकूम सुटला. ऑस्ट्रियाने मॉडेनावर स्वारी केली. तेव्हा बोलोग्ना शहराने जाहिरनामा काढिला की, “मॉडेनीज लोकांच्या संकटाशी आपला काहीएक संबंध नाही म्हणून त्या लोकांनी योजिलेल्या युद्धपद्धतीत आपण मिसळण्याचे काहीएक कारण नाही, त्यांच्यावर आणीबाणीची वेळ आली आहे!” मॉडेनावर आणीबाणीची वेळ आली असतांनाही बोलोग्नाला वाटले की, आपल्यावर काही आणीबाणीची वेळ आली नाही! सैन्य ठेवावयाचा नियम पुढे आला असता धुडकावला गेला. दुसरी शहरे स्वतंत्रतेतून पारतंत्र्य गर्तेत ढासळत असता बोलोग्नाला स्वस्थ बसावेसे वाटले. कारण त्याचे स्वातंत्र्य कायदेशीर अर्जावर अवलंबून होते! अखेर २० तारखेला बोलोग्नाच्या दरवाज्यावर ऑस्ट्रियाने लाथ मारिली! तरी कायदेशीर चळवळ कायमच होती. पुढाऱ्यांना अजून वाटत होते की, पूर्वीची वचने कायम ठेवली जातील! त्या सर्व वचनांना गुंडाळून ठेवून ऑस्ट्रियाने परवशतेच्या शृंखलेत पुन्हा सर्वांना पक्के आवळून टाकले!!!

१८२० आणि १८३१ या वेळच्या दुर्दैवी उठावण्यांच्या इतिहासाचे वरील धर्तीने पर्यालोचन केल्यावर भावी प्रयत्नांत काय काय चुका टाळल्या पाहिजेत हे मी ठरविले. इटालियन लोकांतील बहुतेक जण क्रांति नि तिचे पुढारी यांचे निरनिराळे परीक्षण करण्यास विसरल्यामुळे वरील पराजयांपासून निराशेशिवाय दुसरे काही शिकले नाहीत.

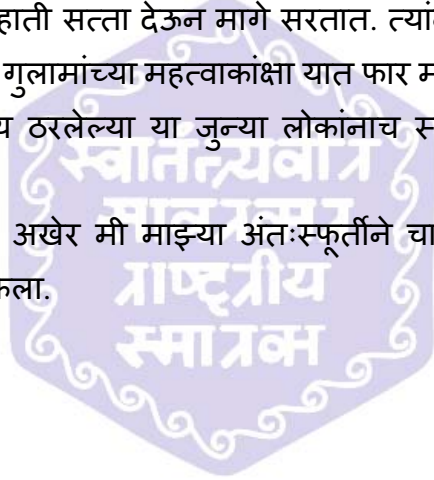
माझी पक्की खात्री झाली की, यश येण्यास फक्त योग्य दिशेचा अवकाश आहे. सर्वांत मुख्य चुकी घडत होती ती ही की, बंडाचे पुढारीपण ज्यांनी त्याला आरंभ केला नव्हता अशा लोकांना देण्यात येई. तरुण लोक नि सामान्य वर्ग यांनीच इटलीच्या प्रत्येक क्रांतीला आरंभ केलेला आहे. परंतु त्यांनी थोड्या कालांतच वृद्ध लोकांना पुढारीपणावर बसवून दिलेले आहे. वयोवृद्ध लोकांच्या सल्ल्याने चालावे हा नियम समाजाच्या सामान्य स्थितीमध्ये योग्य आहे. परंतु विलक्षण कालक्रांतीत वृद्ध लोक साहजिक रीतीनेच अयोग्य ठरतात. कारण क्रांतीला आरंभ तरुणांकडून नि मध्यमवर्गाकडून होतो. पुढे जेव्हां पहिली महत्संकटे दूर होतात नि क्रांतिपक्षास जय येतो, तेव्हा हलकेच हे वृद्ध लोक पुढे सरकतात. पहिल्यास झुगारून देऊन आपण अधिकृत

होतात. जी त्यांची नसते त्या क्रांतिकल्पनेचे हे मार्गदर्शक होतात. जो यांनी जुळवून आणलेला नसतो तो बेत पुरा करावयास हे पाहतात नि ज्यांचा अभ्यास यांनी जन्मात केलेला नसतो अशा अडचणी नि परिस्थिती, अवसान नि स्वार्थत्याग, यांच्यावर ताबा ठेवावयास पाहतात.

यांचे सर्व शिक्षण जुन्या विचारपद्धतीने झालेले असते. यांचा तारुण्यावरचा विश्वास उडालेला असतो. यांचा उदारमतवादीपणा म्हणजे हल्ली इटलीत जीव धरून असलेल्या नेमस्तपणा (Moderation हे नाव इटलीतील एका पक्षाला देत होते.) प्रमाणेच असे. कारण तेही या नेमस्तांसारखेच भ्याड नि दुर्बल; बारिकसारिक मुद्यांवर घासाघीस करणारे; कायदेशीर चळवळीच्या नेभळ्या प्रतिकारावर अवलंबणारे; परंतु नैसर्गिक हक्कांच्या मूलतत्वापर्यंत जाण्याची धमक नसणारे-असे असत.

हे लोक पुढारीपणावर येताच आपल्या हाताखाली अधिकारीही आपल्या मताचे असे निवडतात. पिढीजाद लोक, वकील, प्रोफेसर वगैरेंतून निवड केली जाते. अर्थात् त्यापैकी सर्वजण दुबळे असून त्यांच्यात राज्य क्रांतीला लागणारी धमक, हिंमत नि अक्कल ही मुळीच नसतात. आमचे तरुण लोक अनुभवाने नि विश्वासाने हाती सत्ता देऊन मागे सरतात. त्यांनी हे विसरू नये की, स्वतंत्र अंतःकरणांच्या महत्वाकांक्षा नि गुलामांच्या महत्वाकांक्षा यात फार मोठे अंतर असते नि म्हणूनच गुलामांचे प्रतिनिधित्वाला योग्य ठरलेल्या या जुन्या लोकांनाच स्वतंत्रतेचे पुढारीपण केव्हांही करता येणार नाही.

या सर्व गोष्टीचा विचार करून अखेर मी माझ्या अंतःस्फूर्तीने चालण्याचे ठरविले नि 'तरुण इटली'च्या संस्थापनेला आरंभ केला.

भाग दुसरा

तरुण इटली

(La Giovine Italia).

मावळे - श्रीमत्सस्वातंत्र्याचा ठेवा कैसा मिळवावा।

अम्हां नसे रे ठावा शिवबा कवण देव घ्यावा।।

शिवराय - करी ती धरा भक्त शंकरा भवानि तलवार।

अविंध सारा चिरा चरचरा व्हाल दास्यपार।।

‘गोविंद.’

(तरुण इटलीची स्थापना करते वेळी खालील नियम प्रत्येक सभासदाला पाळावे लागत. ज्यांची मते खाली दिलेल्या सर्व तत्वांना अनुकूल असतील त्यांनाच सभासद होता येत असे. त्या मतांचा सूत्ररीत्या निष्कर्ष काढण्यासाठी खालील लेख मॅझिनीने लिहिला आहे. त्यातील प्रत्येक शब्द म्हणजे इतिहासशास्त्रातील एकेक महत्त्व आहे. प्रत्येक वाक्य हे एक स्वतंत्र व्याख्यान आहे, तो सर्व लेख मेलेल्या राष्ट्रांचा संजीवनीमंत्र आहे.)

तरुण इटलीच्या सभासदांसाठी
सामान्य दिग्दर्शन

‘स्वतंत्रता-समता-मानुषता-दास्यमुक्तता- राष्ट्रैकता’

खंड १

ज्यांचा प्रगति आणि कर्तव्य या दोन महत्त्वावर विश्वास आहे, अशा इटालियनांची ‘तरुण इटली’ ही सहकारी संस्था आहे. हिचा असा दृढ विश्वास आहे की, इटली ही एकराष्ट्र होणारच होणार. त्या एकराष्ट्रीयत्वाची प्राप्ती करून घ्यावयास ती आत्मसमर्थ आहे. तिच्या आजपर्यंतच्या प्रयत्नातील अपयशाचे खरे कारण तिचे अंतर्दुर्बलत्व नसून तिच्या क्रांतिशक्तीची दिशाभूल हे होय. एकवटून नि एकसारखे प्रयत्न करीत राहणे यातच विजयाचे रहस्य भरलेले आहे. अशा विश्वासाने जे या संस्थेचे सभासद झाले आहेत त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट इटली देशाला स्वतंत्र करून तीमध्ये स्ववश नि समसमान लोकांची एक राष्ट्रसत्ता उत्पन्न करणे हे होय. इटलीच्या या स्वातंत्र्यासाठी, या राष्ट्रैक्यासाठी नि ह्या लोकसत्तेसाठी आम्ही आमचे बुद्धिसामर्थ्य नि कृतिसामर्थ्य सर्वस्वी अर्पण केलेले आहे.

खंड २.

इटली देशाच्या मर्यादा आम्ही अशा समजतो. १) यूरोपखंडाला लागून असलेली नि पुढे द्वीपकल्पाकृति झालेली, तिच्या उत्तरमर्यादेला आल्प्स पर्वत वर्तुलाकृति पसरलेला आहे, दक्षिण भागी जी समुद्रवलांकित आहे, पश्चिम दिशेला व्हरो नदीचे मुख आहे नि जिच्या पूर्वसीमेवर ट्रिस्टी नगर वसलेले आहे. २) जी लगत्याची बेटे तेथील लोकांच्या मातृभाषेने इटलीचेच भाग म्हणून ठरत आहेत नि राज्यपद्धतीची योग्य रचना झाली असता जी इटलीच्या राष्ट्रैक्यसीमेत आल्यावाचून रहाणे अशक्य आहे, ती सर्व बेटेही इटली देशातच मोडतात.

‘राष्ट्र’ शब्दाचा अर्थ असा आहे की, सर्वसंमतीने एकजीव झालेले नि एकाच शासनपद्धतीने शासित असलेले सर्व इटालियन लोक.

खंड ३.

संस्थेची मूलतत्त्वे.

कोणत्याही संस्थेची सुरक्षिता, उपयुक्तता नि भरभराट ही तिच्या उद्दिष्ट लक्ष्याच्या निश्चिततेवर, स्पष्टतेवर नि सुव्यक्तेवर अवलंबून असतात.

कोणत्याही संस्थेचे बल हे तिच्यातील सभासदांच्या नुसत्या संख्येवर अवलंबून नसते; तर त्या सभासदांच्या एकवाक्यतेवर अवलंबून असते. ज्या मार्गाने जावयाचे त्याबद्दल पूर्ण संमति नि वेळ येताच सर्वजण एकजिवाने, एकदिलाने नि खांद्याशी खांद्यां भिडवून एका झेंड्याखाली अभेद्य व्यूह रचतील अशी खात्री, ह्या गोष्टीतच खरे सामर्थ्य असते.

ज्या क्रांतिकारक संस्थांमध्ये निरनिराळ्या विरुद्ध मताचे लोक घेतले जातात नि ज्यांच्यापुढे निश्चित कार्यक्रम असा नसतोच त्या संस्था नाश पावेतोपर्यंत जरी एकमताच्या दिसल्या तथापि लढाईच्या दुसऱ्याच दिवशी त्या चळवळीला योग्य वळण देण्यास समर्थ नसल्याने, आपसातील यादवीने त्यांचा अंत होईल. ही यादवी उद्देशाच्या नि क्रियेच्या एकरूपतेची जितकी ज्यास्त महती असेल तितकी जास्तच माजत जाईल.

प्रत्येक तत्वामध्ये त्याच्या साधनांचाही अंतर्भाव होतो. हेच दुसऱ्या रीतीने सांगवयाचे म्हणजे जसे साध्य असेल तशीच साधनेही असावयाची.

जोपर्यंत क्रांति का करावयाची, ती करून काय मिळवावयाचे, हे निश्चित नसते तोपर्यंत ती घडवून आणण्याची किंवा तिला कायम रूप द्यावयाची साधने हीही अनिश्चित नि अपयशी अशीच असतात. दृढ विश्वासाशिवाय ती चळवळ काही वेळ चालेल नि म्हणूनच तिची प्रगतीही लटपटीत नि मंद अशी राहिल. भूतकाली ही गोष्ट प्रत्ययास आलेलीच आहे.

एतदर्थ जी संस्था किंवा जी व्यक्ति यापुढे राष्ट्रक्रांतीच्या प्रवर्तनाला हात घालील तिला चळवळीच्या मुळाशी काय आहे, नि त्या क्रांतीचे पर्यवसान कशात आहे, याचे स्पष्ट ज्ञान असले पाहिजे. लोकांनी शस्त्र उचलावे म्हणून जो आज्ञा करील त्याने ते कशासाठी उचलावयाचे हेही

सांगितले पाहिजे. जो कोणी पुनरुज्जीवन करू पाहील त्याच्यामध्ये श्रद्धा असली पाहिजे. जर त्या श्रद्धेचाच अभाव असेल तर तिचा बंदोबस्त करणे किंवा योग्य वळण देणे हे त्याला अशक्य होईल. अशा बेबंदशाहीचा आरंभ करण्यापलीकडे त्याचे हातून काही एक व्हावयाचे नाही. कारण कशासाठी झगडावयाचे नि विजय मिळवून कशाची सिद्धि करावयाची ह्याचेच अज्ञान असता सर्व राष्ट्र असे केव्हाच रणांगणांत उतरणार नाही.

यास्तव, आमच्या 'तरुण इटली'चे उद्दीष्ट, साध्य- ज्याच्यासाठी तिला झगडावयाचे आहे ते लक्ष्य-कोणत्याही प्रकारची छपवाछपवी न करता आम्ही आमच्या स्वदेशबांधवास कळवीत राहू.

आमच्या संस्थेचा उद्देश राज्यक्रांति हा आहे. तिचे प्रयत्न हे राज्यक्रांतीचे पूर्वी नि नंतरही शिक्षणात्मकच असतील. ज्या तत्वांचे शिक्षणानेच राष्ट्रीय मन सुसंस्कृत करणे शक्य आहे नि ज्याच्या प्रभावानेच इटलीचे पुनरुज्जीवन नि रक्षण घडण्याचा संभव आहे अशा तत्वांचा नि विचाराचा उद्बोध होण्यासाठी तरुण इटली त्याचे विवेचन करीत राहील.

तिला जे सत्य म्हणून वाटत आहे त्याचा उपदेश करणे हे तिचे कर्तव्य आहे, अशी 'तरुण इटली'ची समजूत आहे. यात ती कोणाचाही हक्क लूबाडून घेत नाही. राज्यक्रांतीला आरंभ करण्याचे आधी कोणच्या मार्गाने इच्छित फल प्राप्त करून घेण्यासाठी झटले पाहिजे ह्याचा उपदेश करण्यात इटलीच्या समोर स्वातंत्र्ययुद्धाचे निशाण फडकत ठेवण्यात; तो स्वातंत्र्य समरातील झेंडा हा स्वदेशाच्या पुनरुज्जीवनाची गुढी आहे अशी ज्यांची खात्री असेल त्यांना त्यांना त्या झेंड्याखाली येण्याचे आमंत्रण करण्यात; नि त्या स्वयंसेवकांचे सैन्याचा व्यूह रचण्यात; ही संस्था आपले कर्तव्य बजावीत आहे. परंतु ते निशाण स्वदेशाच्या भावी राष्ट्रीय झेंड्याचे ऐवजी उभारण्याचा आमचा उद्देश नाही. जेव्हा हा आमचा इटली देश पूर्ण स्वतंत्र होईल नि केवळ त्याचेच असणारे स्वामित्व पुन्हा एकदा आपले हाती घेईल, तेव्हा मग त्या भाग्योदयाचे दिवशी तो आपले स्वतःचे निशाण उभारील नि कोणच्या तत्वांवर नि नियमावर राष्ट्राने वागावे याबद्दल स्वयंस्वतंत्र इच्छा तो प्रकट करील. स्वतंत्र स्वदेशाची ती इच्छा ही सर्वपूज्य नि सर्वसंमत अशी राहील.

'तरुण इटली' ही लोकसत्ताप्रिय नि राष्ट्रैक्यवादी आहे. ती लोकसत्ताप्रिय आहे, कारण तत्वतः परमेश्वराची नि मानव्याची अशीच आज्ञा आहे की, प्रत्येक राष्ट्र हे सम नि स्वतंत्र अशा देशबंधूनी बनलेले असावे. नि लोकसत्ताक राज्यपद्धतीशिवाय स्वदेशाची ही स्थिति अबाधित टिकवील अशी दुसरी राज्यपद्धतीच नाही.

कारण की, खरी खरी राज्यसत्ता म्हटली म्हणजे जे त्या अत्युच्च नीतिसिद्धांताचे प्रगमनशाली नि अखंड असे निदर्शक असते त्या राष्ट्रशरीरातच प्रतिष्ठित झालेली असते.

कारण की, ह्या राष्ट्रशरीरातून राज्यसत्ता काढून ती कोणत्याही विशिष्ट हक्काचे रूपाने एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीत ठेवली नि त्या व्यक्तीला सर्वांचे डोक्यावर चढविले की, हीच अधिकाराची चटक इतर वर्गातही पसरत जाते मग त्या योगाने नागरिकांची समता नाश पावत जाऊन अखेर स्वदेशस्वातंत्र्य नष्ट होते.

कारण की, एकदा सत्ताधीशत्व राष्ट्रपुरूषातून निघून ते निरनिराळ्या भागांकडे गेले की, दाबादाबीला आरंभ होतो नि एकदा दाबादाबी सुरू झाली की, या निरनिराळ्या भागात स्वामित्वाबद्दल लढाई जुंपलीच पाहिजे. एकदिल नाहीसे होऊन भेद तर माजलेच पाहिजेत. अविश्वास नि द्वेष यांचा अंमल चढून राष्ट्राची प्रत्यक्ष जीवनशक्ति अशी जी त्याची एकतानता तिचा भंग झालाच पाहिजे.

कारण की, राजा म्हटला म्हणजे त्याचा लोकांशी प्रत्यक्ष संबंध असणे शक्यच नसते. तेव्हा लोकांचे पाठबळ नसल्याने त्याला एक सरदारांचा मध्यवर्ती वर्ग निर्माण करावा लागतो. हा सरदारवर्ग झाली की, असमता नि दुराचार हे राष्ट्रात उत्पन्न झालेच म्हणून समजावे.

कारण की, निसर्गव्यवस्था नि इतिहास या दोहोचाही हाच उपदेश आहे की, राजा निवडण्याची पद्धति ठेविली की, बेबंदशाहीला आरंभ होतो; नि ते संकट टाळण्यासाठी राजाची आनुवंशिक पद्धति ठेविली की जुलुमाला आरंभ होतो.

कारण की, जो जो राजा तो तो विष्णूचा अंश या दुष्ट समजुतीचा आता नायनाट होत असल्याने राजसत्तेमध्ये अधिकार बजावण्याची नि एकी कायम ठेवण्याची धमक उरलेली नाही.

कारण की, यूरोपखंडभर उत्कांतिदर्शक अशी जी अनिवार्य रूपांतरे घडत चालली आहेत. त्यावरून हे स्पष्ट होत आहे की, लोकसत्तातत्वच सिंहासनारूढ होणार. नि अशा स्थितीमध्ये इटलीत जर राजसत्ता स्वीकारिली तर तीतच लवकर घडणाऱ्या क्रांतीची बीजे पेरिली जातील.

‘तरुण इटली’ ही लोकसत्ताप्रिय आहे. कारण की, इटलीमध्ये वास्तविकरीत्या राजसत्तेची काहीच चिन्हे अस्तित्वात नाहीत. राजामध्ये नि लोकामध्ये सन्माननीय असा सरदारांचा वर्ग कायम नाही. सर्व इटलीला राष्ट्रीय स्वरूप देणारा नि म्हणून सर्व देशाला ममत्व लावणारा असा एकही राजवंश हल्ली कायम नाही. कारण की, आपल्या इटलीचा प्राचीन बाणा लोकसत्ताप्रियत्व हाच आहे. आपली श्रेष्ठ पूर्वस्मारके लोकसत्तावादी आहेत. आपल्या राष्ट्रोत्क्रांतीचा सर्व इतिहास लोकसत्ताप्रिय आहे. नि जेव्हा आपल्या देशात राजसत्तेला प्रारंभ झाला तेव्हाच नाश, परसत्तेच्या अवलंबनाने आलेली अवनति, लोकद्वेष नि राष्ट्रैक्याचा बीमोड यांचाही आरंभ झाला.

कारण की, इटलीतील लोक हे एका मनुष्याला राज्य मिळावे म्हणून केव्हाही लढणार नाहीत. कोणच्याही एका संस्थानाला राज्यपद देण्यास इतर संस्थानांचे हक्क नष्ट करता येणार नाहीत: ते संयुक्तसंस्थानपद्धतीचा हट्ट सोडणार नाहीत. परंतु या व्यक्ति-महत्वाचे ऐवजी जर असे एखादे महत्त्व पुढे धरले की त्या तत्वाचे अनुगमनाने स्थानिक महत्वाकांक्षा गळून पडतील तर त्या तत्वासाठी सर्व इटालियन लोक आनंदाने एक होऊ शकतील. असे सर्वसंमत होणारे लक्ष्य म्हणजे लोकसत्ताक पद्धती होय.

कारण की, सर्व राष्ट्राने उठावणी करावी असे लोकमत तयार होण्यास एकच उपाय आहे. ज्याच्या योगाने त्याचे प्रत्यक्ष रीतीने कल्याण होईल नि त्याचे जन्मसिद्ध हक्क परत मिळतील

असेच एखादे उद्दिष्ट लोकांच्या तत्काल पसंतीस पडेल. म्हणून लोकसत्ता हीच त्यांची आशा असली पाहिजे.

कारण की, हल्ली सर्व संस्थानाची स्थिति ही खेळातील बाहुल्याप्रमाणेच असल्याने आपल्या राष्ट्रीय स्वतंत्रतेच्या प्रवित्र प्रयत्नास त्यांच्या भ्याडपणामुळे नि दुष्ट नीतीमुळे त्याचा काही एक उपयोग होणार नाही. म्हणून रणांगणांत उतरून आपण लोकांना हाक मारली पाहिजे. आपण जनपदालाच त्या स्वातंत्र्याच्या नि लोकसत्तेच्या श्रेष्ठ तत्वांचा उच्चार करून चैतन्यपूरित केले पाहिजे. यूरोपखंडभर होणाऱ्या क्रांतीच्या प्रत्येक प्रादुर्भावात जे प्रकटीभूत झालेले आहे, ते लोकसत्तातत्वच अंगिकारिले पाहिजे.

या सर्व कारणांसाठी 'तरुण इटली' ही लोकसत्ता प्रिय आहे. इटली स्वतंत्र करून तीमध्ये लोकसत्तापद्धती स्थापण्याचा तिचा अंतिम हेतु आहे.

तरुण इटलीही राष्ट्रैक्यवादी आहे. कारण, ऐक्याशिवाय खरे खरे राष्ट्रत्व संभवतच नाही.

कारण, राष्ट्रैक्याशिवाय खरी शक्तिमत्ता कधीही येणार नाही. नि इटली देश हा समर्थ, एकीकृत नि महत्वाकांक्षी अशा राष्ट्रांच्यामध्ये बसला असल्याने तिला तर सर्व गोष्टीचे आधी शक्तिमत्ताच मिळविली पाहिजे.

कारण, एकराष्ट्र करण्याचे ऐवजी जर संयुक्त संस्थानपद्धती स्वीकारली तर स्विट्झर्लंड-प्रमाणेच इटली देशही दुर्बलतेत राहिल. शेजारच्या कोणत्या तरी राष्ट्रांच्या कह्यात त्यास वागावे लागेल.

कारण, सर्व देश एक राष्ट्र आहे अशी स्थिति झाल्याशिवाय निरनिराळे लोक एकमेकांवर प्रेम करणार नाहीत. संयुक्तसंस्थान पद्धतीचा अंगिकार केल्याबरोबर नुकतेच मावळत चाललेले स्थानिक नि प्रांतिक अभिमान वाढत जाऊन इटली पुन्हा मध्ययुगांतल्या अंतर्गत यादवीत जाऊन पडेल.

कारण, संयुक्त संस्थानपद्धति ही इटली देशाचे विस्तृत क्षेत्र मोडून त्याचे लहान लहान तुकडे करील, हे तुकडे झाले की ह्या आकुंचित क्षेत्रांमध्ये मत्सर सुरू होईल; पुन्हा राजेलोकांच्या जुलुमाला आरंभ होईल.

कारण, संयुक्त संस्थानपद्धति ही इटली देशाच्या नैसर्गिक राष्ट्रकुटुंबत्वाचा विध्वंस करून इटली देशाला मनुष्यजातीच्या उत्क्रांतीत जे महत्कर्तव्य करावयाचे आहे त्याच्या मुळावरच घाव घालीत.

कारण, यूरोपखंड हे प्रगमनात्मक रूपांतरांतून जात असता त्यात विस्तृत नि एकीकृत राष्ट्रे बनत चालली आहेत. यावरून अनिवार्य नि आवश्यक असा हाच सिद्धांत निघतो की, मनुष्यजातीने विस्तृत नि एकीकृत राष्ट्रांची घटना करावी.

कारण की, इटलीमध्ये अंतर्गत सुधारणेचे जे जे प्रयत्न झाले त्यांचा सूक्ष्म रीतीने अभ्यास केला असता असे दिसून येईल की, कित्येक शतकापासून राष्ट्रैक्यतेकडेच इटलीची प्रवृत्ति होत आलेली आहे.

कारण की, राष्ट्रैक्याविरुद्ध जे जे आक्षेप घेण्यात येतात त्यामध्ये हे गृहीत घेतले जाते की, मुख्य सरकार प्रत्येक प्रांतावर त्याच्या स्थानिक हक्कांविरुद्ध जुलूम करू लागेल. 'तरुण इटली' ला संमत असणारी अशी राष्ट्रैक्यता म्हटली म्हणजे त्यात कोणच्याही प्रकारचा जुलूम येत नाही. तीमध्ये सहकारिता, नि सर्वसंमतता यांचाच अंतर्भाव होत आहे. प्रत्येक प्रांताचे स्थानमाहात्म्य हे पवित्र आहे. 'तरुण इटली'ची अशी इच्छा आहे की, अंतर्गत व्यवस्थेच्या रचनेत प्रत्येक प्रांताची स्वतंत्रता जितक्या शक्य तितक्या आदरबुद्धीने सन्मानिली जावी, परंतु राजकीय व्यवस्थेच्या रचनेत मात्र सर्व इटलीदेश एकीभूत नि केंद्रीभूत व्हावा. नि यूरोपच्या चळवळीत एकराष्ट्र या नात्याने त्याने वागावे. एतदर्थ 'तरुण इटली' ही राष्ट्रैक्यवादी आहे.

अशा रीतीने तरुण इटलीची मूलभूत असणारी ही तत्वे नि त्यांचे तात्कालिक परिणाम याचे हे साररूप दिद्गर्शन केलेले आहे. हे 'तरुण इटली' चे धर्ममत आहे. नि ज्यांची या राष्ट्रीय धर्मावर श्रद्धा असेल नि जे तो स्वीकारावयास कबूल असतील त्यांनाच 'तरुण इटली' ते घेतले जाईल.

या भूलभूत तत्वाचा बारीक सारिक प्रश्नात कसा उपयोग करावयाचा नि त्या तत्वापासून नि त्या विविध प्रश्नांपासून उत्पन्न होणाऱ्या राजकीय घटनांची कशी व्यवस्था करावयाची वगैरे मुद्दे हे 'तरुण इटली' ही संस्था आपल्या पूर्ण विचारात घेत आहे नि घेत जाईल. अशा दुय्यम प्रतीच्या मुद्द्यांचा निकाल करतेवेळी सभासदाचे म्हणणे ऐकले जाईल नि त्याच्या मतभेदांची योग्य रीतीने वासलात लावण्यात येईल.

ही संस्था वरील मुख्य तत्वांचे स्पष्टीकरणार्थ नि प्रसारार्थ वेळोवेळी लेख प्रसिद्ध करित जाईल. या लेखमालेत या तत्वांचा नि तदंगभूत सर्व महत्वाच्या प्रश्नांचा विचार हा मनुष्यजातीचे नियमन करणाऱ्या उत्क्रांतिनियमाला नि आपल्या इटलीच्या ऐतिहासिक प्रवृत्तीला धरून केला जाईल.

इतर सर्व राष्ट्रांना सामान्य असणारी अशी जी महत्तत्वे तरुण इटलीचे सभासदास मान्य आहेत नि वर सांगितलेल्यापैकी जी इटलीलाच लागू असणारी विशिष्ट तत्वे आहेत, ती सर्व दीक्षा देणाऱ्यांकून दीक्षा घेणाऱ्यांना स्पष्टीकरण करून सोप्या रीतीने शिकविली जातील. दीक्षा घेणारे दीक्षित होताच तीच तत्वे शक्य त्या त्या मार्गाने सर्व इटालियन लोकास उपदेशिलील.

दीक्षाधिकारी नि दीक्षितवर्ग या दोघांनीही हे पक्के ध्यानात ठेविले पाहिजे की, प्रत्येक तत्वाप्रमाणे नैतिक आचरण हे अत्यंत महत्वाचे आहे. नीतीशिवाय नागरिकत्व शक्य नाही. कोणच्याही पवित्र महत्कार्याला आरंभ करताना पहिली गोष्ट म्हणजे सद्गुणाने आपली अंतःशुद्धि करून घेणे ही होय. जेव्हा आपण शिकवितो त्या तत्वांचा नि दैनिक कृत्यांघा मेळ बसत नाही,

जेव्हा 'जगी बोलण्यासारखे चालणे' होत नाही तेव्हा ती तत्वे प्रसृत व्हावी म्हणून केला जाणारा प्रयत्न हे केवळ ढोंग असते. हे अत्यंत भ्रष्टतेचे चिन्ह होय. केवळ सद्गुण नि पवित्राचरण यांनीच 'तरुण इटली'ला इतरास आपल्या मताकडे वळविता येईल. जर जे आपली मते मान्य करीत नाहीत त्याच्याहून अत्यंत श्रेष्ठ अशा आचाराने आपण भूषित नसलो, तर आपण एका अभागी नि हट्टी पंथाचे अनुयायी ठरू. परंतु 'तरुण इटली' हा एक अभागी तट किंवा हट्टी पक्ष नसून तो राष्ट्रधर्म आहे, ती देवदूतांची समिती आहे!

आपण इटली देशाच्या भाग्यरवीचे अरुण आहोत. इटलीच्या राष्ट्रधर्माची मुहूर्तमेढ रोविणे हे आपले मुख्य कर्तव्य आहे.

खंड ४

आता ज्या साधनांनी ह्या वर सांगितलेल्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या श्रेष्ठ उद्देशाची सिद्धि करावयाची आहे, ती साधने दोन आहेत- शिक्षण नि उठावणी. ह्या दोन साधनाचा उपयोग समकालीन सुरु राहिल नि त्यांची पूर्ण एकतानता करण्यात येईल. शिक्षण हे उदाहरणाने, वक्तृत्वाने नि लेखणीने दिले जाऊन त्याचा सर्व रोख उठावणीचे महत्व नि आवश्यकता ही लोकांची मनात बिंबविण्याकडे राहिल. उठावणी ही शक्य तेव्हा तेव्हा अशा रीतीने केली जाईल की, तिच्या योगाने राष्ट्रीय मनाला उच्च प्रकारचे शिक्षण दिले जावे.

स्वातंत्र्ययुद्धाचे नि स्वातंत्र्यप्रीतीचे शिक्षण इटलीमध्ये अर्थातच गुप्त रीतीने दिले जाईल. परंतु इतर देशामध्ये ते उघड उघड रीतीने दिले जाईल.

'यंग इटली'चे सभासद हे, त्या संस्थेकडून छापविल्या जाणाऱ्या नि करविलेल्या लेखमालेचा खर्च भागविण्यासाठी उभारलेल्या द्रव्यनिधीस यथाशक्ति मदत देतील नि ती पाठविण्याची खटपट करतील.

जे देशभक्त हद्दपार झालेले आहेत, त्यांचे मुख्य कर्तव्य हेच होय की, त्यांनी राष्ट्रधर्मप्रवर्तन समिती स्थापावी.

बंडाला आरंभ करण्याची तयारी ही सर्व गुप्तपणे केली जाईल. तिच्या बदलचे शिक्षण नि तिची माहिती ही इटलीत नि इटलीच्या बाहेरही अत्यंत गुप्तपणे दिली जातील.

'तरुण इटली'ची पूर्ण तयारी झाली की, योग्य संधी पाहून बंडास आरंभ केला जाईल. त्या बंडाचे स्वरूप हे नेहमी राष्ट्रीय ठेवले जाईल. त्या बंडाचा कार्यक्रम असाच ठरविण्यात येईल की, त्यात भावी राष्ट्रक्याची बीजे अंकुरित केली जावी. ह्या उठावणीचा आरंभ कोणत्याही ठिकाणी जरी झाला तरी उभारले जाणारे निशाण नि पुढे धरलेले साध्य ही एकराष्ट्रीयच असतील. ते बंड हे राष्ट्रसंघटनेसाठी केलेले असल्याने ते राष्ट्राचे नावानेच केले जाईल नि आजपर्यंत तिरस्कृत केल्या गेलेल्या जनपदावरच सर्व भरंवसा ठेवला जाईल. त्या बंडाचा उद्देश सर्व राष्ट्र स्वतंत्र करणे हा होय.

आमचा सर्व इटली देश हा स्वातंत्र्यतिलकाने मंडित व्हावा अशी आमची इच्छा असल्याने बंडाचा प्रारंभ जरी एखाद्या विविक्षित प्रांतात झाला तरी आमच्या इतर देशबंधूना दास्यमुक्त करण्यासाठी आम्ही आमचे स्वतःचे प्रांतापुरतेच न पाहता बाहेर पडू नि स्वारी करून चोहोकडे एकदम उठावणी करण्याची व्यवस्था करीत राहू. या क्रांतीचा प्रसार जितक्या जास्त भागावर करता येईल, तिचा पाया जितका जास्त रूंदविता येईल नि ती प्रसृति नि ते रूंदविणे हे जितके झपाट्यात करता येईल तितके करण्याच प्रयत्न केला जाईल.

स्वदेशस्वातंत्र्याची खरी महती लोकांना कळावी नि त्यांच्या हृदयमंदिरात स्वदेशाची मूर्ति सहानुभूतीच्या नि दिव्य प्रेमाच्या कमलात आरूढ व्हावी असा आमचा उद्देश असल्याने उभारलेली क्रांतीची लढाई ही अशा रीतीने चालविली जाईल की, स्वदेशहित हेच आपले हित अशी सर्व लोकांची दृढ श्रद्धा व्हावी.

आमची अशी पक्की समजूत आहे की, आमची ही पितृभूमि स्वतःचे स्वातंत्र्य मिळविण्यास सर्वसमर्थ आहे. जर एक राष्ट्र निर्माण करावयाचे असेल तर राष्ट्रनिष्ठा ही प्रथम उत्पन्न केली पाहिजे; ती राष्ट्रनिष्ठा परक्यांच्या सहाय्याने मिळविलेल्या पूर्ण अशा जयानेही कधी उत्पन्न होणार नाही; जी उठावणी परक्यांचे आधारावर केलेली असते तिचे प्रारब्धही त्या परक्याचे परिस्थितीवर अवलंबून असल्याने तिला जय येईलच याची निश्चितता नि शाश्वतता मुळीच धरता येत नाही; या सर्व ऐतिहासिक सत्यात आमचा पूर्ण विश्वास असल्याने 'तरुण इटली' ही परक्यांच्या मदतीचा शक्य तितका फायदा घेण्यास जरी सोडणार नाही तथापि आमच्या उठावणीची वेळ, स्थळ, नि स्वरूप ही आमची आम्हीच ठरवू. कोणच्या मार्गाने जावयाचे हे आपणच ठरविले पाहिजे.

क्रांतिप्रिय यूरोप हा बंडाचे निशाण फडकण्याची वाट पहात आहे. मग ते निशाण इटलीने का फडकवू नये? कोणी तरी आरंभ करण्याचीच खोटी आहे. मग तो आरंभ इटलीनेच का करू नये? परवशतेचे पाश तोडण्यासाठी 'तरुण इटली' ला ज्या क्षेत्राकडे जावयाचे आहे ते क्षेत्र अजून कोणच्याही पादस्पर्शाने विटाळलेले नाही. परदास्याचा नाश करण्यासाठी 'यंग इटली' ने जो प्रयोग करण्याचे योजिले आहे तो प्रयोग अजून कोणीच केलेला नाही. आजपर्यंत जेवढी उभारणी करण्यात आली तेवढी फक्त एका विशिष्ट वर्गाने केलेली आहे. तीत जानपद मिळालेले नव्हते. परंतु आता राष्ट्राचा एकच भाग चळवळ करीत नसून त्याचा विराट् देह हा नखशिखांत चैतन्ययुक्त होऊन उभा ठाकणार आहे. रणांगणांत तो विजयी होणारच!

कारण जय येण्यासाठी जिची उणीव होती ती गोष्ट आमचे दुर्बलत्व नसून आमच्यातील आत्मनिष्ठेचा अभाव ही होय. परंतु जेव्हा एकदा या आत्मनिष्ठेने युक्त असलेले नि आता स्वातंत्र्यच पाहिजे अशी प्रतिज्ञा केलेले इटली देशाचे दोन कोटी लोक दंड ठोकून उभे राहतील तेव्हा त्यांना काय करणे शक्य नाही? आता परदास्याची बेडी तोडावयाचीच म्हणून जेव्हा दोन कोटी लोकांचे राष्ट्र घण उचलते तेव्हा त्या बेडीचे तुकडे उडालेच पाहिजेत.

ही आत्मनिष्ठा नि हे स्वातंत्र्यप्रेम उत्पन्न करण्याचे पहिले कर्तव्य प्रथम त्या मताच्या उपदेशाने नि नंतर जोमाची उठावणी करून पार पाडेल जाईल प्रथम मनःप्रवर्तन नि नंतर उठावणी केली जाईल.

‘तरुण इटली’चे असे मत आहे की, उठावणी नि क्रांति यांच्यामध्ये अंतर आहे. उठावणीचा जय झाला म्हणजे क्रांतीला प्रारंभ होतो. म्हणून पहिली उठावणी होऊन बंडाला आरंभ होण्यात नि इटलीदेश पूर्ण स्वतंत्र होण्यात जो मध्यवर्ती काळ लागेल, त्या अवधीत एका तात्पुरत्या नि थोड्या लोकांच्या हातात केंद्रीभूत झालेल्या अशा सत्तेचा अंमल चालेल.

परंतु मातभूमि एकदा स्वतंत्र झाली की, मग प्रत्येक अधिकार राष्ट्रीय समितीच्या हाती दिला जाईल. ही राष्ट्रसमिति हाच राष्ट्राधिकाराचा उगम असल्याने प्रत्येक जण तिची आज्ञा शिरसामान्य करील.

स्वातंत्र्ययुद्ध हे गनिमी काव्याच्या पद्धतीने केले जाईल.

सबल परक्या सत्तेचा धुव्वा उडवून देऊन ज्यांना स्वदेश मुक्त करावयाचा असेल त्यांनी गनिमी काव्याचीच युद्धपद्धति योजिली पाहिजे. लढाईच्या आरंभी परसत्तेचा डोळा चुकवून शिस्तवार सैन्य तयार करणे अशक्य असते. परंतु गनिमी काव्याच्या पद्धतीने ती उणीव भरून काढता येते. या काव्यात लहान लहान टोळ्यांचीच जरूर असल्याने त्या ताबडतोब तयार करता येतात. त्यांच्या सुटसुटितपणाने परक्यांची नजर सहज चुकविता येते. दुसरा फायदा असा होतो की, गनिमी काव्याची टोळकी ठिकठिकाणी पसरलेली असल्याने शत्रूस फार मोठे सैन्य रणांगणावर आणावे लागते. परंतु त्याला भंडावून सोडण्यास लहान लहान टोळ्याही समर्थ होतात. सारांश, शत्रूच्या अतिशय मोठ्या सैन्याला देशोद्धारकांच्या अतिशय लहान सैन्यात गुंतवून टाकता येते. तिसरा फायदा असा की, पारतंत्र्यामध्ये लोकास लष्करी शिक्षण देणे अगदी अशक्य होते नि लष्करी शिक्षण लोकास मिळाल्याशिवाय पारतंत्र्य संपत नाही. अशा या वर्तुलाकार कोटिक्रमाचा उच्छेद करावयास गनिमी काव्याशिवाय दुसरे शस्त्र नाही. कारण, गनिमी काव्याला आरंभ करावयास फार थोडे लष्करी शिक्षण लागते. ते इतक्या बेताचे असते की, पारतंत्र्यात ते सहज देता यावे. परंतु एकदा या काव्याच्या युद्धपद्धतीला आरंभ झाला की, बाकीचे लष्करी शिक्षण स्वानुभवाने नि आपोआपच मिळू लागून राष्ट्र युद्धक्षम बनते. तेव्हा पारतंत्र्यातील सर्व दाबादाबीला गुंडाळून ठेवून राष्ट्राला लष्करी शिक्षणात तरबेज करण्यास गनिमी कावा हा एकच मार्ग आहे. चवथा फायदा असा आहे की, बंडाचे यश हे त्याच्या प्रसृतीवर अवलंबून असते नि गनिमी काव्याच्या टोळ्या चहूकडे भटकत ठेवणे शक्य असल्याने ही प्रसृति ताबडतोब करता येते. गनिमी काव्याने पितृभूमीत प्रत्येक पावलाला देशवीर्यत्वाच्या कृत्याने पावनता येते; प्रत्येक ठिकाण स्वातंत्र्ययुद्धाच्या संगतीने राष्ट्रक्षेत्र बनते; असले एकेक क्षेत्र स्वस्मृतीने हजारो देशवीर उत्पन्न करीत जाते! या युद्धपद्धतीत मोठे सैन्य सहसा जमवावे लागत नसल्याने ज्याने त्याने आपापले संरक्षण केले तरी सुद्धा पुरेसे होते नि म्हणून पाचवा फायदा असा आहे की प्रत्येक

ठिकाणी लढाईचे तोंड जुंपलेले असल्याने स्थानिक शौर्याला आपली करामत दाखविण्याला झेपेल इतकेच क्षेत्र मिळते. शिवाय संधि सापडली किंवा जरूर पडली की, त्यांना चटकन एकत्र होता येते. परंतु हा सुटसुटीतपणा शत्रूच्या शिस्तवार नि अवजड सैन्यात असणे अशक्य असल्याने सहावा फायदा असा होतो की, शत्रूस जन्मात माहीत नसलेल्या युद्धपद्धतीने घाबरून सोडता येते. त्यातही एकदा पराभव मिळालाच तर फारतर एखादी टोळी बुडेल, परंतु बाकी सर्व सुरक्षितच रहातील. म्हणून सातवा फायदा असा आहे की, कितीही पराभव झाले तरी गनिमी काव्याने लढत असता निर्मूलन होण्याची केव्हाही भीति नसते. पराभव होतोसा वाटला की गेले पळून. जवळचा खजिना हरवावयाचा नाही किंवा शत्रूस मोठी लूट सापडावयाची नाही. सर्व टोळ्या ह्या एका उद्देशाने नि एकाच स्वदेशप्रेमाने बद्ध असतात म्हणून त्यांच्यात बेबंदशाही माजत नाही. परंतु त्या बहुतेक जमाव करून रहात नसल्याने त्यांच्यापैकी एखाद्या टोळीचा जरी मागमूस लागला तरी इतरांचे बेत सुरक्षित रहातात हा आठवा फायदा होय. गनिमी काव्याने राष्ट्रीय युद्धाचे विश्वासघातापासून संरक्षण करता येते. अशा रीतीने एखाद्या स्थली विश्वासघात झाल्याने किंवा शत्रूच्या तावडीत ते स्थळ सापडल्याने मोठीशी नुकसानी होत नाही. कारण त्या युद्धाचा पाया हा एकच ठिकाणी नसतो. एखादे शहर सुटले तर दुसरीकडे जाऊन दुसरे बळकावून बसता येते. यात नववा फायदा होतो तो असा की, एकाच निश्चित स्थली लढाईचा पाया ठेवला असता जो अनर्थ घडण्याचा संभव असतो तो सहज रीतीने टाळता येतो. स्वातंत्र्यदेवीचे मंदिराकडे जावयास, बरोबर रीतीने आक्रमण केल्यास, गनिमी कावा हा एकच मार्ग होय. गनिमी कावा हा अजिंक्य आहे. गनिमी कावा हा अविनाशी आहे. (इटलीच्या रामदासाचे हे गनिमी काव्याचे स्तोत्र वाचीत असता, त्याचे मनन करीत असता नि त्याचे पठन करीत असता कोणाला महाराष्ट्राच्या मॅझिनीची आठवण होणार नाही? समर्थांचे उपदेशात 'वृकयुद्ध' वर कटाक्ष ठेवलेला आहे. नि श्रीमच्छत्रपतीपासून तो स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या राजारामीय युद्धाचे अंतापर्यंत मराठेवीरांनी ह्याच गनिमी काव्याचे अवलंबन केले होते. परंतु या इटलीच्या थोर पुरुषासारखे भविष्यवादी महात्मे आपल्यातही उत्पन्न झाले होते याबद्दल अभिमान बाळगला किंवा त्या महात्म्यांचा जन्म नि उपदेश इटलीप्रमाणे सार्थ न करता हिंदुस्थान पुन्हा जसे होते तसेच मेलेले आहे याबद्दल लज्जा मानावी हे काहीच कळत नाही! ही राष्ट्रीय लज्जा केव्हा जाईल?)

अशा रीतीने युद्धाचा आरंभ गनिमी काव्याने करावा. परंतु शक्य झाल्याबरोबर शिस्तवार सैन्याची रचना निवडक शिपाई मिळवून फार काळजीने करू लागावी. बंडाने आरंभिलेले कार्य या सैन्याचे साह्याने सुरू झालेले क्रांतियुद्ध शेवटास नेईल. लढाईची ही मूलतत्त्वे सर्वत्र प्रसृत करण्यास 'तरुण इटली'चे सर्व सभासद झटून प्रयत्न करतील. ह्या तत्त्वांचे विवरण, स्पष्टीकरण नि त्यांचा बंड चालू असतांना कसा उपयोग करावयाचा हे वेळोवेळी तरुण इटलीच्या लेखमालेतून प्रसिद्ध केले जाईल.

खंड ५

तरुण इटलीचे सर्व सभासद प्रत्येकी दरमहा ५० सेंटियस् (सुमारे सात आणे) याप्रमाणे संस्थेच्या खजिन्याकडे देत जातील. ज्यांना अनुकूल असेल ते यापेक्षा जास्त रक्कम देण्याचे कबूल करतील.

खंड ६

तरुण इटलीचे रंग श्वेत, रक्त नि हरित हे तीन आहेत. तरुण इटलीचे निशाण ह्या रंगत्रयीने भूषित झालेले असेल. त्याच्या एका बाजूवर स्वतंत्रता, समता, मानुषता, हे तत्वत्रय नि दुसऱ्या बाजूवर राष्ट्रैक्यता नि दास्यमुक्तता हे तत्वद्वय झळकत राहिल.

खंड ७

तरुण इटलीचा सभासद होऊ इच्छिणारा, प्रत्येकजण, तरुण इटलीची दीक्षा घेते वेळी आपल्या दीक्षागुरूंचे समक्ष खालील शपथ घेईल.

जगज्जनक परमेश्वराला स्मरून; माझ्या परमपवित्र स्वदेशभूला स्मरून; परक्या किंवा अंतर्गत शत्रूंच्या जुलुमाला स्वदेशसंरक्षणाच्या पवित्र कार्यासाठी जे जे देशवीर बळी पडलेले आहेत, त्या देशवीरांना स्मरून:-

परमेश्वराने जे देशबंधु मला दिलेले आहेत, त्यांच्या प्रीत्यर्थ नि ज्या देशामध्ये जन्म घेण्याचे महद्भाग्य माझ्या वाट्याला आलेले आहे त्या देशमातेप्रीत्यर्थ, माझी आवश्यक अशी जी कर्तव्ये आहेत त्या कर्तव्यांना स्मरून:-

जिने माझ्या पूर्वजांना जन्म दिला नि जीमध्ये माझी मुलेबाळे नांदावयाची आहेत त्या भूमीबद्दल मानवी प्राण्यात निसर्गतः उत्पन्न झालेली जी पवित्र प्रीति त्या देशप्रीतिला स्मरून:-

दुष्टता, कुटिलता, अपहार, जुलूम नि गुलामगिरी ह्यांच्याबद्दल मानवी प्राण्यात निसर्गतः असलेला जो अत्यंत तिटकारा नि द्वेष त्या अधम द्वेषाला स्मरून:-

इतर स्वतंत्र देशातील नागरिकांमध्ये मी उभा राहिलो असता जेव्हा मला असे दिसून येते की, मला नागरिकत्वाचे कोणतेच हक्क नाहीत, मला ज्याला माझा म्हणता योईल असा स्वदेश नाही, नि मला स्वदेशाचे निशाण नाही, तेव्हा जी अत्यंत लज्जा वाटून माझे तोंड काळे ठिक्कर पडते त्या लज्जेला स्मरून:-

स्वातंत्र्यासाठीच उत्पन्न झालेल असतानाही माझ्या आत्म्याला त्याचा उपभोग घेता येत नाही नि सत्कृत्य करण्यासाठीच त्याची उत्पत्ति असतानाही गुलामगिरीच्या भयाण नि शून्यशब्द अशा कोंडवाड्यात पडल्याने माझ्या आत्म्यास ती सत्कृत्ये करता येत नाहीत, तथापि या

स्वयंस्वतंत्र आत्म्याची जी निसर्ग प्रवृत्ति स्वतंत्रतेकडेच नि सत्कृत्याकडेच ओढा घेत आहे त्या माझ्या निसर्ग प्रवृत्तीना स्मरून:-

आपल्या पूर्वकालीन थोरपदाच्या स्मृतीला नि प्रस्तुतच्या नीचतेला स्मरून:-

स्वातंत्र्यकार्यासाठी झुंजत असताना फाशीवर, तुरुंगात किंवा वनवासात देहपात झालेल्या देशवीरांच्या मतांनी जे अश्रू ढाळले आहेत त्या पवित्र अश्रूंना स्मरून:-

माझ्या कोट्यवधी बंधूंच्या तळमळणाऱ्या आत्म्यांना स्मरून:-

मी अमुक एक मनुष्य -

परमेश्वराने इटली देशाला जी विशिष्ट कामगिरी सांगितली आहे तीमध्ये नि ती पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक इटालियनाने झटले पाहिजे या कर्तव्यामध्ये पूर्ण विश्वास ठेवून:-

जेथे जेथे ईश्वरी सत्तेने 'येथे राष्ट्र निर्माण झालेच पाहिजे म्हणून आज्ञा केलेली आहे तेथे त्या राष्ट्राच्या निर्मितीची शक्तीही त्याने उत्पन्न केलीच आहे. ती शक्ति जानपदामध्ये वास्तव्य करित आहे नि जर त्या शक्तीचा उपयोग जानपदाकडून नि जानपदासाठीच केला जाईल, तर विजयश्री माळ घालीलच घालील. असा माझा पूर्ण विश्वास असल्याने:-

क्रियाकर्तृत्व नि स्वार्थत्याग हाच सद्गुण आहे आणि संहति नि हेतुसातत्य हेच सद्दल आहे असे जाणून:-

मी ह्याच राष्ट्रधर्माने चालणाऱ्या 'तरुण इटली' नावाच्या संस्थेत माझे नाव घालतो आणि अशी शपथ घेतो की, त्यांच्याबरोबर इटली देशाला एक, स्वतंत्र, दास्यमुक्त, नि लोकसत्ताक राष्ट्र करण्याचा प्रयत्न मी आजन्म करित राहीन.

'तरुण इटली' च्या उद्दिष्ट हेतूंचे, त्या हेतूंची पूर्तता करण्याचे जे एकच साधन त्या संहतीचे नि ज्याच्याशिवाय विजयश्री सतत राहावयाची नाही अशा सद्गुणांचे शिक्षण हे मी स्वदेशबंधूना वक्तृत्वाने, लेखाने, किंवा कृतीने देत जाण्याचा प्रयत्न यथाशक्ति नि शक्य तितका करित राहीन. यापुढे मी दुसऱ्या कोणत्याही संस्थेत नाव घालणार नाही.

'तरुण इटली' च्या अंतिम तत्वांना धरून जेवढे हुकूम होतील तेवढे मी पाळित जाईन. मी ह्या संस्थेचे सर्व नियम प्रसंगी प्राण गेला तरी गुप्त ठेवीन.

माझ्या सहकारी बंधूंना उपदेश नि कृति यांनी सहाय्य करण्यासाठी आता नि यापुढे आजन्म ही शपथ मी पाळीन.

जर ही सर्व किंवा तिच्यांतील एक शब्द मी विश्वासघात करून मोडीन तर ह्या माझ्या मस्तकावर परमेश्वराच्या कोपाचा भडिमार होवो! मनुष्य जाति माझा धिक्कार करो! नि असत्य प्रतिज्ञेचे लांछन माझ्या तोंडास काळोखी लावो!!!

(अशा रीतीने 'तरुण इटली' या संस्थेच्या कामाला आरंभ केल्यानंतर तिच्या 'शिक्षण नि उठावणी' ह्या परस्परावलंबी कर्तव्यद्वयापैकी पहिले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे होते. ते जितक्या प्रमाणाने उत्तम होईल तितक्या प्रमाणाने उठावणी यशस्वी होण्याचा ज्यास्त संभव होता. एतदर्थ

राष्ट्रामध्ये स्वतंत्र नि सत्यमार्गी विचारांची प्रसूती करून तरूणाच्या अंतकरणाची एकवाक्यता करण्यास मॅझिनीने “यंग इटली,” “तरूण इटली,” या नावाचेच पत्र मार्सेलिसला काढले. मार्सेलिस हे फ्रेंच हद्दीत असल्याने मॅझिनी त्या ‘तरूण इटली’ पत्राच्या द्वारे स्वातंत्र्याचे शिक्षण उघड उघड रीतीने देऊ लागला. त्या पत्राचे आरंभापूर्वी प्रसिद्धीपत्रक काढले होते. ते अत्यंत महत्वाचे असल्याने त्यातील उतारे खाली दिलेले आहेत.)

‘तरूण इटली’चे प्रसिद्धीपत्रक

इटलीतून स्वदेशाची सेवा केल्याचे अपराधावरून ज्यांना स्वदेशत्याग करावा लागला आहे नि जे हल्ली परकीय देशात कालक्रमणा करीत आहेत, त्यांच्या मताने आजपर्यंत आपण बोललो तितके पुरे आहे, आता शक्य तेव्हा क्रियाच करून दाखवू. मनातल्या मनात जाळून टाकणाऱ्या संतापाची ज्वाला ही योग्य वेळ येईपर्यंत आतल्या आतच दाबून ठेवू. मध्यंतरी काही एक वाच्यता करावयाची नाही.

परंतु वास्तविक स्थितीचे परीक्षण करता असेच दिसून येत आहे की, इटलीचे लोकात अजून मुख्य मुख्य तत्वांबद्दल भयंकर अज्ञान आहे. ती तत्वे शिकविल्याशिवाय नि त्या तत्वांची पारायणे करून इटलीचे मनःप्रवर्तन केल्याशिवाय उठावणीचा प्रयत्न सिद्धीस जावयाचा नाही.

मोठाल्या राज्यक्रांत्या ह्या तत्वांनीच घडवून आणलेल्या असतात. त्या क्रांत्या आधी मनामध्ये होतात नि मग व्यवहारात होतात. जेव्हा त्या क्रांत्या कशासाठी करावयाच्या नि कशा करावयाच्या यांचे बरोबर ग्रहण मनास करता येते तेव्हा हातून तदनुसार कृति घडते. ज्या वेळेस एखाद्या निसर्गदत्त किंवा महत्वाच्या पवित्र हक्कासाठी तरवारीचा उपयोग केला जातो तेव्हाच काय तो तरवारीस जय मिळतो. परंतु हे हक्क कोणाचे आहेत हे आधी कळले पाहिजे. सर्व समाजाचे आत्मशिक्षण उत्तम चालले की मगच हक्क नि कर्तव्ये कळू लागतात. मग तयार नसताना नुस्तीच सुरु झालेली दांडगाई ही पशूंच्या टकरी इतकीच असारभूत असते. जेव्हा स्वातंत्र्यप्रीति, परवशतेचा पूर्ण तिरस्कार, आपले शत्रू कसे फसवीत आहेत याचे पूर्ण ज्ञान नि त्या शत्रूंच्या नायनाटाचा मार्ग कसा आंखावयाचा ह्याची स्पष्ट कल्पना अत्यादि तत्वांचा लोकांना उत्तम बोध होतो तेव्हाच मग त्यांच्या हातून यशस्वी क्रांत्या घडतात. तत्वे पूर्ण समजावून दिली गेली म्हणजे लोकांना आपले हक्क कळू लागतात. हक्क कळले की त्यांना स्वातंत्र्याची जबरदस्त इच्छा उत्पन्न होते. अशा रीतीने लोकांना शिक्षण देता देता स्वतंत्रतेची जरूर भासू लागली नि तिच्या प्राप्तीची अनिवार्य इच्छा उत्पन्न झाली की, त्यांच्या अंगात शक्तिमत्त्व उत्पन्न झालेच म्हणून समजावे.

यासाठी इटलीतील लोकांना मुख्य तत्वाची माहिती नि शिक्षण देण्यासाठी आम्ही एक वर्तमान काढण्याचे योजिले आहे. त्यात हलके हलके नि प्रगमनाचे प्रमाणाने निरनिराळ्या विषयांची चर्चा केली जाईल नि त्या प्रत्येक विषयावरून मूलतत्वांची आवश्यकता शिकविली जाईल.

स्वदेशप्रीति; त्या परक्या जोखडाचा, त्या परवशतेच्या शृंखलेचा, त्या परदास्याच्या तुरुंगाचा, त्या ऑस्ट्रियाच्या जुलमी अमलाचा पूर्ण तिटकारा; नि त्याचे ते जोखड झुगारून द्यावयाचा, ती शृंखला तोडण्याचा, तो तुरुंग फोडण्याचा, त्या परकी अमलाचा नायनाट करण्याचा पूर्ण संकल्प चहूकडे झाला पाहिजे. हे तत्व सर्वमान्य झाले पाहिजे, ते होईल, ते होत आले आहे. परंतु हे अंतिम साध्य कसे साधावयाचे याबद्दलच्या प्रश्नात मात्र बरीच भानगड उत्पन्न होत आहे.

आपल्यात स्थानिक कर्तृत्व नि स्थानिक महत्त्व असलेले बरेच जुने लोक आहेत. त्यांचे असे म्हणणे पडते की, राजकीय हक्क हे कारस्थानीपणाने संभाळून संभाळून थोडे थोडे असे मिळविले पाहिजेत. त्यांना आपली तत्वे कबूल आहेत, पण त्यापासून होणारे परिणाम मात्र नको आहेत. जुलुमाचा नि परवशतेचा अतिरेक झालेला आहे हे ते दुःखाने कबूल करतात; परंतु अतिरेकी उपाय योजण्यास मात्र धजत नाहीत. ज्या कारस्थानपद्धतीने नि युक्तीने परक्यांनी आपल्याला बद्ध केले त्याच कारस्थानाच्या नि लपंडावीच्या खेळाने ते मुक्त होऊ पहात आहेत! त्यांची गुलामानांच योग्य अशी मते आहेत यात काही आश्चर्य नाही. इटलीमध्ये ज्या वेळेस स्वतंत्र मनोवृत्तीचा गंधही नव्हता तेव्हा त्या गुलाम स्थितीत याचा जन्म झालेला नि त्या गुलाम स्थितीतच त्याचे शिक्षण झालेले; तेव्हा आपल्या हक्कासाठी, आपल्या पूर्ववैभवासाठी नि आपल्या प्रत्यक्ष अस्तित्वासाठी दंड ठोकून उठणाऱ्या लोकांचा त्यांना भरवसा नाही यात काय आश्चर्य आहे? अवसानाचा जोर कसा असतो हे त्यांना माहित नाही. त्यांची सर्व मदार काय ती कारस्थानी नि कायदेशीर चळवळीवर! तरी बरे; ह्याच कारस्थानीपणाचे वेडाने आपणास हजारो वेळा फसविले आहे!

त्यांच्या हे अजून ध्यानात येत नाही की, गेल्या अर्ध शतकभर इटली देशामध्ये पुनरुज्जीवनाच्या साहित्याची जोपासना होत आली आहे. आपल्या लोकास आता स्थिति सुधारलीच पाहिजे असे वाटू लागले आहे.

त्यांच्या हे ध्यानात येत नाही की, गुलाम-गिरीत अनंत शतके रतलेला हा इटली देश वर यावयास दोनच मार्ग आहेत-सद्गुण किंवा सन्मरण.

त्यांना कळत नाही की, दोन कोटी साठ लक्ष लोक, पवित्र कार्यात 'देहं वा पातयेत् अर्थं वा साधयेत्' म्हणून गर्जना करून ठाकले असता त्रिभुवनातही अजिंक्य होतात!

त्यांना हे शक्य वाटत नाही की, सर्व इटली एका तत्वासाठी नि एका उद्देशासाठी एकत्र करता येईल. परंतु असे करण्याचा त्यांनी मनापासून प्रयत्न एकदा तरी केला आहे काय? या प्रयत्नात मरण पत्करावयास ते कधी तरी तयार झाले आहेत काय? त्याने सर्व इटलीच्या नावाने संराष्ट्र युद्ध केव्हा तरी सुरू केले होते काय? लोकास त्यांनी कधी तरी असे शिक्षण दिले होते काय की मोक्ष मिळवावयास एकच मार्ग आहे; की आत्मोन्नति ही आत्मबलावर करावी लागते; की लढाईशिवाय केव्हाही स्वातंत्र्यप्राप्ति शक्य नाही. लढाई-निकराची, तुमुल, जिला विजयाशिवाय किंवा स्वर्गाशिवाय दुसरा तह ठाऊक नाही! 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्'

अशा निर्धारची! अशा लढाईशिवाय स्वातंत्र्याची आशा नको! हे शिक्षण लोकास दिले होते काय? नाही? तर हिंमतीच्या प्रयत्नाला स्वतः भिऊन ते बाजूबाजूला दबून बसले किंवा दचकत नि भीतभीत पाउले टाकीत बसले, जणू काय ज्या परम पवित्र स्वातंत्र्य-समराच्या मार्गात ते उभे होते, तो बेकायदेशीर मार्ग होता! जणू काय स्वातंत्र्यप्राप्तीचा प्रयत्न हा एक गुन्हाच होता! त्यांनी राष्ट्रसभा (Congress) नि प्रधानमंडळ (Cabinets) यांच्या गयाळ नि नेभळ्या संस्थाकडे बोट दाखवून लोकांना फसविले आहे. परक्यांच्या मदतीची वचने देऊन लोकांतील आत्मनिष्ठेच्या नि आत्मत्यागाच्या ज्योतीला त्यांनी विझविले आहे नि जो काळ त्यांनी लोकांच्या मनःप्रवर्तनात किंवा समरात खर्चावयाचा तो काळ त्यांनी कायद्याच्या घासाघिसीत व्यर्थ दवडला आहे नि अखेर आता राष्ट्रामध्येच आत्मनिष्ठा नाही म्हणून ते रडत आहेत. ते ज्यांनी त्या आत्मनिष्ठेला आपल्या उदाहरणाने केव्हाच प्रदीप्त करण्याचा प्रयत्न केला नाही! ते आपल्याच भ्याडपणाने नि चंचलत्वाने मारून टाकलेल्या लोकांच्या अवसानाची चेष्टा करू पहात आहेत.

परंतु ते बिचारे सुखी असोत, कारण त्यांच्याकडून ज्या चुका घडल्या त्या त्यांच्या नीचतेपासून नसून भिन्नेपणामुळे घडल्या आहेत. शिवाय क्रांतीच्या स्थितीत घडलेली प्रत्येक चुकी ही अंतिम सत्याची एकेक पायरीच होते. नुकत्याच घडलेल्या चुका ह्या क्रांतिशास्त्रावरील हजारो पुस्तकांपेक्षा ज्यास्त उत्तम रीतीने तरुण पिढीला उपदेश देतील. त्यांच्या चुकांचा तरुण पिढीला फायदा मिळेल. याचे आधीच हा फायदा वास्तविक घ्यावयास पाहिजे होता. तो घेतला गेला असता तर राष्ट्र याचे आधीच सावध झाले असते, तर नवीन चुका टाळता आल्या असत्या. परंतु क्वचित दहा शतकांच्या इतिहासाचे सार पुरेसे नसेल! आजपर्यंत परक्यांच्या वचनांनी नि आशेने केलेला घात हा आत्मनिष्ठा उत्पन्न करण्यास पुरेसा नव्हता! आता तरी सावध व्हावयाचे आहे का? हे इटली देशा! अजून तरी तुझी खातरी झाली आहे काय की परमेश्वर नि जयश्री ही शूर पुरुषालाच वश असतात! कायदेशीर कारस्थानात विजयदेवी रहात नसून ती तुझ्या तरवारीचे अग्रभागी रहात असते! इटलीची अजून तरी खातरी झाली आहे काय?

होय, खातरी झाली आहे नि “तरुण इटली” हे त्याचेच फळ आहे. या एकोणिसाव्या शतकात इटलीला कळून चुकले आहे की लढाईशिवाय स्वातंत्र्यप्राप्ति नाही. लोकांशिवाय लढाई नाही. बहुजनसमाज, शिक्षणाशिवाय- राजकीय शिक्षणा-शिवाय लढाईस प्रवृत्त होत नाही. नि हे शिक्षण देण्याचा उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे त्याच्याबरोबर स्वार्थत्याग नि देहत्याग करावयास सज्ज असणे हा होय. इटलीला आता कळले आहे की, या नवीन कार्यात जुन्या मद्यांचा उपयोग नाही. नवीन परिस्थितीला नवीन माणसे उत्पन्न व्हावी लागतात. नवीन तरुण-ज्यांना जुन्या विचारांनी किंवा सवयींनी दूषित केलेले नाही, ज्यांचे आत्मे स्वार्थाच्या किंवा लोभाच्या स्पर्शाने भ्रष्ट झालेले नाहीत, जे प्रतिभेचे जिवंत झरे आहेत! अशा तरुणांनी युक्त असलेल्या “तरुण इटली”ला ह्या गोष्टी कळल्या आहेत. तिच्या कर्तव्याची पवित्रता तिला संवेदित झालेली आहे. त्या कर्तव्याची सांगता ती करणारच करणार, ते करण्याची तिने शपथ घेतली आहे. जे हजारो

देशभक्त स्वदेशाला बळी पडले आहेत त्यांची शपथ घेऊन आम्ही प्रतिज्ञा केलेली आहे की, जुलुमाने विचार मरत नाहीत तर सुदृढ होत जातात हे सिद्ध करावयाचे. आम्ही, प्रगतीकडे जो सदासर्वदा अग्निमुख आहे, त्या मानवी आत्म्याची शपथ घेतली आहे. त्या तरुण बांड रिमिनीच्या लढवऱ्यांची शपथ आहे. माँडेनाच्या देशवीरांच्या रक्ताची शपथ आहे!

अहो! देशवीरांचे रक्त! त्या रक्तात मूर्तिमंत राष्ट्रधर्म भरलेला आहे. स्वातंत्र्याचे बीज देशवीरांच्या रक्तात एकदा रुजले की, मग त्याचा नाश करण्यास समर्थ “असा सर्व भूमंडळी कोण आहे”? आज आमचा मुख्य धर्म देशवीरत्वाचा आहे. पण तो उद्या विजयाचा धर्म होणार आहे. आणि अशा स्थितीत आम्ही तरुण लोक - त्याच देशवीरांच्या धर्मात विश्वास ठेवणारे- आमचे कर्तव्य हेच आहे की, त्या पवित्र कार्यासाठी आजन्म यथाशक्ति शक्य तितका प्रयत्न करावयाचा. ज्या अर्थी सध्याच शस्त्र उचलता येत नाही, त्या अर्थी आम्ही लेखणी उचलणार. जे विचार अपूर्ण नि अव्यवस्थित रीतीने अतस्ततः पसरलेले आहेत ते एकत्र करून त्यांना स्वातंत्र्यप्रीतीचे व्यवस्थित वळण देणे नि त्यांच्यात आत्मनिष्ठेची ज्योत लावणे ह्या कामासाठी लेखणी उचलणे भाग आहे. म्हणून आम्ही असा विचार केला आहे की, ठरलेल्या वेळी भागाभागाने आमच्या तत्वांच्या स्पष्टीकरणार्थ नि प्रसृतिकार्यार्थ आमच्या देशबंधूंच्या मदतीने स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या अंतिम उद्देशानुरूप लेखमाला प्रसिद्ध करावी.

आमचा मुख्य उद्देश इटलीचे स्वातंत्र्य हा असल्याने त्याला अनुरूप तितकाच भाग इतर देशांच्या राजकारणातून विवर्णिला जाईल. भूतदया हा मानव्याचा निसर्ग आहे. म्हणून सर्व राष्ट्रांशी भूतदयेने वागावे हा अबाधित धर्म आहे. परंतु भूतदया ही नेहमी समसमानांमध्येच शक्य असते. म्हणून प्रथम स्वातंत्र्यसंपादन नि मग भूतदया. त्याशिवाय आपण भूतदयेला योग्य नाही. आम्ही परक्यांच्या मदतीची आशा धरणाऱ्यांचा धिक्कार करतो. परंतु इतर राष्ट्रांना इटलीची खरी माहिती करून देण्याचा प्रयत्न आम्ही करू. आम्ही हे सर्व जगास सिद्ध करून दाखवू की, इटली ही आंधळी नाही; ती भ्याडही नाही; परंतु दुर्दैवी आहे. इटली ही अज्ञात आहे. पोकळ डौल, अविचार; नि चालविलेल्या जुलुमाचे ढोंगी मंडन करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाल्यामुळे मुद्दामच पिकविलेला गैरसमज, या सर्व रीतींनी परक्यांनी इटलीबद्दल सर्व जगात वाईट मत पसरविले आहे. आमचे मनोविकार, स्थिति, चाली-रीती यांचा जाणून बुजून विपर्यास चालविलेला आहे.

आमचे देशास शांतता दिली म्हणून परके डौल मारीत आहेत. शांतता! आम्ही आमच्या जखमा उघड्या करू नि त्यातील रक्ताच्या चिळकांच्या उडू लागल्या म्हणजे सर्व जगात सांगू की, त्या शांततेसाठी ही किंमत आम्हाला द्यावी लागत आहे. आम्ही कोठड्यातून नि अंधेरातून जुलुमाचे कागदपत्र ओढून काढून परक्यांनी आम्हांस किती छळले आहे याचा लेखी पुरावा सादर करू; आम्ही आमच्या थडग्यात उतरू नि आमच्या देशवीरांच्या अस्थि नि त्या हजारो अज्ञात योद्ध्यांचे इतिहास जगाचे समोर धरू; ते आमच्या गांजणुकीचे, आमच्या दृढ निश्चयाचे, नि जगाच्या दूषणीय दुर्लक्षाचे मुके साक्षीदार होतील! त्या महात्म्यांकडे बोट दाखवून आम्ही सर्व

जगास सांगू की, ज्यांना तुम्ही परवशतेत चिरडू दिलेत, ते आत्मे असे आहेत! ज्याला एकाकी सोडून अखंड गुलामगिरीत ढकललात तो हा इटली असा आहे!

(यानंतर थोडेच दिवसांनी “यंग इटली” हे पत्र सुरू झाले. या पत्रात वरील प्रसिद्धिपत्रकात कळविल्याप्रमाणे स्वातंत्र्यप्रीति, स्वातंत्र्ययुद्धाची आवश्यकता नि त्याचे मार्ग याबद्दल चर्चा ठेवली होती. मॅझिनीच्या लेखांचा परिणाम कसा झाला हे सांगावयास पाहिजे असे नाही. जे शब्द इतका काळ लोटल्यानंतरही नि परदेशस्थांसही अजून स्फूर्तीचे जिवंत झरे वाटत आहेत, नि ज्यांना ऐकताच जुलुमाला नि परवशतेला अजून कंप सुटत आहे ते शब्द ज्या वेळेस त्या स्वातंत्र्यवीरांच्या लेखणीतून प्रथम बाहेर पडले असतील नि तत्कालीन महत्वाच्या प्रश्नांचा निकाल सिंहगर्जिताने इटालियन तरूणांच्या अंतःकरणास कळवीत असतील तेव्हा त्याचा परिणाम काय होत होता हे कल्पनेनेच जाणले पाहिजे. मार्सेलिसहून ते शब्द बाहेर पडत नव्हते, तर पवित्र त्वेषाच्या ह्या धगधगलेल्या ज्वाला इटलीच्या पारतंत्र्यास भस्म करण्यासाठी धावत असत! मॅझिनीच्या लेखणीने मुकुट उलथे पाडले; सिंहासने पालथी घातली; बादशाह्यांचे तुकडे उडविले; इटलीच्या समशेरीला स्वातंत्र्याचे पाणी दिले; ‘मोठाल्या राज्यक्रांत्या ह्या तरवारीपेक्षा तत्वांनीच घडवून आणलेल्या असतात, त्या क्रांत्या आधी मनामध्ये होतात नि मग व्यवहारात होतात.’ हे सिद्ध करून दाखविले. मॅझिनीच्या लेखणीने राष्ट्रीय मोक्षसाधना-साठी चतुर्वेद निर्माण केले! कालकालाचा विचार करून जे त्या वेदाचे श्रवण, मनन नि निदिध्यास करीत जातील त्यांना परवशतेच्या भुताची बाधा कधीही होणार नाही.

त्या “यंग इटली” पत्रात मॅझिनीबरोबर आणखीही बरेच स्वदेशभक्त लेखक लेख लिहीत असत. हे पत्र दर आठवड्यात निघत नसे. त्याचे मधून मधून भाग प्रसिद्ध होत. त्यातील मॅझिनीचे बहुतेक लेख हे तत्कालीन मुद्यांवर, कायद्यांवर, नि त्या विशिष्ट परिस्थितीवर असल्याने हल्ली सामान्य वाकांच्या ते फारसे उपयोगी नाहीत. नि जी महत्तत्वे त्या लेखांत विवर्णिली आहेत ती वरच्या प्रसिद्धिपत्रकात नि “यंग इटली” या गुप्त मंडळीचे नियमपत्रकात आलेलीच आहेत. पुढेही ती येतीलच. म्हणून त्या लेखांचे शब्दशः भाषांतर करण्याची विशेष आवश्यकता नाही. वर्तमानपत्रात एकच तत्व वेळोवेळी पुढे मांडणे भाग पडते; परंतु काही कालानंतर तेच तेच विवरण कंटाळवाणे होते.

मॅझिनीच्या ‘यंग इटली’ तील लेखांनी इटलीवर काय परिणाम केला हे त्या लेखांच्या प्रसारविरुद्ध किती कडक नियम केले होते हे पाहिले असता ध्यानात येईल. ती हकीकत पुढे ‘आत्मचरित्रात’ मॅझिनीनेच दिल्याप्रमाणे येईल.

तथापि “यंग इटली” पत्राचे साधारण स्वरूप ध्यानात यावयास मॅझिनीच्या लेखांची याद, नि त्यातील अत्यंत महत्वाचा भाग हल्ली मनोरंजक नि उपदेशक होण्यासारखा तेवढा पुढे दिलेला आहे.)

‘तरुण इटली’ हे पत्र सुरु होताच पहिले लेख १)तरुण इटली, २)रोमाग्ना, ३)सत्याविष्करण, ह्या विषयांवर होते. नंतर दोन मोठमोठाले नि विचारपूर्ण लेख “इटलीमध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीला आजपर्यंत झालेले अडथळे नि घडलेल्या चुका” या विषयावर लिहिलेले आहेत. त्यातील मुख्य नि पहिले कारण म्हणजे उत्तम पुढाऱ्यांची उणीव हे होते. पुढाऱ्यांची मने स्वातंत्र्य विचारांनी पूर्ण झंफूत झालेली नव्हती! नि लोकांस त्यांनी भलतीकडे नेले. लोकही मनःप्रवर्तनास पुढे गेलेले नव्हते. त्या योगाने जरी अंतःस्फूर्तीने त्यांनी उठावणी केली तरी ती फसत असे. परंतु खरी चूक पुढाऱ्यांच्या कच्च्या मनात होती. इटली स्वतंत्र होण्यास सर्वसमर्थ असताही पुढाऱ्यांनी भिक्षांदेहीचा आश्रय केला वगैरे. दुसरे कारण असे दाखविले आहे की, स्वातंत्र्य मिळताच काय व्यवस्था लावावयाची याचे लोकास साधारण ज्ञानही दिलेले नव्हते. लोकसत्ता स्थापावयाची हे अंतिम लक्ष्य न सांगितल्याने नि ते शक्य आहे असे सिद्ध करून दाखविल्याने लोक गोंधळून गेले की, समजा, परक्यांना हुसकून दिले, तरी पुढे काय? त्यांच्यापुढे स्पष्ट कार्यक्रम काहीच नव्हता.

“व्यक्तीचा“ काल आता संपला आहे. ‘समाजा’चा काल आला आहे. मनुष्यव्यक्ति जाऊन आता समाजव्यक्ति हे आदितत्व झाले आहे. राष्ट्रव्यक्तिपर्यंत मानवी उत्क्रांती आलेली आहे. म्हणून आता क्रांतिशास्त्रातील आदितत्व हे होय की, “क्रांती ही जनपदाकडून जनपदासाठीच केली गेली पाहिजे.” हा आमचा ॐ कार आहे. आमच्या मताचे हे सार आहे. आमच्या उपदेशाची ही बेरीज आहे. “क्रांति ही जनपदाकडून जनपदासाठीच केली गेली पाहिजे.” हे आमचे शास्त्र, हा आमचा धर्म, हाच आमचा हृदयाचा विसावा! “.....राजसत्ता नि गुलामगिरी; महाजन नि सामान्यजन; प्याँट्रीशियन नि प्लेबियन; जहागिरदारी नि रोमन क्याथोलिसिझम; रोमन क्याथोलिसिझम नि प्रॉटेस्टॉन्सिझम; जुलूम नि स्वातंत्र्य ही इतिहासातील द्वंद्वे नि तदर्थक झालेली सर्व द्वंद्वयुद्धे ही कशाची निरनिराळी स्वरूपे आहेत? अजूनपर्यंत चालू असलेल्या ‘विशिष्टाधिकार’ नि ‘जानपदता’ यांच्यातील द्वंद्वयुद्धाचीच भिन्न नावाखाली नि भिन्न रूपाखाली निघालेले ती पूर्ववृत्ति होय.”

“परंतु विशिष्टाधिकार आता मात्र मरणाच्या दारी बसला आहे. इकडे जानपदाचा उत्कर्ष होत होत अखेर परमेश्वरापर्यंत जाऊन त्यांनी आपल्या अधिकाराची नि कर्तव्याची शासनपत्रिका मिळविली आहे. नि आता या विश्वातील सर्व द्वंद्वे सुटत सुटत अखेर ‘ईश्वर नि जानपद’ ‘देव नि लोक’ यांच्या समानाधिकरणाचे नजिक सर्व जगत् आले आहे.”

“ईश्वर नि जानपद,” “देव नि लोक,” हाच आमचा भावी कार्यक्रम आहे, म्हणून आम्ही लोकांकडे वळून त्यांना संबोधू लागणार. त्यांना स्वातंत्र्यप्राप्ति झाली म्हणजे सर्व प्रगति कशी आपोआप होत जाईल नि जोपर्यंत राजकीय परवशता आहे तोपर्यंत कोणच्याही मार्गात समाज प्रगमन करू शकण्यास कसा असमर्थ होतो, हे सिद्ध करून देऊ. नंतर त्यांना त्यांच्या पूर्वस्मृतीची आठवण देऊ. त्यांना प्राग्वैभवाची निशाणे दाखवू. पूर्वी स्वातंत्र्यवीरांनी धारातीर्थी देह कसे ठेवले ते त्यांना सांगू. ती धारातीर्थी त्यांना दाखवू. त्यांना पॅरिस, वारसा, ब्रुसेलची मैदाने दाखवू नि त्यांना उद्देशून सांगू ‘अहो, अशी कृत्ये पुन्हा करणे, नि दंड ठोकून उभे राहणे हे तुमचे हाती आहे.

भीमभयानक बलाने उठा. परमेश्वर तुमच्या पक्षाचा आहे. जुलुमाने गांजलेल्यांचा तो सांभाळ करतो. म्हणून 'निजले काय मृतापरि जागे व्हा सिंहसे उठा!' नंतर ह्या शब्दांनी लोकसमूहाला अवसान भरू लागले, ते उठू लागले, त्यांचे नेत्र उत्साहाने नि त्वेषाने चमकू लागले, प्रचंड समुद्राच्या हृत्स्पंदनाप्रमाणे क्षुब्ध लोकसमूहाच्या अंतःकरणाचा ध्वनतध्वनी आम्हांस एकू येऊ लागला की आम्ही पुढे घुसलोच! ते लॉम्बर्डींचे मैदान आले, "लोकहो पहा, तुमची दास्याची बेडी घडवणारे अधम हे येथे उभे आहेत! आल्पस् पर्वत दिसला, "देशवीर हो, बघता काय? आपली खरी सरहद्द ही आहे! ऑस्ट्रियाशी युद्ध."

"लोकपक्षाचा जयजयकार! जानपदाचा जयजयकार! कारण, लोक हे परमेश्वराने पसंत केलेले आहेत. विश्वाप्रीति, समाजसहकारिता नि दास्यमुक्तता ह्या ईश्वरी नियमांची पूर्तता करण्यासाठी परमेश्वराने लोकपक्षाला निवडले आहे!"

पुढे मग मॅझिनीने स्पष्ट मत दिलेले आहे की, लोकसत्तेशिवाय देशस्वातंत्र्य कायम राहणार नाही. इटलीसारख्या भिन्न भिन्न संस्थानांनी नि भिन्न प्रांतांनी बनलेल्या देशात राजसत्ता कधीहि चिरकाल टिकणार नाही कारण:--

"तत्व हे सर्वाना सारखेच लागू असते. तत्वाचा जय हा सर्वांचा जय होतो. तत्वांची पसंती ही सर्वांची पसंती होते. तत्वासाठी लढाई किंवा सत्ता चालविली की त्यात प्रतिस्पर्धा किंवा खाजगी द्वेष उत्पन्न होत नाहीत. म्हणून स्वातंत्र्यप्राप्ती नि लोकसत्ता ही तत्वे विजयी होतील. परंतु राजाचे नावाने सर्व लोक एकत्र कसे होतील? तो मनुष्य कोणच्या तरी विशिष्ट प्रांतात जन्मलेला असतो, वाढलेला असतो. नि जरी त्या विशिष्ट प्रांताने प्रीतीने तर नव्हेच परंतु स्वाभिमानाने त्यास पाछिंबा दिला तरी इतर प्रांत त्याचा द्वेष करणारच! परंतु लोकसत्तेच्या तत्वाने सर्व एकत्र होतील."

"लोकसत्तेला इतर राष्ट्रे एवढी का भीत आहेत याचे कारण फार निराळे आहे. ते लोकसत्तेच्या तत्वाने भीत नाहीत, तर नावाला भीत आहेत, असेच विचारांनी कळून येईल. कारण फ्रांसमधील भयंकर प्रकाराला लोकसत्ता हे नाव दिले गेले. पण खरे पाहता ती लोकसत्ता नव्हती. लोकसत्ता निर्माण करण्याच तो प्रयत्न होता. लोकसत्तानिर्मितीची ती क्रांती होती. ती लोकसत्ता नव्हती तर ते क्रांतियुद्ध होते हे ध्यानात ठेवले नि मग लोकसत्तेचा विचार केला की सर्व उलगडा होतो. "लोकसत्ता" Republic हा शब्द मूळ कशापासून निघाला आहे? Republican 'लोकांची वस्तु यापासून तो शब्द व्युत्पन्न झालेला आहे नि त्याचा अर्थ दुसरा कोणचाही नसून 'राष्ट्राची सत्ता राष्ट्राचेच हाती असणे.' असा आहे. याहून पवित्र शब्द कोणचा असणार?"

यानंतरचा लेख 'क्रौर्य' यावर आहे, नंतर "एकोणिसाव्या शतकातील कवीस अनुलक्षण" म्हणून एक सुंदर लेख लिहिलेला आहे. त्यावर बायरनचे एक सुरस वचन दिले आहे. "कविता ही काय आहे? कविता म्हणजे भूत विश्वाचे नि भावी विश्वाचे चैतन्य होय." परंतु हा लेख काव्यविषयक

असून त्यात तत्कालीन नेपोलियन कालाची चर्चा आहे. तथापि कविता म्हणजे काय हे मॅझिनीने ज्या शब्दात सांगितले आहे ते शब्द दिल्याशिवाय रहावत नाही:-

“परंतु कविता ही कालाबरोबरच प्रगमन करीत असते. कविता ही चेतना आहे, कविता ही गति आहे, कविता ही कृतीचे अंतस्तेज आहे, भविष्याचा मार्ग प्रकाशित करणारी ती दिव्य चांदणी आहे, घोर अरण्यातून पलीकडे जाणाऱ्या वाटसरूस वाट दाखविणारी ती ज्वलद्दीपमाला आहे!!! कविता ही विस्तवाच्या पंखांनी युक्त अशी धमक आहे. उदात्त विचारांची, आत्मत्यागाचे बल अंगात संचरविणाऱ्या उदात्त विचारांची ती दिव्य मूर्ति आहे..... नाही, नाही! कविता गतप्राण झाली नाही. ती नुकतीच स्पेनला गेली होती. अर्वाचीन कालाची कविता स्पेनमध्ये लढणाऱ्या गनिमी काव्याच्या योद्ध्यांना जाऊन मिळाली; ज्यांनी नेपोलियनलाहि आपल्या चिकाटीने खडे चारले, त्या अद्रिवासियांना स्फूर्ति देत देत, परकीयांच्या नाशास्तव देशभक्तांना उठविणाऱ्या कवनातून प्रादुर्भूत होऊन ती पर्वतांच्या शिखरोशिखरी ध्वनित होत आहे! अर्वाचीन कविता तिकडे जर्मनीमध्ये आपल्या शाळातून नि विश्वविद्यालयातून निघून स्वातंत्र्यसमराकडे नाचत जाणाऱ्या तरुणवीरांच्या सरस्वतीत संभूत होऊन त्या रणनर्तनाचा ताल धरीत आहे!”

“.....काय, आता पुन्हा व्यक्तिविषयक कविता? छे, छे, तिचे नाव नको. आता व्यक्तियुग नसून समाजयुग आलेले आहे..... कविराजहो, अहो गरूडांचे सखे हो, मागे का पाहता? पार्श्वभागी पहा, अग्रभागी पहा, अत्यंतुच्चभागी उडत जा नि भविष्यवादी व्हा!”

“कविराज हो, स्वदेशबंधूहो, चला, लोकांकरिता रणकवने रचू लाग! ऑस्ट्रियाच्या उरावर नाचत नाचत ती रणकवने गावयास तरुण लोक उताळीत झाले आहेत!”

मग या नंतरचे लेख म्हणजे “कॉसिमोवरील भाषणे, “लोकबंधुत्व “जर्मनीची स्थिति, “फ्रेंचाचा नि जर्मनीचा तह, “ फ्रेंच उदार मतवादी जर्मनीलोक नि यंग इटली” वगैरे विषयावर लिहिलेले आहेत. नंतर मॅझिनी नि सिस्मांडी यांच्या मधला पुष्कळसा पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केलेला आहे, तो ‘यंग इटली’ ते सिस्मांडीचे अनुमोदनानेच दिलेला आहे.

नंतर त्या पुढ्या महत्वाचा लेख म्हणजे “यंग इटली च्या लेखकवर्गाचे स्वदेशबांधवास संबोधन” या अर्थी आहे. या लेखामध्ये मॅझिनीने ‘यंग इटली’ संस्थेवर येणाऱ्या आक्षेपाचा विचार केला आहे नि प्रत्युत्तरे दिली आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीचे मंडन, भिन्नेपणाचे नि कायदेशीरपणाचे खंडन, परक्यांवर अवलंबून राहणाऱ्या पक्षाचा यथायोग्य समाचार, लोकसत्तेची आवश्यकता वगैरे तत्वांचा मागे दिलेल्या मुद्द्यावरच प्रपंच केलेला आहे.

“.....आम्ही विशिष्टाधिकारत्वाचा नाश करू. सर्व राष्ट्रात समतेचे बीजे पेरू. सर्व राष्ट्र एक करू. आम्ही परक्यांचे आशेवर नि वचनावर भरवसा ठेवणार नाही. सभा भरवून नि अर्ज करून भिक्षेकऱ्यासारखे स्वातंत्र्याचा जोगवा मागणार नाही. कारण आम्ही हे जाणून आहो की, लोकसत्तेचा झेंडा उभारला की, राजांची कंबर खचलीच! आमची पक्की खातरी आहे की, समशेरीनेच क्रांत्या सिद्धीस जातात. आम्ही लोकपक्षाचे आहो. आम्ही लोकपदाशी बोलू. लोक

आमचे एकतील. लोकांच्या मतास योग्य वळण देऊन आम्ही शक्य तेवढा प्रयत्न करून लढाईस आरंभ करू. लढाई लोकपक्षाने चालविलेली, संराष्ट्रीय नि गनिमी काव्याची. ही गनिमी काव्याची लढाई जर निश्चयाने नि सर्वत्र चालू ठेविली तर तिच्याशी टिकाव धरण्यास कोणीही समर्थ होणार नाही!”

नंतर मॅझिनीने आपल्या संस्थेत ‘तरुण इटली’ हे नाव देऊन तरुण नि वृद्ध असे दोन तट केले या आक्षेपाला उत्तर दिले आहे. ‘तरुण इटली’च्या मताप्रमाणे राष्ट्रसत्तेची रचना कोणत्या तत्वावर व्हावी याचा अत्यंत महत्वाचा नकाशा रेखाटला आहे.

“आम्ही आमच्या त्रिरंगयुक्त निशाणावर ‘तरुण इटली’ असे नाव लिहिले आहे याचे कारण असे आहे की, ते निशाण पुनरुज्जीवित नि अभिनव इटलीचे आहे.

“जे समाजाच्या क्रांतिप्रवृत्तीला यःकच्चित सुधारणावर संतुष्ट ठेवू पाहतात: जे भूतकालीन इतिहासाच्या विरुद्ध जाऊन नि त्या इतिहासाच्या बोधाला गुंडाळून ठेवून राजसत्तेचे स्तोम माजवितात; जे लोकसत्ताक पद्धतीचा द्वेष करितात; जे राष्ट्रीय पुढारीपणाचा डौल मिरविते वेळेस पुढे येतात परंतु मृत्यूची वेळ आली की मागे घेतात, ज्यांना स्वदेशोन्नति परक्यांचे आधाराने करावयाचे मृगजळी अशा लागली आहे; जे राजकीय स्वातंत्र्य पाहिजे, परंतु वाङ्मयात्मक, धार्मिक नि तात्विक स्वातंत्र्य नको म्हणून ओरडतात, नि त्या राजकीय स्वातंत्र्यासाठी भिक्षांदेहीवर विश्वास ठेवून स्वदेशाने आत्मनिष्ठापूर्वक केलेल्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा धिक्कार करतात; त्यांना नि फक्त त्यांनाच मग ते कोणत्याही दर्जाचे, वयाचे नि प्रांताचे लोक असोत- त्या सर्वांना आम्ही म्हातारी इटली म्हणून नाव देतो. कारण ती भूतकालाची माणसे आहेत नि त्यांची साठी बुद्धि नाठी झालेली आहे.”

“यांच्याशिवाय नि फक्त यांच्याचशिवाय जे उतरतात ते आम्ही- ‘तरुण इटली’- प्रगतीचे लोक, भविष्याचे कर्ते, स्वातंत्र्याचे भक्त आमचे वय, स्थिति, प्रांत कोणचाही असो. आम्ही त्यांच्यापासून विभक्त झालो आहोत, कायमचे विभक्त झालो आहोत.

“स्वतंत्रता, सर्व प्रकारची नि सर्व लोकांची समता, सामाजिक नि राजकीय हक्कांची नि कर्तव्याची सहकारिता, सर्व लोकांची, सर्व स्वतंत्रजनाची; मानव्याच्या प्रगतीचे महत्कृत्य पार पाडण्यासाठी केलेले संभूय समुत्थान हे आमचे चिन्ह आहे, उद्दिष्ट आहे, महत्कार्य आहे.”

“ज्याला याहून काही जास्त श्रेयस्कर शिकवावयाचे असेल त्याने पुढे यावे. ते उघड रीतीने सांगणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. ज्याला याहून उदात्तर काही ठाऊक नसेल त्याने आम्हास येऊन मिळावे. आमचे बंधु व्हावे.”

“ज्यांना ह्या दोहोपैकी एकही मार्ग पत्करावयाच नसेल त्यांनी खुशाल हातपाय पसरून घोरत पडावे. पण उलटे आम्हालाच क्रियाशून्यतेचा नि स्मशानशांततेचा उपदेश करण्याचे धाडस तरी करू नये.”

“लोक, जानपद हे आमचे मूलतत्व आहे. समाजरूपी पिरामिडचा हा मूलाधार आहे. आम्ही याचा जानपद याचा अर्थ असा समजतो की, राष्ट्र बनविणारा लोकसमाज. नुसते समाज म्हणजे राष्ट्र नव्हे. एका तत्वाने, एका उद्देशाने नि एकाच कायद्याने बद्ध असलेले लोक राष्ट्र बनवू शकतात. राष्ट्र शब्दात एकीचा अंतर्भाव होतो. तत्त्वैकता, उद्दिष्टैकता, अधिकारैकता ह्याच गोष्टींनी समाजाला राष्ट्रीयत्व प्राप्त होते.”

“राष्ट्र एक असल्याने त्याचे प्रतिनिधीमंडळही एकच राहिल.”

“राष्ट्रीय प्रतिनिधित्वाचा अधिकार हा श्रीमंतीच्या तत्वावर अवलंबून नसावा, तो लोकसंख्येच्या प्रमाणाने ठरविला जावा.”

“राष्ट्राचे खरे खरे प्रतिनिधित्व संपादण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला मतदारीचा हक्क असला पाहिजे. ज्या मनुष्याला मतदारीचा हक्क उपभोगिता येत नाही, तो नागरिकच नव्हे. समाजाचा करार त्याच्यापुरता मोडला आहे असेच समजणे भाग आहे. कारण त्या करारास त्याची संमती घेतलेली नाही. नि म्हणून समाजाचा प्रत्येक कायदा हा त्याच्या हिशोबी केवळ जुलूमच होय.”

“परंतु या प्रत्येक व्यक्तीला मतदारी देण्याच्या विरुद्ध एक महत्वाचा आक्षेप असा आहे की मतदारीचा योग्य उपयोग करण्याइतके शिक्षण प्रत्येक व्यक्तीला मिळालेले नसते. म्हणून ही अडचण टाळण्यासाठी अशी व्यवस्था केली जाईल, की दुहेरी निवडणुकीची पद्धति योजण्यात येईल. पहिल्याने मतदाराची निवडणूक होईल नि मग ते मतदार लोक प्रतिनिधीची निवडणूक करतील.”

“राष्ट्रीय प्रतिनिधींना राष्ट्रच पगार देईल. नि मग त्यांना प्रतिनिधीत्वाच्या मुदतीपर्यंत कोणचीही सार्वजनिक जागा मिळणार नाही.”

“राष्ट्रीय प्रतिनिधीची संख्या शक्य तितकी जास्त ठेवावी. या रीतीने लांचलुचपतीचा पुष्कळ बंदोबस्त करता येतो. फ्रांसमध्ये जेव्हा जेव्हा प्रतिनिधींची संख्या कमी केली गेली तेव्हा तेव्हा स्वातंत्र्याची अवनति होत गेली.”

“ते प्रतिनिधी एकत्र मिळून राष्ट्रीय कामे पार पाडतील. राष्ट्राची शक्ती अमर्यादित आहे नि म्हणून प्रतिनिधीच्या निवडणुकीवर कोणचाहि दाब दडपशाहा ठेवणे म्हणजे राष्ट्राच्या सर्व शक्तिमत्त्वाचा स्हास करणे होय.”

“अशा पूर्ण विचाराने पार पाडल्यास प्रतिनिधीची निवडणूक ही खरी खरी राष्ट्रीय निवडणूक होईल.”

“सामाजिक शक्तीची योग्य व्यवस्था, दिग्दर्शन नि सुधारणा करून त्या समाजाला प्रगतीकडे उत्क्रांतीकडे नेणे हे प्रतिनिधीमंडळाचे मुख्य कर्तव्य आहे. त्याने समतेचे संरक्षण केले पाहिजे. नि म्हणून दुःखाने गांजलेल्या अनंत माणसांच्या वर्गाची उन्नति नि सुखसमाधान घडवून आणणे हे मुख्य काम आहे.”

“आनुवंशिक, दत्तविधानात्मक, दानात्मक, मृत्युपत्रात्मक वगैरे कायदे अशा रीतीने केले जावेत की, थोड्या नि विशिष्ट लोकातच संपत्ती थांबून राहू नये. किंवा फार थोड्या कुटुंबांच्या हातीच सर्व मालमत्ता अडकून पडू नये.”

“करांची व्यवस्था अशी केली जावी की, आयुष्याला अगदी अवश्य तेवढे पदार्थ करापासून मुक्त असावेत. नि चैनीच्या पदार्थांवर प्रमाणाने वाढत्या रीतीने कर बसवावे.”

“प्रत्येक मनुष्यास त्याच्या समयोग्यतेच्या मनुष्याकडून न्याय दिला जावा एतदर्थ ज्यूरीची पद्धत- पंचायत अमलात आणली जावी.”

“राष्ट्राचे प्रतिपालक या नात्याने राष्ट्र प्रतिनिधींचे हे कर्तव्य आहे की, अशा रीतीने सर्व कारभार चालविला जावा की, व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याची पराकाष्ठा नि राष्ट्राच्या विभवाची परिसीमा ही एकत्र राहू शकतील.”

“यासाठीच व्यक्तिस्वातंत्र्याचे पूर्ण संरक्षण झाले पाहिजे. त्याविरुद्ध घडणाऱ्या गुन्ह्यांना कडक शासन केले जाईल.”

“यासाठीच मतस्वातंत्र्य नेहमी पूज्य मानले जाईल. म्हणूनच धार्मिक प्रश्न नेहमी व्यक्तीच्या निष्ठेवर नि पसंतीवर सोपविले जातील.”

“यासाठीच लेखनस्वातंत्र्य नि मुद्रणस्वातंत्र्य पूर्ण रीतीने देण्यात येईल.”

“परंतु राष्ट्राच्या विराट्पुरुषाचे लक्ष नेहमी प्रगमनाकडे पाहिजे आहे. नि म्हणूनच शक्य तितकी सुधारणा करण्यासाठी भविष्यत्कालाकडे एकसारखे सूक्ष्म परीक्षण करित पहात बसून वर्तमान स्थितीच्या तत्वात काय फरक करावयाचा हे ठरविणे राष्ट्र प्रतिनिधींचे महत्वाचे कार्य होईल. कारण राष्ट्रसंरक्षण हेच कायते कृत्य नसून राष्ट्रप्रगमन हेच मुख्य कर्तव्य होय.”

“म्हणून समाजस्वातंत्र्याचे संरक्षण नि समाजएकीकरणाचे पूर्ण स्वातंत्र्य ही राखली जातील. समाजाला सुशिक्षितता यावी एतदर्थ प्राथमिक शिक्षणाची सर्वव्यापक पद्धति सुरु करावी नि शिक्षणसंस्थांना उत्तेजन आणि मदत द्यावी.”

“सरकारी अधिकाऱ्यांची निवड ही बुद्धिविषयक श्रेष्ठता, व्यक्तिविषयक सुशीलता नि सामाजविषयक नीतिमत्ता ह्यांच्या विचाराने ठरविली जाईल.”

“गुन्हेगारीचे कायदे अशा रीतीने केले जावेत की, गुन्हेगारांची सुधारणा नि सद्वर्तन ही वाढावीत.”

“सार्वजनिक वाचनालये, वर्तमानपत्रे नि विश्वविद्यालये काढली जावीत नि बक्षिसे दिली जावीत.”

“सर्वव्यापक मतदारीच्या हक्काप्रमाणे जे सरकार येईल ते आम्ही शिरसावंदय मानू. कारण व्यक्तीने राष्ट्रीय शब्दाला मान देणे हे तिचे कर्तव्य आहे. परंतु वरील मूलतत्वाविरुद्ध जर ते सरकार असेल तर जरी आम्ही राष्ट्राची आज्ञा मान्य करूच करू, तरी राष्ट्राला आमच्या मतांचा उपदेश अतक्य जोराने करू की, राष्ट्रानेच पुन्हा क्रांति घडवून आणण्यास तयार व्हावे.”

“आमचे उत्तर येथे संपले आहे. ही आमची मूलतत्वे आहेत. ही आमची मते प्रसिद्ध केली आहेत. पाहिजे असेल त्यांनी ती संरक्षण करावी. तरूण इटली’ ह्या मताने चालणार. इटलीच्या भावी

भाग्या इतकीच सुनिश्चित नि ज्या स्वातंत्र्यविचारातून ती प्रादुर्भूत झाली, त्या स्वातंत्र्यविचाराइतकी अविनाशी अशी ही 'तरुण इटली' ह्याच मार्गाने चालणार!

“तरुण इटली” अविनाशी रहाणार, कारण प्रस्तुत युगाच्या अंतस्फूर्तीशी तिची तन्मयता झालेली आहे. नि म्हणून सरकारी जुलुम, व्यक्तींचा शंखोरपणा, किंवा परवशतेचे जड जोखड यांच्या योगाने इटलीच्या तरुण वीराची महत्वाकांक्षा नि स्वातंत्र्याकांक्षा कालत्रयीही नाश पावणार नाही!”

भाग तिसरा

आत्मचरित्र खंड २.

Bright goddess of the chain-less mind,
Brightest in dungeons, *liberty* thou art;
Thy palace is within the freeman's heart,
Whose soul the love of The alone can find.

And when thy sons to fetters are consigned
To fetters and the damp vault's day-less gloom
Thy joy is with them still and unconfined

Their country conquers with their martyrdom. Byron.

प्रमाणे 'तरुण इटली'ची स्थापना करण्यास आरंभ केला. प्रथमतः मी स्वतः शपथ घेतली. त्या शपथेवरहुकुम मी अजून वागत आहे, आजन्म वागेन. 'तरुण इटली'च्या कार्यक्रमाप्रमाणे शिक्षण नि उठावणी ही दोन्ही कर्तव्ये करण्यास मी आरंभ केला. गुप्त रीतीने इटलीमध्ये शाखा काढून संस्थेची प्रसृति करण्याचा खटपटीस लागलो. इकडे 'तरुण इटली' या पत्राचे प्रसिद्धिपत्रक छापून प्रसिद्ध केले. या वेळेस आमच्यापाशी पैशाचे अगदी बळाबळ नव्हते. मी माझे घरून जे थोडेसे पैसे येत असत त्यातूनच खर्च भागवी. शिवाय माझे जे इतर मित्र होते तेहि हद्दपार झाल्यापासून निर्धन झालेले होते. परंतु लोकश्रयाच्या भरवशावर आम्ही वर्तमानपत्र काढण्याचे कामास हात घातला. अशा रीतीने अंगावर गुप्त संस्था नि वर्तमानपत्र अशी दोन कामे घेतली. मी माझा वेळ वर्तमानपत्रासाठी लेख लिहिण्यात नि गुप्त संस्थेचा प्रसार करण्यात खर्च करू लागलो. मी आता मार्सेलिसमध्येच राहण्याचा संकल्प केला. तेथून इटलीमध्ये जिनाआ, लेग्हॉर्न वगैरे शहरी जे माझे मित्रमंडळ होते, त्यांना 'तरुण इटली' ची कल्पना समजाऊन देऊन नंतर तिच्या शाखा ठिकठिकाणी उघडण्यासाठी तिचे नियम, काम कसे करावयाचे याची माहिती, प्रत्येक महत्वाच्या प्रश्नाबद्दल खुलासा, निरनिराळ्या सूचना, वगैरे धाडीत असे. जिनाआमध्ये माझे असलेले प्रिय मित्र रफिनी बंधुद्वय नि लेग्हॉर्नमध्ये असलेले बिनि नि ग्युराझी यांच्या श्रमाकडे सर्व श्रेय आहे की, लवकरच जिनाआमध्ये नि लेग्हॉर्नमध्ये 'तरुण इटली'च्या शाखा उघडल्या गेल्या. पहिली राष्ट्रमंडळे तेथे स्थापिली गेली.

'तरुण इटली'ची रचना ही शक्य तितक्या रीतीने साधी नि फाजिल विधीपासून अलिप्त अशी केली होती. कारबोनारीमधील त्या असंख्य पायऱ्या, वर्ग, इयत्ता वगैरे सर्व काढून टाकून आम्ही दोन वर्ग काय ते ठेविले. एक दीक्षागुरू किंवा दीक्षाधिकारी नि दुसरा दीक्षित.

'तरुण इटली'च्या तत्वाना पूर्ण मान देणारापैकी जे सभासद विशेष बुद्धिमान नि धोरणी असत त्यांना दुसऱ्यांना दीक्षा देण्याचा अधिकार देण्यात येत असे नि दीक्षागुरू हे नाव मिळत असे. परंतु जे नुसते दीक्षित वर्गातील असतील त्यांना दुसऱ्यांना दीक्षा देण्याचा अधिकार नसे. इटलीच्या बाहेर एक मुख्य कमेटी नेमलेली असे. इटलीत कितीहि धरपकड झाली तरी संस्थेच्या मुख्य केंद्राला धक्का लागू नये म्हणून मुख्य कमेटी इटलीच्या बाहेर ठेवली होती. त्या कमेटीचे मुख्य

काम म्हणजे 'तरुण इटली' चे निशाण एकसारखे फडकत ठेवावाचे नि इतर देशातील लोकसत्ताक नि स्वातंत्र्यशाली वीरांबरोबर शक्य तितका स्नेहसंबंध दृढ करावयाचा. नंतर या मुख्य कमेटीखाली इटलीच्या महत्वाच्या प्रांतातून मोठमोठाल्या शहरी स्थानिक कमेटया नेमल्या होत्या. यांचे मुख्य काम म्हणजे तात्पुरती कामे बजाविणे, स्थानिक कृत्ये पार पाडणे, पत्रव्यवहार करणे वगैरे वगैरे असे. सभासदाची संख्या ही प्रत्येक शाखेत सारखीच असे असे नाही. त्या प्रत्येक शाखेच्या सभासदापैकी लहान लहान टोळ्या करून त्या एकेक दीक्षागुरूच्या ताब्यात दिलेल्या असत. या दीक्षागुरूवर त्या विशिष्ट स्थानाचा खरा पुढारी हा चालक नेमलेला असे.

अशी, थोडक्यात म्हणावयाची म्हणजे, 'तरुण इटली' ची रचना होती. पत्रव्यवहाराची पद्धति अशी होती की, प्रथमतः दीक्षितांनी दीक्षागुरूकडे, नंतर त्या दीक्षागुरूनी प्रत्येकी त्याच्या स्थानिक चालकाकडे, त्या स्थानिक चालकांनी त्यांच्या जिल्ह्यातील मंडळांकडे नि त्या मंडळाने इटली बाहेरच्या असणाऱ्या सर्वात वरच्या केंद्रमंडळाकडे (Central committee); अशा परंपरेने सर्व व्यवहार केला जाई.

केंद्रमंडळाकडून स्थानिक मंडळाकडे नि स्थानिक मंडळाकडून केंद्रमंडळाकडे येणाऱ्या निरोप्यावर विश्वास ठेवण्याचे आधी त्याची खात्री करून घेण्यासाठी काही खुणा ठेवलेल्या असत. विशिष्ट शब्द, विशिष्ट आकृतीने कापलेला कागदाचा तुकडा, नि हस्तस्पर्शाची ठरलेली लकब ह्या खुणा योजण्यात येत असत. त्यातूनहि फसगत होऊ नये म्हणून त्या दर तीन महिन्यांनी बदलल्या जात. प्रत्येक सभासद आपल्या ऐपतीप्रमाणे दरमहा ठरलेली वर्गणी देत असे. या वर्गणीपैकी दोन तृतीयांश रक्कम प्रांतिक खर्चाकरिता ठेविली जाई. बाकीची एक तृतीयांश रक्कम ही केंद्रमंडळाकडे संस्थेच्या रचनेचा खर्च भागण्यासाठी दिली जाई, नव्हे दिली गेली पाहिजे होती. पहिल्यानेच असा अजमास होता की, छापखान्याचा खर्च हा लेखाच्या विक्रिवरच निघेल.

आमच्या संस्थेचे चिन्ह सायप्रसवृक्षाची एक डहाळी असे. सायप्रस वृक्ष हे एक स्मशान चिन्ह आहे. तेच आम्ही आमच्या देशवीरांच्या स्मृतीसाठी धारण केले होते. आमचा सूत्र शब्द 'आता नि आजन्म'. हा आमच्या कार्यात अत्यंत अवश्य अशा दृढ निश्चयाचा नि सत्तत्वाचा द्योतक होता.

'तरुण इटली'च्या झेंड्यावर इटली राष्ट्राचे रंगत्रय होते. श्वेत, रक्त नि हरित (मॅझिनीने याचा उद्देश दिला नाही परंतु तो स्पष्ट आहे. श्वेतवर्ण हा पवित्र्याचा द्योतक आहे, रक्तवर्ण हा अन्यायाच्या सूडाचा द्योतक आहे नि हरितवर्ण हिरवा रंग हा तारुण्याचा नि ताज्या दमाचा द्योतक आहे.) त्या निशाणाच्या एका बाजूला स्वतंत्रता, समता नि मानुष्यता हे शब्दत्रय नि दुसऱ्या बाजूला राष्ट्रैकता नि दास्यमुक्तता हे शब्दद्वय लिहिलेले असे. पहिल्या बाजूवर इटली देशाची अंतस्थ कर्तव्य असून दुसऱ्या बाजूवर त्याची राष्ट्रीय कर्तव्ये लिहिलेली होती. पहिल्यापासून 'परमेश्वर नि मानव्य' हा आमचा मंत्र ठरलेला आहे. 'परमेश्वर नि मानुष्यता' असा

हा महामंत्र आमच्या इतर राष्ट्रांशी असणाऱ्या संबंधात पाळला जाईल नि 'ईश्वर नि लोक ' हा मंत्र आमच्या अंतर्गत व्यवस्थेत पाळला जाईल.

हया दोन तत्वांच्या किंवा वास्तविक पाहता एकाच तत्वाची ही परिस्थितीने भिन्न दिसणारी जी दोन रूपे 'ईश्वर नि जानपद,' 'लोक नि देव ' हयांच्यापासूनच आमच्या संस्थेच्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक नि व्यक्तिविषयक सर्व मतांचा उद्भव झालेला आहे. राष्ट्रामध्ये प्रादुर्भूत होणारी भिन्न भिन्न समाजरूपांतरे निरिक्षण करून त्या सर्वांच्या एकीकरणात जे सर्वसामान्य तत्व दिसून येते ते ग्रहण करून त्या तत्वाच्या भाषेत राष्ट्राची सर्व उपांगे समाविष्ट करण्यात यशस्वी झालेली राजकीय संस्था म्हटली म्हणजे आमची 'तरुण इटली' हीच होय. राष्ट्राची दास्यापासून मुक्तता, मग स्वतंत्रतेने भूषित अशा त्या राष्ट्रपुरुषाचे इतर राष्ट्रपुरुषांशी स्नेह संपादनता अशा रीतीने मानवी उत्क्रांतीकडे सर्वासह अभिमुख होऊन अंतिम तत्वाला परमेश्वराला जाऊन तन्मय होण्याची कर्तव्यता, हा मनुष्याचा पूर्णावस्थेचा मार्ग प्रथमतः 'तरुण इटली'ने शोधून काढला. स्वातंत्र्यसंपादन ही धर्मशीलत्वाची पहिली पायरी होय, राजकीय नि धार्मिक कर्तव्ये भिन्न नाहीत नि म्हणूनच ऐहिक नि पारमार्थिक ही एकाच तत्वाची दोन रूपे आहेत असे दाखवून जगातील नि स्वर्गातील मूर्ख मतवाद्यांनी माजविलेला विरोध मोडून टाकला.

त्या वेळेस इटलीमध्येच स्थापन होत गेलेल्या 'तरुण इटली' हया गुप्त मंडळीच्या निरनिराळ्या शाखांना मी वारंवार उपदेश नि मार्गदर्शन देत असे. त्याचप्रमाणे इटालियन तरुण लोक माझी भेट घेण्यास नि उपदेश एकण्यास आले म्हणजे त्यांनाही मी वरील तत्वाची फोड करून सांगत असे. अशा प्रकारच्या उपदेशात मी नेहमी राजकीय नि नीतिविषयक तत्वाची सांगड घालीत असे. हजारो वेळा हे काम करावे लागत असे. त्यातून साधारण मुद्दे खाली दिले आहेत.--

“नुस्ती क्रांति करूनच थांबावयाचे नाही तर शक्य तितका प्रयत्न करून पुनरुज्जीवन करावयाचे.”

“आपल्यापुढे जो मुख्य प्रश्न आहे तो खरे पाहिले असता राष्ट्रीय संसृतीचा, राष्ट्रीय शिक्षणाचा आहे. परंतु आपल्या मातृभूमीला सध्या ज्या परतंत्रतेच्या नीच स्थितीत कोंडलेले आहे त्या पारतंत्र्याचा नाश केल्याशिवाय हे राष्ट्रीय संसृतीचे महत्कार्य करणे अशक्य असल्याने त्या संसृतीची साधने म्हणूनच शस्त्रे परजली पाहिजेत नि क्रांतियुद्ध केले पाहिजे. परंतु ज्या समशेरी घेऊन आम्ही राजकीय शृंखला तोडणार आहोत त्या समशेरीच्या अग्रभागी 'देव नि लोक' ही तत्वे असतील तरच त्या समशेरीना आम्ही स्पर्श करू.”

“जास्त शोभिवंत नि शुभ मंदिर बांधण्याची धमक असेल तरच प्रस्तुतच्या अमारतीचा नाश करण्यात खरी मजा आहे. स्वदेशबांधवांच्या अंतःकरणपटावर हक्क नि कर्तव्य हे शब्द लिहू अशी आशा नि निष्ठा जर नसेल तर ते शब्द नुस्ते कागदोपत्री लिहून काय उपयोग?”

“आपल्या वडिलांनी ही कर्तव्ये केली नाहीत नि म्हणून आपण ती अवश्य केली पाहिजेत. इटलीच्या देशबंधूना नुस्ते बंड करण्यास सांगावयाचे नाही, तर आपले मुख्य कर्तव्य म्हटले म्हणजे स्वतंत्र नि शक्तिमान राष्ट्र निर्माण करणे होय. “

“अशी आमच्या मनाची धर्मनिष्ठा आहे की, इटली देशाचे ऐहिक अस्तित्व संपलेले नाही. मानवी उत्क्रांतीत नवीन तत्वाची भर टाकण्यास ती अजून समर्थ आहे. तिने दोन वेळा जगाचे नेतृत्व पत्करिले होते. तीच इटली जगाचे नेतृत्व पुन्हा एकदा आपल्याकडे घेण्यास सर्वसमर्थ आहे. आपले कर्तव्य म्हणजे ह्या नेतृत्वास अत्यंत आवश्यक अशी राजकीय स्वातंत्र्यप्राप्ति करून घेणे हे होय.”

“द्रव्यवादित्वाने व्यक्तिधर्माची गौणतत्वे प्रचलित होतात. परंतु राष्ट्र नि समाज निर्माण करण्यास द्रव्यवादित्व समर्थ नाही. कारण राष्ट्रनिर्मिती ही व्यक्तींच्या गौण हेतूंनी घडणारी नाही. आपली सर्वांची उत्पत्ति, आपली प्रवृत्ति, आपली अंतिम सार्थकता ही एकच आहे अशी भावना झाल्याशिवाय समाजनिर्मिती होत नाही. म्हणून व्यक्तित्व आम्ही झुगारून देऊन समष्टित्व हे उत्क्रांतिरूप अंगिकारतो.”

“पूर्वीच्या थोर थोर इटालियनांच्या इतिहासप्रसाराने आम्ही इटालियन लोकांच्या मनात स्वसामर्थ्यनिष्ठा उत्पन्न करू. स्वराष्ट्राची भूतकृत्ये ऐकून त्यांचे बाहू फुरफुरू लागतील. धैर्य, स्वार्थत्याग, नेट, चिकाटी नि एकदिलपणा हे सद्गुण त्यांचे अंगात संचारतील. ते सद्गुण आमच्या महत्कार्याला अत्यंत आवश्यक आहेत.”

“ज्याची मते तर्कशास्त्राच्या कसोटीस उतरतात त्यांचा पंथ हा बलिष्ठ असतो. तुमच्या अनुयायांमध्ये नुसता बंडखोरपणा माजवू नका. प्रत्येकाला त्याचा विश्वास कशात आहे हे विचारा नि ज्यांचा तुमच्या तत्वामध्ये पूर्ण विश्वास असेल त्यांनाच आपल्यात घ्या. तुम्ही संख्येवर फारसे जाऊ नका, तर मतैक्यावर सर्व विश्वास ठेवा.”

“तुम्हाला नवीन झेंडा उभारावयाचा आहे. नि म्हणून तो तोलण्याची शक्ती ज्यांच्यात असेल असेच लोक निवडा. असे लोक म्हटले म्हणजे राष्ट्रांतील तरुण जवान हे होते. तारुण्य हे अवसान, धाडस, करारी नि आत्मत्याग यांनी भरलेले असते. त्यांच्यापासून आपली तत्वे गुप्त ठेवू नका. फाजील गुप्तता नाश करते. त्यांना सर्व कळू द्या इतकेच नव्हे तर त्यांना ती तत्वे स्पष्ट रितीने समजावून सांगा. आपला उद्देश काय, रस्ता कोणचा हे त्यांना कळले की, मग ते काय वाटेल ते करतील.”

“भूतकाली घडलेली फार मोठी चुकी म्हटली म्हणजे तत्वाचे जगी व्यक्तींची योजना होय. स्वातंत्र्यासाठी अमुक करा असे सांगण्याचे ऐवजी, आमचा हुकूम म्हणून अमका सांगतो म्हणून करा असे सांगितले जाई.”

“ही चुकी सुधारा. तत्त्वनिष्ठा शिकवा. त्यांना व्यक्तीसाठी लढाई करावयाची नाही असे कळवा. आपल्याला आपल्या प्रिय देशाला मुक्त करण्याकरिता, लोककल्याणाकरिता, निसर्गदत्त हक्कांकरिता नि ईश्वराकरिता लढावयाचे आहे असे कळवा.”

“लोकांस असे समजावून सांगा की, राज्यक्रांतीचे पुढारी ज्यांचा राज्यक्रांतीत विश्वास आहे अशा लोकांतूनच निवडावे. ज्यांनी गुलामगिरीची कामे करून मोठेपणा मिळविला आहे, त्यांच्या हाती राज्यक्रांतीचे चालकत्व सोपवू नये. १८३१च्या बंडातील अशा प्रकारच्या पुढाऱ्यांचे निंद्य वर्तन उघडकीस आणा.”

“पुनः पुन्हा लोकांस असे समजावून सांगा की, इटली देशाची मुक्तता ही तिचे लोकांचे हातात आहे. क्रियाकर्तृत्व- एकसारखे झटणे- हे मुख्य शस्त्र आहे. उठावणी- पुनः पुन्हा उठावणी- पहिल्या पहिल्याने येणाऱ्या अपजयास भीक न घालता, धैर्य न सोडता, नि निराश न होता उठावणी करीत रहावे.”

“तडजोड म्हणून सहसा करू नका. तडजोड ही बहुधा अनितीकारक नि घातक असते.”

“तुम्ही कधीही असे स्वप्नातसुद्धा आणू नका की तुम्हास लढाई टाळता येईल. नाही, नाही, लढाईशिवाय स्वातंत्र्य मिळणार नाही. लढाई भयंकर रक्तपाताची, तुमुल, कठोर अशी लढाई ऑस्टियाशी केल्याशिवाय सुटका नाही. लढाई टाळता येणे शक्य नाही इतकेच नव्हे तर तुम्हास तितके सबलत्व येताच शक्य तितक्या लवकर त्या लढाईला तुम्हीच आरंभ केला पाहिजे. कारण क्रांतियुद्धात सदोदित पहिला आघात क्रांतिपक्षानेच केला पाहिजे. एकदम तुटून पडल्याने तुमचे असावध शत्रु भयभीत होतात नि तुमचे स्नेही आशायुक्त नि धैर्ययुक्त होतात.”

“परक्या सत्तेपासून काहीही मिळविण्याची आशा धरू नका. परके लोक तुम्हांस कधीही मदत करणार नाहीत. तुम्ही असेच सिद्ध केले पाहिजे की, त्यांच्याशिवाय तुम्हामध्ये स्वतंत्रता मिळविण्याची धमक आहे.”

“जेव्हा उठावणी कराल तेव्हा ती उठावणी एकाद्या प्रांतातर्फे किंवा जातीतर्फे न करिता ती सर्व इटलीचे नावाने करा. सर्व देशाचे नावाने उठा. जर स्वातंत्र्यतत्वासाठी राष्ट्रैकतेच्या नावाने उठाल नि पहिल्या धडक्यासरशी स्वतःच्या समर्थ्यांचा प्रभाव दाखवाल तर सर्व लोक दुसऱ्याच हल्ल्याला तुम्हास येऊन मिळतील नि अशा रीतीने तुम्हास विजय मिळेल. परंतु राष्ट्राचे नावाने नि स्वतःचे हिमतीवर उठले असता जरी तुम्हास अपयश आले तरी काय? त्या देशवीरत्वाने तुम्ही राष्ट्रास इतके उदात्त शिक्षण द्याल की, तुमचे पुत्र तुमच्या अपजयाचा फायदा घेऊन नि तुमच्या रक्ताची शपथ घेऊन तुम्ही आरंभिलेले पवित्र कार्यक्रम शेवटास नेतील.”

साधारणतः अशा तत्वाचा नि अशा दिशेचा मी बोध करीत असे. ज्यांना मी हा उपदेश देत असे त्यापैकी पुष्कळजण अजून जिवंत आहेत. ते सर्व, मी, लिहिल्याप्रमाणेच उपदेश देत होतो की नाही, याची साक्ष देतील. माझ्या उपदेशाचा परिणाम फार त्वरित होत असे. इकडे टस्कनी प्रांतात कमेट्यांची स्थापना अत्यंत जलद रीतीने होत गेली. जिनाआ शहरी रफिनी बंधुद्वय, कॅपानेला,

बेन्झा नि संस्थेच्या प्रसारार्थ अत्यंत खटपट करणारे आणखी काही तरुण लोक हे सर्व तारुण्याच्या भरात होते; अप्रसिद्ध, दरिद्री नि वजन पडावयासारखे काही साधन नसलेले असे होते. परंतु या सर्व अडचणी बाजूस सरल्या. नि या तरुणापासून त्या तरुणाला नि या विद्यार्थ्यापासून त्या विद्यार्थ्याला आग लागत चालली. संस्थेचा प्रसार एखाद्या वणव्याप्रमाणे अनपेक्षित त्वरेने चालू झाला. इतक्यात आमचे वर्तमानपत्रहि प्रसिद्ध झाले. त्यामुळे आजपर्यंत नसलेले व्यक्तिमहत्व आम्हांस मिळाले. ते लेख ज्यांच्या ज्यांच्या हातात पडले ते ते आमच्या मताकडे वळले. तरुणामागून तरुण आमच्या निशाणाखाली मिळू लागले. व्यक्तीच्या नि फाजील गौप्याच्या विरुद्ध हा तत्वांचा जय होता. प्रत्येक उच्च हृदयातून आमच्या विचारांचा प्रतिध्वनी निघू लागला नि आजपर्यंत आमच्या इटालियन तरुणांच्या अंतःकरणात सुप्त असलेल्या उदात्त महत्वाकांक्षा 'तरुण इटली' च्या गर्जनेने खडबडून जाग्या झाल्या.

अशा रीतीने आम्हास उत्तेजन मिळाले. आमची कर्तव्ये पार पाडण्यास आम्ही प्राणांचीही पर्वा ठेवली नाही. आमच्या त्या लहानशा मंडलातील प्रत्येकजणाने, त्या प्रत्येक देशवीराने, मेहनत, श्रम किंवा स्वार्थत्याग यांची कमाल करून ती कर्तव्ये शक्य तितकी पार पाडली. मी असे सांगतो ज्या तरुणांनी आपले देह धारातीर्थी ठेवले त्यांच्याविषयी नि जे अजूपर्यंत कीर्तीला तुच्छ मानून अप्रसिद्धीत कार्यक्षम आहेत, त्यांच्याविषयी माझे असलेले कर्तव्य स्मरून-मी असे सांगतो की, आमच्या त्या तरुण मंडळाप्रमाणे स्वातंत्र्यकार्याला वाहून घेतलेल्या, एकमेकांवर इतके अप्रतिम प्रेम करणाऱ्या, इतक्या निर्मल उल्हासाने नि अवसानाने झटणाऱ्या, नि प्रत्येक दिवशी, प्रत्येक क्षणी, इतके अश्रांत श्रम करणाऱ्या, अशा तरुणांचे मंडल मी इतरत्र कोठेही पाहिले नाही.

ह्या मंडलात, लॅम्बर्टि, युसिग्लिओ, लुस्ट्रीनी, रफिनी, मी नि आणखी सुमारे पाच सहा जण इतके होते. त्यापैकी बहुतेक मॉडेना मधून आलेले होते. कोणतीही मदत नसतां, चाकरमाणसे नसतां, कचेरी नसतां, बदली द्यावयाची सोय नसतां, सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत नि संध्याकाळपासून रात्री बारा वाजेपर्यंत आम्ही एकसारखे काम करीत होतो. लेख लिहिणे, पत्रव्यवहार, इटलीतील शाखांचे मार्गचालकत्व, प्रवाशी नि तरुण इटालियन यांच्या भेटी घेणे, इटालियन खलाशांना आपल्या पक्षास वळविणे, छापलेल्या लेखांच्या घड्या घालणे, गठ्ठे बांधणे वगैरे मानसिक नि शारिरीक कामे एकामागून एक अशी करण्यासाठी हमालासारखे आम्ही राबत होतो. लासेसिलिया नावाचा सच्छील नि खऱ्या कळवळीचा तरुण हा कंपॅझिटर होता. लॅम्बर्टी हा छापलेले लेख तपाशीत असे. तिसरा एक ते लेख गठ्ठे करून वाहून नेत असे- गाडीचे किंवा हमालाचे भाडे वाचवीत असे! आम्ही सर्वजण अगदी बरोबरीच्या नात्याने नि सख्या भावाभावाप्रमाणे रहात होतो. एकाच उद्देशाने नि एकाच आशेने बद्ध झालेले भाऊ होतो. इतर राष्ट्रातील लोकसत्ताकवादी आमच्या प्रयत्नांचा नेट नि स्वातंत्र्यप्रिती पाहून आम्हावर प्रेम करीत नि आमच्याबद्दल पूज्यभाव बाळगीत. बहुतेक वेळा आमच्या आम्हीच जमविलेल्या लहानशा पुंजीतून तो सर्व खर्च भागवावा लागत असल्याकारणाने, आमच्या दारिद्र्याची कमाल होई आणि आम्हांजवळ एक पै देखील राहत

नसे. तथापि आम्ही सदोदित आनंदात नि उल्हासात होतो. आमच्या मुद्रेवर सदासर्वदा भावी आशेचे स्मित झळकत असे.

१८३१ पासून १८३३ पर्यतेची ती दोन वर्षे ही आमच्या आयुष्यातील इतकी निर्मल, आनंदाची नि हौशीने कर्तव्यतत्परतेत खर्चिलेली होती की, भावी पिढ्यांनी ती हकीगत अवश्य वाचावी अशी माझी इच्छा आहे. आमच्यावर आमच्या शत्रूंनी वाटेल तसे हल्ले केले. आमच्यावर काही वेळा जिवावरची संकटे आली. ती हकीकत पुढे देईनच. परंतु ते युद्ध हे आमच्या शत्रूंनी उदात्त रीतीने केले नाही. त्यांच्या या त्रासाने, त्यांनी केलेल्या ह्या विश्वासघाताने, आमच्यात पाडलेल्या फाटाफुटीने, आमची काही मंडळी जरी निराश आणि हताश झाली असली तथापि आमचा पक्ष काही हताश झाला नाही. आमचे आत्मे अजून आशेने फुललेले आहेत. आम्ही व्यक्तीबद्दल आता बेपर्वा झालो आहोत. आता मी फक्त कर्तव्यासाठीच-विरक्त फलाशाविहीन, निर्ममत्वपूर्ण अशा कर्तव्यासाठीच-खपत आहे नि आजन्म खपेन. 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या कर्तव्यमीमांसेप्रमाणे मी वागणारच, परंतु आमचे मागून येणाऱ्या स्वदेशबंधूंना तरी अशा अधम शत्रूंपासून परमेश्वर सुरक्षित ठेवो!

आमचे पत्र नि लेख इटली देशात गुप्तपणाने प्रसृत कसे करावयाचे हा पहिला प्रश्न येऊन पडला.तेव्हा फ्रांसपासून इटलीकडे जाणाऱ्या बोटींवरील इटालियनांशी संधान बांधण्याचा प्रयत्न केला. त्यामध्ये मॉन्टेनेरी नावाचा एक तरुण इटालियन होता. त्याने नि इतर काही जणांनी ते लेख इटलीमध्ये वेळचे वेळी नेण्याचे काम अतीशय तत्परतेने नि शिताफीने केले. हा तरुण मॉन्टेनेरी पुढे कॉलेस्याने मेला. पहिल्या पहिल्याने सरकारची वक्रदृष्टी आमच्या लेखांकडे गेली नाही. तेव्हा, तोपर्यंत लेखांचे पुडक्यांवर कोणातरी एका व्यापाऱ्याच्या वखारीचा पत्ता लिहित होतो. या व्यापाऱ्याच्या नावाचा सरकारला सहसा संशय येत नसे. त्यातूनही जिनाआस धाडावयाच्या पुडक्यांवर लेग्हार्न शहरातील वखारीचे नाव असे नि लेग्हार्नच्या पुडक्यावर दुसऱ्या एका शहराचे नाव असे, अशा रीतीने ती पुडकी पाठविली जात. अशा रीतीने ज्या पहिल्या शहराला बोट लागेल तेथील ऑफिसर त्या ठिकाणच्या पत्रांबद्दल चौकशी करीत असल्याने सर्व पुडकी बिन तपासता सुटत. ती पुडकी आमच्या मनुष्याच्या ताब्यात बोटीवर पडत. पुढे बोट बंदराला लागली की, आमच्या आगाऊ सूचनेप्रमाणे त्या शहरातील संस्थेचा अधिकारी बोटीवर भेटीला म्हणून येई नि जाताना ते पुडके लपवून घेऊन जाई. इकडे पोलिस त्या शहराच्या पत्त्यावरील सर्व वस्तु तपाशीत स्वस्थ पडत. परंतु काही कालाने अधिकाऱ्यांचे लक्ष इकडे लागले. त्या लेखांनी इतका परिणाम घडत असे की, सरकारने ते लेख पकडून देईल त्याला बक्षिसे लाविली नि इटलीमध्ये त्याचा प्रसार होण्यास यत्किंचीतही मदत कोणी केली तरी त्याला भयंकर शिक्षा देण्याचे हुकूम सुटले. यानंतर एका नेटिव्ह संस्थानिकांनी आमच्याविरुद्ध जाहिरनामा काढला. जो कोणी आमचे वाचक धरून देईल त्याला त्या वाचकापासून आलेल्या दंडापैकी निम्मी रक्कम दिली जाईल नि त्याचे नाव प्रसिद्ध केले असता आमचे तरुण लोक त्या विश्वासघातक्याचा निःपात करतील म्हणून त्याचे

नाव प्रसिद्ध केले जाणार नाही, असे फर्माविले. येथून राजसत्तेशी आमची प्रत्यक्ष लढाई जुंपली. या झगड्यामध्ये आम्हाला शेकडो यातना भोगाव्या लागल्या नि त्रास पडला, तथापि मी अभिमानाने सांगतो की, अखेर आमचाच पक्ष विजयी झाला.

याप्रमाणे सरकारची करडी नजर आमच्या लेखावर फिरल्यानंतर मग एक नवीनच बेत योजण्यात आला. राळीच्या किंवा कोळशाच्या पोत्यांची आवक जावक इटलीमध्ये सुरू होती. आम्ही त्या व्यापारासाठी लहानशी एक वखार काढली नि तेथे त्या कोळशांच्या पोत्यात आपण स्वतःच आपल्या हातानी आमची लेखाची पुडकी नीट व्यवस्थेने भरीत होतो. नि ह्या कोळशाची दहा दहा बारा बारा पोती आगबोटीच्या एजंटाचे मार्फत धाडीत होतो. त्या एजंटांना त्या पोत्यात कोळसेच काय ते आहेत असे कळविण्यात येई, ती पोती सुरक्षित पोचावी म्हणून भरपूर कमिशन देण्यात येई. त्या पोत्याचे पत्तेही ज्यांना आतील मर्म माहीत नाही, अशा व्यापाऱ्यांचे नावाचे असत. त्या अडत्याचे मार्फत ती पोती इटलीमधल्या व्यापाऱ्यास मिळाली म्हणजे ती पाळत राखून आमच्या आगाऊ सूचनेप्रमाणे तेथील सभासद गिऱ्हाईकांचे मिषाने त्यांजकडे येत नि ठरलेल्या खुणेवरून तेवढीच पोती निवडून काढून विकत घेऊन जात. नंतर आमचे लेख गुप्त रीतीने चोहोकडे वाटले जात.

आम्ही योजिलेल्या हजारो युक्त्यांपैकी ही एक उदाहरणार्थ मी दिली आहे. या आमच्या गुप्त प्रसूतीच्या कामात आम्हाला फ्रेंच लोकसत्तावाद्यांचेही साह्य होई. ह्यापैकी बरेच जण आमच्या फार उपयोगी पडले आहेत. मला जिआसोपेलो नावाच्या तरुणाचे नाव अजून आठवत आहे. इटलीमध्ये २०० बंदुका धाडण्यासाठी आम्ही त्याच्या जहाजावर नेल्या. त्याने त्या बंदुका गुप्त रीतीने पोचविण्याचे अंगीकृत कार्य तडीस नेण्यास्तव फार प्रयत्न केले. परंतु अखेर ते कृत्य उघडकीस येऊन त्याचे जहाज नि सर्व मालमत्ता हिसकाऊन घेतली गेली! तथापि तो माझ्याशी फार स्नेहाने वागला. मला वाटते की, तो अजून मार्सेलिसलाच रहात असेल. माझी मनापासून अशी इच्छा आहे की, त्याच्या नजरेस हा लेख पडावा. मला त्याची अजून आठवण आहे असे पाहून त्याला अतिशय आनंद होईल, अशी माझी पक्की खात्री आहे. परंतु त्याच्याचबद्दल काय, पण असे स्पष्ट सांगतो की, लोकपक्षातील एकही मनुष्य माझ्याशी कृतघ्नतेने वागला नाही किंवा मला विसरला नाही.

आमच्या लेखांना वाटले तितके जुलमी नियम नि कडक शिक्षा केल्या असताहि आळा घालता येत नाही, असे पाहून इटलीतील सरकार हताश झाले नि शेवटी त्याने फ्रेंच सरकाराकडे तक्रार केली नि मार्सेलिसमधील आमचा लेखनव्यवसाय बंद पडावा म्हणून विनंती केली! नि फ्रेंच सरकारने त्याला नंदीबैलासारखी मान डोलविली. परंतु या त्यांच्या अनुमोदनाने आम्ही न भिता तसेच काम चालू ठेवले. त्यांनी आम्हावर काय काय जुलूम केले ते पुढे देईन.

मध्यंतरी इटलीमध्ये 'तरुण इटली' च्या गुप्त संस्थेचा जयजयकार होत चालला. जिनाआपासून जो आरंभ झाला तो शहरोशहरी संस्थेच्या शाखा पसरत चालल्या. स्थानिक

कमेट्यांची संख्या वाढत चालली. पुढे सुरक्षित नि गुप्तरीतीचा प्रवेश नीओपोलिटन सरहद्दीकडे चालू झाला. पत्रव्यवहार धोक्याचा असल्याने सदोदित प्रांतोप्रांती माणसे धाडण्यात येत. नि त्यांच्या द्वारे निरोप किंवा कामगिरी कळविण्यात येई नि दीक्षित केलेल्या सभासदाचे अवसान कायम ठेवण्यात येई. तरुण लोक आमच्या लेखासाठी उतावीळ झालेले असत. शेवटी आमच्या लेखांबद्दलची मागणी इतकी वाढली की, आम्ही कितीही प्रती धाडल्या तरी त्या अपुऱ्याच पडत. तेव्हा मग इटलीच्या सर्व बाजूंना गुप्त छापखाने ठेविले नि त्यातून आमच्या पत्राच्या प्रती वाटेल तितक्या काढल्या जात. शिवाय स्थानिक महत्वाच्या लेखांची, आमच्याच तत्वाचा आणखी प्रसार करण्यासाठी प्रसिद्धि होत असे. अशा रीतीने 'तरुण इटली' ही संस्था इटली देशात एका वर्षाचे आत एक कार्यकर्ती शक्ति बनली.

हा तत्वाचा जय होता. सामान्य दर्जात जन्मलेले, अप्रसिद्ध असलेले, ज्यांच्याजवळ द्रव्य नाही नि त्या वेळपर्यंत लोकसंघाचे पुढारी नि वजनदार गणलेल्यांच्या मताशी सर्वथैव विरुद्ध असलेले असे एक मूठभर तरुण उठतात काय, एक संस्था काढतात काय, नि जिचा निरनिराळ्या सात सरकारांना नि सात सिंहासनाना वचक बसून ते तिच्या नाशार्थ सज्ज झाले अशा त्या प्रचंड शक्तीचे पुढारी होतात काय ही एकच गोष्ट सिद्ध करील की, त्यांनी जे निशाण उभारले होते ते सत्याचे निशाण होते.

कोणचीही राजकीय पद्धति नीट निरीक्षण करून पाहिली तर असे आढळून येईल की, ती एका तत्वज्ञान पद्धतीतून उद्भवलेली आहे. राजकीय गोष्टी घडण्याचे आधी राजकीय विचार बदलावे लागतात. विचार हे नेहमी आचारांच्या पूर्वी उद्भवतात. प्रत्येक नवीन क्रांति ही एक नवीन कार्यक्रम आहे. प्रत्येक क्रांति ही कोणत्या तरी तत्वाचा परिणाम असते. म्हणून क्रांतीचे आधी राष्ट्राला ते तत्व बरोबर समजून दिले पाहिजे. ते तत्व राष्ट्रीय मनाने ग्रहण केले की क्रांति हा हा म्हणतां यशस्वी होते.

फ्रांसचे सरकारने इटलीच्या जुलुमी राजाला संतुष्ट करण्यासाठी १८३२ मध्ये एक हुकूम सोडला. नि मला हद्दपारीची शिक्षा दिली. तो ऑगस्ट महिना होता. हद्दपारीची शिक्षा झाली होती तथापि मार्सेलिस सोडणे हे मला अगदी अशक्य होते. इटलीमध्ये दळणवळण राखण्याची सर्व सोय आम्ही मार्सेलिसला उत्तम रीतीने केलेली होती. नि माझ्या लेखनप्रसृतीसाठी मला मार्सेलिसलाच राहणे भाग होते. म्हणून त्या हुकुमाला भीक घालावयाची नाही असे मी ठरविले. सरकारला मी मार्सेलिस सोडले आहे असे भासविण्यासाठी शहरातच लपून राहिलो. फ्रांसमध्ये त्या वेळेला पुष्कळ देशभक्त हद्दपार होऊन आलेले होते. म्हणून अशी तजवीज केलेली होती की, फ्रेंचं या सरकारी नोकरीत त्या हद्दपार लोकांनी थोड्या पगारावर शिरावे नि त्या पगारासाठी काही विशिष्ट कायदे पाळावे. हे कायदे त्यांची इतर चलनवलने बंद पाडण्यासाठी योजिलेले होते. मी ते कायदे पत्करून नोकरी करण्याचे नाकारले नि माझ्या शिक्षेच्या विरुद्ध ट्रायब्यून नावाच्या लोकसत्ताक पत्रात खालील पत्र प्रसिद्ध केले.

“आपणास हे पत्र धाडण्याचा मुख्य उद्देश मला झालेल्या शिक्षेपासून माझे संरक्षणाकरिता पुरावा पुढे आणणे हा नाही. कारण जुलुमी राजांच्या मनात शिक्षा देण्याचे आल्यावर न्यायाच्या आधाराने त्यांच्याशी भांडत बसून ती शिक्षा रद्द करण्याचा प्रयत्न करणे हे व्यर्थ आहे. परंतु हे पत्र प्रसिद्ध करण्याचा मुख्य हेतु हा आहे की, परक्यांच्या नीच कृती उघडकीस याव्या नि लोकांना त्याचा वीट येऊन त्या परक्यांचा नाश अधिक लवकर केला जावा.”

“म्हणून मी माझी तक्रार लोकांच्या पुढे मांडतो.”

“वर्तमानपत्रानी मला झालेली हद्दपारीची शिक्षा प्रसिद्ध केली आहे. त्यात माझा अपराध असा सांगण्यात आला आहे की, माझ्या देशाच्या मुक्ततेसाठी मी गुप्त कट करित आहे नि इटालियन लोकांनी स्वदेश-रक्षणासाठी उठावे अशा आशयाचे लेख लिहून प्रसिद्ध करित आहे.”

“मी असे सांगण्यात तिळमात्रही भीत नाही की, हा अपराध मी केला आहे. स्वदेशाची मुक्तता करू अच्छणे हा अपराध असेल तर तो मी केला आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीची महत्सत्ये स्वदेशबांधवास सांगणे हा जर गुप्त कट असेल तर असला गुप्त कट मी अवश्यमेव करित आहे. जर माझ्या इटालियनास ‘अहो तुम्ही निजू नका. गुलामगिरीच्या अवदशेच्या फेऱ्यात सापडू नका. गुलामगिरीत जिवंत राहण्यापेक्षा तिचे तुकडे उडविताना मरणे हे जास्त श्रेयस्कर आहे. सावध व्हा, दबा धरून बसा नि स्वदेशाला नि स्वराज्याला संपादन करण्याची पहिली संधी येताच एका झडपेसरशी ती गाठा’ असे सांगणे- माझ्या परमप्रिय बंधूना असे सांगणे- हयाला जर राजद्रोही कट कोणी म्हणत असेल तर मी स्पष्ट असे सांगतो की, हा राजद्रोही कट मी करित आलो आहे, करित आहे नि आजन्म करित राहीन.”

“आपल्या मानवी बंधूंच्या मुक्ततेसाठी नि सन्मानासाठी गुप्त कट करणे हे प्रत्येक मनुष्याचे कर्तव्य आहे. जे सरकार स्वतःला उदार मतवादी हे ढोंगी नाव लावून घेते, त्या फ्रेंच सरकाराला अशा मनुष्याला गुन्हेगार म्हणून समजण्याचा बिलकुल अधिकार नाही.”

“माझ्यावर दुसरा आरोप असा आहे की, मी फ्रांस देशाचे सरकार विरुद्ध बंड करण्याचा नि बंडवाल्यास उत्तेजन देण्याचा प्रयत्न करित आहे. नि या अर्थी माझी गेलेली पत्रे पोलिसने पकडली आहेत.”

“ही पत्रे कोठे आहेत? ती पोलिसने पॅरिसच्या भुयारातून गाडून टाकली आहेत? ती पुढे आणण्याचे धाडस सरकार का करित नाही? मी ही पत्रे दाखविण्याची विनंती केली नव्हती काय? मग ती दाखविली का नाहीत? त्यातील उतारे म्हणून जे प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत ते पोलिसने बनावट केलेले आहेत. ते मी केव्हाही लिहिले नाहीत. ते खोटे आहेत. मी या खोटे बोलणाऱ्यांचा धिक्कार करतो..... आणखी काय पुरावे आहेत? एक तरी? नाही. नाही, हा मात्र खरा गुप्त कट आहे.”

“चालू द्या! मदांध राजांनो चालू द्या! तुम्ही आमच्यापासून आमची स्वतंत्रता, स्वदेश, आमचे प्रत्यक्ष अस्तित्व, हिसकावून घेतलेलीच आहेत. आता आमची वाकस्वतंत्रताही हिसकावून

न्या. मार्सेलिस माझ्या इटलीच्या लगत्याला आहे नि तेथे इटलीमधून हद्दपार झाल्यानंतर आम्ही येऊन राहिलो. कारण तेथे इटलीला स्पर्श करून धन्य झालेला वारा तरी आम्हास स्पर्श करीत असे. आता आमच्या श्वासोच्छ्वासाकरिता इटलीमधून पूत होऊन येणारा तो प्रिय वाराही आमच्यापासून हिसकावून घ्या.” मार्सेलिसच्या किनाऱ्यावर उभे राहून जेथे समुद्र नि आकाश मिळून जाऊन आमच्या मातृभूमीला लपवू पहात होते तिकडे आम्ही बोट करावे नि दृष्टीला शक्य तितकी पुढे ढकलून स्वतःशी म्हणावे “तिथे प्रिय इटली आहे!” आता समुद्राकडे बोट दाखवून “तिथे प्रिय इटली आहे!” असे म्हणण्याचा हक्कही आमच्यापासून हिसकावून घ्या. चालू द्या. एका नीच कृत्यापासून दुसऱ्या नीच कृत्याकडे चालत रहा. अपमानाच्या नि मांगपणाच्या रस्त्याने असेच चालत जा, म्हणजे तुमचे थडगे तुम्हाला सापडेल. यातच लोकपक्षाचे हित आहे. हेच आमच्या मुक्ततेचे खरे साधन आहे की, आजपर्यंत अननुभूत अशा जुलुमाच्या नि दृष्टपणाच्या काळ्याकुट रंगाने आपले तोंड फासून तुम्ही जगापुढे प्रवेश करावा’

“पण जेव्हा घडा पूर्ण भरेल, तेव्हा लोकपक्षाची ती रणघंटा घणघणू लागेल. तेव्हा? जेव्हा स्वातंत्र्याची प्रभात झाल्याची आरोळी उठेल, तेव्हा? तेव्हा, हे मदांध राजांनो, तुमच्या दुर्देशला पारावार नाही!”

“आणि आमच्याविषयी विचाराल तर:-- आम्ही कर्तृत्ववादी दुर्दैवाच्या करड्या नजरेने पवित्र झालेले, राज्यक्रांतीच्या नगारखान्यावरले दुंदुभी- आम्ही ज्या दिवशी जुलुमाने गांजलेल्यांच्या कैवारासाठी धावत येऊन त्यांच्या स्वातंत्र्यार्थ बेल्भंडार उचलला त्याच दिवशी या आयुष्यातील सुखाला नि आनंदाला कायमचा रामराम ठोकलेला आहे! आमच्या सवंगड्यांनो, राग लोभ, सुखदुःख, यांना आपण लाथ मारलेली आहे. आता एकत्र व्हा. अभेद्य कोट करा. न्यायाच्या जयजयकाराचा दिवस लांब नाही.”

-- जोसेफ मॅझिनी

माझ्या अजमासाप्रमाणेच या पत्राने सरकार जास्त चिडून गेले; नि इटलीच्या सरकारची टुमणीही सारखी सुरूच असल्याने आमचे ‘तरुण इटली’ हे पत्र बंद करण्याचा प्रयत्न फार कसून सुरू झाला. त्या शहराच्या अधिकाऱ्याने आमच्या कंपॉझिटर लोकांना नि बातमीदारांना हुसकून देण्याचा धाक दाखविला. प्रसिद्ध करणाऱ्याला कोंडून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. मला हुडकून काढण्यासाठी जंग जंग पछाडले. परंतु या सर्व जुलुमाला आम्ही धीराने तोंड दिले. जे कंपॉझिटर हाकून दिले होते, त्यांचे जागी आम्ही फ्रेंच लोक ठेवले. त्याचप्रमाणे एका तरुण फ्रेंच मनुष्याने प्रकाशकत्वाची सर्व जबाबदारी आपल्यावर घेऊन आपले नावाने पत्र चालू ठेवले. आमचा खरा लेखकवृंद हा मार्सेलिसच्या आजूबाजूच्या खेड्यात फुटून राहिला. तेथून लेख मार्सेलिसला आणणे नि प्रती छापल्या जाता जाताच तत्काल प्रसार करण्यासाठी धाडणे ही कामे अत्यंत शिताफीने नि गुप्त रीतीने चालविली.

एवहापासून माझे ते गुप्त आयुष्य सुरु झाले! तीस वर्षांपैकी मी वीस वर्षे आपण होऊन बंदिवास भोगित होतो. एका खोलीच्या चार भिंतीमध्ये मी स्वतःला गाडून घेतले होते. मी रात्रंदिवस त्या खोलीत असे. मला शोधण्याचे त्यांचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ झाले. अधिकाऱ्याचे हाताखालील लोकांनी, थोड्याशा पैशाने मूठ दाबली जाताच, आमचे गुप्तसेवकत्व पत्करिले. अधिकाऱ्यांचा हुकुम सुटला की, तो त्वरित मजकडे आधीच पाठवून सावधगिरीची सूचना केली जात असे. अशा रीतीने तपासणीपुरता मी नाहीसा होई. एक दिवशी ती युक्ती फसली नि मी सापडण्याच्या बेतात आलो. धरण्यासाठी पोलिस निघाले; परंतु त्यावरील नायकाचे मन वळले गेले. त्याने आपल्या स्वतःच्या हाताखालचे शिपाई मजबरोबर देऊन मला सुरक्षित रीतीने दुसऱ्या एका गावी पोचवून दिले. इकडे माझ्या खोलीत झाडा आला. तेथे अधिकाऱ्यास त्या नायकाची शंका येऊ नये म्हणून एक माझ्या तोंडवळ्याचा मित्र बसविला होता. तोच पकडला गेला नि मोठ्या डौलाने अधिकाऱ्याकडे नेला गेला. इकडे मी त्याच वेळेला पोलिसच्या वेषाने त्या मला धरावयास आलेल्या शिपायांच्या रांगेतून राजरोस रीतीने हलके हलके निघून गेलो अशा शेकडो प्रसंगाची हकीकत देण्याचे हे स्थळ नव्हे. चैनी वाचकांच्या मनोरंजनाकरिता मी लिहित नसून माझ्या देशाला पुढे उपयोगी पडावी अशीच हकीगत देऊ इच्छित आहे नि म्हणून मासल्या कारता वरील गोष्ट दिली आहे.

मी अधिकाऱ्यांच्या तसल्या बारीक चवकशीला न जुमानता संबंध एक वर्षभर मार्सेलिसलाच होतो, इतके सांगितले म्हणजे त्या युक्त्यांची कल्पना येईल. नेहमीप्रमाणे लेख लिहित होतो, प्रुफे तपाशीत होतो, पत्रव्यवहार करित होतो नि वेळोवेळी फ्रांसच्या लोकसत्ताप्रिय पक्षाच्या पुढाऱ्यांची किंवा इटलीतील राष्ट्रपक्षातील मुख्यांची भेट मध्यरात्री घेत होतो.

या वेळेपासून माझ्या शत्रूंनी आपल्या निंद्य कपट प्रयोगास सुरवात केली. माझ्या लेखातील एखादे मधलेच वाक्य त्याचा मागचा पुढचा संबंध सोडून प्रसिद्ध करावे. भाषांतर करतेवेळी ते असे केलेले असावे की, माझ्या विचारांचा विपर्यास व्हावा. जेथे जेथे मी जाई तेथे तेथे हे भाडोत्री लेखक माझ्या मागे असतच. घुबडाला जसा प्रकाश नको असतो तशीच ह्या लोकांना राज्यक्रांतीची लढाई नको असते नि मग स्वतःचा भ्याडपणा छपविण्यासाठी ह्यांनी क्रांतिपक्षाची निंदा करित सुटावे. यांनी मला मारेकरी ठरविले आहे, भ्याड म्हटले आहे, महत्वाकांक्षी म्हटले आहे, परोत्कर्ष सहिष्णु म्हणून इतर पुढाऱ्यांच्या मनात माझा द्वेष भरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्या मी फ्रेंच लोकांच्या व्यर्थ पाडलेल्या रक्ताचा तिरस्कार केलेला आहे, त्या मला मारेकरी ठरविले गेले. माझ्या पक्षाचा मजवर कोप झाला असताही, इतरास दुसऱ्या एखाद्या प्रयत्नाने इटली वर आणणे शक्य झाल्यास पहावे म्हणून ज्यांनी माझी अमर्याद निंदा केली होती, त्यांच्या देखील मदतीला माझे सर्व म्हणणे बाजूस ठेवून ते काही तरी करण्यास तयार होताच मी हपापलेलो आहे, त्या मला हे महत्वाकांक्षी म्हणत आहेत. माझ्या कट्ट्या निंदकांनीही जेव्हा जेव्हा स्वातंत्र्यार्थ उठण्याचा आव आणला तेव्हा तेव्हा मी व्यक्तित्व विसरून जाऊन त्याच्या हातात हात घातला

आहे. मी सर्व संकटाचा मालक झालेलो आहे. तो मी भ्याड नि ते शूर! या वेळेस मजवर जो आरोप केला होता तो खुनास मदत केल्याचा होता. फ्रेंच सरकारला माझ्या गुप्त स्थानाचा पत्ता लागेना. माझे पत्रही बंद होईना. आता माझी लोकामध्ये होत असणारी चहा बंद कशी करावी? तेव्हा त्यांनी मजवर भलतेसलते नि भयंकर आरोप लादून माझी लोकांनीच नाचक्की करावी असा प्रयत्न चालविला. मी फ्रेंच मनुष्याचा खून केला किंवा करण्यास मदत केली हे प्रसिद्ध होताच, मी ट्रायब्यून पत्रात पुन्हा तक्रार प्रसिद्ध केली नि माझ्यावरच्या आक्षेपाच्या समर्थनार्थ एक तरी पुरावा पुढे आणावा म्हणून आव्हान केले.

“.....माझ्या पक्षाच्या पुढाऱ्यापैकी मी एक आहे. मी ‘यंग इटली’चा सभासद आहे. मी स्पष्ट सांगतो की, जे आमच्या मताहून भिन्न आहेत ते सगळे मारले जावे या अत्यंत घातक वाक्याचा उच्चार माझ्या आक्षेपांच्या अमंगल तोंडाशिवाय कोणीही केलेला नाही. आमची मते ज्यांना मान्य आहेत त्यांनाच आम्ही सभासद करितो. आमच्या सभासदांनी दुसऱ्या कोणताही मारण्याची शपथ घेतलेली नाही. फक्त ऑस्ट्रियनांना मारण्याची आम्ही शपथ घेतली आहे नि संधि येताच ती पुरी करणार आहो.”

मध्यंतरी ते खून करावे म्हणून मी धाडलेली आज्ञापत्रिका सरकारतर्फे प्रसिद्ध करण्यात आली! इतके बनावट नीच कृत्य जगावर दुसरे कोठेही झालेले नाही मी ‘नॅशनल’ नावाच्या पत्रात त्या बनावट लेखाचे कापट्य उघडकीस आणले नि मूळ लेख सरकार का प्रसिद्ध रीतीने हजर करित नाही म्हणून विचारिले. या वेळेस बहुतेकांनी माझी बाजू उचलली होती. परंतु मी मार्सेलिसमध्ये गुप्त रीतीने रहात असल्याने मला प्रसिद्धरीत्या कोर्टात येता येईना, किंवा दुसऱ्याला कायदेशीर प्रतिनिधित्व देऊन बेअब्रूचा दावा आणता येईना. अखेर त्या खटल्याचा शेवटचा निकाल होऊन त्यात ‘कट वगैरे काही नव्हता नि गुन्हेगारांनी ते कृत्य स्वतःच्याच उर्मीने केले.’ असे स्पष्ट ठरविले गेले.

पुढे इंग्लंडमधल्या सर जेम्स ग्रॅहॅम नावाच्या एका प्रधानाने हाच आरोप मजवर केला. परंतु खरी गोष्ट प्रसिद्ध होताच त्याला भर पार्लमेंटमध्ये हाऊस ऑफ कॉमन्सपुढे माझी माफी मागणे भाग पडली.

आमच्या ‘यंग इटली’च्या गुप्त मंडळीविरुद्ध जे जे लेख लिहिले गेले आहेत ते ते किती खोडसाळ आहेत हे आमच्या नियमाचे परीक्षण करताच प्रत्येकाचे ध्यानात येईल. आमच्या संस्थेच्या शाखा नेपल्स, कार्सिका वगैरे पर्यंत पसरल्या होत्या. म्हणून स्थानिक कमेट्यांचे काही नियम स्थानिक परिस्थितीने भिन्न असत. नियम भिन्न असत, पण तत्वे भिन्न नव्हती. आम्हाला शक्य तितक्या रीतीने आमची तत्वे आम्ही शाखाशाखातून पाळविली. ती तत्वे १८३३ साली पुन्हा एकीकृत करून व्यवस्थित स्वरूपात लिहिली होती. ती मुद्दाम पुढे देत आहे. या तत्वांना धरून आम्ही आजपर्यंत वागत आहो. ‘तरुण इटली’चा अंतिम उद्देश साधण्यासाठी दोन अंगे योजिलेली आहेत. प्रथम कर्तव्य म्हणजे इटलीच्या तरुण रक्ताची एकी नि शुद्धता हे होय.

राष्ट्राचे सर्व शक्तिमत्व म्हणजे तरुण लोक होत. त्यांना आपल्या निशाणाखाली आणून नि स्वदेशाच्या नि स्वातंत्र्याच्या नावाने बांधून घेऊन मग क्रांतिपक्षाच्या खऱ्या खऱ्या पुढाऱ्यांच्या भोवती त्यांना जमवावे. कारण, जेव्हा क्रांतिपक्षाचा पहिला बार उडेल तेव्हा त्याचे चालकत्व जुन्या, जरठ नि लब्धप्रतिष्ठित अशा भलत्याच लोकांकडे जाऊ नये अशी व्यवस्था झाली पाहिजे. हे प्रथम कर्तव्य झाले. हे घडून यावे एतदर्थ दुसरे कर्तव्य असे आहे की, 'तरुण इटली'च्या पुढाऱ्यांचे आणि प्रतिनिधींचे मार्फत इटली देशात जेवढ्या म्हणून गुप्त संस्था 'राष्ट्रैक्य, दास्य-मुक्तता नि स्वातंत्र्य' ह्या तत्वासाठी अस्तित्वात असलेल्या असतील तेवढ्यांची एकवाक्यता करावयाची.

“त्यापैकी पहिले कर्तव्य करण्याचा अधिकार 'यंग इटली'च्या कोणत्याही सभासदास आहे. त्याचा दर्जा नि वर्ग या मानाने प्रत्येकाने तरुण लोकांस आपल्या राष्ट्रधर्माचे दीक्षित करण्याचा प्रयत्न करावा. दुसरे कर्तव्य 'तरुण इटली'चे केंद्रमंडळ नि प्रांतिक मंडळे याजकडे सोपविलेले असेल.

संस्थेची नैतिक आणि राजकीय तत्वे

(यात बहुतेक मागे दिलेलीच तत्वे आलेली आहेत. म्हणून त्याविरहित नि जास्त व्यवस्थित रीतीने मांडली गेलेली तेवढीच खाली दिली आहेत.)

१) सर्व जगत् हे एकाच नियमाने अनुशासित झालेले आहे. तो नियम म्हणजे प्रगति किंवा उत्क्रांति हा होय.

२) मनुष्य हा अत्यंत महत्कार्यास्तव जन्माला आलेला आहे. त्याच्या आयुष्याचे अंतिम लक्ष्य म्हणजे त्याच्या सर्व शक्तीची पूर्ण, स्वतंत्र नि व्यवस्थित रीतीने झालेली वाढ हे होय.

३) मानवी शक्तीविकासनाचे हे अंतिम साधण्यास मुख्य साधन म्हणजे मनुष्याचे संभूय समुत्थान होय.

४) या मानवी शक्तीचा पूर्ण विकास होण्यास मनुष्यांनी वरील तत्वाचे आधारावर एकनिष्ठेने, एकाच उद्देशाने नि सहकार्यतेने चालले पाहिजे.

(५) म्हणून 'तरुण इटली'चा असा विश्वास आहे की, हे सर्व विश्व हे एक कुटुंब आहे. यासाठी प्रत्येक स्वतंत्र मनुष्याने सर्व मानवी जातीची सहकारिता घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मनुष्यमात्राची बंधुता नि सहकरण ही साधण्याचा प्रयत्न 'तरुण इटली' करित राहिल.

“तथापि आपल्या सर्वसाधारण उद्दिष्टांकडे-मानवीशक्तिविकासनाकडे सर्व मनुष्यांना सहकरणाने जाता यावे एतदर्थ त्यांना समसमानता संपादण्यासाठी कोणता तरी एक सर्वसाधारण पाया पाहिजे आहे. विश्वकुटुंबाची घटना करता यावी एतदर्थ त्यातील एकेक अवयव होऊ इच्छिणाऱांना स्वतःचे नि सर्व सामान्य असे नाव, शक्ति नि अस्तित्व अवश्य पाहिजे आहे.”

“म्हणून प्रत्येक लोकांनी विश्वकुटुंबाचे अवयव होण्याचे आधी आपले स्वतःचे असे एक राष्ट्र निर्माण केलेच पाहिजे.”

“राष्ट्रैक्याशिवाय राष्ट्र संभवत नाही”

“नित्य नि अखंड असे राष्ट्रैक्य हे दास्यमुक्ततेशिवाय शक्य नाही. लोकपक्षाची सत्ता हाणून पाडण्याचा प्रयत्न करण्यास जुलुमी राजे टपत असल्याने ते राष्ट्रांची विभागणी केल्याशिवाय रहाणार नाहीत.”

“दास्यमुक्तता ही स्वतंत्रतेच्या पूर्णत्वाशिवाय मिळणार नाही.”

“कारण राष्ट्रातील लोकांनी आपले राष्ट्र दास्यमुक्त ठेवण्यास झटावे एतदर्थ ते लोक स्वतंत्र असले पाहिजेत. त्यांना स्वतंत्र रीतीने विचार करिता आला पाहिजे. त्यांना वाक्स्वातंत्र्य पाहिजे. त्यांचे प्रत्येक चलनवलन स्वतंत्रतेने घडेल अशी व्यवस्था पाहिजे. म्हणजे मग राष्ट्राचे पारतंत्र्यापासून रक्षण करण्याची अक्कल नि हिंमतही त्या लोकात येते. नि राष्ट्राचे स्वातंत्र्यासाठी आत्मत्याग करण्याची जबाबदारी ते ओळखू लागतात. सारांश, राष्ट्रस्वातंत्र्य अबाधित टिकण्यासाठी व्यक्तिस्वातंत्र्य पाहिजे आहे.”

“एतदर्थ ‘तरुण इटली’चा उद्देश इटली देशाचे राष्ट्रैक्य, राष्ट्रस्वातंत्र्य नि व्यक्तिस्वातंत्र्य मिळविणे हा आहे.”

“जेथे जेथे सत्ता ही आनुवंशिक आहे, एकाच मनुष्याचे हातात आहे तेथे तेथे व्यक्तिस्वातंत्र्य टिकणे शक्य नाही. कारण सत्तेचा निसर्गच असा आहे की, तिची वृद्धि नि अमर्यादिता वाढतच जावयाची. आनुवंशिक पद्धति असली की, राजाचे नि प्रजेचे हितांत विरोध उत्पन्न होतो. क्रांति अपरिहार्य होते. म्हणून प्रत्येक राष्ट्राने शक्य तितक्या त्वरेने ह्या आनुवंशिक राज्यपद्धतीला झुगारून दिले पाहिजे. म्हणजे क्रांतीची संकटे वारंवार येणार नाहीत.”

“क्रांति म्हटली म्हणजे ती जानपदाकडून नि जानपदासाठीच व्हावयास पाहिजे. लोकांनी क्रांती करावी यासाठी, त्या क्रांतीने त्यास अलभ्य लाभ होणार आहे हे सिद्ध केले पाहिजे. म्हणून ज्या पद्धतीने लोकांचा अतिशय फायदा होईल, असंख्य गरीबांस अन्न मिळू लागेल, प्रत्येक नागरिकाच्या शक्तीचा पूर्ण विकास होण्यास क्षेत्र मिळेल, समता राहिल, आपल्यास पाहिजे त्यासच अधिकार देण्याची लोकांचे अंगात शक्ति नि साधन राहिल अशा सत्तापद्धति क्रांतीचे नंतर सुरू करण्याचे अभिवचन लोकांस दिले पाहिजे.”

“अशी सत्तापद्धति म्हटली लोकसत्ताकपद्धति ही होय.”

“एतदर्थ ‘तरुण इटली’ ही राष्ट्रैक्यवादी नि लोकसत्ताकवादी आहे.”

“धर्मविषयक स्वातंत्र्य ठेविले जाईल. परंतु संस्थेचा सर्वसामान्य हेतु हा आहे की, विशिष्टाधिकार-पद्धतीचा नाश करावयाचा म्हणून योग्यतेशिवाय कोणचाही अधिकार कोणालाही मिळणार नाही.”

“आता या राष्ट्रैक्य, दास्यमुक्तता, स्वातंत्र्य, नि लोकसत्ता ह्या महत्त्वपैकी अगदी पहिली गोष्ट जी केली पाहिजे ती दास्यमुक्तता ही होय. राष्ट्रोन्नतीची ही पहिली पायरी होय. म्हणून ‘तरुण इटली’ आपले सर्व बळ प्रथमतः त्या तत्वाचे विजयाकडे खर्च करील. ऑस्ट्रियाला

हुसकून देऊन परक्यांच्या दास्यातून स्वदेशभूमि मुक्त होईतोपर्यंत 'तरुण इटली' शस्त्रे पैदा करील नि स्वातंत्र्ययुद्धार्थ राष्ट्र तयार करण्याचा शक्य तो तो प्रयत्न करील."

"राष्ट्र एकदा दास्यमुक्त झाले म्हणजे मग बाकीचे बेत सिद्धीस नेण्याचा प्रयत्न केला जाईल. क्रांति चालू असता राष्ट्रीय सत्ता एका तात्पुरत्या नि प्रत्येक प्रांतातून एकेकच प्रतिनिधि घेऊन केलेल्या सरकारचे हाती राहिल. क्रांति पुरी होताच त्या सरकारचा हक्क संपेल. मग राष्ट्रप्रतिनिधीची निवडणूक राष्ट्राचे मर्जीस येईल त्याप्रमाणे होईल. लढाई गनिमी काव्याची केली जाईल नि मग शिस्तवार युद्धपद्धति योजण्यात येईल नि कवायती फौज उभारण्यात येईल."

"प्रथम शस्त्रे नि विजय, नंतर कायदे नि सत्तापद्धति, हा 'यंग इटली'चा कार्यक्रम आहे. लढाई नि शिक्षण ही त्याची साधने होत. पहिल्यासाठी आम्ही गुप्त शारीरिक तयारी करतो, दुसऱ्यासाठी लेख, वर्तमानपत्रे वगैरेचा गुप्त नि प्रसिद्ध प्रसार करून मानसिक तयारी करतो."

'तरुण इटली'ची रचना (ही पूर्णत्वाने दिलेली आहे.)

(१) एक केंद्रमंडळ.

(२) इटलीच्या प्रत्येक प्रांतात एक प्रांतिक मंडळ.

(३) प्रत्येक शहरी एक व्यवस्थापक.

(४) दीक्षागुरू किंवा प्रचारक.

(५) दीक्षित.

१. केंद्रमंडळांची कामे :- इटलीच्या प्रत्येक प्रांतात असलेल्या प्रांतिक मंडळाची निवड करणे; त्यांच्याकडे सामान्य नियम नि सूचना धाडणे; आपल्या नि त्यांच्यामधल्या खुणा ठरविणे; संस्थेच्या लेखांची प्रसिद्धि नि प्रसार करणे; संस्थेच्या कार्यक्रमाची दिशा ठरविणे नि उठावणीचे नकाशे आखणे; सारांश, कोणत्याही प्रकारचा फाजील दाब न ठेवता सर्व शाखांतील चळवळीचे एकीकरण नि केंद्रीभवन करणे ही कामे केंद्रमंडळाची होत.

२. प्रांतिक मंडळाची कामे :- आपआपल्या प्रांतामध्ये संस्थेची महत्वाची कामे पार पाडणे; संस्थेचा प्रसार करणे; स्वतःच्या प्रांतासाठी खुणा ठरविणे; प्रांतातील सभासदांना केंद्रमंडळातून सुटलेले हुकूम कळविणे; प्रत्येक महिन्यात आपल्या प्रांतात संस्थेची प्रगति कशी काय झाली, निरनिराळी साधने किती जमविता आली, गावागावातून लोकमताची काय स्थिति आहे, पुढे आता कोणत्या तजविजी करणे अत्यंत आवश्यक आहे. या सर्वांचा मासिक रिपोर्ट केंद्रमंडळाकडे धाडणे; ही कामे प्रांतिक मंडळाची होत.

३. शहराच्या व्यवस्थापकाची कामे :- प्रत्येक शहरी एक एक व्यवस्थापक तेथील मुख्याधिकारी म्हणून नेमला जाईल. त्याची निवडणूक प्रांतिक मंडळ करील. तो प्रत्येक महिन्यात त्या शहरात काय काम झाले याचा मासिक रिपोर्ट प्रांतिक मंडळाकडे पाठवीत जाईल. त्या व्यवस्थापकाच्या प्रांतिक मंडळाशी असणाऱ्या पत्रव्यवहाराचे स्वरूप केंद्रमंडळाच्या पत्रव्यवहारासाखेच असेल.

४. दीक्षागुरु किंवा प्रचारक :- यांची निवडणूक प्रांतिक मंडळ नि नगरव्यवस्थापक यांच्या संमतीने होईल. बुद्धिमान नि उदात्त विचाराचे असेच लोक निवडले जातील. त्यांचे मुख्य कर्तव्य म्हणजे तरुण लोकांस संस्थेच्या धर्माची दीक्षा देणे नि त्या दीक्षित लोकांस माहिती नि उपदेश देत रहाणे हे होय. तो नगरव्यवस्थापकाशी पत्रव्यवहार ठेवील. त्या पत्रव्यवहाराचे स्वरूप हे नगरव्यवस्थापक नि प्रांतिक मंडळ यांच्या व्यवहाराप्रमाणे राहिल. हे सर्व दीक्षागुरु आपल्या नगरव्यवस्थापकाकडे मासिक रिपोर्ट धाडतील आणि त्यांच्याकडून येणाऱ्या हुकुमाचा आपल्या दीक्षितवर्गात प्रचार करतील.

५. दीक्षित :- दीक्षित किंवा नुस्ते सभासद हे उत्तम वर्तनाच्या लोकांतून दीक्षागुरूंकडून निवडले जातील नि त्यास दीक्षा दिली जाईल. परंतु त्यांच्यात योग्य कर्तव्य आल्याशिवाय त्यांना दीक्षागुरूत्वाचा अधिकार दिला जाणार नाही, म्हणजे त्यांना दुसऱ्याला दीक्षा देता येणार नाही. ज्या दीक्षागुरूने त्यांना दीक्षा दिली असेल त्याच्या हाताखाली ते रहातील, त्यांना झालेली माहिती, लागलेली बातमी, किंवा सूचना ही ते त्या दीक्षाधिकाऱ्याला कळवितील. 'तरुण इटली' ह्या गुप्तसभेच्या तत्वाचा प्रसार ते करित राहतील. उठावणीची वेळ येताच सज्ज होतील.

“प्रत्येक सभासदाला एक टोपण नाव दिले जाईल.”

“संस्थेचा प्रसार होणे ही महत्वाची गोष्ट असल्याने सामान्यवर्गाला नि जे नवीन युगातच जन्माला आलेले आहेत नि ज्यांच्या आशाही नवीन आहेत, अशा तरुणांना उपदेश देऊन वळविण्याचा प्रयत्न अखंड चालू राहिल.”

“ज्याला ज्याला म्हणून शक्य असेल त्या त्या सभासदाने प्रत्येकी रायफल किंवा मस्केट ह्यापैकी एक बंदुक नि पन्नास काडतुसे जवळ ठेवावी. ज्यांना हे शक्य नसेल त्यांना ती बंदुक नि पन्नास काडतुसे प्रांतिक मंडळाकडून मिळतील.”

“ज्याला जी शक्य असेल ती मासिक वर्गणी त्याने फंडाकडे द्यावी.”

“या वर्गणीची रक्कम वेळोवेळी प्रांतिक मंडळाकडे पाठविली जावी. प्रांतिक मंडळ त्यातून त्या प्रांताबद्दलचा येणारा खर्च भागवील नि एका ठरलेल्या प्रमाणे केंद्रमंडळाकडे काही रक्कम धाडील. त्या रकमेचा विनियोग प्रवासखर्च, छापणावळ, हत्यारे विकत घेणे वगैरे कामाकडे केंद्रमंडळ लाने करावा.”

“ह्या वर्गणीची रक्कम जमविणे, ती क्वचित् प्रसंगी माफ करणे, दीक्षेचे विशिष्ट मंत्र ठरविणे वगैरे दुय्यम प्रतीच्या गोष्टी ह्या प्रांतिक मंडळाकडे सोपविल्या आहेत.”

“फाजील ताबा किंवा निष्कारण चवकशी ह्यांचा केंद्रमंडळ लाने तिरस्कार वाटत आहे. सर्व संस्थेमध्ये एकवाक्यता नि क्रियासंगति रहावी इतक्याच पुरता अधिकार ते बजावू इच्छित आहेत.”

“हया गुप्तसंस्थेच्या संकेतपद्धति दोन आहेत. पहिली संकेतपद्धति ही केंद्र मंडळ नि प्रांतिक मंडळ यांच्या व्यवहारासाठी असून ती केंद्रमंडळ ठरवीत जाईल. दुसरी संकेतपद्धति ही प्रांतिक सभासदांसाठी प्रांतिक मंडळ निवडीत जाईल नि वरती केंद्रमंडळाकडे कळवीत जाईल.”

“हया खुणा तीन महिन्यांनी किंवा जरूर तर यापेक्षाही लवकर पालटल्या जातील. अशा रीतीने एका प्रांताच्या खुणा जरी पोलीस लोकांना कळल्या तरी इतर प्रांत अलग नि सुरक्षित राहतील.”

(हयापुढे ‘यंग इटली’ वर्तमानपत्रांत मॅझिनीने इटलीतील धर्मोपदेशकास उद्देशून एक पत्र प्रसिद्ध केलेले आहे. त्यात त्या वेळच्या धर्मविचारांची नि धर्मोपदेशकांच्या स्थितीची चर्चा केली आहे, धर्मोपदेशकांनीही देशासाठी झटले पाहिजे, असे सिद्ध केले आहे. धर्म म्हणजे जगाचे धारण करतो तो. जगदुद्धार करणे हे धर्माचे अंतिम. त्या जगदुद्धाराला अत्यंत विरुद्ध असणाऱ्या पारतंत्र्याचा नाश करणे हे धार्मिक कृत्य नाही असे जर एखाद्या धर्मोपदेशकास वाटत असेल, तर त्या मूर्खाला धर्माची खरी व्याख्याच कळली नाही असे सांगून, मॅझिनीने शेवटी धर्मोपदेशकास संबोधून अतिशय उदात्त नि उत्तेजक भाग लिहिले आहेत ते खाली दिले आहेत.)

“जेव्हा क्रांतीचा काल समीप आलेला असतो तेव्हा ती क्रांती न घडू देण्याची ताकद कोणच्याही मानवी प्राण्यात नसते. ती क्रांती खुषीने किंवा बळजबरीने घडून यावयाचीच नि जरी तिला मिळून तिचे धुरीणत्व स्वीकारण्याचा मान धर्मोपदेशक स्वीकारीत नसतील तरी ती क्रांती काही अडून बसणार नाही. आम्ही या मानवी धर्मोपदेशकांकडून तोंड फिरवून त्या प्रत्यक्ष धर्माचाच धावा करू! मनुष्यापुढे तोंड वेंगाडावयाचे सोडून परमेश्वराला आळवू! विशिष्ट वर्गाशीच परमेश्वर बोलतो नि आमच्याशी बोलत नाही हे थोतांड आता पुरे आहे. परमेश्वर सर्वांची हाक ऐकतो तो आमचेही ऐकेल. पण धर्मोपदेशक ही माणसे आहेत नि ते नागरीकही आहेत, हे कोणीही विसरता कामा नये की, धर्माधिकारी हे आमच्या देशाचाच एक भाग आहेत, जे आम्ही सर्वांच्या कल्याणाकरिता लढत आहोत, ज्या आमच्या निशाणावर ‘देव नि लोक’, ‘मानुषता नि स्वदेश’ हे शब्द फडकत आहेत त्या आमच्याविरुद्ध जाऊन ते स्वतःचाच नाश करीत आहेत.”

“ हे माझ्या देशातील धर्माधिकारी हो, तुम्ही तुमच्या धर्माचे संरक्षणासाठी झटणार नाही काय? जो तुमचा धर्म मूर्तिमंत सुंदरता आहे नि जी मनुष्याची पवित्रता आहे तो धर्म परचक्राखाली चिरडत असताना तुम्ही स्वस्थ बसणार काय? स्वदेशाचे स्वातंत्र्याशिवाय स्वधर्म देखील मरणाचे दवारी बसतो हे तुम्हास अजून कळत नाही काय? मग तुम्ही आम्हांस मदत का करीत नाही? लोकांचे अग्रणी व्हा नि त्यांना प्रगतीच्या मार्गाला न्या. हे तुमचे धार्मिकाचे खरे कर्तव्य आहे, नि हे प्रगतीला नेण्याचे कर्तव्य पारतंत्र्याचा-राजकीय पारतंत्र्याचा-नाश केल्याशिवाय तुम्ही कसे करणार? राजकीय पारतंत्र्यात इटलीला पाडणे हा ऑस्ट्रियाने अधर्म केला नाही काय? तर मग तुम्हाला नि लोकांना दोघांनाही ज्यांनी परतंत्रेच्या शृंखलेत जखडले आहे त्या ऑस्ट्रियाच्या नरडीचा घोट घेण्यास उठा! लवकर उठा!!”

“अरे, तुम्हाला स्वदेश म्हणून काही नाही का? नागरिकांचे अंतःकरण तुम्हाला नाही काय? तुमची तुमच्या रक्तमांसाच्या स्वदेशबांदवावर प्रीती नाही काय?”

“म्हणून तुमची नि त्यांची सुटका करा. कारण, तुम्हीही, अहो धर्माधिकारी हो, तुम्हीही पारतंत्र्यातच आहा काय? तुम्हास आठवत नाही काय की, पूर्वी मिलन शहर पारतंत्र्यात पडताच लॉम्बर्डीचे लोकांना पुकारून त्या मिलन शहराचे संरक्षणार्थ एक पुढारी धावत गेला! तो पुढारी कोण होता? तो तुमच्यासारखा एक धर्माधिकारी होता. मग तुम्ही असे लाजता का? तुम्हीही तुमची पाळी आली म्हणून या इटलीचे लोकांना पुकारून त्यांच्यासह आल्प्स पर्वताकडे धावत चला. ऑस्ट्रियाचा उच्छेद करून आपण आल्प्सवर आपल्या इटलीच्या स्वातंत्र्याचे निशाण रोवू!”

“ही भूमि, जेव्हा परमेश्वराने तिला निर्माण केली, तेव्हा सर्व स्वतंत्र होती. नि आता? तो परका मदांध त्या इश्वरी इच्छेसह ह्या मातेला पायाखाली तुडवीत आहे! म्हणून परमेश्वराच्या इच्छेसाठी तरी लढा. आईच्या दुःखासाठी लढा. लढाईचा ‘हरहर महादेव’ उच्चार. तुमच्या गर्जनेत अद्वितीय सामर्थ्य आहे. त्याचा उपयोग करा.”

“माझ्या देशातील धर्मोपदेशकांनो, तुमच्यापैकी जो पहिल्याने मनुष्यकर्तव्यता नीट ओळखून ईश्वरी आज्ञा म्हणून स्वदेशाला स्वातंत्र्य देण्यासाठी रणागणावर ‘हरहर महादेव’ उच्चारील तोच खरा धर्मोपदेशक!! “

“परंतु जानपदाच्या स्वयंस्फुरित युद्धनादाचे आधी जर तुम्ही त्या रणशब्दाचा उच्चार करणार नाही तर, तो परमेश्वर लोकांच्या त्या भयंकर शक्तीच्या प्रचंड स्फोटापासून तुमचे संरक्षण करो! कारण, लोकशक्तीचा संताप फार भयंकर असतो!”

(यानंतर ‘यंग इटली’ ह्या वर्तमानपत्रात ‘हंगेरी’ ‘इटलीचे ऐक्य’ वगैरे लेख प्रसिद्ध झाले. ते प्रस्तुत काली महत्वाचे किंवा मनोरंजक नसल्याने दिले नाहीत. तथापि इतके सांगणे अवश्य आहे की, ह्या राजकीय भविष्यवाद्याने हंगेरीबद्दल केलेली सर्व भविष्ये खरी ठरली आहेत! इटलीची राष्ट्रैक्यता होणे हे मनोराज्य म्हणून म्हणत असत; पण अखेर मॅझिनीचाच भविष्यवाद खरा झाला. जे त्याला प्रथमतः या हंगेरीच्या नि राष्ट्रैक्यतेच्या लेखाबद्दल हसले, त्यांच्याच डोळ्यादेखत ती भविष्य-ती मनोराज्ये-खरी ठरली!!!)

‘यंग इटली’ पत्रात माझ्या स्वतःच्या लेखांशिवाय आणखी कित्येक जणांचे लेख छापून प्रसिद्ध झाले. अनंत अडचणी, त्रास नि जुलूम चालू असताच आम्ही आमचे लेखनाचे काम अव्याहत चालविले. ह्या इतरांनी दिलेल्या लेखांपैकी अत्यंत महत्वाचे लेख म्हटले म्हणजे जाकोपो रफिनी याचा ‘राजनिष्ठेची शपथ नि तिचा धिक्कार’ यावर; घेराडीचा ‘ब्रिटिश राज्यपद्धती’ वर; टाबेरिओचा ‘धर्माधिकाऱ्यांची सद्यःस्थिति’ यावर; मेलेगारीचा ‘१८३१ चे बंडात घडलेल्या चुका’ यावर; अँडव्होकेट बेन्झा याचा “राज्यक्रांतीवर चर्चा;” बुनारोटीचा “राज्यक्रांतीमध्ये लोकसत्ता; फ्रान्सिनीचा ‘लॉम्बर्डमध्ये ऑस्ट्रियाचे अस्तित्व; वगैरे वगैरे होते.

सुशिक्षित तरूणांना उद्देशून लिहिलेल्या या लेखांशिवाय आम्ही वेळोवेळी लोकशिक्षणासाठी लहान लहान पुस्तकेही प्रसिद्ध करित होतो. ह्या पुस्तकात उत्तम म्हणजे गस्टव्हो मॉडेनाचा “लहानसा संवाद” हे पुस्तक होय. शिवाय परक्या लेखकांची भाषांतरे, जाहीरपत्रके, हस्तपत्रके, प्रांतिक वर्तमानपत्रे वगैरे रूपाने एकसारखे लेखन सुरू होते.

आमच्या या मेहनतीला पूर्ण यश आले. राष्ट्रीयसंवेदना जागृत झाली. इटलीच्या प्रत्येक प्रांतात हजारो तरूणांनी लोकसत्ताक राष्ट्रक्याची शपथ घेतली. आमच्यावर शत्रुपक्षाकडूनही भडिमार झाला. पण तो भडिमार इतका मूर्खपणाचा होता की, त्या योगाने आमचे हितचिंतक वाढतच चालले.

रोमागना प्रांतातील “एपोफसीमेनी” नावाची गुप्त संस्था तिच्या सर्व सभासदांसुद्धा आपण होऊन आमच्या संस्थेस मिळाली. तिचा धुरीण कार्लोबी आस्को ह्यालाच तेथील प्रांतिक मंडलाचे सभासद नेमले. दुसरी गुप्त संस्था ‘व्हेरी इटालियानी’ हीही आम्हांस मिळाली. कार्बोनारीझमपैकी ज्या काही थोड्या शाखा जीव धरून राहिल्या होत्या त्याही बहुतेक आम्हांस मिळाल्या. आमची मते नि तत्वे पाळण्याच्या शपथा झाल्या नि आमचा मार्ग पत्करला गेला. कार्बोनारी संस्थेचा मुख्य पुढारी बुओनारोटी हा फार कर्तृत्ववान असून त्याचे जर्मनीतल्या गुप्त मंडळाशी झालेले पत्रव्यवहार अति महत्वाचे आहेत. तो त्या कार्बोनारीचा पुढारीच माझ्याशी नेहमी पत्रव्यवहार ठेवू लागला, आमचा स्नेहसंबंध जुळला. फ्रेंच लोकसत्ताकपक्षापैकी बहुतेक पुढारी नि फ्रांसमध्ये फार वजन असलेले लोक असाच स्नेह ठेवू लागले. ट्रायब्यूनचे चालक नि नॅशनलचे चालक हे सहानुभूति बाळगीत. लफाट्टे ह्या थोर पुरुषानेही उत्तेजक निरोप धाडीत असावे. पोलिश लोकही आमच्याकडे होते. या आमच्या अविश्रांत श्रमाचा असा परिणाम झाला की, युरोपमध्ये क्रांति घडवून आणण्यासाठी जे जे झटत होते त्या त्या राष्ट्रातील लोकांना आता इटालियन क्रांतीचे महत्त्व वाटू लागले. इटलीचा काही तरी हिशोब धरला पाहिजे अशी त्यांची खात्री झाली.

१८३३ मध्ये ‘तरूण इटली’ची शक्ति विलक्षण वाढली. त्यातूनही लॉबर्डो, जिनोआ, टस्कनी नि पोपचे प्रांत यामध्ये तिचा विलक्षण प्रसार झाला. यापैकी टस्कनी प्रांताचे मुख्य शहर लेग्हॉर्न हे आमच्या संस्थेचे त्या प्रांताचे केंद्र होते. त्या शहरी ग्युराझी, बिनी नि एन्निको मेअर ह्यांचे परिश्रम नि कर्तृत्व आश्चर्यकारक होते. पीसा, फ्लोरेंस, सायेना नि ल्युका या शहरी संस्थेच्या शाखा असून त्याचे चालकत्व वरील मंडळीकडेच होते. पट्रोबस्टोजी (हल्ली प्रधान आहे) हे खजीनदार होते. एन्निको मेअर संस्थेच्या प्रसारासाठी रोमला गेला असता पकडला गेला. परंतु पुरावा न सापडल्यामुळे सुटला. माझी प्रत्यक्ष गाठ घेण्यास मार्सेलिसला आला. माझ्या सुदैवाने माझी ज्या ज्या इटालियन तरूणांची गाठ पडली, त्यांच्यातील अत्यंत कळकळीचे, कर्तृत्वाचे, प्रेमळ निष्ठेचे तरूणात एन्निको मेअर यांची गणना आहे. प्रोफेसर पॉलोकॉर्सिनी, मॉन्टनेली, कार्लोमट्युची (हल्ली पार्लमेंटात सभासद आहे.) कार्लोफेझी, सेपिनी (हल्ली आमच्या विरुद्ध पक्षास मिळून माझ्यावर निंद्य नि खोडसाळ आरोप करण्यात एक प्रमुख सभासद आहे) शेकडो

इतर तरुण लोकांनी लेगहॉर्नमधून सुटणाऱ्या ज्वाला प्रांतोप्राती नेऊन जिकडे तिकडे परवशतेच्या कोपाची आग लावून दिली. अंब्रिया प्रांतात गॉडबसी हा पुढारी होता. रोमागना प्रांतात हल्ली पैसे मिळू लागताच, पदव्या मिळताच नि पेन्शने मिळताच जे आम्हाला शिव्या देत आहेत, ते सर्व त्या वेळेस 'तरुण इटली'चे अवसानबाज सभासद होते. बोलोगना येथे कामकरी वर्गात गुप्त मंडळ्या जमवून स्वातंत्र्यप्रीतीची नि स्वातंत्र्ययुद्धाची तत्वे प्रसृत करण्यासाठी फेरिनी हा आपल्या कर्तृत्वाने दिव्य तेज उत्पन्न करीत असे. बोलोगनामध्ये अजून शेकडो कामकरी लोकांच्या कानात फेरिनीचा "लाडक्या देशबंधून्तो, आपल्याला आपले हात शत्रूंच्या रक्तात धुतलेच पाहिजेत. त्या शिवाय परवशतेचा मळ निघावयाचा नाही." ही वाक्ये गुणगुणत असतील. रोममध्ये आमचे प्रांतिक मंडळ होते. नेपल्समध्ये पाएरिओ, बेलिनी, लिओपार्डी नि त्याचे स्नेही यांनी एक स्वतंत्र संस्था फार जोरदार रीतीने चालविली होती. परंतु आमचे एकमेकांचे दळणवळण सुरू होते नि त्यांनी मला कळविले होते की, त्यांची मंडळी दमदार नि सज्ज असून आमच्या कार्यक्रमाप्रमाणे आयत्या वेळेस येऊन मिळण्यास तयार होती. माझ्याशी त्याचा आकड्यांमधून पत्रव्यवहारही चालू असे.

परंतु जिनाओ- माझे जन्मस्थान- ह्यामध्ये तर संस्थेची भरभराट विलक्षण होत गेली होती. जिनाओमध्ये नुसते तरुण लोक नि सामान्य वर्गाचे पुढारीच आम्हांस मिळाले होते असे नाही, तर सरदार वर्गातीलही पुष्कळ पुढारी मिळाले होते. आमचे शक्तिमत्व कबूल करून मार्क्विस् रोव्होरेडो नि आणखी काही सरदार हे संस्थेच्या निशाणाखाली आले. पिडमॉट प्रांतात संस्थेचे काम जरा हलके हलके सुरू झाले. परंतु तेथेही अखेर संस्थेची प्रसृति पूर्ण झाली. प्रत्येक महत्वाच्या शहरी शाखा उघडलेल्या होत्या. त्यांच्या उपशाखांचा विस्तार हा तर कानाव्हीजमधील शूर लोकांपर्यंत जाऊन पोचला होता. अँडव्होकेट अँडोरिओ (१८२१ मध्ये हद्दपार झालेला, साएन्झा (व्यापारी), रॅन्कोडेप्रटिस (मुख्य प्रधान नि नेमस्तपक्षाच्या विरुद्ध पंथाचे हल्लीचे पुढारी) स्टारा नि आणखी कित्येक जण हे आमच्यातील अत्यंत करारी नि कर्तृत्ववान तरुणांपैकी असत याशिवाय ज्याची नावे येथे देत बसणे व्यर्थ आहे असे पुष्कळ वजनदार नि श्रीमान लोक हे प्रत्यक्ष रीतीने जरी आम्हास मिळाले नव्हते तथापि आम्ही कोणच्याही कृत्याला जोराचा आरंभ करताच आपण पूर्ण मदत करू म्हणून वेळोवेळी कळवीत असत.

आता आमच्याजवळ क्रांतीची पुष्कळ साधने जमली होती. संस्थेच्या दुहेरी कर्तव्याप्रमाणे शिक्षण नि गुप्त लढाईची तयारी ही दोन कर्तव्ये पार पाडण्यात झटत असता शेकडो संकटे दर क्षणी दत्त म्हणून उभी राहू लागली. शिवाय आम्ही उत्पन्न केलेल्या जागृतीचा नि चैतन्याचा उपयोग जितका लवकर करून घेता येईल तितका घेणे हे भाग पडू लागले. कारण त्या चैतन्याच्या उष्णतेने सरकारला आच लागू लागली नि लवकरच त्यावर पाणी ओतण्यासाठी सरकार भयंकर चौकशी नि जुलूम करील असा रंग दिसू लागला. हे पाणी ओतले जाण्याचे आधी त्या चैतन्याच्या

विस्तवाला फुंकून त्याच्या ज्वाला उठविणे नि त्यात पारतंत्र्याचे भस्म करण्याचा प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक भासू लागले. नि आम्ही उठावणीचा प्रयत्न केला.

याच वेळेला सार्डीनिया संस्थानाची मदत मिळेल अशी आशा उत्पन्न झाली. त्या संस्थानाजवळ युद्धविशारद शिपायांचे कवायती नि व्यवस्थित शिक्षणाचे सैन्ये होते. त्या सैन्याला जो कोणी त्याच्यावरचा अधिकारी नेमला जाईल, त्याच्या हाताखाली शिस्तीने वागण्याचे वळण मिळाले होते. अशा रीतीने ते संस्थान बरेच बलवान होते. सुदैवाने त्या संस्थानाने आम्हाला अत्यंत महत्वाच्या नि लष्करी डावपेचात अतिशय उपयोगी अशा दोन जागा देण्याचे कबूल केले. एलेसंड्रीया नि जिनोआ ह्या त्या जागा होत. शिवाय ह्याच दोन शहरी आमच्या संस्थेचे बल अपरिमित होते. इटलीच्या मध्यभागी उठावणी केली असती तर ऑस्ट्रियाचा तेथे प्रत्यक्ष संबंध असल्याने त्यास एकदम जागे केल्यासारखे होते. म्हणून वरील दोन भागी उठावणी करणे श्रेयस्कर वाटले. नेपल्समधेही आरंभ करिता येईना. कारण, नेपल्समध्ये आरंभ होताच ते लोक पुढे घुसत चालतील की नाही याची मला खात्री वाटेना. उठावणी केल्यानंतर पुढे घुसल्याशिवाय जयाची दुसरी तोड नाही. भूतकालामध्ये याच अपराधाने उठावण्या निरर्थक झाल्या आहेत. एकदा उठावणी झाली की, तिचा प्रसार भराभर होत गला पाहिजे. हल्ले करून सर्व शहरे एकदम हालवून सोडली पाहिजेत. म्हणजे शत्रूंचे बल विभागातून जाते नि मित्रांना अवसान चढते. हे न करिता भ्याडासारखे हिशोब करित नि आकडे मोडीत दबून बसण्यात ज्यांना मोठा शहाणपणा वाटतो त्या बैठ्या नि मठ पुढाऱ्यांच्या या असल्याच चुकांनी मागे शेकडो वळा अपजय आलेला आहे.

आमचा शत्रू म्हणजे ऑस्ट्रिया होय. त्याला रणांगणात उतरून एकदम आव्हान करणेच भाग होते. त्याच्यावर पहिला वार क्रांतिपक्षाकडून व्हावयास पाहिजे होता. कारण, नाही तर तोच वार करून उठावणी दाबून टाकता. परंतु आम्ही एकदम आपण होऊन त्याच्यावर तुटून पडलो असतो म्हणजे तो घाबरता. शिवाय ऑस्ट्रियाचा द्वेष आमच्यात त्या वेळेस सर्व इटलीभर इतका प्रज्वलित झालेला होता की, त्याच्याशी लढाई करणे हे सर्वत्रांनाच मान्य झाले असते. अशा कारणासाठी मी असे ठरविले की, बंडाला आरंभ सार्डीनियन संस्थानातूनच करावयाचा. जिनोआ नि एलेसेन्ड्रिया हे केंद्रबिंदू ठरवावयाचे. त्याच वेळेस सुरवातीची खूण होताच आम्ही हद्दपार झालेले देशभक्त लोक ह्यांनी बाहरून सँव्हायवर स्वारी करावी, म्हणजे तो प्रांत सरहद्दीवर असल्याने आम्हास इटलीत घुसण्यास मार्ग मिळता इतकेच नव्हे तर फ्रांसमधल्या लोकसत्ताक मंडळांचे आमच्याशी प्रत्यक्ष दळणवळण रहाते, असा बेत योजून आम्ही सैन्यास वळविण्याच्या प्रयत्नास लागलो. त्यांच्या अगदी वरचे अधिकारी आम्हास मिळावयास कबूल होईनात. परंतु दुसऱ्या वर्गाचे अधिकारी लोकांस इटलीच्या एकराष्ट्रीयत्वाची नि स्वातंत्र्याची कल्पना रचून ते मदत करण्यास तयार झाले. इटलीमध्ये असलेल्या बहुतेक रेजिमेंटमध्ये दळणवळण सुरू करण्यात नि त्या परस्परांमध्ये एकदिल करण्याचे काम अव्याहत सुरू ठेवण्यात आम्हांस पूर्ण यश आले. जिनोआ नि एलेसान्द्रिया ही दोन बंडाची मुख्य ठिकाणे करण्याचे आम्ही ठरविले असल्याने त्या शहरी जी

शस्त्रागारे होती तेथे प्रवेश करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला नि अखेर त्या शस्त्रागारावरील तोफखान्याच्या अधिकाऱ्यात आमचा पूर्ण शिरकाव झाला. सैन्य वळविण्यात आम्ही अगदी वरच्या अधिकाऱ्यांची फारशी पर्वा केली नाही. कारण, ते अधिकारी मिळाले तर फारच चांगले हे जरी खरे आहे तथापि ते न मिळाल्यास काही मोठेसे नुकसान होत नसते. शिपाई लोक हे त्याच्या तुकडीवरच्या अधिकाऱ्यांच्याच पूर्ण ताब्यात असतात. त्यांना अगदी श्रेष्ठ सेनापतीची ओळख देखील नसते. अशा स्थितीत तुकडीवरच्या अधिकाऱ्याचे म्हणण्याप्रमाणेच शिपाई लोक ताबडतोब वागल्याची इतिहासात शेकडो उदाहरणे आहेत. सामारझानो हा सेनापती सर्व सैन्यास बंडास मिळावयास सांगत असताही जे घोडेस्वार बंडाला मिळाले नाहीत तेच त्यांच्यावरच्या अधिकाऱ्याने हुकूम देताच क्रांति पक्षास ताबडतोब येऊन मिळाले होते. सार्जंट गिस्मांडी याच्या हुकुमावरून वरिष्ठ अधिकारी काय म्हणत आहेत याची दादही न घेता सर्व रेजिमेंट क्रांतिपक्षाकडे आली होती. तेव्हा मुख्य अधिकाऱ्यांपेक्षा दुय्यम प्रतीच्या अधिकाऱ्याचाच सैन्याशी प्रत्यक्ष संबंध असल्याने शिपाई आपल्या पक्षाकडे वळविण्याचे मुख्य साधन म्हटले म्हणजे त्याच्यावरील दुय्यम अधिकारी यांना दीक्षा देणे हे होय. म्हणून आम्ही कारपोरल्स, सार्जंटस् नि कॅप्टन्स यांना भराभरा दीक्षा देत गेलो. बाकी राहिलेल्या मुख्य सेनापतीमध्येही दोन वर्ग असतात. एक अगदीच विरुद्ध नि दुसरा अविरुद्ध. पहिला वर्गात नैसर्गिक रीत्याचे फार थोडे लोक असतात. जेव्हा सर्व राष्ट्र स्वातंत्र्यासारख्या परम मंगल नि सकलसुखमूलक अशा कार्यासाठी रणांगणात उतरते, तेव्हा परवशतेचा जयजयकार अंतःकरणापासून करणारे नराधम, मनुष्याचे सुदैवाने फार तुरळक सापडतात. त्यांच्या अंतःकरणात सहानुभूतीच बहुधा असते. पण भयाने, अनिश्चयाने नि शंकेखोरपणाने ते उघड मिळू शकत नाहीत. अशा लोकांचा जो दुसरा अविरुद्ध वर्ग त्यातील काहीजण उदासीन राहतात परंतु बाकीचे मागून मिळू इच्छितात. उदाहरणार्थ गिल्फेंगा यांनी स्पष्ट अभिवचन दिले होते की, जर उठावणी यशस्वी होणार असा रंग दिसला तर आपण प्रत्यक्ष रीतीने येऊन मिळू नि यश येण्याचा रंग दिसू लागताच जे उदासीन असतात त्यांनाही अवसान चढते नि विरुद्ध असतात ते अविरुद्ध होऊ लागतात. तेव्हा दुय्यम प्रतीचे अधिकारी नि शिपायी वळविले की, सैन्य पूर्णपणे क्रांतिपक्षाला मिळणे किंवा न मिळणे हे सर्वस्वी लोकांच्या उठावणीचा जोरावर अवलंबून राहते नि जर काही वेळा चांगला नेट धरला तर सर्व सैन्य बंड करावयास चुकत नाही. मात्र आधी त्याची मने तयार करण्याचे काम पूर्ण होत आले पाहिजे. म्हणजे पहिल्या पहिल्याने देखील ते मनापासून उठावणीविरुद्ध लढत नाहीत. बंडाचे स्वरूप आशायुक्त दिसताच उघड रीतीने येऊन मिळू लागतात.

इतके काम जुळत आल्यावर मी उठावणी करण्याचे नक्की ठरविले नि प्रांतिक मंडळाचे अनुमोदन घेऊन पैशाची मागणी केली. परंतु दुदैवाने मी मागितले तितके पैसे तर मिळाले नाहीतच, परंतु अगदी अवश्य इतकी देखील रक्कम गोळा झाली नाही. काय चमत्कार असेल तो असो, परंतु ही गोष्ट नेहमी प्रत्ययास येत की, जे लोक प्रसंगी स्वातंत्र्यासाठी आपले रक्त

खर्चण्यास तयार असतात तेच लोक त्यांचे कमी रक्त वेचण्याचा संभव असताही पैसे देण्यास काकू करतात!

उठावणीचा बेत नि कार्यक्रम हा जिनाआ, एलेसांड्रीया, व्हर्सेली, ट्यूरिन, लोमेलिना, वगैरे ठिकाणचे शाखाध्यक्षास कळविला. जिनाआमध्ये तेथील तयारी उत्तम रीतीने करण्यासाठी मी मार्सेलिसहून जाण्याचे ठरविले नि निघण्याची सर्व गुप्त व्यवस्था केली. परंतु जिनाआला जाण्याचे पूर्वी फ्रेंच लोकसत्ताक पुढाऱ्यांचे नक्की अनुमोदन घेऊन नि सर्व व्यवस्था ठरवून मग मार्सेलिस सोडावयाचे असे मी ठरविले.

नंतर फ्रेंच लोकसत्ताक पुढाऱ्यांना मी मार्सेलिसला बोलाविले. ते आल्यानंतर आमचा बेत ठरला की, इटलीमध्ये लोकसत्तेच्या नावाने बंड उभारले जाताच त्यांनी फ्रांसमध्ये एकसमयावच्छेदेकरून उठावणी करावी. हे ठरविण्याचे कारण असे होते की, इटलीने लोकसत्ताक व्हावे असे फ्रेंच सरकारचे मत नव्हते. म्हणून ते नेहमी इटलीच्या विरुद्ध प्रयत्न करीत असे. तेव्हा फ्रांसमध्येच लोकसत्तेची उठावणी झाली म्हणजे फ्रेंच सरकार घरचे कज्जे मिटविण्यात गुंतले जाईल नि मग त्यास इटलीकडे लक्ष देण्यास शक्य होणार नाही. लायन नि पॅरिस येथे बंड उभारण्याचे ठरवून ते फ्रेंच लोकसत्ताक पुढारी मार्सेलिसहून गेले. अशा रीतीने सर्व बेत जुळून आला. परंतु तो अमलात येण्याचे आधीच एका क्षुल्लक गोष्टीने सर्व काम ढासळून जाण्याचे रंगांत आले.

आमच्या 'तरुण इटली'च्या लेखांचा विस्तृत प्रसार नि सरकारने त्याचेविरुद्ध हजारो जुलूम चालविले असताही त्याची अखंडता, यावरून आमचे गुप्त मंडळ किती प्रबळ झाले होते याची सरकारला कल्पना आली होती. त्यांनी त्या गुप्त चळवळीचा केंद्र शोधून काढण्याचा हवा तितका प्रयत्न केला, पण व्यर्थ झाले. ते अंतर्गत केंद्र जेथे केव्हाही नव्हते तेथेच ते शोध करीत गुंतले होते. १८२१ साली ज्यांनी बंड केले होते त्या पुढाऱ्यांच्या पक्षकारात नि श्रीमान लोकात या चळवळीचे मूळ असावे असे त्यास वाटत होते. अशा विस्तृत गुप्त मंडळीचा अद्भूत प्रसार नि पोलिसला नि सरकारला खडे चारून राज्यक्रांतीचा अवघड काम अखंड रटण्याचे सामर्थ्य, याचे मुळाशी लोकप्रसिद्ध नसलेले नि स्वतःच्या अद्वितीय कर्तबगारीशिवाय नि इच्छाशक्तीशिवाय ज्यांच्या जवळ कोणत्याही प्रकारे द्रव्यबळ किंवा साधनबळ नव्हते असे मूठभर तरुण लोक असावेत नि त्यांच्या नेटाने हे सर्व चक्र फिवत असावे ही गोष्ट त्या पोलिसला ग्रहण करता येईना. परंतु त्या श्रीमान लोकांवर ते सरकार एकदम जुलूम करण्यास धजेना. कारण जर खरे पुढारी निराळेच असतील तर ह्या भलत्यावरच रड्या बसलेला पहाताच ते जास्त सावध होतील. अशा भीतीने पोलिस दबून राहून सर्व तपास काढण्याची इच्छा करीत होते अशात जर एकदम उठावणी झाली असती तर त्यांना तयारी करण्यास देखील अवसर मिळाला नसता. परंतु मार्चच्या अखेर एका क्षुल्लक गोष्टीने सर्व बेत फसविला.

तोफखान्यावरील दोघा शिपायात एक खाजगी तंटा झाला. त्या शिपायांपैकी एकजण आमच्या संस्थेत असून त्या दुसऱ्यासही दीक्षा देण्याचा त्याने प्रयत्न केलेला होता. तेव्हा 'तरुण इटली'ची जी काही माहिती त्याने त्यास दिली होती. हा खाजगी तंटा विकोपास गेला. त्या दुसऱ्या शिपायाने रागाचे भरात तुझे गुप्त फोडणे माझे हाती आहे, मी आता तुझा जीव घेववीन, असा धाक आमच्या त्या सभासदास उघड रीतीने घातला. हे वाक्य उच्चारताच पोलीस सावध झाले नि एकापासून दुसऱ्याच्या गुप्तस्फोटाला आरंभ झाला. ही गोष्ट मला कळताच याच किती अनिष्ट परिणाम घडणार हे माझ्या लक्षात आले. मी ताबडतोब निरोप धाडला की, "एकदम उठा, नाही तर नाश झाला आहे." पुढाऱ्यांस एकतर हा निरोप पोचला नसेल किंवा तिकडे त्यांनी लक्ष दिले नसावे. उठावणी झाली नाही. सरकारने इतक्या घाईने नि कडक रीतीने चवकशी चालविली की, त्यावरून त्यांना आतून किती धाक वाटत होता हे स्पष्ट दिसून आले. सर्व बराकीवर नि तोफखान्यावर पहारा बसला. शिपायांचे झाडे धाले. त्यात कित्येक ठिकाणी 'यंगइटली' चे लेख सापडले गेले. त्या लेखांचे मालक अटकेत पडले. थोडेच दिवसात त्याचे जितके प्रिय मित्र तितक्यांना पकडले गेले. नंतर प्रत्येक शिपायाचे चेहेरे बघण्यात येत. ज्यांचे मुद्रेवर घाबरल्याची किंवा भयाची चिन्हे दिसतील त्यांना तेवढ्याच पुराव्यावरून धरावयास आरंभ झाला. ही गोष्ट फक्त जिनोआपुरतीच होती असे नाही. ट्युरीन, एलेसांड्रीया नि चम्बेरी येथील तुरुंग 'संशयाने' अडकविलेल्या कैद्यांनी गच्च भरले. धरते वेळेसही एक खुबी केली जात असे. पहिल्याने जे पकडले त्याच्या मागोमाग दुसरे पकडावयाचे नाहीत तर थोड्या वेळाने पकडावयाचे; म्हणजे त्या एकंदर प्रकारावरून दुसऱ्यास असे वाटावे की पहिल्यानी आपली नावे दिलीच असली पाहिजेत, तेव्हा आता आपण नाही म्हणून छापविण्यात काही हाशील नाही. अशा रीतीने आधीच गुप्त फुटले असावे असा संशयाने ग्रस्त झालेल्या कैद्यास मग मरणाचा धाक घातला जाई. 'नावे सांगा नाही तर फाशी जाल, ' असे कळविण्यात येई. एक सरकारी नौकर नि तीन लष्करी शिपायी नावे सांगण्या इतके नामर्द होते. बाकीच्यापैकी काहीनी तर स्वतःचाच तेवढा अपराध कबूल करून क्षमा मागण्याचे बायकी कृत्य आरंभिले. परंतु इतरांची नावे देण्याचे साफ नाकारले. परंतु त्यानी स्वतःचा अपराध कबूल करताच त्यांचे सर्व मित्र अनायासेच पकडण्यात आले. मोठ्या शहराचे तुरुंग भरल्यानंतर मग लहान लहान शहरी धरपकड सुरू झाली. चहूकडे तिचा वचक बसला. आमच्यापैकी काही पळून गेले, काही दबून राहिले. पुढाऱ्यांच्या मनातून एकदा येई की, आता उठावणीचा इशारा द्यावा. परंतु अखेर संशयाने नाश झाला. जाकोपो रफिनी नि जिओव्हॅनी यांनी इशारा दिला नाही. याचे कारण त्यांची उदात्त मनोवृत्ति होय. 'स्वतःचा बचाव करण्यासाठी त्यांनी उठावणी करून सर्व नाश केला.' असे लोकांनी क्वचित पराजय झाला असता म्हणून नये म्हणून त्यांनी इशारा न देता धैर्याने संकटात तोंड देण्याचा उपक्रम केला. थोडेच दिवसात उठावणी करणे अशक्य झाले. बराकीत जाण्याची सक्त मनाई झाली. सरकारने आमच्याविरुद्ध अगदी नीच आरोपांच्या कंड्या पिकवून लोकांनी आमचा तिरस्कार करावा असा प्रयत्न चालविलाच होता. आम्ही शहरांना आग लावणार

होतो' आम्ही खून पाडणार होतो! नाना दुष्ट कंड्या पिकू लागल्या. सरकारच्या नीचपणास सीमाच नाही. लोकपक्षाकडे थोडासा अतिरक होऊन एखाद्याने संतापाचे भरात, एखादा खून केला की, सरकार ते कृत्य माझ्या 'खंजिराच्या उपपत्तीचे' आहे म्हणून म्हणते. पण माझ्या पक्षातील त्या अतिरेकापेक्षा या दिवसाढवळ्या नि कायदेशीर रीतीने पाडलेल्या हजारो खुनांची उपपत्ती कोणी लिहिली होती? ती त्यांनीच नि अहंमन्य सरकारनेच नव्हे काय? परके सरकार म्हणजे सैन्य; संपत्ती नि कायदा याचे आधाराने भर दिवसा राजरोस रीतीने सर्व जगाचा खून पाडण्यासाठी स्थापलेली मंडळी होय.

अशा रीतीने धडपकड करून उठावणी बंद नि अशक्य केल्यानंतर सरकारचा योग्य मार्ग म्हणजे कायदेशीर रीतीने पुढाऱ्यांची चौकशी करणे हा होता. परंतु त्यांच क्रौर्य आता दुप्पट वाढले. एक तर पोटातील भीती नि दुसरी भ्यालो असे दाखविले गेल्याबद्दल उत्पन्न झालेली शरम. या दोन मनोविकारांचा परिणाम दुप्पट क्रौर्यात झाला. सार्डीनियन प्रांताचा त्या वेळचा इतिहास असा आहे की, त्याचे वर्णन करण्यास टॅसिटसच पाहिजे आहे नि त्याला देखील आपली लेखणी रक्तात बुडवावी लागणार आहे. ज्यांना ज्यांना परक्याच्या जुलमाची नि जुलमी राजांच्या क्रौर्याची कल्पना पक्की करून घ्यावयाची असेल त्यांनी त्यांनी हा इतिहास वाचावा. आयांनी आपल्या मुलांना तो वाचून दाखवावा म्हणजे गुलामगिरीची फळे काय असतात हे शिकवावयास दुसरा ग्रंथ उघडणे नको!

ज्यांना संशयावर धरले होते त्यांच्या आप्तांना इकडे सांगण्यात आले की, घाबरण्याचे बिलकुल कारण नाही, त्यांची सुटका लवकरच होईल. परंतु त्याच वेळेस तिकडे तुरुंगामध्ये अपराध कबूल करविण्यासाठी नि नावे फोडण्यासाठी भयंकर जाच सुरू होते. नरकाच्या यातनाचे शास्त्रीय ज्ञान नि अत्यंत खोल द्वेष या द्वयाला जितके शक्य तितके प्रकार शोधण्यात आले. कोणाला लालूच दाखविली; कोणाला अत्यंत त्रासदायक असे घालून पाडून प्रश्न करून करून दमविले; लवकर किंवा उशिरा, पण मरणाचे भय हे सर्वास दाखविले. जे साधारण भित्रे दिसले त्यांना ते विचारीत, "तू स्वतः अपराधी आहेस हे आम्हास पक्के कळले आहे नि तुला तोफेच्या तोंडी देण्याची शिक्षा कायम झाली आहे. चोवीस तासांची मुदत आहे. परंतु तू जर तुझ्या स्नेह्याची नि कटवाल्यांची नावे देशील तर तुझे आयुष्य बचावण्याची आम्ही हमी घेतो." आता ज्यांचे धैर्य नि सच्छील हे विश्रुत होते त्यांना ते विचारीत, "आम्हाला अंतःकरणात तुमच्याबद्दल फार दुःख वाटत आहे. तुम्ही जे केलेत ते फार उत्तम विचाराने केलेत. तुम्हाला जे स्तुत्य कृत्य वाटते त्याच्यासाठी तुम्ही झटलात. पण ज्याच्यासाठी तुम्ही स्वार्थत्याग करण्यासही तयार झालात त्याची नीचता मात्र तुमच्या ध्यानात आली नाही. ज्यांना सन्मित्र म्हणून नावे न सांगता मरणही पत्करित आहा, त्यांच्यावर तुमचा अंध विश्वास आहे. तुमचे कुटुंब नि तुमचा प्राण ही, ज्यांनी आधीच विश्वासघाताने तुमची नाव आम्हांस कळविली आहेत, त्यांच्यासाठी खर्च करित आहा! पहा, तुमच्या त्या मित्रांनीच तुमचे हे नाव आम्हांस कळविले आहे मग त्यांची नावे देऊन आपल्या

इष्टमित्रांना नि बायकापोरांना जाऊन कडकडून भेटण्याची संधी का घालविता? कबुली न द्याल तर निंद्य मृत्यूशिवाय काही एक मिळणार नाही.” असे सांगून नि त्या संशयाने चंचल झालेल्या मनाचा ताबतोब फायदा घऊन त्यांनी त्याचे नाव कळविल्याचे एक बनावट पत्र काढावे नि त्या पत्रावर त्याच्या मित्रांची केलेली बनावट सही दाखवून त्या मित्रांनी विश्वासघात खरोखर केला आहे असे त्या कैद्याला पक्के वाटू देण्याचा प्रयत्न करावा, अशाच रीतीने माझा परमप्रिय मित्र रफिनी जाकोपो यास फसविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. ज्यांच्या पासून त्यांनी नुस्ती स्वतःचीच कबुली पाहिजे होती, त्यांच्यावर निराळा प्रयोग होत असे. तुरुंगात ज्या कोठडीत त्यांना ठेवलेले असे त्यातच दुसरा एक पोलिस कैद्याचे ढोंगाने ठेविलेला असे. त्याने निराशेच्या नि विश्वासाच्या प्रत्येक क्षणाचा फायदा घेऊन त्या देशभक्त कैद्याची कबुली घेण्याचा प्रयत्न सहामुभीतीच्या ढोंगाखाली करावा. मिग्लिओ नावाचा एक सार्जंट पकडला होता. त्याचेच कोठडीत जिनाआमध्ये एक कैदी होता. त्या कैद्याने डोळ्यात पाणी आणून मिग्लिओस म्हणावे की, मीही एक गुप्त कटवाला आहे. पुढे एक दिवशी तो म्हणाला की, माझ्यापाशी एक पत्रव्यवहाराचे साधन आहे, आपण पाहिजे तर आपल्या घरी पत्र द्यावे. मिग्लिओने शाई वगैरे नसल्याने अखेर आपली एक शीर कापली नि त्या रक्तात थोडेसे पत्र लिहून मोठ्या विश्वासाने त्या कैद्यापाशी दिले. हा कैदी पोलिस होता. तेच रक्तात लिहिलेले पत्र मिग्लिओच्याविरुद्ध पुरावा म्हणून उपयोगी पडले! कैद्याच्या खिडकीखाली मांगाने त्याच्या इतर स्नेह्यांनी फाशी ठोठवल्याचा हुकूम वाचावा. ते जाहीरपत्रक ऐकताच घाबरून जाऊन कैद्याने नाव कळवावी नि जीव बचावण्याचा प्रयत्न करावा, असा बेत असे. आणखी एक राक्षसी युक्ति असे. दोन स्नेही एकमेकांसमोरच्या खोलीत ठेवले जात. पैकी एकास दुसऱ्याच्या हालाचे वर्णन एकविले जाई. थोड्याच वेळात ह्या कैद्यास आपल्या स्नेह्याच्या खोलीपुढे शिपाईलोक दवडत आल्याचा आवाज एकू येई. थोड्या वेळात एक बंदुकीचा बार उडविण्यात येई. तो ऐकताच ह्या कैद्यास आपल्या स्नेह्याला गोळी घालून मारिले हे खरे वाटू लागे नि कबुली दिल्यास तुझे आयुष्य बचावेल हे वचन त्याच्या पुन्हा कानी पडे! जिओव्हॅनीरी हा आपला अनुभव लिहितो की, “सार्जंट लोकांनी फाशी दिल्यावर त्यांनी पिआनेव्हिया यालाही फाशी दिली, अशी माझी समजूत करण्याचा प्रयत्न केला. पिआनेव्हिया (हा देशद्रोही सर्वांची नावे सांगून दिल्याने जिवंत सोडला गेला.) याची कोठडी माझे शेजारी असे. तो तेथे रोज गात असे. एके दिवशी त्याचे गाणे एकदम बंद झाले. त्याच्या खोलीत त्या शहरचा (एलेसांड्रीया) अधिकारी शिरला. सर्व रात्रभर शिपायाचे जाणे येणे वगैरे आवाज मला एकू येत होते. इतक्यात मलाही उपदेश देण्यास एकजण आला.पुढे मला विचारण्यात आले की, तुला बरे वाटते का? बरे आहे, माझे मन शांत आहे, असे मी उत्तर केले. इतक्यात त्या खोलीतून पिआनेव्हियाला नेल्याचा भास करविण्यात आला. तीन बार उडाले नि पिआनेव्हिया हा गोळी घालून मारला गेला असे मला वाटून मी अश्रुपात केला.”

काही देशभक्त कैद्यांची छळणूक निराळ्या रीतीने करण्यात येई. त्यांच्या खोलीचे बाहेर रात्री एकसारखे आवाज नि गडबड सुरू ठेवण्यात येई. त्या योगाने झोप लागणे अशक्य केले

जाई. अशा रीतीने तीन चार रात्री झोपेशिवाय गेल्यानंतर मग त्यांना प्रश्नांचा नि चौकशीचा एकसारखा लकडा लावण्यात येई. त्या चौकशीचे नि प्रश्नांच स्वरूप किती भयंकर नि छळणूकीचे असते हे, ज्यांनी त्याचा अनुभव घेतला असेल त्यांच्याच ध्यानात येईल. अशा रीतीने मनाचे नि शरीराचे सर्व सामर्थ्य क्षीण झाल्यानंतर मग त्या कैद्यास पूर्ण कबुली दिल्यास पूर्ण मुक्तता होईल अशी आशा लावण्यात येई! यावरही ताण करावयाची म्हणजे नैसर्गिक नि शुद्ध अशा कुटुंबप्रेमाला बाटवून त्या कैद्याच्या बापाला, वृद्ध मातेला किंवा पत्नीला अधिकाऱ्याबरोबर कबुली देऊन सुटण्याची विनंती करण्याकरिता आणण्यात येई! जिओव्हॅनीरो म्हणतो, “माझी कोठडी ही अतिशय काळोखात होती नि तेथे उद्विग्नता मूर्तिमंत वास करीत असे. त्या कोठडीला एकच खिडकी असून तिला दुहेरी गज मारलेले होते. एका भिंतीला एक कडी होती तेथे मला साखळदंडाने बांधून टाकलेले असे! मला रोज सांगण्यात येई की, राजाची आज्ञा म्हणजे परमेश्वरी हुकूम होय, नि ज्यांनी तो अमान्य केला असेल, त्यांना शिक्षा देणे पुण्य होय. माझी खोली फाशीची मार्गप्रतीक्षा करीत बसलेल्या व्हाचिएरी हयाच्या समोर होती. त्याच्या खोलीचे दार मुद्दाम उघडे टाकण्यात येई. माझ्या दाराला नंतर तीन भोके पाडिली नि त्याच्या समोर मला दिसेल अशा बेताने व्हाचिएरी हयाला बसविण्यात आले. त्याच्या पायात जंगी बेड्या अडकविल्या होत्या. त्याच्या बाजूला दोन शिपाई नंग्या तरवारी घेऊन उभे होते. ते काही एक बोलत नसत. हा भयंकर देखावा माझ्या डोळ्यापुढे एक आठवडाभर सारखा होता. दुदैवाचा नि बीभत्सतेचा कळस करण्यासाठी माझ्या शेजारच्या खोलीत एक अतिशय दुखणेकरी आणून ठेविला होता. त्याचे कण्हणे नि मोठमोठाल्या भयप्रद आरोळ्या हया अखंड सुरू होत्या. काही दिवसांनी मला दुसऱ्या कोठडीत नेण्यात आले. तेथे इतका ओलावा होती की, माझ्या हातापायाला कळा लागल्या. माझे अंग ठणकू लागले. आता मात्र माझे शरीर नि मन कृशतम झाले आहे असे पाहून मग उलट सुलट प्रश्नांना सुरवात झाली. माझी मति पूर्ण गोंधळून जाईल इतके घोटाळ्याचे, पुनरुक्तीच नि त्रासदायक प्रश्न विचारले जात. मी एखाद्या आरोपाचे निरसन करू लागलो की, एव्हेनरी मध्येच थांबवी नि ‘हं, संभाळून नि सावधगिरीने उत्तर दे,’ असे म्हणे. तेव्हा अर्थातच माझी जास्त लटपट उडे. थोड्या वेळाने त्यांनी आवाज बदलून सांगावे की, ‘बस्स. यावरून आपला अपराध स्पष्ट झालेला आहे. आता विरुद्ध पुरावा सर्व तयार आहे. आपला संरक्षणासाठी चालविलेला लपंडाव फसला आहे.’ अखेर माझी खात्री झाली की, मरण हे निश्चित आहे. मग त्यांनी, माझे मित्रांनी माझे नाव कळविल्याचे पुरावे दाखविले. सेग्रेव्हओरा अत्यादिकांचे कबुलीजबाब वाचून मी अतिशय गोंधळून गेलो. मला वाटू लागले की, मी आता वेडा होणार. पुढे चौकशीची वेळ आली. मला माझा पक्ष मांडण्यास वकील देता येत नाही, म्हणून हुकूम आला. बरे मी माझा स्वतःचाच वकील होऊ इच्छित असता माझा पक्ष लिहून काढण्यास खटल्याचे दोन दिवस झाले तरी, शाई मिळेना, दउत मिळेना!!! माझे आईबाप त्या शहरी माझेसाठी आलले कळताच त्या चांडाळांनी त्यांना शहर सोडण्यास हुकूम दिला!! अखेर मला ते देतील तोच अँडव्होकेट पाहिजे असल्यास स्वीकारावा असा हुकूम देण्यात आला, मी ते

पत्करले; परंतु तो येताच माझे संरक्षणाचे काही बेत करावयाचे ऐवजी मला सांगू लागला, माझी स्थिति फारच भयंकर झालेली आहे. ज्याच्याशीच काय ते मला मन मोकळे करून पुरावा जमविण्याचे बोलता यावयाचे तोच मला म्हणे की, मी गुप्त संस्थाचा एक अतिशय उद्योगी सभासद आहे, हे सरकारला पक्के कळले आहे. म्हणून शिक्षा न होणे हे केवळ अशक्य आहे फक्त एकच तोड आहे. ती तोड म्हणजे सर्व गोष्टी कबूल करून नावे सांगणे ही होय. माझ्या इतर मित्रांनी-एझेरिओ, स्टारा यानी-आमचे सर्व बेत फोडले आहेत. ट्यूरीनहून परवानगी येताच त्यांची मुक्तताही केली जाईल. ही शेवटची पर्वणी आहे. मी कबुली देऊन सुटावे. दोन वेळा मी ते करण्यात नाकारले. पण तिसऱ्यांदा पुन्हा तीच तोड सुचविण्यात आल्यावर त्या पैशाच्या वशीकरणाला मी बळी पडलो.” या भयंकर जुलमाला कित्येक शरण गेले. जे कित्येक धैर्याच्या मेरुसारखे अचल राहिले, ते फाशी दिले गेले. एक युवा मात्र-ज्याचे अंतःकरण इतके शुद्ध नि इतके उदात्त होते की, त्यात जगतीवरील सर्व राजांच्या वचनाने किंवा भयाने एक काडी इतकी चंचलता उत्पन्न झाली नसती किंवा नामर्दपणा स्पर्शू शकला नसता त्या तरुणाने आपला पवित्र आत्मा त्या भुलविणाऱ्या पिशाच्यापासून नि आपला देह त्या फाशी देणाऱ्या मांगापासून सुरक्षित रीतीने परलोकाकडे धाडून दिला! एक दिवशी रात्री त्याने आपल्या तुरुंगाच्या दरवाज्यातून एक खिळा उपटून काढला. त्याला आपल्या मानेत ठोकून दिला! ह्या जगताच्या असह्य गुलामगिरीविरुद्ध नि स्वदेशाच्या पारतंत्र्याविरुद्ध शेवटची आरोळी ठोकून त्याने विश्वजनकाच्या गळ्यात मिठी मारिली! विश्वजनकाकडे जाण्याचा त्याला अधिकार होता. कारण तो शुद्ध पवित्र नि पापभीरू होता. तो अत्यंत गोड स्वभावाचा तरुण होता; त्याची प्रीती निर्मल, अत्यंत नि अखंड रसदा होती. इतक्या मधुर हृदयाचा नि इतक्या पवित्र नि अखंड प्रेमाचा तरुण मी आजपर्यंत पाहिला नाही. तो माझा मित्र होता. माझा अगदी पहिला नि अगदी श्रेष्ठ मित्र होता. युनिव्हर्सिटी-मधल्या बालपणापासून तो तहत १८३१ पर्यंत जाकोपो रफिनी नि मी भावाभावासारखे राहिलो. तेव्हा प्रथम तुरुंगाने नि मग हृदपारीन आमची कायमची ताटातूट केली. त्यान वैद्यकीचा नि मी कायद्याचा अभ्यास चालविला होता. पण प्रथमतः वनस्पतिशास्त्राची अभिरुची, वाङ्मयात दोघांनाही वाचटणारी रमणीयता, नंतर रूढरचनावादी नि अद्भुत रचनावादी याच्या मधला रणसंग्राम नि सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे आमच्या अंतःकरणाची नैसर्गिक एकतानता, या योगाने आम्ही हलके हलक एकमेकांस आकर्षू लागलो. अखेर त्या आकर्षणाने जवळ जवळ येता येता आम्ही एकजीव होऊन गेलो. आमची परम सीमा झाली होती. इतकी परम सीमा की, असले स्वर्गीय प्रेम नि असला दैविक स्नेह मी आजपर्यंत इतरत्र पाहिला नाही. पुढेही आजन्म तो मला पहावयास मिळणार नाही. त्याच्याहून उदात्तर नि पूर्णतर आत्मा मी कोठेही पाहिला नाही, असा माझा दृढ समज आहे. नि मी आनंदाने नि दुःखाने-दुःखमिश्रित समाधानाने-सांगतो की, त्या आत्म्यावर त्याची शुभ्रता दूषित करण्यास एकही कलंक येण्याचे आधीच तो आत्मा ब्रह्मस्वरूपी लीन झाला. पर्वतावर एका ठिकाणी लिलीच्या फुलाचा (एक शुभ्र नि अतिशय कोमल पुष्प) एक ताटवा आहे. या फुलघ्नी

श्वेतता नि त्याचा तो नाजूक मनोहर सुगंध याचे आम्ही दोघांनी फार कौतुक करीत असावे. त्या लिली फुलाला पाहिले की, माझ्या रफिनीची मूर्ति माझे डोळ्यासमोर उभी राहते. त्या फुलासारखाच तो शुचीव्रत नि नम्र असे. त्याची खांद्याकडे किंचित लवलेली विनयशील मान ही देखील, त्या फुलाच्या देहाचा तो किचिन्मात्र असलेला बाक पाहून माझ्या हृदयाला दिसू लागते.

पूर्ववयातच त्याचे वडील भाऊ वारल्याने त्याच्या अंतःकरणात जिची मूर्ति नित्य वास करीत असे, नि जिची त्याच्यावर निःसीम प्रीती असे, अशा त्याच्या आईच्या नित्य दुखण्याने नि आणखी बऱ्याच कारणानी त्याचे आयुष्य दुःखमय झालेले होते. त्याचे मन फारच कोवळे नि त्याचे मनोविकार सूक्ष्मचेतन असत. त्या योगाने तरुणपणापासून त्याच्या मनाची उदासीन वृत्ती होऊ लागली, केव्हा केव्हा तर निराशेची कमाल होऊ पाही. परंतु गुलामगिरीत रखडणे भाग पडलेल्या बहुतेक तीव्र बुद्धीच्या लोकाप्रमाणे तो जगाला शिव्या देण्यास मात्र केव्हाही तयार नसे. मनुष्यापासून त्याला फारच थोडे सुख मिळाले, तथापि तो त्याच्यावर प्रेम करीत असे. त्याच्या समकालीन मनुष्याबद्दल त्याला फारसा सन्मान वाटत नसे. पण मनुष्यजातीबद्दल-वास्तविक रीतीने ज्या पूर्णावस्थेत मनुष्य असला पाहिजे नि एके काळी असणारा आहे तशा मनुष्यजातीबद्दल त्याची फार पूज्यबुद्धि असे. त्याच्या काळची परिस्थिति नि त्या वेळची माणसे यांच्या संसर्गाने जी निराशा उत्पन्न होण्याचा संभव होता ती निराशा त्याच्या मनाला धार्मिक सत्याचे पाठबळ असल्याने शिवली नाही. प्रगतीचे उदात्त-तत्व ज्याच्या योगान पूर्वकालीन दैवाचे जागी देव आणून बसविला ते तत्व हे त्याच्या अंतःकरणात स्वयंस्फूर्तीनेच उद्भूत झालेले होते नि इतिहास-परिज्ञानाने दृढ झालेले होते. प्रतिभादिष्ट उत्तमता हेच मनुष्याचे इतिकर्तव्य, परमश्वर तिचा जनक नि (बहुतेक वेळा दुर्लक्ष केली गेलेली) अंश स्फूर्ति ही मार्गदर्शिका असा त्याचा दृढ विश्वास होता. तो उदासीन असे, कारण नीतिमत्तेचा पूर्ण अभाव आहे असे त्यास दिसून आले. त्याला पाहिल्यापासून वाटू लागले की, आपले लक्ष्य मिळण्यापूर्वी आपला ह्या जगातला वास संपणार. तथापि त्याची वृत्ति ही सदोदित शांत असे. कारण, तो हे जाणून होता की, ह्या आयुष्याचे अंतिम सुखप्राप्ति हे नसून कर्तव्याची पूर्तता, ईश्वरप्रेरित कामगिरीची बजावणी, हेच आयुष्याचे खरे पर्यवसान होय. नि तत्काल यशाचा संभव नसला तरी आयुष्य हे कर्तव्यपूर्ततेसाठीच खर्च केले पाहिजे. सुख होते आहे की नाही यावरून आयुष्याची परीक्षा करावयाची नसून कर्तव्य घडते आहे की नाही यावरून ती करावयाची असते. त्याला जेव्हा हसू येई तेव्हा ते हसणे हे बळी पडणाऱ्या महात्म्याच्या हसण्यासारखे असे. पण तो हसत असे. त्याची मुन्यजातीवरील प्रीति ही शिलर (जर्मन कवी) च्या प्रीतीसारखी प्रतिभापूर्ण प्रीति होती. त्या प्रीतीत व्यक्ति लीन होऊन गेली होती. प्रीतीसाठीच प्रीति होती. पण ती प्रीति होती. त्याच्या व्यक्तिविषयक दुःखाने ते त्याचे स्मित नि ती त्याची प्रीती यांच्यावर काहीएक अनिष्ट परिणाम होऊ शकला नाही. जेव्हा सरकारी जुलुमाला प्रथम आरंभ तेव्हाच जाकोपो रफिनी याला आपला नाश होणार हे पक्के कळून चुकले आणि तो शांतरीतीने विधिघटनेच्या विलासिताची मार्गप्रतीक्षा करीत बसला. त्याला धरण्याचा हुकूम

सुटल्याची गुप्त बातमी त्याला कळविली गेली; पण त्याने पळून जाण्याचे नाकारले. जेव्हा त्याला तसे करण्याचा आग्रह करण्यात आला तेव्हा त्याने उत्तर केले की, ज्यांनी आपल्या उदाहरणाने आपल्या बांधवास संकटात ढकलले त्यांनी त्या संकटाचे फटके प्रथम सोसले पाहिजेत. जेव्हा धरला गेला तेव्हा त्याला अतिशय छळणुकीचे असे हजारो प्रश्न विचारण्यास आरंभ झाला; पण त्याने त्या सर्वांची उत्तरे हासत हासत शांत रीतीने द्यावी. पुढे त्याला भयंकर यातना आणि धाकदपडशा याच्या माझ्यापुढे उभे रहावे लागले. तरी तो अढळ उभा राहिला. शेवटी त्याने माझे नाव सांगावे म्हणून त्याचे नाव पोलिसला कळविले असे सांगण्यात आले. रफिनीचे नाव माझिनी कळविले, हे त्याला कसे खरे वाटणार! तेव्हा त्या नीचांनी माझी बनावट सही केलेले एक पत्र काढले नि ते त्याच्या पुढे ठेवले. रफिनीला धरावा अशा अर्थी मजकूर नि त्याखाली माझिनीचे हस्ताक्षरात हुबेहुब सही! जाकोपोचे चित्त तळमळू लागले! त्याला त्याच्या स्वतःवर देखील विश्वास ठेवारासा वाटेना. न जाणो आपले मन देखील कचित आपल्या स्वतःलाच फसविले आणि सर्व गोष्टी फोडून शत्रूस शरणागत होईल असा अविश्वास उत्पन्न झाला. मनाने तो अविश्वास करण्याचे आधीच त्याने दाराचा खिळा उपटला नि जितक्या पवित्र शुचितेने त्याने आयुष्य कंठिले होत तितक्यात शुचितेत नि पूर्तपावनतेत त्याने ते आयुष्य स्वातंत्र्यदेवतेच्या स्वाधीन केले! स्वदेशार्थ पवित्र मरण करून तो चिरंजीव झाला. तो देशवीर झाला.

आत्महत्या हे पातक फाशी देण्याच्या पातकाइतकेच भयंकर आहे असे माझे ठाम मत आहे. आयुष्य हे परमेश्वराने निर्मिले आहे. नि ज्याने त्याचा पापवृत्तीने अपव्यय केला आहे त्याला पश्चाताप होऊन पुन्हा आपल्या त्या ईश्वरदत्त कामगिरीवर रुजू होण्याची संधी हिरावून घेते म्हणून फाशी ही जितकी निंद्य आहे, तितकीच ईश्वरी कामगिरीवरून त्याच्या परवानगीशिवाय पळून जाण्याचा प्रयत्न होतो म्हणून आत्महत्या ही निंद्य आहे. परंतु जाकोपोच्या उदाहरणात आत्महत्येला पवित्र आत्मार्पणाचे उच्च स्वरूप आलेले आहे. स्वतःला, “तुझा उजवा डोळा तुझ्याविरुद्ध जात असेल तर तो उपटून काढ नि दूर फेकून दे. जेव्हा दुष्ट दुर्जनांच्या निंद्य वशीकरणास बळी पडून तुझे हातून पाप घडेल असा जबरदस्त संभव आहे तेव्हा तुझे आयुष्य देहातून उपटून काढ नि दूर झुगारून दे. पवित्र स्वदेशाच्या विरुद्ध पाप करण्यापेक्षा आपल्या स्वतःविरुद्ध पाप केल्याचा आरोप आपल्या शिरावर घेणे अधिक इष्ट आहे. या क्षुल्लक पापाविरुद्ध तो दयासागर त्याच्या क्षमेच्या विस्तृत छात्राखाली तुला आश्रय दईल.” असे तात्विक सत्य जो जाणतो त्याच्या महत्वाच्या कृत्याइतकेच जाकोपोचे कृत्य शुद्ध नि उदात्त आहे.

ज्यांनी देशद्रोह करून नावे कळविली त्यापैकी देखील बहुतेकास शिक्षा झाल्याच. काहीजण सोडून देण्यात आले; कारण त्यांनी गुप्तता फोडण्यात फारच महत्वाची मदत केली होती. न्यायाचा अद्भूत फारस उडाला. स्वतः जे सामील होते ते तर फाशी दिले गेलेच, पण ज्यांच्या अपराध म्हणजे त्यांनी गुप्त मंडळ्याचा निषेध केला नाही एवढाच काय तो, त्यांना देखील तीच शिक्षा झाली. ज्यांनी ज्यांनी सरकारचे विरुद्ध काही तरी लिहिले त्या सर्वांना निरनिराळ्या शिक्षा देण्यात आल्या.

ज्यांना मरणाच्या शिक्षा झाल्या त्यापैकी काहींची नावे देतो:--टॅम बोरेली एका ब्रिगडचा कॅप्टन होता; गव्होटा एक लष्करी शिक्षक; बिग्लिआ सार्जेंट होता; मारिनी; सासारी लेफ्टनंट; गोविओ सार्जेंट; व्होचिएरी वकील. ज्यांना मरणाची शिक्षा झाली असता ते पळून जाऊ शकले त्यापैकी:--स्कोवाझी अँडव्होकेट; ऑर्जनो लेफ्टेनंट; व्हर्नेटी वगैरे सार्जेंट; जिओव्हॅनी रफिनी (जाकोपाचा भाऊ); बार्दिनी अँडव्होकेट; मार्कस रोव्हरेटो नि आणखी शेकडो जणांना परत येताच मरणाच्या शिक्षा ठोठाविल्या जाव्या असे ठरले तेव्हाच मलाही मरणाची शिक्षा देण्यात आली.

टॅपॅझा याला वीस वर्षांची कैद देण्यात आली. हा राजसैन्यात लेफ्टनंट होता. ऑर्सिनी डॉक्टर हयालाही तितकीच सजा झाली. कित्येकांना राजाचा परत हुकूम सुटेपर्यंत कैद झाली. सरदार लोकांना काही दिवसांनी मुक्त करण्यात आले. ही सर्व अंदाधुदी न्यायाच्या दिखाऊपणाला देखील झुगारून करण्यात आली. चार्लस आल्बर्ट हयाला रक्ताची तृष्णा लागली नि त्याला रक्त पाजण्यात आले. कित्येक ठिकाणी इतके भयंकर प्रकार घडले की ते वर्णन करण्यात लेखणीला काटा उभा राहतो. उदाहरणार्थ असंख्य प्रकारातून एक प्रकार देतो. व्होचिएरी हयाला फाशीवर नेताना त्याने अशी विनंती केली की, फाशीकडे मला माझ्या घरच्या रस्त्यावरून नेऊ नये. घराच्या दाराशी त्याची दोन अर्भके, त्याची बहीण नि त्याची बायको-तेव्हा गरोदर असलेली ही उभी होती. म्हणून मला दुसऱ्या रस्त्याने न्यावे असा तो आर्जव करू लागला. परंतु राजाच्या आधाराने मांगाहून मांग बनलेल्या त्या फाशीच्या अधिकाऱ्यांनी ते म्हणणे नाकारून त्याला मुद्दाम त्याच्या घरावरून नेण्यात आले. त्याला फाशीकडे नेताना पाहताच त्याच्या बहिणीला वेड लागले! राजसत्तेची ही क्रूर नि अधम कृत्ये पाहून पुन्हा गुलामगिरी नि राजसत्ता पाहिजे आहे? मला फार अभिमान वाटतो की, ज्या पक्षाचा मी अभिमानी आहे त्या पक्षाला जेव्हा जेव्हा जय मिळाला तेव्हा तेव्हा आमच्या लोकसत्तने आपल्या देशबंधूच्या रक्तात हात न भरविता नि असा राक्षसी सूड न घेता आपले नाव अदूषित ठेवून रोम, व्हेनिस, नि नेपल्स येथे लोकसत्तात्मक पद्धतीचा झेंडा फडकविला आहे.

ह्या भयंकर प्रकाराची बातमी कळताच माझे मनोविकार कसे झाले हे सांगत बसावेस मला वाटत नाही. मी फक्त घडलेल्या गोष्टी देत असून, माझ्या अंतःकरणाचा इतिहास लिहित बसलेला नाही. इतके सांगितले म्हणजे पुरे आहे की, हे सर्व ऐकूनही मला नि माझ्या मित्रांना असच वाटले की, उठावणी करण्याची आवश्यकता नि कर्तव्यता अजून कायमच आहे. कृतीत नि बोलात मेळ नसणे ह्या दुर्गुणाने इटलीला आजपर्यंत नागविल आहे. राज्यक्रांतीची आम्ही शिकवित आलो ती तत्वे सर्वाना मान्य झाली खरी, पण त्यांच्या विजयासाठी अवश्य तो स्वार्थत्याग नि नेट मात्र इटालियनात उत्पन्न झाला नव्हता. ही कृतिपराडःमुखता सुधारण नि आमच्या पक्षाच्या ह्या नीतिमत्तेची कड धरणे हे आमचे कर्तव्य होते. आम्हास असे सिद्ध करणे भाग होते की, जेव्हा आपण एका मतावर नि तत्वावर निष्ठा ठेवतो नि लोकांच्या आयुष्याची जबाबदारी शपथपूर्वक रीतीने आपले शिरावर घेतो, तेव्हा दिलेल्या वचनाप्रमाणे कृति करणे हे आपले कर्तव्य आहे. मग

वाटेल ती संकटे येवोत, पण कितीही उदात्त किंवा उदार अशा व्यक्तिविषयक मनोविकारास झुगारून एकदा जे करतो म्हणून म्हटले ते करणे आपणास भाग आहे. आम्ही इटलीच्या बाहेर बंड उभारू म्हणून वचन दिले होते. ते करू म्हणून आम्ही म्हटले होते तदर्थच ते करणे श्रेयस्कर आहे, असे आम्ही ठरविले. शिवाय झडपेसरशी उठावणी झाली असती तर जयाचा संभव होता. इतके लोक जरी फाशी गेले नि तुरुंगात पडले, तथापि आमच्या प्रचंड तयारीचे मानाने खरा शोध असा फारच थोड्यांचा लागला नि जरी घाबरून, अनिश्चित होऊन नि एक विचार सुटून आमचा पक्ष विस्कळला होता तरी त्याची संख्या फार होती, नि एकदा उठावणीला आरंभ झाला असता की ते सर्व एकत्र होण्याचा अजून संभव होता. मी वर दिलेल्या जुलुमाने सर्वत्र संताप नि भयंकरपणा उत्पन्न झालेला होता नि आम्ही ठरल्याप्रमाणे आरंभ केलेला पाहताच आसपासच्या इटलीतील भागावरही उठावणी होईल, असा आमचा पूर्ण भरवसा होता. हा आमचा विश्वास बरोबर होता की नाही हे सांगण्यासाठी मी एकच गोष्ट देतो. आम्ही उठावण्याचा नक्की बेत केला आहे हे कळताच, जिनांमध्ये पुन्हा जमवाजमव सुरू झाली. पुन्हा तरुण लोकांना हरुप चढला नि शहरात उठावणीला यश न येण्याचे मुख्य कारण तेथील तरुणांच्या अंगात त्यांच्या शुद्ध स्वदेशप्रीतीबरोबर अनुभव नव्हता हेच होय. या दुसऱ्या उठावणीत ग्यारिबाल्डी प्रमुख होता. परंतु अपजय आल्यावर पळून जाण्याशिवाय आत्मरक्षणाचा दुसरा मार्ग त्याला उरला नाही. ग्यारिबाल्डीची नि माझी ओळख येथूनच झाली. तो “तरुण इटलीचा” सभासद होता. नि त्याचे मंडळीतील टोपण नाव बौरल हे होते. असो. असा विचार करून आम्ही उठावण्याचा बेत नक्की केला. मी मार्सेलिहून निघून जिनिव्हा (स्विट्झर्लंड जवळ) मध्ये जाण्यासाठी तयार झालो. तिकडे जाऊन ज्या प्रदेशात आम्हाला ते कृत्य करावयाचे होते, त्या प्रदेशाची बारीक पहाणी केली. जिनिव्हाचे सरकार आपल्याच शेजारी शस्त्रांची नि सैन्याची तयारी करू देणार नाही हे मी जाणून होतो. म्हणून मी दरबारातील मोठमोठ्या नि वजनदार लोकांची मन वळविली. फेझी मला त्या वळस पूर्ण अनुकूल होता. अशा रीतीने जिनिव्हाच्या सरकाराकडून होणाऱ्या अडथळ्याचे स्वरूप कमी करून मी लोकांचीही त्या कृत्याला सहानुभूति असल्याची खात्री करून घेतली. वेळ येताच ज्यांचा ज्यांचा उपयोग होईल असा संभव होता त्यांची त्यांची मी दाट ओळख करून घेतली. मी तेथे एक L'Europe Centrale नावाचे पत्र काढले नि त्यातून सँव्हाय-ज्या प्रांतावर आम्हाला स्वारी करावयाचा तो प्रांत-स्वतंत्र करण्याचा इच्छेचा लोकात फैलाव करू लागलो. इकडे सँव्हायमध्येही गुप्त चळवळी चालविल्या. नि गुप्त दळणवळण सुरू केले. त्यावरून माझी अशी खात्री झाली की, जिनिव्हाचे सरकाराविरुद्ध त्या प्रांतातून सँव्हाय जिंकून इटलीवर उतरता येईल. सँव्हाय जुलमाखाली चिरडले जात होते, तेथेही क्रांतीची इच्छा प्रबळ होऊ लागली. मी तेथल्या वजनदार नागरिकांच्या गाठी घेतल्या. थोनोन, बॉनिव्हिले, चम्बेरी वगैर शहरात लोकपुढाऱ्यांनी मला जेव्हा विचारले की, सँव्हाय जिंकण्यात जय आला तर मग आमच्या प्रांताची काय वाट करावयाची? तेव्हा मी त्यांना सांगितले की, इटलीला मिळावे किंवा फ्रांसला किंवा स्विट्झर्लंडच्या संयुक्त संस्थानांना

मिळावे हे ठरविणे सर्वस्वी तुमच्या लोकांच्याच मर्जीवर राहिल. तुम्ही स्वतंत्र झालात म्हणजे काय पाहिजे ते ठरवा. मला वाटते स्वित्झर्लंडला मिळावे.

सॅव्हाय प्रांतात हे प्रयत्न करून इकडे सैन्य जमविण्यास आरंभ केला. पोलिश, जर्मन नि इटालियन हद्दपार देशभक्त एकत्र केले. या पोलिश नि जर्मन लोकांशी एकवाक्यता केल्याने इटलीचे कार्य नि जर्मनी नि पोलंड ह्यांचे कार्य ह्यात परस्परात प्रेमभाव वाढू लागला. यूरोपच्या स्वातंत्र्याचा आरंभ इटलीच्या स्वातंत्र्याबरोबर होणार अशी मला आशा वाटू लागली. 'तरुण यूरोप' ही कल्पना 'तरुण इटली' ह्या कल्पनेची जनयित्री आहे. नि म्हणून इटली स्वतंत्र होताच दुसरे तत्काल कर्तव्य म्हटल म्हणजे यूरोप स्वतंत्र करणे हे होय. त्या यूरोपखंडाच्या स्वातंत्र्याचा झेंडा पहिल्याने माझ्या इटलीच्या आल्प्सच्या पर्वतावर फडकणार हे पाहून माझा आनंद गगनात मावेना. दोनदा जिने जगाचे नेतृत्व पत्करले आहे, तीच माझी इटली तिसऱ्यांदा जगाच्या स्वातंत्र्याची नि लोकपक्षाच्या विजयाची नेत्री होणार. ही किती थोर कल्पना आहे! तिने मला भारून टाकिले! हे आमचे सैन्य हे यूरोपच्या संयुक्त संस्थानाच्या सैन्याचे बीज होत. ही कल्पना पुढे ठेवताच जर्मन, पोलिश वगैरे हद्दपार आम्हांस येऊन मिळाले. त्यांच्या कमेटीया केल्या. लष्करी रचना नि डावपेच शिकण्याचे कामात मला बिआन्को वगैरे लष्करी लोकांनी चांगली मदत केली. त्या वेळेस मी रहात होतो त्या जिनिव्हामधील वसतिगृहात इतर तरुण मंडळी एकत्र झाली. रफिनी अर्गॉस्टिनो, नायकोला फंब्रिझी, युसिलियो लम्बार्टी नि आणखी किती तरी तरुण देशभक्ताचे मंडळ तेथे जमले ते सर्व वसतिगृह आमच्याच ताब्यात घेतले. नि तेथे पोलिसचा प्रवेश होईनासा झाला. सिआनीने लॅम्बर्डीचे (इटली) जे श्रीमान लोक स्वित्झर्लंडमध्ये रहात होत, त्यांना वळवून नेहमी मजकड घेऊन यावे. गॅस्पेरी बेलक्रेडी हाही अत्यंत उमदा, मेहनती, कीर्तिसाठी नव्हे तर कर्तव्यासाठीच झटणारा असा होता त्याच्या दीर्घोद्योगाला सीमा नव्हती. तो वैद्य होता. या गेस्पेरी बेलक्रेडीच नाव मी येथे मुद्दाम देतो. कारण हा अनंत परिस्थिती पालटल्या असताही पालटला नाही. नि आमच्या तत्वाशी नि माझ्याशी शेवटपर्यंत इमानाने वागला. तो माझा एक प्रिय नि विश्वासू मित्र होता.

आम्ही पैसे जमविण्याचा उपक्रम पुन्हा सुरू केला. गॅस्पेरी याच्या बोलात नि कृतीत अत्यंत मेळ असे. त्याने पैशाची चांगली मदत केली. आम्ही बेल्जियमधून शस्त्रे जमविली नि काडतुसे वगैरे सर्व साहित्य तयार करण्यासाठी सर्वजण आनंदाने नि नेटाने कामास

लागलो. सर्व व्यवस्था नीट चालली. परंतु ते कृत्य जितके शक्य तितके लवकर करण्याची आवश्यकता होती. परंतु याच वेळी इटलीमधल्या ज्या गुप्त मंडळ्यांनी पैशाची मदत देण्याचे कबूल केले होत. त्यांनी अशी एक अट लावावयास आरंभ केला की, त्या योगाने कार्याचा सर्वस्वी नाश जरी न झाला तरी सपाटून व्यत्यय उत्पन्न व्हावा. ती अट म्हणजे ही होय की, त्यांनी कोणचे तरी जबाबदार नाव पाहिजे आहे असा हट्ट धरला. स्वारीच्या नेतृत्वासाठी कोणी तरी नावाजलेला लष्करी अंमलदार असला पाहिजे. त्याच्या अंगी नुसती योग्यताच नव्हे तर त्याच्या नावाचे

लोकात वजनही पाहिजे आहे. याच वेळेस सेनापती रमोरिनो हा पोलंडमधून परत आला होता. वास्तविक पहाता त्याचे पोलंड मधील वर्तन लोकपक्षाला विशेषस रुचले नव्हते. तथापि फ्रांसमध्ये परत आल्यावर त्याचा जंगी सन्मान करण्यात आला. शिवाय त्याचे जन्मस्थान सॅव्हाय प्रांत हाच असल्याने तेथे त्याचे फार वजन असे. शिवाय जिनांमध्ये त्याची आई असे. तेथेही विशेषतः सर्व इटलीत गुलामगिरीत पडलेल्या लोकांना त्याच्याच पैकी एकाचा परस्थाकडून पवित्र कार्यात झालेला सन्मान पाहून साहजिकच वाटणारा अभिमान वाटत होता. पण यापेक्षा जास्त काळजी कोणी घेतली नाही. शेवटी असे ठरले की, मी त्याची भेट घ्यावी नि रमोरिनो ह्यास स्वारीचे आधिपत्य द्यावे.

या बेताचे विरुद्ध मी शक्य तितकी तक्रार केली. पोलिश लोकांतील श्रेष्ठ हद्दपार देशसेवकाकडून नि रमोरिनोच्या लष्करी डावपेचाचे मी जे सूक्ष्म निरीक्षण केले त्या योगाने इटलीच्या प्रांतिक मंडळाचे उलट माझे मत झालेले होते. मी त्यांना पुनः पुनः सांगितले की, नवीन परिस्थितीला नवीन माणसे पाहिजे असतात. हे तत्व आपण आजपर्यंत शिकवीत आलेलो आहोत. नवीन परिस्थितीला नवीन माणसे लागतात. प्रत्येक महत्वाच्या क्रांतीमध्ये धाडसाच्या प्रसंगांनी माणसे निर्माण केली, माणसांनी प्रसंग घडविले नाहीत, हे आपल्या ध्यानात येईल. मी त्यांना समजावून सांगितले की, आपल्या हाती असलेल्या कामात दोन भाग असतात. पहिला उठावणीचा नि दुसरा त्याच्या नंतर जुंपणाऱ्या लढाईचा, यापैकी हा पहिला उठावणीचा भाग ज्यांनी तो जुळवून आणिला त्यांच्याच हातानी पार पाडणे इष्ट आहे. एकदा यात जय झाला की मग जरी आपण वाटेल तो पुढारी नेमला तरी त्याला आपला कार्यक्रम फिरविता येणे अशक्य होईल. म्हणून मग त्या वेळेस आपण एकदा जुना सेनापती आणू. परंतु या सांगण्याचा काही उपयोग होईना. तत्वाच्या बलापेक्षा व्यक्तीचे इभ्रतीवर जास्त विश्वास ठेवणाऱ्यांना ते कस रुचणार? त्यांनी मला कळविले की, रमोरिनो असला तरच आपण उठू. मी तरीही नेट धरला असता. परंतु माझ्या लक्ष्यात आले की, माझ्या सर्व आक्षेपांचा विपरीत अर्थ केला जात असे. मी माझे एकट्याचेच हातात मुलकी नि लष्करी ह्या दोन्ही सत्ताचे पुढारीपण एकत्र ठेवण्यासाठी काय तो धडपडतो आहे नि रमोरिनोला न बोलविण्यात व्यक्तिविषयक महत्वाकांक्षेशिवाय माझा दुसरा काहीही हेतु नाही अशी त्याची समजूत झाल्याचे मला स्पष्ट दिसू लागले. मी महत्वाकांक्षी आहे! अजून ते जिवंत आहेत की ज्यांनी हा माझ्यावर आलेला आरोप जेव्हा मला पहिल्याने कळला तेव्हा माझ्या हृदयातले काहूर नि डोळ्यातले अश्रुबिंदु पाहिल आहेत. मी इतका निरपराधी होतो की, असला आरोप मजवर लादला जाईल याची कल्पना देखील मला शिवली नव्हती. तथापि महत्कृत्यासाठी पवित्रतम उद्देशाने नि दुसऱ्यावर पूर्ण निष्ठा ठेवून जे आपले सर्व आयुष्य वाहतात त्यांच्याच कपाळी अविश्वास, लोकनिंदा नि लोककुशंका ह्या लिहिलेल्या असतात. हे माझी भावी आयुष्यात कळून येणारे सत्य तेव्हा मला पहिल्याने किंचित् कळू लागले. आता तर ह्या आयुष्याला त्याचा पूर्ण अनुभव आलेला आहे. असो. मी हटते घेतले - मला वाटते ही मी चूक केली - नि रमोरिनोला

बोलविले. त्याने आमचा सर्व बेत सूक्ष्म रीतीने ऐकून घेतला नि पुढारीपण स्वीकारले. आमचा असा बेत ठरला की, स्वारीच्या सैन्यात दोन भाग करावयाचे. पहिल्याची पूर्ण व्यवस्था करावयाचे मी अंगावर घेतले नि तो भाग जिनिव्हाहून निघावा असे ठरले. दुसरा भाग रामोरिनोन तयार करावा, नि त्याने लायनहून निघावे. कारण तो म्हणाला की, लायनमध्ये आपले फार वजन आहे. त्याने सैन्याची रचना करण्यासाठी अगदी अवश्य म्हणून प्रथम चाळीस हजार फ्रँक मागितले. मी त्याला दिले. १८३३ च्या आक्टोबरमध्ये आम्ही उठावणी कलीच पाहिजे असे ठरविले. तो घाईघाईने निघून गेला. जाताना त्याच्या सेक्रेटरीच्या जागी आम्ही एक तरुण मॉडनीज (इटली) ची नेमणूक करवून घेतली. हा तरुण मॉडनीज माझा फार विश्वासाचा होता नि त्याने रामोरिनोच्या हालचालीची सगळी बातमी कळविण्याचे पत्करिले होते.

ऑक्टोबरच्या पहिल्या तारखेच्या आधी माझ्या बाजूच्या सैन्याची सर्व तयारी पूर्ण झाली होती. परंतु रामोरिनोची काहीच वार्ता कळना. मी त्याला पत्रावर पत्रे टाकली, पण सर्वत्र शून्यता. माझ्या विश्वासू मॉडनीजने रामोरिनोची सर्व हकीकत कळविली. तो जुगार खेळण्यात गुंतला होता. त्याने पैसे उधळून टाकले. सैन्याच्या तयारीचे तो नाव घेईना. मी त्याच्याकडे माणसे धाडली. तो पॅरिसला गेला होता तिकड काही लोक धाडले, अखेर एकसारखा लकडा लावल्यावर रामोरिनो म्हणू लागला की, अनंत विघ्ने आल्याने मध्यंतरी त्याला काही करता आल नाही, तथापि थोडी मुदत मिळावी. आम्ही नाईलाजाने नोव्हेंबर महिन्यापर्यंत मुदत दिली. परंतु नोव्हेंबरही निघून गेला. डिसेंबरमध्ये अखेर निरोप आला की, हजार लोकांनी जमविण्याचे जे वचन त्याने दिलेले होते त्यापैकी पुरते शंभर देखील तयार करता आले नाहीत. कारण असे सांगितले गेले की, पारिलच्या पोलिसांना ती वर्दी लागली नि त्यांनी रामोरिनोला प्रश्न केले. त्याच्या प्रत्येक कामात अडथळा येऊ लागला. असे काही तरी सांगून त्याने मी दिलेल्या ४०००० फ्रँक पैकी १०००० काय ते परत केले. मला खरे कारण मागाहून असे कळले की, फ्रँच सरकारन त्याचे सर्व देणे देऊन टाकण्याचे अंगावर घेतल्याने रामोरिनो याने आमचे बेत विस्कळीत करण्याचे काम पत्करिले. या सर्व गडबडीत योग्य संधि निघून गेली. इटलीमध्ये आमच्या पक्षातील काहीकांना शिक्षा झाल्या, बाकीच भीतीने दबले नि सर्वत्र निराशा पसरली. इकडे ज्या शेकडो पोलिश, जर्मन, स्विस वगैरे शिपायांना स्वारीचा बेत कळलला होता त्यांच्यात गुप्तता फार वेळा राहणे अशक्य झाले. शेकडो पोलीस जिनिव्हाला येऊन उतरले. आमच्यावर गुप्त पहारा ठेवला गेला. जिनिव्हाचे सरकारला आम्हा परक्या हद्दपार देशभक्तांना काढून द्यावयाचा नेट लागला. मग आम्ही मंडळी जवळ जवळच्या अंतरावर वाटून ठेवली. पण आमच्यापासून दूर गेल्याने ते वारंवार मुदत लांबल्याने ते कंटाळून गेले. त्यांना कायम जुळवून ठेवण्यासाठी पगार सुरू केला. तो आयत्या वेळेसाठी ठेवलेला सर्व खनिजा संपून चालला. अशा विलक्षण पेचात आम्ही पडलो. शिवाय इतरत्र हद्दपार झालेले लोक आम्हांस उठावणी लवकर न केल्यास आपण सोडून चालते होऊ किंवा एकटेच उठू. असे निरोपावर निरोप धाडू लागले. फ्रँच सरकारन जे पोलिश हद्दपार परत येऊ इच्छितील त्यांना पैस, माफी नि मदत देण्याचे जाहिरनामे

काढले. त्यांना अडकावून ठेवण्याकरता पुन्हा पगार वाढवावे लागले. ही सर्व गैरव्यवस्था चालली असताही मला खरे सांगण्याची चोरी झाली. इटलीमध्ये सर्वांची समजूत पक्की झालेली होती की, रामोरिनो हा सेनापति होणार. तो झाला तरच उठावयाचे. बर, त्यांना सांगावे, रामोरिनो येत नाही, तर त्यांचे धैर्य गळावयाचे. बरे त्यांना वाटू लागणार की, हे कार्य अशक्य आहे म्हणूनच रामोरिनो सोडून गेला. रामोरिनोचे दुर्वर्तन मी सांगितले असते तरी तो प्रतिस्पर्धी नको म्हणून त्याला काढण्यासाठीच मी ही खटपट चालविली आहे असा संशय यावयाचा. तो न येऊ देण्यास मजजवळ रामोरिनोच्या दुर्वर्तनाचा लेखी पुरावा नव्हता. या सर्व अडचणी जणू काय थोड्याच होत्या म्हणून एक नवीन अडचण उत्पन्न झाली. बोनारोटी हा इतका वेळ माझ्याबरोबर एकमताने काम करीत असता आता एकदम विरुद्ध जाऊ लागला. उठावणी करण्याचे विरुद्ध प्रयत्न करू लागला. तो जातीचा फ्रेंच त्याची सर्व भिस्त पारिस शहरावर. पारिसच्या बाहेरच्या जगावर त्याला बिलकूल विश्वास नसे. इटालियनांनी बंड ते काय करावे अशी त्याला घमेंड वाटू लागली. पण तो मला सोडून चालता झाल्याने फार हानी झाली. कारण, माझ्या सैन्यात जे स्विस होते ते सगळे कारबोनारी संस्थेतले होते नि तो त्यांचा पुढारी पडला. अशा रीतीने माझा सगळा बेत ढासळला. या अशा अनंत अडचणीत नि नवीन नवीन संकटात मी कसा धीर धरीत गेलो हे माझ मलाच समजत नाही. त्या वेळेस माझे युद्ध म्हणजे अन्टीयस राक्षसासारखे होते. (या राक्षसास असा वर होता की, तो भुईवर आला की त्याची शक्ति पुन्हा वाढावी. याप्रमाणे जो जो तो जमिनीवर आपटला जाई तो तो जास्त प्रबळ होऊन उठे. अखेर त्याची ही शक्ति हर्क्युलिसच्या ध्यानात आली नि त्याने अन्टीयस हयाला हवेतल्या हवेतच चिरून टाकला.) या अन्टीयसप्रमाणे मी पडतो न पडतो तोच पुन्हा दुप्पट जोराने वर उसळत असे. मी स्विस लोकांपैकी प्रत्येकाला भेटलो नि बोनारोटीच्या वजनाचा नाश करून पुन्हा त्यांना माझ्या पक्षास वळविले. मी ताजा फंड जमविला. लायनमध्ये फ्रेंच सरकारला गुंतवून ठेवण्यासाठी उभारणी करण्यास रोसेल्स, निकोलो वगैरेना नमले. पण इतक्या अडचणी आल्या असता स्वारी करण्याचे सोडावे असे मी का ठरविल नाही? स्वारी करावयाचीच अशा हद्दास मी का पेटलो? कारण इटलीमध्ये वाट पहात बसणाऱ्या आमच्या तरुण मंडळाला सँव्हाय मधल्या लोकांना, फ्रेंच लोकसत्ताकवाद्यांना, इटलीच्या हद्दपार देशभक्तांना नि सर्व जगाला स्वारीचे बेत स्वप्नवत् होत असे एकदम कळविणे म्हणजे मी ज्या पक्षाचा अभिमानी आहे, जो पक्ष मला सत्य वाटत आहे त्या पक्षाला कलंक लावल्यासारखे झाले असते. स्वारी बंद ठेवणे! त्यापेक्षा लढता लढता स्वदशार्थ देह ठेवून आपल्यामागून येणाऱ्या देशभक्तांना एक अनुकरणीय उदाहरण तरी का देऊ नये? शिवाय एखाद्या महत्कृत्याच्या धुरीणत्वाच्या जागी माझ्या वाचकापैकी जे कोणी असतील, त्यांना हे ठाऊक असेल की, महत्कृत्य एकदा थोड्याशा आकाराला आली की, काही वेळाने ती आपल्या पूर्वीच्या धुरीणाचेच धुरीण होतात. नि त्यांना सोडून चालते होणे हे अशक्य होते. या नवीन अडचणीची व्यवस्था लावण्यात सर्व नोव्हेंबर नि डिसेंबर निघून गेला. सैन्यात इतका अविश्वास माजत चालला होता नि आमचे द्रव्यबल इतके संतुष्टात आले होते की, उठावणीला

एकदम आरंभ कल्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. म्हणून जानेवारीची अखेर ही उठावणीची नक्की वेळ ठरवून लायनमध्येही त्याच वेळेला उठावणी करावी हे नक्की केले. मी पुन्हा रामोरिनोला लिहिले की, आम्ही आता जानेवारीच्या विसाव्या तारखेस उठणार हे निश्चित आहे. तेव्हा पूर्वी जरी नाही तरी त्यांनी आम्हांस निदान आयत्या वेळेस तरी येऊन मिळावे नि सेनापतित्व स्वीकारावे. त्याचे उत्तर येण्याच्या पूर्वीच मी सर्व तयारी करून ठेविली. नक्की दिवस नि कोठून कोठून निरनिराळ्या तुकड्यांनी निघावयाचे त्या जागा हे सर्व निश्चित केले. धान्याचा पुरवठा, निरनिराळे मार्ग, दळणवळणांची साधने वगैरे सर्व ठरवून टाकली. जिनिव्हाचे सरोवराचे काठावर शस्त्रागारे करून ठेवली होती नि फ्रेंच नि रामोरिनो येताच त्यांच्यासाठी बोटीची तयारी करून त्यांनी एका ठरलेल्या स्थळी जमावे नि त्या शस्त्रागारातून शस्त्रे घ्यावी. जे खुद्द जिनीव्हाहून निघतील त्यांनीही त्याच ठिकाणी येऊन रामोरिनोला मिळावे हा बेत होता. बंडाच मुख्य ठिकाण सेंट ज्युलियन हे ठरविले होते. ते ताब्यात घेण्याइतके सैन्य आम्हांपाशी होते. तेथून सॅव्हायमध्ये बंडे एकदम व्हावी म्हणून माणसे धाडलेलीच होती. मला असे वाटत होते की, रामोरिनोने मी उठावणीनंतर तुम्हास मिळेल असे कळविले असत फार बरे होईल. पण त्याने मी आयत्या वेळेसच येतो असे कळविले. ह्या योगाने आणखी नाश झाला. कारण पुन्हा उशीर लागू लागला. तो मलाच थांबावे म्हणून निरोप धाडू लागला. अखेर दोघा जनरलासह तो एकदाचा जानेवारीच्या ३१ तारखेला आला. त्याच्या तोंडावर ओशाळेपणाचे छटा दिसत होती. माझ्याशी बोलत असता त्याने वर डोळा केला नाही. त्या वेळेपर्यंत त्याने फ्रेंच सरकारशी आमची तयारी विस्कळून टाकण्याचा केलेला करार मला माहीत नव्हता. तरी मला त्याच्यात विश्वासघात करण्याची इच्छा आढळून आली. मी नेहमी त्याच्या जवळ असावे नि सेंट ज्युलियनला येताच त्याच्या हाती अधिकार जाऊ न देण्याचा शक्य तर प्रयत्न करावा, असे मी ठरविले. कारण मला अशी खात्री होती की, एकदा उठावणी झाली की, मग आमच्या पक्षाच सामर्थ्यावर लोकांचा भरवसा बसेल नि मग लोक रामोरिनो वगैरेच्या व्यक्तिविषयक इभ्रतीवर अवलंबून राहणार नाहीत. मी मागच्या कृत्याचा बिलकूल उल्लेख केला नाही. मी आमच्या सैन्याची यादी नि हालचालीचा कार्यक्रम त्याचे स्वाधीन केला. मी त्याला अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका पसंत आहेत का म्हणून विचारले, त्याने प्रत्येक गोष्टीला अनुमोदन दिले, पण सेनापतीचा अधिकार ताबडतोब आपल्याकडे दिलेला जावा असे तो म्हणू लागला. मी त्यास विरुद्ध गेलो नि तुमच्यावर तसे केल्यास फार जबाबदारी पडेल असे दिखाऊ कारण कळविले. परंतु तो नि ज्यांचा व्यक्तिविषयक नावावर भरवसा होता ते ऐकेनात. त्याने लगेच आपल पुढ्यांतले काही अधिकारी नेमले. मी जनरल ज्यूफरबरोबर त्याला एका बाजूला नेऊन पुन्हा सर्व हालचाली निरीक्षण करून ठरवून घेतल्या आणि अखेर एकदाचे निघावयाचे ठरवून मी परत आलो.

ता. १ फेब्रुवारी या दिवशी आम्ही निघालो. जिनिव्हाच्या सरकारने मला वाटले होते त्यापक्षा ज्यास्त जोराचा अडथळा केला. आमच्या बोटी पकडून ठेवण्यात आल्या. मी रहात होतो त्या

वसतिगृहाला शिपायांचा वेढा बसला. आमची माणसे विलक्षण टोपी घातली म्हणून, हत्यार घेतले म्हणून, वाटेल त्या संशयावर पकडण्यात आली परंतु आम्ही एकसारखे मेहनत करून तेथील सर्व लोकांना आमच्या बाजूस वळविलेले होतेच. ते लोक आता पुढे आले नि शिपायांच्यामध्ये नि अधिकाऱ्यांच्याहीमध्ये आमचेविषयी सहानुभूती असल्याने ते नागरिकांच्या दबकावणीसरशी आम्हांस त्रास देण्याचे बंद करते झाले. आमची सर्व माणसे ठरलेल्या ठिकाणी जमू शकली. त्यांनी आपापली हत्यारे घेतली. ते सर्व सैन्य सरोवर उतरून जाई तोपर्यंत मी मागे राहिलो नि रात्री रफिनी नि आणखी एका दोघासह ज्या बोटीला निरूपयोगी म्हणून टाकण्यात आली होती त्या बोटीने परतीराला आलो.

परंतु भयंकर आशाभंग नि फसवणूक आमचे नशिबी लिहिलेली होती. आमच्याबरोबर जे जर्मन हद्दपार होते त्याच्या अवसानाला पारावर नाहीसा झाला. त्यांना त्या कार्याचे खरे कठिण स्वरूप कळले नाही. ते उघड रीतीने लढाईच्या ऐटीत चालू लागले. परंतु वाटेत स्विस सरकारचे भागातून जावयाचे होते. त्या सरकारने हे पाहताच ते कोणीकडे जात आहेत हे ताडिले नि त्यांच्यात फाटाफूट केली. काहीना वेढून टाकले, काहीना पळवून लाविले नि काही तितक्याही संकटातून वाट काढीत काढीत आम्ही मार्गप्रतीक्षा करीत उभे होतो त्या ठिकाणी आले. पण फार उशीरा आले. इकडे रामोरिनोचे पोलिश सैन्य जेव्हा सरोवर उतरू लागले, तेव्हा आणखी एक अक्षम्य चुकी करण्यात आली. सर्वांची शस्त्रे काढून घेऊन ती एकाच बोटीत घालण्यात आली. सरकारी पोलिसने आधी ती बोट पकडली नि मग सहजरीतीने त्या पोलिश शिपायांना कैद केले. अशा अनेक युक्त्यांनी आमच्यापैकी तीन चतुर्थांश माणसे कमी झाली. याहून महत्वाचे संकट म्हणजे रामोरिनोला जी पाहिजे होती ती तक्रारीला जागा करून दिली गेली. वास्तविक पहाता ज्याला उठावणी करून जय मिळविण्याची खरोखरी इच्छा नि क्रांतियुद्धाची प्राथमिक माहिती तरी आहे त्याला स्थिति स्पष्ट कळून आली असती. त्या कमी झालेल्या सैन्याने देखील आम्हाला सेंट ज्युलियन शहराचा ताबा घेता आला असता. कारण, आम्ही येत आहोत असे पाहून नि शहरचे संरक्षण करण्याची हिंमत गळून शत्रूचे सैन्य ते शहर सोडून आधीच निघून गेले होते नि पुढे जाउन बसले होते. ही फार सुदैवाची नि महत्वाची गोष्ट घडून आली होती, एकदा सेंट ज्युलियनला जाऊन आम्ही पोचलो असतो की, ताबडतोब ठिकठिकाणी खून होण्याची वाट पहात बसलेल्यांना उठण्याचा इशारा दिला असता नि मग आमच्या सैन्याची कमतरता एक क्षणभरही टिकली नसती. शिवाय आधीच आमच्या बाजूला असलेल्या जिनिव्हाचे लोकांना आमचे हे कृत्य पाहून जास्त हरूप येता नि आमचे त्या सरकारने अडकवून ठेवलेले सर्व सैन्य सोडून देणे त्यास भाग पडले असते. ते बाकीचे सैन्य आम्हास लवकरच येऊन मिळते. म्हणून रामोरिनोला सेंट ज्युलियन शत्रूंनी सोडून दिल्याची महत्वाची खबर मुद्दाम कळविण्यात आली नि आता तरी त्याने आपले वचन पाळावे नि त्याला माझ्या प्रतिस्पर्धेची यत्किंचितही शंका येण्यास जागा राहू नये म्हणून मी ताबडतोब एक मस्केट बंदूक घेतली नि सैन्यामध्ये जाउन साधारण शिपायांच्या रांगेत उभा राहिलो. परंतु रामोरिनोने

सरोवरावर लोक पकडले हे ऐकताच पूर्वीचा सर्व कार्यक्रम सोडून दिला नि त्या सरोवराचे काठाकाठाने एकसारखे चोवीस तास फिरत फिरत घालविले. सैन्याला काहीच उमज पडेना. निराशेने ते वेडे झाले नि अखेर सर्व नाश झाला. ती रडकथा मी येथे सांगत बसत नाही. फक्त माझ्यासंबंधी तेवढी हकीगत देतो.

या स्वारीच्या जुळवाजुळवीत मी माझ्या देहाला न झेपेल इतका त्रास दिला होता. गेल्या तीन महिन्यात मी एकसारखा राबत होतो. ह्या शेवटच्या आठवड्यात मी एकही रात्र अंथरूणावर काढली नाही. बिछान्याला म्हणून शिवलो नाही. खुर्चीवर दहा पंधरा मिनिटे एखाददुसरी डुलकी येईल तेवढी कायती झोप. त्यातही त्या निरनिराळ्या काळज्या, अविश्वासाची भीति, विश्वासघात होणार याबद्दल झालेली खात्री, परंतु इतरांना उत्तेजन यावे एतदर्थ वरवर उत्साह दावविण्याचे अतिशय त्रासदायक काम, दरक्षणी अनपेक्षित रीत्या होणाऱ्या फसगती नि त्या कार्याने शिरावर आलेली भयंकर जबाबदारी या सर्व गोष्टीच्या भाराखाली माझे शरीर नि माझे मन हे खचून चिरडून जाऊ लागले. मी बंदुक घेऊन शिपायात जेव्हा शिरलो, तेव्हाच मला ताप भरला होता नि आजूबाजूच्या शिपायांनी धरल्याशिवाय मला उभे राहण्याचीही शक्ति नव्हती. त्या रात्री भयंकर थंडी पडलेली होती आणि निष्काळजी-पणाने मी माझा झगा घरी विसरलो होतो. इतक्यात कोणी माझ्या अंगावर झगा घातला खरा, पण मागे वळून त्याचे आभार मानण्याचीही माझे अंगात ताकद उरली नव्हती, मधून मधून माझ्या ध्यानात यावे की, आपापले सैन्य ठरल्याप्रमाणे सेंट ज्युलिएनकडे चालले नसावे. असे वाटताच मी सर्व शक्ति एकवटून रामोरिनोकडे धावत गेलो नि त्याला आयत्या वेळेस हालचाल भलत्याच रीतीने न करण्याविषयी कळवळून विनंती करू लागलो. त्याने डौलाने नि अगदी निक्षून पुन्हा पुन्हा म्हणावे की, थोड्याच वेळात आपले पोलिश लोक येतील तोपर्यंत सरोवराचे काठीच आपण हिडू. मला इतके पूर्ण आठवत आहे की, मी त्याला शेवटची विनंती करीत असता नि तो ती नाकारीत असता आमच्यापैकी काही शिपायांनी बार काढले. ईश्वराने निर्णयाचा क्षण आणला असे वाटून मी उत्साहाने बंदुकीच्या ठिकाणाकडे धावलो नि बंदुक घेऊ लागलो. यानंतर मला काही एक आठवत नाही. माझ्या डोळ्यांना अंधेरी आली नि वायूचा झटका येऊन मी जमीनीवर धाडकन पडलो.

वायूच्या लहरी मधून येत नि मी किंचित् शुद्धीवर येई, पुन्हा बेशुद्ध होई. या किंचित् शुद्धीमध्ये मला ग्युसेपी लाँबर्टि विचारी, “तू काय घेतले आहेस?” त्याला नि माझ्या इतर काही मित्रांना हे ठाऊक होते की, सदोदित धरले जाण्याची भीति असल्याने नि धरलो गेलो तर मजकडून कबुली घेऊन नावे फोडविण्याकरिता मजवर अनंत जुलूम करण्यात येतील ही खात्री असल्याने मी माझ्याजवळ एक जालीम विष नेहमी लपवून ठेवीत असे.

परंतु त्याचा “तू काय घेतले आहेस?” हा प्रश्न एकून त्या अर्ध्या शुद्धीमध्ये मी निराळाच अर्थ घेतला. मला वाटले की, तू किती पैसे घेतलेस नि आपल्या मित्रांशी विश्वासघात करण्याचे पत्करलेस, अशा अर्थी तो मला विचारीत आहे. या कल्पनेबरोबर माझ्या देहाचा तिळपापड झाला

नि मला एक अतिशय जोराचा वायूचा झटका येऊन मी निचेष्ट पडलो. त्या स्वारीत हजर असलेल्यापैकी जे अजून जिवंत आहेत, ते सर्व सांगतील की, मी लिहिले आहे ते पूर्ण सत्य आहे. माझ्या आयुष्यातील ती अत्यंत भयंकर रात्र होती. ज्यांनी त्यावेळच्या माझ्या या स्थितीवर हास्यात्मक चुटके लिहिले नि माझी चेष्टा करण्याचा प्रयत्न केला त्यांना परमेश्वर क्षमा करो!

माझ्या दुःस्थितीची रामोरिनोला बातमी कळताच त्याच्या मार्गातला मुख्य काटा बाजूस सरला असे त्याला वाटलं. त्याने आपला घोडा आणविला, सैन्याने फुटून निघून जावे म्हणून जाहिरनामा वाचला नि घोड्यावर बसून तो आपल्या घराकडे दौडत निघून गेला! कार्लोबियान्कोला त्याच्या जागी नेमण्याचा घाट सुरू झाला. परंतु त्या जबाबदारीपुढे तो कचरला. कारण सैन्य बहुतेक फुटत आले होते. ते सर्व पूर्ण विस्कळित झाले आणि आपआपल्या घरी निघून गेले.

मी शुद्धीवर आलो तेव्हा मला असे आढळले की, आपण परक्या जातीच्या शिपायांनी वेष्टिलेले असून एका लष्करी बराकीत आहोत. माझ्या शेजारी माझा मित्र अंजेलो यूसिग्लिओ हा बसलेला होता. मी त्याला विचारले “आपण कोठे आहोत?” “स्विट्झर्लंडमध्येच आहोत,” त्याने दुःखाने उत्तर केले. “आणि सैन्य?” “तेही “स्विट्झर्लंडमध्येच!”

माझा ‘तरुण इटली’चा भाग येथे समाप्त झाला.

भाग चौथा

आत्मचरित्र खंड ३

“I slept and found that life is beauty,
I woke and found that life is duty!!!

‘अथचेत्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।

ततः स्वधर्म कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥१॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥२॥’

- ‘श्रीमद्भगवद्गीता.’

तरुण इटली’ च्या पहिल्या भागाचा शेवट अपजयात झाला. पुढे काय करावयाच? या अपजयाला भिऊन नि अपयशाने निरुत्साह होऊन स्वदेशोद्धाराच्या कार्यातून मी अंग काढून बाजूस सरणे ठीक होईल काय? योग्य काळ आपण होऊन येई तोपर्यंत किंवा मजहून श्रेष्ठ पुढारी मिळे तोपर्यंत इटलीचे राजकारण सोडून देऊन मी माझ्या व्यक्तीच्या व्यवसायात लक्ष घालावे काय? माझ्या नैसर्गिक प्रवृत्तीला अनुकूल अशा विविध शास्त्रांच्या अभ्यासात मग्न व्हावे काय?

पुष्कळांनी मला असच करण्याचा उपदेश दिला. त्यांच्यापैकी काहींची अशी खात्रीच झाली होती की, गुलामगिरीच्या घाणीत आज शेकडो वर्षे इटली दश कुजत पडलेला असल्याने आमच्या उदात्तर लक्ष्याचे आकलन करण्याची त्याची ताकद नष्ट झालेली होती. आपल्याच स्वयंस्फुरित चळवळीने तो काही करील तर करील. बाकीच्यांनी राजकारणातून अंग काढून घेण्यास मला सांगितले, ते अशासाठी की, त्या स्वातंत्र्ययुद्धाचे तोंड लागते न लागते तोच ते कंटाळून गेले होते. आमच्या शिरावर लटकत असलेली जुलुमाची तरवार आता सुटून मानेवर येणार असे पहाताच त्यांची कंबर खचून गेली होती. आता पुरे हे राजकारण नि देशोद्धार, असे म्हणून ते आपल्या पोटोबाची पूजा बांधण्याच्या तयारीला लागू इच्छित होते. इतक्यात सँव्हायवरील स्वारीचा बीमोड झालेला ऐकून इटलीमध्ये अनर्थपरंपरा सुरू झाल्याची बातमी आली. मग तर तोंड काढू देईना. घुगऱ्या तिकडे उदो उदो करणाऱ्यांनी आता आमच्या दुदैवी पक्षावर शिव्यांचा भडिमार चालविला. इटलीतून निराशेशिवाय दुसरी बातमी येईना. पळापळी, विश्वासघात, कैद, फाटाफूट यांच्याविरहित दुसरे बोलणे नाही. इकडे स्वित्झर्लंडमध्ये ज्या लोकांनी आम्हाला सहानुभूति दाखविली होती त्या लोकांना आमचा वीट यऊ लागला. जिनिव्हाचे सरकारला चहूकडून आम्हाला हुसकून देण्याविषयीचे पत्रे नि निकराच्या आज्ञा येऊ लागल्या. आता आम्ही पराभूत झालेले असल्याने त्या लोकांनी, “त्रास दायक नि परके कोठून तरी आले नि आमच्या स्वित्झर्लंडच्या इतर युरोपियन सरकारशी असलेल्या स्नेहसंबंधांच्या नाशास कारणीभूत होऊन नसती उठाठेव करीत बसले.” असे म्हणून आमची निंदा करण्यास आरंभ केला. त्या सरकारने पकडापकडीचे हुकूम

सोडले. आमची लष्करी सामुग्री पकडण्यात आली. आमचा खजिना सगळा संपुष्टात येत चालला. आमच्या भोवती जमलेल्या हद्दपारांना पोटाला मिळण्याची पंचाईत पडून त्यांच्या हालाला पारवार नाहीसा झाला. निराशेचा नि अडचणीचा कळस झाल्याने आपसा आपसात वाद नि द्वेष सुरू झाला. उदासीनता नि अंधःकार ह्यांनी गुरफटून टाकले. फ्रांसमध्ये लोकसत्ताक पक्षाची उठावणी यशस्वी होणार म्हणून आश्वासने जरी आम्हाकडे धाडली गेली तरी माझा त्यावर विश्वास बसेना नि सर्व प्रकारच्या उपदेशाहून नि संकटपरंपरेहूनही माझ्या मनाला रात्रंदिवस टोचीत असलेले कारण म्हटले म्हणजे माझ्या वृद्ध मातेची आठवण ही होय. तिचे कसे होईल? जर एखाद्या विचाराला हार जाऊन माझा विश्वास ढळावयाचा संभव असला तर तो ह्या विचारात होता!

परंतु ह्या बाह्य संकटांना भीक न घालणारे असे एक महत्त्व माझ्या अंतःकरणात निवास करीत होते. माझा निसर्ग हा स्वयंस्वतंत्र असे. माझा आत्मा हा पराधीन झालेला नव्हता. तेव्हापासूनच माझी अशी पक्की खात्री असे की बाह्य मायापाशाच जाळे तोडून टाकून स्वतंत्र रीतीने वागण्याचे सामर्थ्य मनुष्याच्या आत्म्यात वसत आहे. मानवी आत्म्याने बाह्योपाधींचे दास न बनता त्या बाह्योपाधींनाच आपल दास बनविले पाहिजे. माझ्या ठायी वसत असलेले चैतन्य हे बहिर्गातून अंतरंगात उतरलेले नव्हते, तर ते अंतरंगातून बहिर्गात संचारत असे. ते चैतन्य उसने आणलेले नव्हते. तर ते निसर्ग दत्त होत. आम्ही जे काही कार्य हाती घेतलेले होत ते केवळ प्रतिक्रियेचे कार्य नव्हते किंवा आमची उठावणीही एखाद्या रोगी मनुष्याने जागा बदलण्याकरिता कलेली हालचाल नव्हती. आम्हास स्वतंत्रता पाहिज होती. ती परवशतेची प्रतिक्रिया म्हणूनच केवळ नव्हे, तर मनुष्याच्या उदात्तर कर्तव्याची पूर्णता करण्याचे मुख्य साधन तीच असल्याने ती मिळविण्यास आम्ही प्रयत्न करीत होतो. आमच्या निशाणावर लोकसत्तात्मक राष्ट्रक्याची महत्त्व झळकत होती. आमचा प्रयत्न कशासाठी होता? आमचा प्रयत्न नवीन राष्ट्र उत्पन्न करण्याचा, दोन कोटी लोकांना जिवंत करण्याचा, महन्मंगल प्रयत्न होता, अशा शुभ लक्ष्यास्तव झगडणाऱ्यांना एकट्या दुकट्या पराजयाची पर्वा ती कसली आली आहे? विपत्ति ह्या महत्कार्यात महत्स्वरूपानेच यावयाच्या. मग महद्विपत्तीमध्ये अचलासारखे अढळ धैर्य धरून उभे राहण्याचे शिक्षण आमच्या स्वदेशबंधूना देणे हे आमचे कर्तव्यच नव्हते काय? कर्तव्य सोडण्यापेक्षा स्वतःच त्या विपत्तीत धीराने उभे राहून हे शिक्षण देण्याचा दुसरा योग्य मार्ग कोणचा असणार? जर आम्ही आता कचरलो तर राष्ट्रक्याच्या अशक्यतेचे हे आणखी एक उदाहरणच म्हणूच शत्रूपक्षाला नवीन पुरावा मिळू दिल्यासारखे होणार नाही काय? इटली देशात मुख्य दुर्गण जो होता तो हाच होय की, तिला स्वातंत्र्याची इच्छा जरी होती तरी ते मिळविण्याची ताकद आपल्यात आहे ही आत्मनिष्ठा नव्हती. चटकन निराशा होत असे नि ज्या सातत्याशिवाय सद्गुण देखील होतात, ते प्रयत्नांचे सातत्य नि ती श्रमांची चिकाटी ही लोकांत आढळत नव्हती. लोकांच्या विचारात नि आचारात एक वाक्यता नव्हती. स्वातंत्र्यप्रेम नि तत्प्राप्त्यर्थ संकटे सोसण्यास अवश्य तो करारीपणा हे उत्पन्न करण्यास मुख्य साधन जी लेखणी ती उचलणे आता अशक्य झाले होते.

कारण, इटलीमध्ये अशा प्रकारचे लेख पोलिस लोकांच्या वक्रदृष्टीला चुकवून प्रसृत करणे शक्य नव्हत. तेव्हा आता जिवंत शिक्षण दण्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. निश्चयाचे महामेरू, निर्धारचे निधी, निराशेला ज्यांनी लाथाडल आहे, जुलमी पाठलागाला ज्यांनी भीक घातली नाही, उत्कट आत्मनिष्ठेच्या बळाने प्रत्येक पराभवात ज्यांना भावी जयाचे स्मित आढळत आहे, जे उद्या टप्पा घेऊन उसळण्यासाठीच आज पडून घेत आहेत, पुनरुत्पत्तनास्तवच पतन स्वीकारीत आहेत. जे धर्मयुद्धाला सदा सर्वदा कास कसून उभे आहेत नि वाटेल ती विपत्ति येवो, वाटेल तितके पराजय येवोत किंवा वाटेल तितका काल लागो पण अखेर जयश्री ही आपल्यालाच वरणार आहे, अशा निष्ठेने जे प्रफुल्लहृदय आहेत अशा नररत्नाचे मंडळ हेच इटलीला पुनरुज्जीवन देण्यासाठी अवतरलेले मूर्त शिक्षण होय. त्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. आम्ही यःकश्चित् पक्षाभिमानाने उद्युक्त झालेले नव्हतो, तर स्वदेशभक्तीच्या राष्ट्रधर्माचे आम्ही दीक्षित होतो. जुलुमाला पक्षाभिमान मारता येईल, पण धर्मज्योति कधीहि मालविता येणार नाही.

माझ्या अंतःकरणावर साचलेले संशयाचे तमःपटल झाडून टाकून मी पुनश्च हरि ॐ म्हणावयास सुरुवात केली.

इटलीमध्ये आम्ही आजपर्यंत विणलेले जाळे पार तुटत आले होत. अशा वेळेला थोडे दिवस पडूनच छपावयास पाहिजे होते. कारण, आमच्या पक्षाला बसलेली दहशत त्या मुदतीत कमी होत जाती नि विशेषतः आमच्या देशशत्रूंना, आपणास पुरता जय मिळाला नि आमचा कायमचा नाश झाला अशी सुरक्षितता वाटू लागून ते पुनः झोपी जाते. परंतु इटलीमध्ये काही न करण्याकरिता जी मुदत ठरवावी लागली तीमध्ये इटलीच्या बाहेरचे पुष्कळ काम करिता येण्यासारखे होते. आमच्या दुसऱ्या उठावणीला इतरत्र असणाऱ्या लोकसत्ताकवाद्यांचे पाठबळ नि युरोपच्या इतर देशाची सहानुभूति ही अवश्यमेव पाहिजे होती नि ती पैदा करण्याचा प्रयत्न या अवधीत करता येण्याची संधि होती. १८३४ पासून १८३७ पर्यंत माझ्या चळवळी या धोरणानेच चाललेल्या होत्या. आमच्या आजपर्यंतच्या लेखाने इतर देशातही थोडासा परिणाम केलेला होता. सँव्हायच्या धाडसी प्रयत्नाच्या योगाने आमच्याजवळ परके हद्दपार देशभक्त बरेच गोळा झाले होते. हयातील बहुतेक जर्मन नि पोलिश देशभक्त होते. बाकीचे स्पेन, फ्रांस, नि इतर देशातील होते. यांच्यातील प्रमुखात हॅरोहेरिंग हयाची गणना आहे. हा खरा खरा लेखक नि स्वातंत्र्यदेवीचा प्रेमळ एकनिष्ठ वारकरी होता. कारण, तो त्या देवतेसाठी पोलंड, जर्मनी नि ग्रीस येथील रणमंदिरात तिची उपासना करण्यास्तव रणनर्तन करीत आला होता. आमचा पाठलाग होऊन आम्ही दशदिशांकडे फाकले जाण्याचे आधी या निरनिराळ्या देशातील हद्दपारात मी विश्वकुटुंबाच्या कल्पनेचे बीज पेरण्यास सुरुवात केली. हया लोकसंघाच्या एकीकरणाची सहकार्यतेची इच्छा सर्वत्र होती, पण ती अमलात आणण्याचा मात्र कोणीही प्रयत्न केला नाही.

परंतु माझ्या विश्वकुटुंबित्वाच्या कल्पनेत नि कारबोनारीच्या विश्वकुटुंबित्वात फार महत्वाचा भेद आहे. त्यांच्या मत मनुष्यसमाजाची दोनच रूपे आहेत. पहिल व्यक्ति नि दुसरे

मनुष्यजाति. मनुष्यजातीचे अंतिम हित हे साध्य आहे. व्यक्ति हे साधन आहे. परंतु माझ्या मताने ही दोनच रूप मान्य करणे प्रशस्त नाही. मनुष्यजातीचे उच्चतम नि अत्यंत हित करणे हे साध्य आहे ही गोष्ट मला कबूल आहे. परंतु त्या मानव्याच्या अंतिमतेचे साधन शक्ति आहे असे मानणे अपुरे होत आहे. व्यक्तिची कल्पना ही फार कोटी कल्पना आहे. मानव्याच्या उच्चतम हितासारख्या महत्कार्याची पूर्तता करण्यास व्यक्ति असमर्थ आहे. तिची शक्ति त्या कार्याच्या मानाने फारच अपुरी आहे. म्हणून ते मानव्याच्या अत्युच्च्य पूर्णतेचे साध्य साधण्यास व्यक्तिहून ज्यास्त सबळ असे हत्यार पाहिजे. ते हत्यार म्हणजे देश किंवा राष्ट्र होय. एकाच विशिष्ट तत्वाने एकाच विशिष्ट मनःप्रवृत्तीने नि एकाच विशिष्ट अंतर्बहिर्गत रचनेने समसमान असणार्या शेकडो व्यक्ति मिळून एक राष्ट्र होते. या विशिष्टत्वाच्या मानाने त्या राष्ट्राने एक विशिष्ट कर्तव्य प्राप्त झालेले असते. हे कर्तव्य करण्यास त्या राष्ट्राने एकत्ररीत्या तयार झाले पाहिजे. म्हणजे एका व्यक्तीहून महत्तर कृत्ये पार पाडण्याची शक्ती एका राष्ट्राने उत्पन्न होईल नि मग हे सबलतर साधन योजिल्यास मानव्याच्या अत्युच्च्य पूर्णतेचे जे साध्य ते साधता येईल. तेव्हा माझ्या मनाप्रमाणे मानव्याची पूर्तता हे साध्य, राष्ट्र हे साधन व्यक्ति ही साधनसामग्री होय. कार्बोनारी ह्या राष्ट्राच्या कल्पनेला विसरली होती नि म्हणून तिचे महत्साध्य तिला पार पाडता येईना. व्यक्तिपासून आरंभ करून एकदम विश्वविचारावर उडी मारू पाहण शक्य नाही. लोकांच्या हृदयातून स्वदेशाची कल्पना पार धुडकावून देणे, राष्ट्रीयत्व एकदम नाश करून टाकणे, परमेश्वराने निरनिराळ्या जातींना जी विशिष्ट कर्तव्ये दिली आहेत त्याचा घोटाळा करणे, विश्वकुटुंबात निरनिराळ्या राष्ट्रपुरुषाकडे आलेली विशिष्ट कर्तव्ये न जाणता त्या सर्व राष्ट्रपुरुषांना विनष्ट करून-कोणत्या कोणाला ठाऊक-विलक्षण एकी करण्याच्या मागे लागणे नि ज्या सोपानपंक्तीने पूर्णतम नि अंतिम लक्ष्याकडे मनुष्य जातीला चढून जाणे शक्य आहे, त्या व्यक्ती, राष्ट्र नि मानव्य या सोपानपंक्तीला मोडून तिचे तुकडे करणे म्हणजे अशक्य ते शक्य करू पाहणे होय. प्रस्तुत युगातील मुख्य कर्तव्य म्हणजे राष्ट्रकल्पनेची नि मानुष्यतेची एकवाक्यता करावयाची हे होय. मनुष्यजातीच्या करारपत्रावर प्रत्येक व्यक्तीने सही करावयाची नाही, तरी प्रत्येक राष्ट्राने सही करणे शक्य आहे. ते राष्ट्र समान, स्वतंत्र नि एका नावाखाली, एका निशाणाखाली नि एकाच विशिष्ट कर्तव्यासाठी जमलेल्या व्यक्तींनी बनलेले असले पाहिजे. नि व्यक्तींनी वरील गुणांनी मंडित व्हावे अशी जर इच्छा असेल तर त्यांना राष्ट्रीयत्वाची नि स्वदेशाची कल्पना समजावून दिली पाहिजे. प्रत्येक देशाला मानवी कुटुंबपूर्णतेच कार्यात एक विशिष्ट कर्तव्य करावयाचे असते, ते कर्तव्य त्या देशाला स्पष्टपणे सांगितले गेले पाहिजे. हे कर्तव्य केल्याशिवाय राष्ट्र कधीही नामशेष व्हावयाचे नाही. फ्रेंच रेव्होन्यूनपर्यंत व्यक्ति युग होते. त्यांचा 'हक्क' या तत्वापुढे प्रवेश झाला नव्हता. परंतु माझ्या मताने आता नवीन युग लागलेले आहे. आता व्यक्ति युग संपून राष्ट्र युगाला आरंभ झाला आहे. व्यक्तीचा हक्क संरक्षण करणे काही अंतिम साध्य नव्हे. व्यक्तीचा हक्क संरक्षण करणे हे साध्य धरल्यास मनुष्यातील

द्वेष कधीही विझणार नाहीत. हक्काचे तत्व पुढे ठेविले की, आपमतलबीपणा उत्पन्न झालाच, म्हणून आता 'कर्तव्य' हे तत्व पाळले पाहिजे. आयुष्य हे हक्काचे बजावणी करिता नसून ते कर्तव्यपूर्ततेकरिता आहे. हक्कात स्वार्थाची कल्पना आहे. कर्तव्यात परमार्थाची कल्पना आहे. कर्तव्य हेच आयुष्याचे अंतिम आहे, ही गोष्ट राष्ट्रयुगातील प्रधान तत्व होय. म्हणून व्यक्तीच्या हक्काच्या ऐवजी व्यक्तिकर्तव्याचे ऐवजी समष्टयुगाची कल्पना ही माझ्या मताने लोकास शिकविली जाणे भाग होते.

तेव्हा मानवी जातीची अत्युत्कट उन्नति हे जे साध्य ते साधण्याचे कामी आपआपली निसर्गनिर्दिष्ट विशेष कर्तव्ये बजावण्यात ती कर्तव्ये ओळखून स्वतंत्र नि समसमान व्यक्तीनी एकीभूत झालेली निरनिराळी राष्ट्रे एकदिलान नि एकवाक्यतेने झटतील नि परस्परांचे हितार्थ झटत झटत सर्व मनुष्यजाति उद्धार पावेल, हे माझे सारसर्वस्व होते. नि ते उपदेशिण्यासाठी मी "तरुण यूरोप" ही संस्था काढण्याच ठरविले.

मध्यंतरी आमच्या पाठलागाला भयंकर रीतीने आरंभ झाला. जे हद्दपार देशभक्त आम्हास मिळाले होते, त्यास गुन्हेगारांप्रमाणे सरहद्दीपर्यंत पहास्यातून नेण्यात आले नि अमेरिकेकडे किंवा इंग्लंडकडे पाठविण्यात आले. काहीनी आपली नावे बदलून लहान लहान खेड्यामध्ये प्रवेश केला. या सर्वांपेक्षा आम्हा इटालियन देशभक्तांचा भयंकर रीतीने पाठलाग सुरू असतानाही आम्ही सर्व निसटून गेलो. मी रफिनी नि मेलगारी यांसह जिनिव्हाहून निघालो. काही दिवस लॉसेने येथे लपत छपत काढले. पुढे बर्न या गावी रहाण्याची स्विट्झर्लंडच सरकारने परवानगी दिली. मी आमच्या हद्दपारांना उत्तेजन यावे एतदर्थ एक लहानसे चोपडे लॉसनला असतानाच प्रसिद्ध केले, त्यातील काही भाग खाली देतो.

हद्दपार देशभक्तांस पत्र.

"ते फक्त दोनशे देशभक्त होते. ते भक्त दोनशेच होते, पण त्यांनी सर्व यूरोपखंडाला चळचळ कापविले, यूरोपच्या राजांनी त्या दोनशे जणाविरुद्ध जंगी कट केला. त्यांचे अवाढव्य सैन्य, सर्व यूरोपचे पोलिस लोक, हर प्रधानमंडळे, कारस्थानपट्ट हुकुमाची बाडे, तरवारीचे ढीग, या सर्वांना पुरून ते दोनशे देशभक्त उरले आहेत. यूरोपच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत हे सर्व अधम राजे, ज्यांना परमेश्वर चांगल्या लोकांची खरी परीक्षा पहाण्यासाठी या जगावर धाडीत असतो, ते हे नीच राजे नि त्यांचे अम्मलदार आम्हांस शोधण्यासाठी, हुसकून देण्यासाठी, आमची निंदा करण्यासाठी नि आमच्यावर सूड उगविण्यासाठी एकसारखे धडपडत होते. त्यांनी हद्दपारांच्या शिकारीला आरंभ केला. सतत चार महिने गरीब स्विट्झर्लंडच्या सरकारापुढे रशिया, फ्रांस, जर्मनी, वगैरे सर्व सरकारांकडून विनंतीच्या हुकुमाचे ढीगचे ढीग पडत होते. 'जमलेल्या हद्दपारांना हुसकून द्या, त्यांची फळी मोडा.' ही एकच आरोळी सर्व यूरोपभर उठली होती. सर्व यूरोप दोनशे देशभक्तांपुढे भयाने घाबरून गेले. परंतु भयाने अंग लटपट कापत असताना वरून वरून मात्र ह्या नामर्दानी केवढी ऐट दाखविली! त्यांच्या वर्तमानपत्रातून लेख येऊ लागले की, हे हद्दपार

देशभक्त शाळेतून नुकतीच सुटली पोरे आहेत. जन्मापासून त्यांना गुप्तकटाच्या व्यसनाची चटक लागलेली आहे. नीतीच्या अतिरेकाने ते मदांध झालेले आहेत. जे असाध्य ते साध्य करण्यासाठी आकाशाला गवसणी घालण्याच्या मागे ते लागलेले आहेत! त्यांना या व्यसनासाठी चांगली चरचरित शिक्षा दिलीच पाहिजे. पण अशा पोराने भय बाळगण्याचे बिलकूल प्रयोजन नाही.

ते तरुण होते? होय. होय. अर्थात ते तारुण्याच्या भरात होते. जरी त्यांच्या भुकुटीवर दुःखाची नि गंभीर विचारांची छटा आलली होती तरी ते तरुण होते. जरी आईच्या प्रममय चुंबनापासून हिसडून घेऊन त्यांना अधम राजांनी दूर झुगारिले होते, तरी ते तरुण होते. जरी कुटुंबप्रेमाच्या नि गृहसौख्याच्या कोमल व प्रेमल सुखास ते पारखे झालेले होते, तरी ते तरुण होते. ती नवीन विश्वाची संताने होती, ती नवीन धर्माची बालके होती. कारण, त्या नवीन विश्वाने नि त्या राष्ट्रधर्माने त्यांना जन्म देताच त्या तरुणांपुढे वनवासाचा देवदूत आला. त्या नूतन बालकात स्वार्थपरावृत्ति, आत्मार्पणक्षमता नि तारुण्यशुचिता पाहून प्रसन्न होतसाता तो देवदूत त्यांना पवित्र नि मधुर मंत्राच्या उच्चाराने विश्वप्रीतीची नि तत्कालीन वृद्धांना अनाकलनीय अशा उच्च राष्ट्रधर्माची दीक्षा देता झाला.

त्या वनवासी देवदूताच्या पंखाचा स्पर्श होताच पावन झालेली ती त्या अभिनव बालकांची दृष्टी भविष्यकालात घुसू लागली. म्हाताऱ्यांच्या आंधळ्या दृष्टीला जे दिसणे अशक्य आहे ते त्यांच्या त्या दिव्य दृष्टीला दिसू लागले. युरोपच्या गुलामगिरीचा प्रेतसंस्कार त्यांना दिसू लागला. गुलामगिरीच्या राखेचा ढीग दिसला त्या ढिगातून विजयश्रीच्या प्रभेने मंडित झालेले दिव्य स्वातंत्र्ययुग उदय पावताना दिसले. राष्ट्रे पुनरुज्जीवित झालेली नि आजपर्यंत परस्परांशी भांडत बसलेले भिन्न भिन्न लोक एकत्र मिसळून सर्व मनुष्यजाती हातात हात घातलेली नि बंधुत्वाने, विश्वासाने, आनंदाने डुलत डुलत प्रगमनाकडे चाललेली अशी त्यांनी पाहिली. सर्व राष्ट्रे नेमाने एकत्र झालेली आहेत. त्यांच्यावर स्वातंत्र्याच्या, समतेच्या नि मानुषतेच्या देवदूतांनी आपल्या शुभ्र पंखाचे दिव्य छत्र धरलेले आहे असे त्यांना दिसू लागले! भविष्याची परमसृष्टी त्यांना गोचर होती झाली. ते मागे वळले नि त्या वनवासाच्या देवदूताला विचारू लागले, या दिव्य युगाची प्राप्ती व्हावी एतदर्थ आम्ही कोणचे कर्तव्य करावे? देवदूत म्हणाला- मी वनवासावरील अध्यक्ष आहे. तुम्ही माझे मागे या. त्या दिव्य युगाच्या प्राप्तीसाठी तुम्हाला माझे मागे आले पाहिजे. मी तुम्हाला कर्तव्यशून्यतेच्या निद्रत घोरत पडलेल्या राष्ट्रातून नेतो. तुम्ही त्यांना स्वोदाहरणाने शिक्षण देत चला. जुलुमाने गांजलेल्याना नि दुःखाने त्रस्त झालेल्याना आनंदी करीत चला. तुम्ही जगाचे कल्याण करीत चला. परंतु तुम्हाला मात्र कोणीही सुख देणार नाही. तुम्ही ज्यांचे कल्याणार्थ झटाल तेच तुम्हाला उपेक्षेन धिक्कारिते नि लोकनिंदेचा तुमच्यावर भडिमार होईल. परंतु मी परलोकी तुमचे दुःखपरिमार्जन करीन.

हे शिरसावंदय करून ते तरुण प्रवासाला निघाले. जानपदाच्या कर्णात पवित्र मंत्राचा उच्चार करू लागले. जिकडून जिकडून गुलामगिरीच्या चरकात चिरडले गेल्याने फोडलेली शूर लोकांची आरोळी त्या तरुणांच्या अंतःकरणाला ऐकू आली तिकडे ते धावत गेले. जेव्हा जेव्हा हताश लोकांची रडकथा त्यांनी श्रवण केली तेव्हा तेव्हा “उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयत्” या तत्वाचा उपदेश त्यांनी दिला.

देवदूताने भविष्य केल्याप्रमाणे लोकनिंदा ही त्यांच्या पाठीस हात धुवून लागली. त्यांच्या मार्गात कृतघ्नतेशिवाय त्यांना दुसरे काही आढळले नाही. परंतु ज्या ज्या प्रदेशात त्या महायात्रेने आपली चरणधूलि झाडली ते ते प्रदेश त्यांच्या चरणांच्या मुद्रांनी मुद्रित झालेच झाले. ज्या लोकांनी त्यांची निंदा केली त्यांनाच आढळून आले की, त्यांच्या राष्ट्रात काही आश्चर्यकारक फेर झालेला आहे. त्यांचे राष्ट्र पूर्वीपेक्षा निश्चयाने उदात्तर झालेले आहे. ही महायात्रा निघाल्याची बातमी युरोपच्या राजाना कळली मात्र तोच त्यांचे धाबे दणाणले. इटलीच्या भोवती फाशीच्या खांबांचे कुंपण घातले गेले. जर्मनीने ती महायात्रा आपल्या देशात घुसू नये म्हणून रानोमाळ पहारे बसविले. फ्रांस-स्वतंत्र-फ्रांस-त्याने देखील देशभक्तांना आपल्या देशातून फाशीकडे नेण्यासाठी केलेल्या मार्गाप्रमाणे मार्ग दिला. कारण, फ्रांसमधून त्यांना दारिद्र्यात मरण्यासाठी इतर देशी पाठवून देण्यात आले. स्वित्झर्लंडने भयाने थरारून आपल्या आश्रयार्थ आलेल्यांना हुसकून दिले. ते मुठभर देशभक्त या स्वित्झर्लंडकडे मोठ्या आशने बघत होते. परमेश्वराने स्वतंत्रतेला महाल असावा म्हणून आल्प्सवर स्वित्झर्लंड उत्पन्न केले. ते स्वित्झर्लंड नीच कारस्थानाच्या डावपेचानी जुलुमी राजांची पायरी झाली आहे! जुलुमी राजांच्या दबकावणीला भिऊन या लोकसत्ताक संयुक्त संस्थानाने आम्हास आजपर्यंत पाळले असूनही पराजय होताच शत्रूंच्या हवाली करण्याचा घाट घातला आहे! या लोकात अजून असा एकही महात्मा निघत नाही की, तो त्या जुलुमी राजांच्या धमकावणीच्या पत्रास आग लावून देऊन म्हणेल, “नाही, नाही, देशभक्त हद्दपारांना आम्ही असे अनाथ करणार नाही. दुःखी जनांना सोडून देण्याचे पातक आम्हाकडे घेणार नाही. आम्ही या पवित्र देशभक्तांना स्वित्झर्लंडमधून घालवून देत नाही. जर तुम्ही बलात्काराने आम्हावर स्वारी करू पहात असाल तर परमेश्वर, आमचा आल्प्स पर्वत नि आमची असिलता ही तुमच्यापासून आमचे संरक्षण करण्यास समर्थ आहेत.” असे जर स्वित्झर्लंडने आता सांगितले तर या राजांची त्याला नकार देण्याची छाती नाही. जे दोनशे देशभक्त हद्दपारांपुढे चळचळ कांपत आहेत, त्या भिऱ्या राजांची स्वित्झर्लंडच्या रणशूरांशी झुंज घेण्याची बिलकूल छाती नाही.

परंतु तसे करण्याची स्वित्झर्लंडची धृति गळाली. तुम्ही तुमच्या घरी आश्रय मागावयास आलेल्या पवित्र याचकांस जुलुमी राजांच्या ताब्यात दिलेत. तुम्ही परमेश्वर नि मनुष्य हयांच्या मधली साखळी जी भूतदया तिचे तुकडे उडविलेत!

ते स्वदेशभक्त निघून गेले आहेत, ते अज्ञातवासात, वनवासांत भटकत आहेत. परमेश्वर त्यांच्यावर कृपादृष्टी ठेवो नि त्यांच्या अंतःकरणावर आपल्या शांततेचा प्रकाश पाडो. युरोपने जी

हृदपारीची शिक्षा दिली आहे त्या हृदपारीच्या महायात्रेत त्यांची अंतःकरण शमयुक्त राहोत. तरुण हृदपारांनो, निराश होऊ नका. तुम्ही तुमच्या हृदयकमलात अभिषिक्त केलेले भविष्य विसरू नका. या महायात्रेला राष्ट्रधर्मातील कर्तव्यतेची योग्यता द्या. ज्या नवीन धर्माचे आपण दीक्षित झाला आहा, त्या धर्माच्या जयास्तव धर्मवीरांची फारच जरूर होती. धैर्यान सोसलेली विपत्ती हे दैदीप्यान रत्न घेऊन भवितव्यता ही राष्ट्रधर्माच्या योद्ध्यांचे मस्तकांना भूषित करित असते. तुम्ही जे भविष्य पाहिलेत ते येणारच येणार. परमेश्वराने जे लिहिले आहे ते राजाच्या आज्ञापत्रिका नि झारांचे जुलूम यांनी पुसले जाईल काय? वादळातील गडगडणाऱ्या अभांनी आकाशमंडलातून सूर्यनारायण पुसला जाईल काय? उत्क्रांतीचा विश्वव्यापक नियम-सर्वांच्या सहकरणाने सर्वांची परमोन्नती हा विश्वप्रगतीचा नियम वर लिहिलला दिसत आहे. स्वर्गात हा नियम अविनाशी आहे. या पृथ्वीवर लोकशक्ति अविनाशी आहे. ती लोकशक्ति नि ते भविष्य अमर्त्य आहे. तो दिवस येणारच येणार की, ज्या दिवशी, गुलामगिरीला जे पक्के जखडलेले, सक्त पहाऱ्यात बंदीत टाकलेले नि दास्यपंकात खोल रूतलेले म्हणून आज वाटत आहेत तेच लोक, तेच प्रचंड जानपद, तो मानव्याचा बलभीम, खडबडून उभा राहिल, आकाशाकडे दृष्टी फेकील, परमेश्वराची अनुज्ञा मिळविल नि मग एका मुष्टीसरशी जुलुमी सिंहासने पालथी पाडील, बंधने तटातट तोडून टाकील, बेड्यांचे तुकडे उडवील, अन्यायाच्या मर्यादा झुगारून देईल नि स्वतंत्रतच्या मंदिरात स्वातंत्र्यदेवी समोर पूर्ण स्वतंत्र होऊन स्वातंत्र्यप्रीतीत लीन होऊन जाईल!

त्या भाग्याची शुभदिवशी स्वदेशावर अत्यंत प्रेम केल्याच्या अपराधाबद्दल ज्यांना आज हृदपारीची शिक्षा झाली आहे ते जर जिवंत असतील, तर मग मनुष्यजाती त्यांच्यावर शुभाशींची वृष्टि करील नि जर त्यांच्यापैकी सर्व लढता लढता स्वर्गात वर चढून गेलेले असले नि एखादा मागे राहिलेला असला तर तो आपल्या देशबंधूंच्या पवित्र अस्थी ज्या समाधीतून चकाकत असतील त्या समाधीपुढे येऊन, गुडघे टेकून, तेथील उगवलेले गवत किंचित बाजूला सारून त्या देशभक्तांच्या कानात सांगेल की, “बांधवहो, आनंदाचा दिवस उगवला आहे. कारण त्या वनवासाच्या देवदूताचे शब्द सत्य झाले आहेत नि आपण गुलामगिरीला ठार मारले आहे.” तो ह्या जगतीवरचा शेवटचा हृदपार देशभक्त होईल. कारण त्यापुढे जगावर फक्त जानपदाचीच सत्ता चालत राहिल!”

आम्ही बर्ने येथे आलो तरी आमच्या त्रासाची समाप्ति झाली नाही. परंतु त्या पोलिस चौकशीच्या भावी काळाच्या नि प्रस्तुत कठीण प्रसंगाच्या काळजीत चूर असतानाच आम्ही पोलिश, जर्मन नि इटालियन दशभक्तांपैकी सुमारे अठरा जणांनी पोलंड, जर्मनी नि इटली येथील नूतन पक्षाच्या चळवळी एकाच दिशेने चालविण्यासाठी खालील मानवी संबंधुतेच्या करारनाम्यावर सही केली.

“आम्ही खाली सही करणार, स्वातंत्र्य नि प्रगती यांच भक्त, सर्व मानवी जातीच्या समतेत नि संबंधुतेत निष्ठा ठेवणारे;

विश्वव्यापक असा जो प्रगमनाचा नीतीनियम त्याचे योगान मनुष्य जातीची अखंड उन्नती होत जाऊन तिच्या सकल शक्तींची स्वतंत्ररीत्या नि एकतानतेने पूर्ण वाढ होऊन ह्या विश्वातील तिच्याकडे असलेले महत्कर्तव्य करावयास ती मनुष्यजाती समर्थ होणार अशी निष्ठा धरणारे;

मनुष्यजातीला ही कर्तव्यक्षमता संपादावयास एकच साधन आहे की, तिच्यातील सर्वजणांनी स्वतंत्रतेने नि स्वेच्छेने एकत्र होऊन सहकरणाच्या तत्वावर आपआपली कर्तव्ये पार पाडली पाहिजेत. अशा प्रकार स्वेच्छायुक्त नि स्वतंत्र सहकरण करणे ही गोष्ट समसमानातच शक्य आहे. कारण, प्रत्येक प्रकारची असमता ही स्वातंत्र्याची उणीव दाखविते. स्वातंत्र्याची उणीव असली की, स्वेच्छेप्रमाणे करणे शक्य अशक्य होते म्हणून:--

स्वातंत्र्य, समता नि मानुषता ही तीन तत्वे सारखीच पूज्य आहेत. प्रत्येक सामाजिक प्रश्नाचे बरोबर उत्तर काढण्यास ह्या तीन संख्या विचारात घेतल्याच पाहिजेत नि जेव्हा जेव्हा या तिहीपैकी एक संख्या गाळली जाते तेव्हा तेव्हा बाकीच्या दोन विचारात घेतल्या असतानाही सामाजिक प्रश्नाचे उत्तर चुकलेले असलच पाहिजे.

अद्यापी वर सांगितल्याप्रमाणे मानवी जातीचे उदिष्ट एकच आहे, त्या मानवी कुटुंबाने ते उदिष्ट साध्य करण्यासाठी जी तत्वे पाळली पाहिजेत ती तत्वे जरी सर्वत्र सारखीच आहेत, तथापि त्या मुख्य उद्देशाच्या प्राप्तीचे महत्कार्य सुलभ रीतीने साधावे म्हणून श्रमविभागाचे तत्वानुरूप प्रत्येक व्यक्ती नि प्रत्येक लोक यांच्या वाटणीला एक एक विशिष्ट कर्तव्य आलले आहे. हे कर्तव्यकर्म केल्याने ती व्यक्ति किंवा ते राष्ट्र आपल्या स्वतःचे विशिष्ट जबाबदारीतून सुटते नि ती जबाबदारी पुरी करण्यातच मानवी जातीचे अंतिम साध्यार्थ असणारे आपले कर्तव्य बजाविते.

हे व्यक्तिविशिष्ट कर्तव्य बजाविले जाण्यास त्या कर्तव्याची ती पूतर्ता ज्या रीतीने मानवी जातीचे अंतिम हित सुलभ होईल, अशा रीतीने घडवून आणण्यास व्यक्तींची नि लोकांची सहकारीता असणे अत्यंत अवश्य असल्याने त्यांच्या संस्था स्थापण्यासाठी,

मनुष्यत्व नि नागरिकत्व यांच हक्क ओळखून, लोकोद्धाराच्या पवित्र कार्याला जे आपल बुद्धिसर्वस्व नि शक्तिसर्वस्व अर्पण करण्यास उत्सुक असतात त्यांना परमेश्वर नि मानुषता यांच्या स्फूर्तीने जी सदसद्विवेक-बुद्धि लाभली जाते त्या विवेकबुद्धीच्या आज्ञेला मान्यता देऊन, मानवी जातीच्या प्रगमनार्थ पहिली पायरी जी राष्ट्रसमिति त्या आमच्या निरनिराळ्या राष्ट्रसमितीत आपले व्यक्तिविशिष्ट कर्तव्य बजाविण्यास्तव 'यंग पोलंड,' 'यंग जर्मनी', नि 'यंग इटली', ह्यामध्ये प्राथमिक दीक्षा घेऊन, आज तारीख १५ एप्रिल १८३४ साली स्वतःच्या कर्तव्यतत्परतेसाठी स्वतःची हमी देऊन आम्ही खालीलप्रमाणे वागण्याचा निश्चय करित आहोत:-

(१) 'यंग जर्मनी', 'यंग पोलंड' नि 'यंग इटली' या तिन्हीही संस्था लोकसत्ताक असल्याने, मानव्यहितार्थ झटणाऱ्या असल्याने, स्वातंत्र्य, समता नि प्रगति ह्या तत्वावर विश्वास

ठेवीत असल्याने, या सर्वसामान्य तत्वाच्या विजयासाठी, आजपासून तत्प्रीत्यर्थ केल्या जाणाऱ्या कर्तव्यांत एकमेकीने एकमेकीची सहकार्यता संपादण्याचा निश्चय करून, समसमान बंधुत्वाच्या नात्याने एकत्र होत आहत.

(२) जी मुख्य तत्वे या संस्थेने पाळली पाहिजेत त्यांची यादी दुसरीकडे दिली आहे. या तीन संस्थानी ती सर्व तत्वे पूर्ण रीतीने पाळीत राहिले पाहिजे.

(३) सर्वसामान्य तत्वांप्रमाणे सामान्य कर्तव्य पार पडत असता या तीन संस्थांची विशिष्ट कर्तव्ये करण्याची त्यांना स्वतंत्रता आहे. त्यांच्या विशिष्ट कामगिरीत त्यांच्यावर कोणाचाही ताबा नाही.

(४) 'तरुण पोलंड,' 'तरुण जर्मनी ' नि 'तरुण इटली' यांचा आघातक नि संरक्षक तह झाला आहे. त्यांच्या देशांना मुक्त करण्यासाठी ते एकवाक्यतेने झटतील. एकमेक एकमेकांना मदत देतील.

(५) राष्ट्रीय प्रतिनिधींच्याकडून या "तरुण युरोप"च्या केंद्र मंडळाची रचना नि काम चालविले जाईल.

'तरुण युरोप' ची तत्वमालिका

(येथे मुख्य मुख्य तेवढी तत्वे दिली आहेत.)

परमेश्वर एक आहे.

त्याचे मुख्य शासन एकच आहे.

त्या शासनाचे अधिकारी मानव्य हे आहे.

मनुष्यजातीच्या सर्व शक्तींची जेव्हा पूर्ण विकास होईल तेव्हाच तिला आपल खरे कर्तव्य काय हे निश्चितरीत्या कळून येईल. त्या कर्तव्याचे ज्ञाना-प्रमाणे कृती घडण्यास मनुष्यजातीन संभूयसमुत्थान केले पाहिजे. सहकारी एकीकरणाशिवाय नि भूतदयेशिवाय मनुष्याची उन्नति होणे अशक्य आहे.

परमेश्वराचा जो विश्वव्यापक नीतीनियम आहे तो एकच आणि सर्वत्र सारखा लागू आहे. त्या परमेश्वराचा असा हुकूम आहे की, सर्व मनुष्ये स्वयंस्वतंत्र, समसमान नि भाऊ आहेत.

स्वतंत्रता म्हणजे प्रत्येक मनुष्याला आपल्या शक्तींचा आपल कर्तव्य बजाविण्यात नि तत्प्रीत्यर्थ सुसाधने योजण्यात स्वेच्छेनुरूप व्यय करता येणे, या कामात त्याला कोणचाही अडथळा न येणे. त्याच्या स्वेच्छेची मर्यादा इतकीच की, त्या योगाने दुसऱ्यांच्या हक्काविरुद्ध वर्तन न घडले पाहिजे. म्हणजे- प्रत्येक मनुष्याचे विशिष्ट कर्तव्य हे मानवी समाजाच्या कर्तव्याशी एकवाक्यतेत असले पाहिजे. ह्या मर्यादेशिवाय प्रत्येक मनुष्याची इच्छा स्वतंत्र असून तिला इतर कसलही बंधन नाही.

समसमानता म्हणजे सर्व मनुष्यांचे हक्क नि कर्तव्ये ही सारखीच आहेत. सर्व समाजाच्या श्रमाचे जे फल असेल त्या फलात प्रत्येक मनुष्याचा त्याच्या श्रमाचे प्रमाणाने हिस्सा आहे.

संबंधुता म्हणजे मनुष्यामनुष्यात वसणारी परस्पर प्रीती होय. आपल्याशी लोकांनी जसे वागावे असे आपल्यास वाटते तसे आपण लोकांशी वागले पाहिजे.

प्रत्येक विशिष्टाधिकार हा समतेचा भंग होय.

प्रत्येक स्वेच्छाचारी जुलुम हा स्वतंत्रतेचा भंग होय.

प्रत्येक आप्पलपोटेपणाचे नि अहमन्यतेचे कृत्य हा संबंधुतेचा भंग होय.

आता व्यक्तींच्याबद्दल वर सांगितलेली तत्वेच राष्ट्रांनाही लागू आहेत.

कारण, व्यक्ति हे राष्ट्राचे जसे मुख्यांग आहे तसेच राष्ट्र हे मानवी समाजाचे मुख्यांग होय. व्यक्तीचा राष्ट्राशी जो संबंध तोच राष्ट्राचा मानवी जातीशी संबंध आहे.

म्हणून परमेश्वराच्या व्यक्तिविषयक नियमाप्रमाणेच त्याचा राष्ट्रविषयक नियमही आहे. त्या परमेश्वराचा हुकूम असा आहे की, सर्व राष्ट्रे स्वयंस्वतंत्र, समसमान नि भाऊभाऊ आहेत.

मानव जातीची अंतिम रचना अशीच असली पाहिजे की प्रत्येक राष्ट्र स्वतंत्र, सम नि संबंधु अशा व्यक्तींनी बनलेले आहे. त्या राष्ट्राची स्वतंत्र, सम नि संबंधुतेच्या नात्याने एकी झालेली आहे; प्रत्येक राष्ट्र लोकसत्ताक आहे. ती राष्ट्रे मिळून लोकसत्ताक संयुक्त राष्ट्रसंघ निर्माण झालेला आहे; त्या लोकसत्ताक संयुक्त राष्ट्रसंघाने सर्वसामान्य तत्वांच्या नि सर्वसामान्य कराराच्या अनुरोधाने सर्व व्यवस्था चालविली आहे. अशा रीतीने सर्व मनुष्यजाति नीतीनियमानुसार अंतिम उद्दाराकडे जाऊ लागेल तेव्हाच तिने जगचालकाचा विश्वव्यापी हुकूम पाळला असे होईल.

हया 'तरुण यूरोप'च्या करारावर मी, मेलेगारि, रफिनी, धिग्लिओनि, कॅम्पॅनेला वगैरेंनी सही केली. पोलिश वगैरे देशभक्तांच्या सहया झाल्यावर आमचे ते दिव्य मंडल विभागले गेले. कॅम्पॅनेला फ्रांसमध्ये गेला. मेलेगॅरी लासानेला गेला. त्यांच्यापैकी प्रत्येक जण त्या संस्थेची प्रसृति करण्यासाठी अविश्रांत श्रम करीत होते. गस्टॅव्हो मॉडेना हा स्विट्झर्लंडमध्येच काही दिवस राहिला. पुढे त्याचे ग्युलिआ या सुंदर, निश्चयी नि प्रमळ स्त्रीवर प्रेम बसून त्याने तिच्याशी विवाह केला. ही स्त्री तिच्या स्वाधीन झालेल्या स्वदेशासाठी (इटलीप्रीत्यर्थ) अश्रांत श्रम करणारी निघाली. व्हेनिशिया येथील युद्धाचे समयी ती सदोदित आपल्या शूर देशाभिमानी नवऱ्याजवळ स्वदेशसेवेत तत्पर असे. इकडे मी, रफिनी नि धिग्लिओनी हे ग्रॅचन येथे एका खाजगी खाणावळीत राहिलो. त्या खाणावळीचे मालकाच्या कुटुंबाने आम्हाला फारच ममतेने वागविले. त्याची सुशील पत्नी, त्याची मुले नि तो स्वतः यांची आम्हाला सुख देण्यासाठी जणू काय चढाओढ लागलेली होती. त्याच्या प्रयत्नाने सरकारकरडून होणारे पुष्कळ त्रास टळले.

माझ्या 'तरुण यूरोप' ह्या संस्थेचा मूळ उद्देश असा होता की, युरोपमधल्या लोकसत्ताक चळवळींना एका केंद्रात आणून त्यांच्या प्रयत्नांची एक वाक्यता करावी. म्हणजे एखाद राष्ट्र आपल्या स्वातंत्र्याकरिता लढावयास तयार होताच सर्व राष्ट्रांनी त्याला मदत देण्यास तयार झाले पाहिजे. जरी प्रत्यक्ष कृतीची मदत न झाली तरी निदान इतर राष्ट्रांच्या राजसत्तांनी त्या

लढणाऱ्या राश्ट्राचे उलटे कृत्य करण्यास धजू नये इतका लोकमताचा दाब तरी प्रत्येक राश्ट्रात उत्पन्न व्हावा. अशा उद्देशाने आम्ही निरनिराळ्या राश्ट्रात प्रांतिक केंद्रे नेमिली नि मुख्य केंद्राशी त्यांचे व्यवस्थित दळणवळण सुरु केले. शपथेचा मसुदा, संके तरीति वगैर गुप्त संस्थेचे रचनेस अवश्य तेवढे सर्व तयार केले. मी हे जाणून होतो की, 'तरुण यूरोप' चा उद्देश हा इतका विस्तृत आहे की, अनंत स्वयंसेवकांच्या मदतीने नि बऱ्याच कालाने तो क्वचित फलद्रूप होऊ शकता. सर्व यूरोपच्या चळवळी केंद्रीभूत करणे, हे त्या कालाला अगदी कठिण होते हे मी पूर्ण जाणून होतो. माझी आशा इतकीच होती की, कशा तरी रीतीने ते विचार पुढे यावे. आरंभ करावा, मग त्या कार्याची समाप्ति कोठेही आणि केव्हाही पूर्ण होवो.

मी माझ्या पत्राचे किंवा मला आलेल्या पत्रांचे उतारे केव्हाही राखून ठेवले नाहीत. माझ्या स्वतःच्या पत्राचे उतारे त्याची मला फारशी किंमत वाटेना म्हणून ठेवले नाहीत. शिवाय माझे आयुष्य एका देशातून दुसऱ्या देशात भटकत फिरण्यात गेलेले असल्याने, ज्या देशातून मला भटकावे लागले त्या सर्व देशातील सरकाराशी असणाऱ्या माझ्या हाडवैरामुळे मजवर संकटांची एकसारखी वृष्टि सुरु असल्याने, नि मित्रांच्या येथे ठेवलेले थोडेसे कागदपत्र नष्ट झाल्याने मी अखेर असा निश्चय- आता मला तो चुकीचा वाटत आहे- केला की, जेव्हा जेव्हा एखादे नवीन संकट येऊ पाही तेव्हा तेव्हा सर्व पत्रव्यवहार जाळून फस्त करावयाचा. याप्रमाणे मी करीत गेलो. त्यामुळे त्या वेळेच्या माझ्या देशोदेशी सुरु असलेल्या अत्यंत श्रम साध्य नि विस्तृत पत्रव्यवहाराचा आता मागमूसही उरलेला नाही. फक्त लॅमेनिसला गेलेल्या एका पत्राची प्रत त्याच्या एका मित्राने राखून ठेवलेली आहे. त्या माझ्या विविध विषयावरील पत्रव्यवहाराची साधारण कल्पना यावी एतदर्थ मी ते पत्र प्रसिद्ध करीत आहे.

ता. १२ आक्टोबर १८३४.

“ता. १५ सप्टेंबरचे आपले पत्र पावले. मी त्या अत्यंत मूल्यवान पत्राला सदोदित जपून ठेवीन. काही क्षण इतके चमत्कारिक असतात की, त्यांच्या ताब्यात आमची मने सापडताच दुःखमय भूतकाल नि असह्य वर्तमानकाल यांच्या स्मरणाचे भाराखाली आमचे हृदय दबून जाते, आमचा धीर गळू लागतो नि भविष्याच्या यशस्वीपणाबद्दल मन साशंक होऊ लागते. अशा या निरुत्साही क्षणामध्ये सर्व संशयाच्या पटलाला विध्वंसून स्वकर्तव्याची धुरा जास्त नेटाने धारण करण्याची शक्ति आपल्या पत्रातील उत्साहक विचाराने खात्रीने येईल. मी आपणांस 'तरुण इटली' चा एक अंक धाडीत आहे. त्यात आमची बहुतक तत्वे ग्रथित केलेली आहेत.

...आपण दुसरा एक विचार लिहिलेला आहात, तो वाचून तर मला फार दुःख झाले. तुम्ही म्हणता की, आपल राजकीय स्वातंत्र्य इतरांचे मदतीशिवाय मिळविणे हे इटली देशास अशक्य आहे.

ह्याच मताच्या प्रसूतीने नि उपदेशाने आपल्यातील स्वातंत्र्यसंपादनाची ताकद नष्ट केलेली आहे. राजकीय स्वातंत्र्य संपादणे इटलीस अशक्य आहे? अशा रीतीने दोन कोटी साठ लक्ष

लोक, ज्या लोकांच्या जवळ आल्पस् पर्वत, ऑपिनाइन्स पर्वत हे आहेत, ज्यांचे संरक्षण करण्यास दोन्ही बाजूंनी समुद्र सज्ज आहे, ज्यांना पूर्व पराक्रमांनी भरलेली तीन हजार वर्षे राष्ट्रीय सामर्थ्याची साक्ष देऊन उत्साहित करण्यास मूर्तिमान उभी राहिलेली आहेत, त्या दोन कोटी साठ लक्ष लोकांच्या राष्ट्राला आपण भागूबाईसारख नामर्द ठरवीत आहा काय? दुसऱ्याच्या तोंडाकडे स्वातंत्र्याच्या तुकड्यासाठी पहात बसावयाचा उपदेश करून आपण इटलीच्या वाट्याला जगात काहीच कर्तव्यता आली नाही असे ठरवीत आहा काय? कारण, स्वतंत्रतेची किंमत कळल्याशिवाय स्वतंत्रता मिळावयाची नाही. ती किंमत भिक्षेवारी स्वातंत्र्य मिळवून कळत नसते, तर स्वतःचे मर्दपणावर स्वातंत्र्यप्राप्ती करून घेतली असताच त्या स्वातंत्र्यरत्नाची खरी किंमत कळत असते.

अहो, इटलीमध्ये सामर्थ्याची कमतरता नाही. तिचे सामर्थ्य इतके भक्कम आहे की, हल्ली असलेल्या संकटापेक्षा दुपटीने भयंकर अशी संकटे आली तरी ती कचरणार नाही. इटलीमध्ये जे नाही ते आत्मावलंबन होय. इटलीत निष्ठा नाही. स्वातंत्र्यात किंवा समतेच्या तत्वात निष्ठा नाही असा माझा भाव नसून या तत्वाच्या अंतिम जयात तिची निष्ठा नाही. परमेश्वर हा अन्यायाने गांजलेल्यांचा कैवारी आहे ह्यात इटलीची निष्ठा नाही. आपल्या आत्मबलात नि आपल्या तरवारीत तिची निष्ठा नाही. जानपदात, ज्यांना इतके दिवस रणांगणात केव्हाच उतरू दिले नाही त्या लोकपदात, तिची निष्ठा नाही. एक कर्तव्य, एक उद्दिष्ट, एक दुःख, एक आशा यांनी प्रेरित होऊन केलेल्या उठावणीत एक जरी जय आला तरी त्या एका जयाच्या उत्तोलनदंडाने सर्व आसमुद्रवलयांकित देश वर उठविता येईल, ह्यात इटलीची निष्ठा नाही. तत्वासाठी सर्व लोक एकत्र कसे होऊ शकतात ह्या तत्वबलांत तिची निष्ठा नाही.

परंतु ही निष्ठा, हा विश्वास, ज्या एकाच गोष्टीची आजपर्यंत उणीव भासत होती ती ही आत्मनिष्ठा आता इटलीमध्ये प्रादुर्भूत होऊ लागली आहे. मी लिहित आहे ह्या वेळेला देखील १८३० नि ३१ च्या बंडाच्या चुका समजाऊन घेऊन इटली ती निष्ठा शिकली आहे. त्या निष्ठेचा प्रादुर्भाव आमच्या सुशिक्षित तरुणांत गोचर होत आहे. त्या तरुणातून ते तेज जानपदाला मिळेल याबद्दल आता काही संशय नको. कारण, ह्या स्वातंत्र्य प्रीतीला नि ह्या आत्मनिष्ठेला आता राष्ट्रधर्माचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. स्वदेश हा स्वधर्माइतकाच पूज्य झाला आहे. आत्मविद्येचे पुनरुज्जीवन कसे झपाट्याने होत आहे तिकडे पहा. 'तरुण इटली' तल्या लेखांची पारायणे करण्यासाठी केवढाली संकटे सोसण्यास तरुण लोक तयार झाले हे ध्यानात आणा. वारंवार पराभव येत असूनही क्रांतिकारक उठावण्या कशा एकामागून एक होत आहेत याचा विचार करा. आमच्या राष्ट्रधर्म प्रचारकांकडे पहा. आमच्या देशवीरांकडे पहा. परमेश्वराची आज्ञा म्हणून स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नासारखे पूतपावन कृत्य नाही अशा दृढ विश्वासाने जानपदाला स्फूर्ती देऊन गुलामगिरीचे तुकडे उडविण्यासाठी कृतित्पर होण ही गोष्ट अजूनपर्यंत इटलीत घडली नव्हती. आजपर्यंत लोक स्वदेशार्थ झटले, परंतु त्यांना अंतिम उद्देशाची स्पष्ट कल्पना नव्हती. परंतु गेल्या दोन वर्षात जे देशवीर सँव्हाय, जिनाआ, ट्यूरिन, एलेक्झांड्रिया नि नेपल्समध्ये

स्वदेशार्थ देहपात करते झाले त्यांच्यापुढे एक स्पष्ट नि उदात्त कार्यक्रम होता. त्यांनी त्यांनी त्या कार्यक्रमासाठी घेतलेल्या शपथास्तव प्राण ठेवले. इटली ही स्वतंत्र होण्यास स्वयंसमर्थ आहेच आहे या निष्ठेसाठी प्राण दिले. अशा दृढ निश्चयाने नि श्रद्धेने 'मानव्य नि राष्ट्र' ह्या देवतांसाठी लोकपक्षाचे ध्वज जेव्हा उभारले जातात तेव्हा त्यांना खाली पाडण्याची कोणाची छाती आहे?

महाराज, आमच्या मागच्या अपजयावर जाऊ नका. भूतकालात नि भविष्यकालात जमीन अस्मानाचे अंतर आहे. आमच्या देशाचे आजपर्यंत स्वातंत्र्यास्तव केलेले सर्व प्रयत्न फसले हे खरे आहे. परंतु ते सर्व प्रयत्न एखाद्या राजवंशाचे किंवा लष्करी जातीचे होते. ती बंडे अविजयी झाली; कारण की, प्रत्येक भयंकर राज्यक्रांतीला यश होण्यास समर्थ अशी "इश्वर नि लोक" ही तत्त्वे त्यांना ग्रहण करता आली नाहीत. म्हणूनच त्या सर्वांचा विश्वासघाताने नाश झाला. ती बंडे सर्व राष्ट्राची नव्हती. म्हणून त्यांत विश्वासघात होणे हे अपरिहार्यच होते. इतके दिवस इटलीचे शत्रू नि मित्र तिला असेच सांगत आले की, "तुझे स्वतःचे पुत्र तुझे संरक्षण करण्यास असमर्थ आहेत." कोणीहि अशी गर्जना केली नाही की, "ऊठ! ऊठ! हे इटली देशा, स्वसामर्थ्यनिष्ठेने ऊठ. तुझा सर्व आधार त्या परमेश्वरावर नि तुझ्या शूर पुत्रावर आहे!"

भिक्षा मागून स्वातंत्र्य! ते कसे मिळणार? नि ते मिळाले-शशशृंग लाभले तरी त्याची शाश्वती कशी धरावयाची? ज्या स्वातंत्र्याकरिता काही एक खर्चावे लागले नाही त्या स्वातंत्र्यावर इटलीची प्रीति तरी कशी बसणार? ते स्वातंत्र्य सांभाळण्याची ताकद ज्यांना आत्मश्रद्धा नाही अशा लुब्ध्या राष्ट्राला कशी येणार? ही आत्मश्रद्धा जेथे स्वातंत्र्य हे उष्ट्या तुकड्यासारखे परक्यांनी दिलेले आहे तेथे कशी उत्पन्न होणार?

ते काही नाही. एक धाडसाचे कृत्य तडीस गेले की दुसरे करण्याचे अवसान चढते. कायदेशीर लटपटीने किंवा परक्यांच्या साहाय्याने जुळवून आणलेली शेकडो कृत्ये जे शिक्षण देतील त्याहून हजारो पटीने जास्त असे नैतिक शिक्षण परवश राष्ट्राला त्यातील लोकांनी केलेली एक उठावणी देईल.

मी माझे विचार शक्य तितक्या रीतीने प्रसृत करीत आहे. यामध्ये मला हजारो संकटे येत आहेत. परंतु त्यांनी मी निराश होत नाही. काही वर्षांपासून माझ्या व्यक्तीला ज्या ज्या वस्तूपासून यत्किंचितही सुख होण्याचा संभव असेल त्या त्या वस्तूविषयी मी पूर्ण उदासीनता नि विरक्तता धारण केली आहे. माझ्या प्रियकर आईपासून, माझ्या बहिणीपासून, जे जे मला प्रिय आहे त्या त्या पासून वियुक्त होऊन मी लांब वनवासात पडलेलो आहे. माझ्या जिवाचा कलिजा- माझा अत्यंत प्रिय बाळमित्र- रफिनी जाकोपो हा तुरुंगात स्वदेशासाठी मृत्यु पावला आहे. ह्या कारणाने नि माझ्या मलाच ठाऊक असलेल्या इतर कारणांनी मी माझ्या व्यक्तीचे आयुष्याची नि या देहाच्या सुखाची सर्व आशा सोडली आहे. नि माझ्या आत्म्याला सांगून ठेवले आहे की, "तुला अशाच स्थितीत मरण येणार! हात धुवून पाठीस लागलेल्या दुष्टांच्या पाठलागात सत्कृत्याचाही जगाने विपर्यास केलेला असता ज्या, उद्देशासाठी आयुष्य वाहिले त्या उद्देशाच्या अर्ध्याच वाटेवर, अशा

स्थितीत तुला मरण येणार!” परंतु जेव्हा माझ्या इटलीच्या पुनरुज्जीवनाची कल्पना माझे डोळ्यासमोर उभी रहाते तेव्हा माझा आनंद ब्रह्मांडात मावेनासा होतो! इटली! स्वतंत्र इटली! त्या इटलीत माझी व्यक्ति लीन झाली आहे!

माझी तुमच्याच पुस्तकाचे वाचनाने अशी खात्री झाली आहे की, स्वातंत्र्य आपल्यास मिळणारच मिळणार-आपल्यापैकी प्रत्येकाने मी स्वतंत्र होणारच असे म्हणण्याचा अवकाश! स्वातंत्र्यासाठी वाटेल ते सोसण्यास नि वाटेल ते खर्चिण्यास प्रत्येकजण तयार होण्याचा अवकाश!

अशा निश्चयाने स्वतंत्रतेसाठी वाटेल ते सोसण्यास नि वाटेल ते खर्चिण्यास लोक अजून तयार नाहीत हे मला कबूल आहे. परंतु म्हणून ते केव्हाही तसे करण्यास तयार होणार नाहीत असे समजावयाचे काय? आज त्यांच्यात निष्ठा नाही म्हणून ती पुढेही येणार नाही असे म्हणता येईल काय? वर्तमानकाल गुलामगिरीचा आहे, परंतु भविष्यकाल स्वातंत्र्याचा येणार नाही काय?

आम्हांस रागे भरा- एखाद्या भविष्यावाद्या-प्रमाणे आमचे दोष, आमची अशक्तता, आपसातील भांडणे, धाडसाची उणीव यांचे अविष्करण करा. परंतु महाराज, त्याच वेळेला अशीही भविष्यवाणी होऊ द्या की, “ज्या दिवशी तुमच्यात जास्त मर्दपणा नि जास्त बंधुभाव उत्पन्न होईल तो दिवस तुमच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीचा शुभ दिन होय. ‘आता स्वातंत्र्यच पाहिजे.’ असा तुमचा दृढ संकल्प होण्याचा अवकाश की तुम्हाला तुमच्या शत्रूचे भय नको, परक्यांची मदत नको, तुम्हाला स्वातंत्र्यदेवी प्रसन्न झाल्याविना राहाणार नाही.”

महाराज, आता मी आपली रजा घेतो. तुमच्या ठिकाणी माझी पूज्यबुद्धि आहे हे आपण विसरू नये. ती जर नसती तर वरीलप्रमाणे माझे अंतःकरण मोकळे करून मी ते आपणांस दाखवू धजलो नसतो.”

- जोसेफ मॅझिनी

इ.स. १८३४ चे शेवटी मी “तरुण स्वित्झर्लंड” ही संस्था स्थापली. तिच्या शाखा स्वित्झर्लंड मधल्या मुख्य मुख्य भागात पसरल्या. स्वित्झर्लंड देशाचे त्या वेळेस नि हल्लीही मला फारच महत्त्व वाटत आहे. हे महत्त्व केवळ त्या देशाच्या स्थितीपुरतेच आहे असे नसून इटली देशाच्या भाग्योदयाशीही स्वित्झर्लंडच्या स्थितीचा प्रत्यक्ष संबंध आहे. इ.स.१३३८ च्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेपासून तो तहत आजपर्यंत त्या चिमुकल्या राष्ट्रावर परक्या अंमलाचे किंवा राजसत्तेचे नाव नाही. सर्व युरोपमध्ये अद्वितीय नि अभूतपूर्व असणारा देखावा स्वित्झर्लंडमध्ये पहावयास सापडतो. जुलुमी नि महत्वाकांक्षी राष्ट्रांच्या वेढ्यामध्ये असूनही आज पाच शतके त्या आल्प्स पर्वताच्या प्राकारावर लोकसत्तेचे स्वातंत्र्ययुक्त निशाण सर्व जगाला प्रोत्साहन नि शुभभविष्य कथन करण्यासाठी एकसारखे फडकत राहिलेले आहे! पाचवा चार्ल्स, चवदावा लुई, नेपोलियन बोनापार्ट आले नि नामशेष होऊन गेले. परंतु ते लोकसत्तेचे स्वातंत्र्यांकित निशाण अढळ, अचल नि पवित्र राहिलेले आहे! ते निशाण तसेच अढळ रहावे या

उद्देशाने मी “तरुण स्विट्झर्लंड” ही संस्था स्थापली होती. स्विट्झर्लंडमध्ये संयुक्तसंस्थान पद्धतीचा किंचित् भाग असल्याने त्या निरनिराळ्या संस्थानावर शेजारची राष्ट्रे आपला दाब बसवीत. तो दाब मोडावा नि स्विट्झर्लंड लोकसत्ताक राज्याला बळकटी यावी एतदर्थ मी प्रयत्न चालविले. कोणच्याही दुसऱ्या राष्ट्राच्या अंतर्गत चळवळीत नि रचनेत मुद्दाम ढवळाढवळ करणे हे महत्पाप आहे असे मी समजतो. परंतु जेथे सर्व युरोपचा प्रश्न येत आहे तेथे नि तेवढ्या पुरतेच ह्या रचनेच्या फिरवाफिरवीबद्दल प्रयत्न करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. स्विट्झर्लंडने स्वतंत्रपणाबरोबरच सर्वसमर्थत्वही संपादावे नि युरोपच्या जुलमी राजांना इतर देश गुलामगिरीत ठेवण्यासाठी मदत करण्याचे अमंगल कृत्य त्या राष्ट्रातील लोकास पसंत पडू नये नि ते कृत्ये आम्ही करणार नाही असे उघड सांगण्याचे धाडस नि शक्ति त्यांच्यात यावी एतदर्थ जरूर तेवढेच काम मी करित होतो. हल्ली त्या वेळच्या माझ्या सुधारणांपैकी बहुतेक घडून आल्या आहेत नि मी जी संस्था स्थापली त्या संस्थेतील कर्त्या पुरुषांकडे त्या सुधारणांचे महत्वाचे श्रेय येत आहे. या संस्थेच्या मतप्रसारासाठी १८३५ मध्ये मी एक वर्तमानपत्र काढले. ते आठवड्यातून दोनदा प्रसिद्ध होत असे. एक भाग जर्मन भाषेत नि दुसरा फ्रेंच भाषेत छापला जाई. या कार्यासाठी आम्ही बायेने येथे एक छापखाना विकत घेतला. प्रोफेसर वीनगार्ट नावाचे स्विस गृहस्थ सर्व व्यवस्था ठेवीत. त्या छापखान्यात आम्ही हद्दपार देशभक्तांना कामावर ठेवीत होतो. स्विट्झर्लंडमधल्या प्रमुख गृहस्थांची एक कमेटीही आम्हास मदत करित असे. आमच्या पत्राशिवाय लहान लहान पुस्तकेही आम्ही पुष्कळ प्रसिद्ध करित होतो. त्या पत्राचे नाव ‘तरुण स्विट्झर्लंड’ हे होते नि मी त्याचा एडिटर होतो. परंतु पत्रावर एका दुसऱ्याच गृहस्थाचे नाव होते. या पत्रामध्ये राजकीय विषयांची चर्चा आम्ही फार उदात्त पद्धतीने चालविली होती. राजकारण हा धर्माचाच एक भाग आहे. राजकारणाला नीती आहे. स्वदेशाचा उद्धार ज्या शास्त्राने होत ते शास्त्र भिन्नरूपाने एकदा राजकारणात नि एकदा स्वधर्मात प्रकट होते. रूपे नि नावे भिन्न आहेत, परंतु त्या दोन्ही शास्त्रांचा उद्देश सारखाच असल्याने ती दोन्हीही एकाच महत्तर शास्त्राची अंगोपांगे होत. मानवी जातीला प्रगमनाकडे नेणे हा सर्व धर्माचा पाया आहे. स्वदेशोद्धार, स्वातंत्र्य नि दास्यमुक्तता यांचाही पाया मानवी जातीची प्रगमनात्मक उन्नति हाच आहे. म्हणून देशाचे राजकारण नि देशाचा धर्म हे सारखेच पवित्र आहेत. अशा पोक्त, विचारी नि तत्वज्ञानयुक्त रीतीने आम्ही राजनीतीला धर्मविचाराचे उच्च स्वरूपात नेली. देशाभिमान नि धर्माभिमान यांची सांगड घातली. स्वदेश नि स्वधर्म ही एकाच महत्तत्वाची भिन्न रूपे आहेत हे सिद्ध केले. आमच्या या गंभीर विचारपद्धतीने आमच्याविषयी लोकात सहानुभूति उत्पन्न होऊन आम्हाला बरेच लेखक येऊन मिळाले. त्यात काही प्रॉटेस्टंट धर्मातील प्रमुख लोक होते. काही कर्तृत्ववान तरुण लोक होते नि विशेष आश्चर्यकारक गोष्ट ही की, कित्येक स्त्रियाही त्या संस्थेला मिळाल्या होत्या. या स्त्रियांपैकी ज्यांनी आपल्या मुलांना कोणच्याही राजकीय पक्षाला, त्या पक्षामध्ये मत्सर नि दुही याशिवाय काही एक निषपन्न होत नसल्याने, आजपर्यंत मिळू दिले नव्हते त्याच कुलीन मातृवर्गाने

आमच्या संस्थेत शिकविले जाणारे देशाभिमानाचे नि राजकारणाचे धर्मइ तके सोज्वल नि पवित्र स्वरूप पाहून आपल्या पुत्रांस राजकारणात निष्ठापूर्वक प्रयत्न करावयास लावले. सुमारे सहाएक महिन्यांनी आमच्या प्रयत्नाला फळे येऊ लागली. स्विस तरुण लोक आपल्या देशाच्या उन्नतीसाठी तयार झाले. इतकेच नव्हे, तर आमच्या इटली देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढण्यासही सिद्ध झाले. आम्ही वेळोवेळी प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांनी आमच्या मताचा फैलाव फारच जलद होऊ लागला. आजपर्यंत सर्व लोकसत्ताक चळवळीचे पारिस हे आगर समजले जात होते. त्याप्रमाणे सर्व सरकारांचा त्या शहरावर डोळा असे. तिकडे शांतता असली म्हणजे मग इतर कोणत्याही दिशेकडे झुकू नशी अशी त्यांची समजूत होती. परंतु आमच्या मंडळीची स्वित्झर्लंडमध्ये चाललेली प्रगती पाहून त्यांना अत्यंत भीती उत्पन्न झाली. फ्रांस, रशिया, ऑस्ट्रिया येथील राजांनी आमचेविरुद्ध एकच कोलाहल केला. स्विस सरकारने आम्हास फोडून काढून द्यावे अशी निकराची मागणी केली. या मागणीप्रमाणे आम्हांस स्वित्झर्लंडमधून घालवून देण्यास काही तरी कारण पाहिजे म्हणून ठरलेल्या युक्त्या, गुप्त हेर नि भलते सलते आरोप ह्यांचा प्रयोग करण्यास आरंभ झाला. त्या वेळेला लेसिंग नावाच्या कोणा मनुष्याचा एका अप्रसिद्ध मारेकऱ्याने खून केला. ही संधी साधून आमच्यावर नाही नाही ते खोडसाळ नि अश्लील आरोप करण्याचा सपाटा सुरू झाला. आम्ही हद्दपारांनी स्वित्झर्लंडमध्ये एक मारेकऱ्यांची गुप्त मंडळी स्थापन केलेली आहे नि तेथून सुटणारे हुकूम सर्व देशातील शाखा पाळित आहेत वगैरे वगैरे अनेक कुभङ्गे रचली गेली. मग आमच्या तोंडचे काही शब्द पकडण्याकरिता नि आमच्या अंतर्गत मुद्याचा स्फोट करण्याकरिता हजारो निंद्य प्रकार योजिले गेले. एक जुलूस म्हणून कोणी मनुष्य, अत्यंत दरिद्री मनुष्याचे ढोंग करून आमच्याकडे नोकरीला रहाण्याचा प्रयत्न करू लागला. इकडे एक जर्मन ज्यू आपले नाव बदलून गुप्त मंडळीची एक शाखा काढण्याचे मिषाने लोकास फसवू लागला. फ्रांसचे सरकारने एक माझ्या नावाचे खोटे आज्ञापत्र रचून ते आमच्या इटालियन हद्दपार देशभक्तांस ठिकठिकाणी धाडून दिले. त्यात असा मजकूर दडपला होता की, सॅव्हॉयच्या स्वारीनंतर दूर दूर पसरलेल्या सर्व देशभक्तांनी ग्रेचन येथे (माझा त्या वेळेस तेथेच मुक्काम असल्याने) जमावे म्हणजे तेथून पुढे स्वारी करण्यात येईल. अशी नीचपणाची नि खोटे बोलण्याची हजारो उदाहरणे देता येईल. परंतु त्या सर्वांचा कळस अजून व्हावयाचाच होता. ता. २० मे १८३६ साली मला एका माझ्या मित्राकडून अचानक निरोप आला की, स्वित्झर्लंडच्या मी रहात होतो त्या भागाच्या शिपायांना काडतुसे वाटण्यात आली आहेत. ते कोठे तरी सरकारी हुकुमावरून जात आहेत. बहुधा मजबदल काही गडबड असावी. थोडेच तास जातात न जातात तोच दोनशे शिपायांची टोळी येऊन मी नि रफिनी हे ज्या ठिकाणी रहात होतो, त्या वसतिगृहाला वेढा घालती झाली. मला आलेल्या प्रथम सूचनेच्या नि वेढ्याच्या दरम्यान हॅरो हेरिंग हा एकदम तेथे आला होता. तो फ्रांसमध्ये होता. परंतु ते माझ्या नावाचे खोटे विनंतिपत्र त्याला मिळाले होते. ते हाती पडताच आम्हास येऊन मिळणे हे कर्तव्य समजून तो फ्रांस हून निघून मजकडे आला. त्याच्यापाशी इंग्रजी परवाना होता. मी त्याला त्याचे

नाव छपविण्यास सांगितले होते. परंतु आमच्या भोवती चाललेली ही धरपकड पहाताच त्या माझ्या मित्राने आपले खरे नाव हॅरो हेरिंग हे पोलिसास कळवून तो आपण होऊन त्या वेढा देणाऱ्या शिपायाचे स्वाधीन झाला. आम्हा सर्वांना कैद करून तुरुंगात घालण्यात आले. परंतु इकडे निराळाच प्रकार सुरू झाला होता. आम्हास पकडल्याची बातमी सर्वत्र पसरली, त्या ठिकाणचे स्विस तरुण लोक एकत्र जमून आमची सुटका झाली तर बरे, नाही पेक्षा आपण स्वतः तुरुंगावर हल्ला करून त्यास सोडवू असा जोर धरून शह देते झाले. आमच्या वसतिगृहाची एक प्रहरभर बारीक झडती झाली असताही त्यात एक देखील बंदूक, जाहीरनामा, हस्तपत्रक किंवा त्या जर्मनीवरील बनावट स्वारीच्या बेताबदल कसलेही दर्शक सापडले नाही. तेव्हा नाइलाज होऊन आम्हास चोवीस तासानंतर एकही प्रश्न न विचारता सोडून देण्यात आले. परंतु थोड्याच वेळाने तो प्रांत सोडून जावयाचा हुकूम आमचे हाती देण्यात आला.

आम्ही त्या हुकुमाप्रमाणे स्विट्झर्लंडचा तो प्रांत सोडून दिला. त्याच्या सरहद्दीपलीकडच्या लगेना नावाच्या पहिल्याच लहानशा खेड्यात जाऊन राहिलो. तेथील प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकाने आमचे फारच स्वागत केले. ज्या धर्माचा शत्रूकडून छळ होत आहे, परंतु ज्या धर्माचा भावी विजय हा सुनिश्चित आहे अशा पवित्र धर्माचे आम्ही पुरोगामी आहोत, अशा पूज्य भावाने त्याने आमची व्यवस्था ठेविली. परंतु हा पाठलाग इतक्यानेच संपला नाही. स्विट्झर्लंडचे सरकारने ज्या देशभक्तांना सँव्हायच्या स्वारीचे वेळी हद्दपारीची शिक्षा दिली होती त्यापैकी बरेचजण पुन्हा गुपचूप रीतीने त्या देशात शिरलेले स्विस सरकारास आढळले. त्यांनी फ्रेंच सरकारची खुशामत करण्याकरिता त्या देशभक्तांना पुन्हा हुसकून दिले. परंतु स्विस सरकार भीत आहे असे पाहून फ्रांसला जास्तच जोर आला. तुम्ही हद्दपार देशभक्तापैकी अजूनही ज्यांना आत ठेविले आहे, त्यांना हाकून देत नसाल तर फ्रेंच सरकारास बळजोरीने तसे करणे भाग पडेल. असा अत्यंत अपमानास्पद निरोप स्विट्झर्लंडच्या सरकारास आला. हा निरप धाडून फ्रेंचसरकार स्वस्थ बसले नाही. तर मला पकडण्यास्तव स्विट्झर्लंडमधून घालवून देण्यास काही तरी निमित्त करावे म्हणून एक अत्यंत नीच कुभं रचू लागले. ही निंद्य गोष्ट मी येथे मुद्दाम नमूद करित आहे. राजसत्तेच्या खाली केवढा अंधःकार माजलेला असतो हे ह्या गोष्टीने तरी लोकास नीट कळो!

सन १८३६ च्या जुलैमध्ये कान्सील नावाच्या पारीसमधल्या पोलिसापैकी एक जणाला फ्रेंच प्रधानाने इटलीच्या हद्दपारांचा बारीक तपास काढण्याकरिता स्विट्झर्लंडमध्ये धाडून दिले. त्याला असे सांगण्यात आले होते की, त्याने प्रथम आमच्याशी स्नेह संपादन करावा. आमच्या पूर्ण विश्वास बसवून घेण्याकरिता फ्रेंच या राजावर टपलेला मारेकरी आलिबाड याचे आपण सहकारी आहो, असे आम्हास कान्सीलने कळवावे. त्याचा आमच्या मंडळीत प्रवेश झाला म्हणजे फ्रेंच सरकारने आमचा तो स्नेह उघडीस आणावा नि कान्सील हा आलिबाडचा सहकारी असल्याने आपण त्याला आपल्या देशातून काढून द्या, म्हणून स्विट्झर्लंडच्या सरकारास कळवावे. कान्सील हा राजाच्या होऊ घातलेल्या खुनामध्ये सामील होता असे सरकारी रीतीने जाहीर केले म्हणजे

त्याचा नि आमचा स्नेह पाहून इतरत्र आमचाही त्या खुनाशी संबंध असलाच पाहिजे, असा ग्रह होणे अपरिहार्य होते. हा ग्रह स्वित्झर्लंडचे सरकारने मुद्दाम करून घेऊन आम्हाला नि त्याला हद्दपारीची शिक्षा एकदम द्यावी म्हणजे त्यालाही आमच्या मनात कसलाही संशय येऊ न देता आम्हाबरोबर आम्ही जाऊ तेथे तेथे फिरता येईल. अशा रीतीने स्वित्झर्लंडमधून आम्हास हद्दपार करूनच थांबावयाचे नाही, तर आम्ही लंडनमध्ये आल्यानंतरही त्या कान्सीलने आम्हांतच राहून आमच्या सर्व हालचाली फ्रेंच पोलिसास कळवाव्या असा डाव होता. त्याला पैसे देण्यात आले नि त्याला अधिकाऱ्यांशी पत्रव्यवहार कसा ठेवावयाचा हे सर्व ठरवून पत्ता देण्यात आला. आमच्याकडे येण्यासाठी तो ४ जुलै रोजी निघाला. त्याच्यावर ठरल्याप्रमाणे खोटा आरोप ठेवून त्याची शाबिती केली. ते सर्व प्रकरण स्वित्झर्लंडच्या सरकाराकडे आले. इकडे जुलै १० ला कान्सील बर्न येथे आला. बर्न येथे त्याने दोघा तिघा देशत्यागाची शिक्षा झालेल्या इटालियनाशी स्नेह करण्याचा प्रयत्न केला. त्यापैकी आरेलि ओबर्टेला हा इटालियन मुनष्य असाच एक नीच हेर होता. काही दिवसांनी लंडनमध्ये मी याच्या निंद्य कृति उघडकीस आणून त्याला तुरुंगातही ढकलला. तो त्या वेळेस बर्न येथे देशत्यागाची शिक्षा झालेल्या देशभक्ताचे सोंग घेऊन राहिला होता. कान्सील हा त्या सर्व इटालियनांना, आपण फ्रेंच गुप्तमंडळीचे सभासद आहोत नि बर्न येथे शाखा उघडणार आहो, असे सांगू लागला. लवकरच त्याने राजाच्या खुनासंबंधी बोलणे लावले नि त्याबद्दल माझी भेट घेण्याची इच्छा दर्शविली. मी ताबडतोब ते सर्व ढोंग ओळखले. आलिबाडला राजाच्या खुनात मदत करणारा मनुष्य हा आपला बेट ज्याच्याशी रस्त्यात किंवा एखाद्या दुकानात एक अर्धा तासही पुरी बोलाचाली झाली नाही त्याला सांगेल हे अशक्य आहे. त्यावरून तो हेर असावा असे मी ताडले. मी त्याची भेट घेण्याचे नाकारिले. मी माझ्या बर्न येथील मित्रांना कळविले की, त्याला एकांतात गाठून नि मार देण्याचा धाक दाखवून त्याच्यापाशी असलेले सरकारी कागद हिसकून घ्यावे. त्याप्रमाणे त्याला एका ठिकाणी ता. ७ आगष्ट रोजी आमच्या इटालियन हद्दपारांनी गाठला नि माझ्या सांगण्याप्रमाणे अगदी घाबरून सोडला. तेव्हा त्याने सर्व कागदपत्र स्वाधीन केले. सर्व अपराध कबूल केले. तेथील फ्रेंच वकीलही ह्या हेराला साह्य होताच. त्याने याला कोणाकोणावर डोळा ठेवावयाचा याची एक यादी दिलेली होती. तीमध्ये माझे, रफिनीचे नि आणखी काही जर्मन देशभक्तांची नावे होती. आम्ही तो सर्व पुरावा गोळा करून त्याची स्वित्झर्लंडचे पोलिसांस वर्दी दिली. ता. १६ आगष्ट रोजी सरकारी चौकशी सुरू झाली. या चौकशीत कान्सीलची स्पष्ट जबानी नि अपराधाची कबूली प्रसिद्ध झाली आहे. इतके असूनही फ्रेंच सरकारने स्वित्झर्लंडशी उघड उघड दंडांदंडीला आरंभ करण्याचा घाट घातला. आपला त्या कान्सीलशी काही संबंध नाही असे म्हणण्यास निर्लज्जपणाने आरंभ केला. या कारस्थान्यांच्या जातीला लाज नाही. यांना सत्याची ओळख नाही. इटलीतील नेमस्त पक्षाला या नीच सरकारी अधिकाऱ्यांच्या हस्तस्पर्शात धन्यता वाटे. पण मला तरी त्यांच्या हाताचा अपवित्र विटाळ कधीही न होवो! त्यांच्यातील अत्यंत वरचा

मनुष्य हा, रानटी भाषेत पण सत्य बोलणाऱ्या नि वाईट कामात धरले गेले असता लज्जेने काळे ठिक्कर पडणाऱ्या, इमानी कामकऱ्यापेक्षाही फारच नीच आहे.

कान्सीलची चौकशी केल्याने फ्रेंच सरकार रागावले आहे असे पाहून स्वित्झर्लंडची तिरपिट उडाली. नि इकडे फ्रेंच सरकाराला जास्त जोर येत चालला. मी माझ्या “तरुण स्वित्झर्लंड” पत्रात जुलै २ सन १८३६ च्या अंकात लिहिले, “तुमच्या देशाची सुरक्षिता नि स्वातंत्र्य हे तुमच्या पूर्वापार धैर्य, अभिजातता नि स्वाभिमान या सदगुणावर अवलंबून आहे. ज्या स्वातंत्र्यात स्वरक्षणाची धमक नाही किंवा सत्यप्रतिपादनाची हिंमत नाही, ते स्वातंत्र्य काय कामाचे? जिच्या हृदयात भीतीने धडक भरली आहे, जिच्या तोंडावर लज्जेची कालिमा आली आहे नि जी एखाद्या बटकीसारखी राजसत्तेच्या नि परक्याच्या-पासून क्षणिक अस्तित्वाची भिक्षा मागत दारोदार फिरत आहे, त्या स्वतंत्रतेला धिःकार असो! देशत्यागाची महति ज्यांना कळत नाही, आतिथ्याचे पावित्र्य जे पायाखाली तुडवीत आहेत, देशभक्त हृदपारांना निज्जन वनात हुसकून देण्याचे ज्यांचे बेत चालले आहेत, यातना नि स्थार्थत्याग यांनी पवित्र झालेल्या मस्तकावर जे काट्याचा मुकुट ठेवू इच्छित आहेत त्या नष्टांना परमेश्वर पाहून घेवो! ज्या लोकांना असे सांगण्याची छाती होत नाही की, “देशत्याग केलेले हे देशभक्त लोक परमेश्वराने आमच्या गृही धाडलेले आहेत. ते आमचे बंधु आहेत! त्याची नि आमची सन्माननीयता राखणे हे आमचे कर्तव्य आहे.” हे न सांगता जे त्या हृदपारांची उपेक्षा करीत आहेत, त्यांना धिःकार असो! खाइस्टने म्हटले आहे, “भुकेल्यांना अन्न द्या, तृषित असतील त्यांना पाणी द्या! भुकेले असतील त्यांना अन्न द्या! आमचे आत्मे भुकेले आहेत, आम्हाला अन्न द्या! स्वातंत्र्य हेच आत्म्याचे अन्न होय! ते स्वातंत्र्य सर्वांना द्या!” स्वित्झर्लंडमध्ये, इतरत्र चहूकडे आहे त्याचप्रमाणे, लोकपक्ष हा जास्त समंजस होता. स्वदेशाच्या सन्मानाकरिता स्वार्थत्याग करण्यास लोक सज्ज झाले. फ्रेंच सरकाराचा द्वेष सर्वांना चढला नि सर्वांना प्रतिकार करण्याचे अवसान भरले. रिडनला १०००० लोकांची नि व्हीडीकेनला २०००० लोकांची, अशा देशाभिमानजन्य सभा चहूकडे भरू लागल्या! परंतु शेवटी स्वित्झर्लंडचे सरकारने हार खाल्ली नि फ्रेंचावर केलेले आरोप परत घेतले. उघड रीतीने “यंग स्वित्झर्लंड” पत्र बंद करिता येईना म्हणून त्यांनी जर्मन भाषांतरकारास, नंतर कंपॉझिटारास नि नंतर पत्रव्यवहार करणाऱ्यास निरनिराळ्या आरोपाने पकडून, अशा रीतीने पत्र चालविणे अशक्य करून आपला उद्देश सिद्धिस नेला. नाईलाज झाल्याने जुलई १८३६ च्या शेवटी पत्र बंद पडले. माझ्या शेवटच्या लेखात मी लिहिले:... आमच्यापैकी काहीनी इटलीमध्ये नि काहीना अमेरिकेमध्ये निघून जाण्याची ताकीद आली आहे. असे का? आम्ही असा कोणता अपराध केला आहे? कोणत्या कायद्याने आम्हास ह्या शिक्षा देण्यात येत आहेत? कोणचा पुरावा घेतला गेला आहे? आम्हांसाठी कायदा नाही. आम्हांसाठी न्यायासन नाही. आमच्या वतीने कोणचाही देशभक्त असे विचारीत नाही की, “देशत्याग केलेल्या लोकांनाही नैसर्गिक हक्क आहेतच. त्यांना न्याय देण्यासाठी उघड चवकशी झालीच पाहिजे. सार्वजनिक रीतीने नि संरक्षणाचा पूर्ण हक्क देऊन जे न्याय होतो तोच खरा न्याय

होय. परंतु गुप्त रीतीने नि तोंड बांधून जो फैसला देण्यात येतो, तो मनुष्यजातीविरुद्ध नि परमेश्वराविरुद्ध केलेला भयंकर अपराध होय.

एके दिवशी १८३४ मध्ये एक मनुष्य मजकडे येऊन माझा प्रतिपाल करा असे म्हणू लागला. तो हद्दपार होता. वीस वर्षे झाली, तो हद्दपार होता. एकाकी नि दरिद्री अशा देशभक्ताला वनवासामध्ये भोगाव्या लागणाऱ्या असह्य यातना तो भोगून बसला होता. त्याला बर्नेहून जिनिव्हास घालवून देण्यात आले. नंतर जिनिव्हाहून फ्रांसमध्ये हुसकिले गेले. फ्रांसमधूनही जवळ परवाना नाही म्हणून त्यास पुन्हा हद्दपार करण्यात आले. तेथून पायी चालत चालत तो पुन्हा बर्ने येथे आला. तेथे असलेल्या इटालियनांनी त्याची काहीशी व्यवस्था लावली. परंतु थोडेच दिवसात त्याला सरकारने धरून फिरून जिनिव्हाला घालवून दिले. तेथे त्याला आलेला पहाताच तेथील अधिकाऱ्यांनी हुकुमाविरुद्ध परत आल्यामुळे काही दिवस त्याला तुरुंगात घातले, पुन्हा एकदा उडाणटप्पू म्हणून घालवून दिले. या वेळेला तो मला भेटला. आपला वृत्तांत सांगत असता त्याच्या नेत्रावाटे अखंड अश्रुधारा वाहत होती. मला त्याची अतिशय दया आली. थोडेच दिवसात त्याला इंग्लंडमध्ये धाडून देण्याची आज्ञा झाली. स्विट्झर्लंड नि फ्रांस या देशातून तंगड्या तोडीत तोडीत त्याने प्रवास केला. तो निओपोलिटन (नेपल्स-इटली-मधला) होता. त्याचे नाव करोसी हे होते. इंग्लंडला जाण्यासाठी फ्रांसवर पायी प्रवास करून अखेर तो समुद्रयानात बसला, तोच त्याचा अनंत यातनानी झिजलेला देह निःसत्व होत होत त्या समुद्र प्रवासातच मरण पावला! त्याचे आईबाप अजून जिवंत आहेत! त्याला भाऊ आहेत, त्याला बहिणी आहेत! लोकसत्तेसाठी नि देशस्वातंत्र्यासाठी असले कष्ट ज्याने सोसले त्या देशभक्तावर परमेश्वर दया करो!

अखेर मला शिक्षा झाली- स्विट्झर्लंडातून कायमची हद्दपारीची शिक्षा झाली. मला हे कळताच मी सावध झालो नि पुन्हा तेथेच राहिलो- मी हजारो पोलिसच्या तपासण्यास भीक न घालिता- तेथेच राहिलो. तसा वाटेल तितके दिवस राहिलो असतो. परंतु १८३६ चे डिसेंबरचे सुमारास ज्या माझ्या दोन मित्रासह मी गुप्तवासात होतो त्यांच्या प्रकृतीवर त्या भयंकर जाचाचा नि असह्य दिनक्रमाचा परिणाम होऊ लागला, म्हणून मग मी त्या दोघांसुद्धा १८३७ च्या जानेवारीत लंडनला आलो.

त्या वर्षाच्या आधीच्या काही महिन्यात संकटाची नि कष्टाची परमावधी झालेली होती. दुर्दैवाच्या माऱ्याखाली माझे सर्व अंग बधिर झाले होते. कोणच्या विलक्षण मानसिक रचनेने असेल ते असो, परंतु अत्यंत महत्वाच्या प्रसंगाच्या सुद्धा तारखा माझ्या ध्यानात रहात नाहीत. तथापि त्या १८३६ सालच्या शेवटच्या महिन्याचे स्मरण मी शेकडो वर्षे वाचलो तरी बुजणार नाही. माझ्या आत्म्यावर नैतिक वादळ उठून तो त्यात नष्ट होण्याच्या अगदी बेतात आला होता. त्या प्रसंगाचा उल्लेख देखील मी मोठ्या कष्टाने एवढ्याचसाठी करित आहे की, माझ्याप्रमाणे ज्यांना यापुढे तसल्या विपत्तीत पडावे लागेल त्यांना आपल्याच एका बंधूवर असा प्रसंग गुदरला असता त्या वादळात जरी त्याला गारांच्या सड्याचा झोड मिळाला, जरी त्याचे सर्व शरीर रक्तबंबाळ झाले तरी

तो अखेर सुरक्षित रीतीने पार पाडू शकला, हे ऐकून काही तरी धीर येईल नि संशयपटलाचा नाश होऊन आत्मोन्नतीचा मार्ग सुलभ होईल. मला वाटते, ज्यांनी ज्यांनी आपल्या स्वतःला एखाद्या महत्कार्याला वाहून घेतलेले आहे, ज्यांच्या अंतःकरणातील प्रेमलता ही टवटवीत आहे, त्यांना त्यांना एकदा तरी या संशयाचे वादळात सापडावे लागत असेलच. ते संशयाचे वादळ माझ्या आत्म्याला गुरफटू लागले. माझे मन हे नैसर्गिकरीत्याच प्रेमाचे भुकेलेले होते. प्रेमाने ते तुडुंब भरलेले असे. माझ्या आईच्या सुस्मितांवर ते पोसले जात असतांना जितके उल्हासमय असे तितकेच उल्हासमय नि आनंदमय ते अजूनही होते. माझ्यासाठी जरी नाही तरी इतरांच्या कल्याणासाठी तरी ते आशेने फुललेले असे. परंतु या माझ्या प्रेमाकांक्षी, आनंदी, आशायुक्त नि कोमल मनाभोवती त्या महिन्यात दुःखाचा, निराशेचा, विश्वासभंगाचा इतका भयंकर वणवा पेटला की, माझ्या आयुष्याचा उत्तरार्ध मला स्पष्ट दिसू लागला. एकाकी वनवासात ज्या लढाईत मी आजन्म लढत आलो त्या लढाईत कोणचाही उत्साहक भाग शिल्लक राहिलेला नाही, अशा स्थितीत माझे आयुष्य मला कंठीत बसावे लागणार हे मला दिसून येऊ लागले. माझ्या प्रिय इटली देशाच्या सर्व आशा बहुतकाळ पावेतो खुंटून रहाणार असे मला वाटू लागले. माझ्या पक्षातील धुरीणांची वाहताहत झाली. आम्ही स्वित्झर्लंडमध्ये केलेल्या कामाचा नायनाट करण्यात आला. आम्हाला विभागून देशोदेशी हुसकून देण्यात आले. दारिद्र्याने पाठ पुरविली. ज्या पवित्र कार्याच्या जयासाठी आम्ही झटत होतो त्या कार्याच्या पूर्ततेत अनंत अनिवार्य विघ्ने दत्त म्हणून उभी राहिली इतकेच नव्हे, तर असल्याही संकटातून तरून जाण्यास आजपर्यंत माझे अंगात सामर्थ्य उत्पन्न करणारी माझी तत्त्वनिष्ठा देखील डळमळू लागली. सर्व दिशा संशयाच्या तमोपटलांनी व्याप्त झाल्या. ज्या मार्गाला आरंभ करण्यापूर्वीच तो दुःखाच्या वाट्यांनी पूर्ण भरलेला आहे हे आम्हांस माहित होते त्या मार्गाचे आक्रमण करण्याची ज्यांनी ज्यांनी मजबरोबर शपथ घेतली होती त्यांच्यापैकी एकएकाचा विश्वास उडत चालला. ज्या कठीण नि असमान युद्धात मी उडी घेतली होती त्या युद्धात लढण्याबद्दल माझ्या असलेल्या उदात्त नि परार्थपरायण हेतूंचा माझ्या जिवलग मित्रांक इन्ही विपर्यास होऊ लागला. त्या वेळेसही माझ्याविरुद्ध असलेल्या बहुजनमताला मी भीक घातली नसती, परंतु ज्यांच्यावर माझ्या हृदयाचा पूर्ण विश्वास, जे माझ्या प्रीतीचे केंद्र झालेले होते, त्या दोघा तिघा व्यक्तींनीही जेव्हा माझ्या मनात महत्वाकांक्षा किंबहुना उदात्त हेतूशिवाय वाटेल तो नीच हेतू, याचेच वास्तव्य आहे अशी शंका घेण्यास आरंभ केला तेव्हा मात्र निराशेच्या पूर्ण ताब्यात गेलो, माझा जीव कासावीस होऊ लागला. माझ्या विश्वासाच्या नि प्रेमाच्या मित्रांचे हे वर्तन अशाच वेळेला घडून आले की, ज्या वेळेला विश्वासाची नि प्रेमाची मला तहान लागलेली होती. शत्रूचे सर्व दिशांनी मजवर हल्ले चाललेले होते. माझ्या सत्कृत्यावर दुष्ट हेतूंचे पांघरूण घातले जात होते अशा वेळेला मला उत्कट आशा लागली की, माझ्या जिवाच्या मित्रांजवळ मी माझे अंतःकरण उघडे करीन, त्यांच्या संवादाने नि प्रेमळ सहानुभूतीने माझ्या आत्म्याला प्रोत्साहन मिळेल, या जगातील सर्व सुखावर मी जाणून बुजून पाणी सोडले याचे खरे

मर्म ते ओळखतील नि दुःखसंवेदनांनी मी तळमळत असता आपल्या प्रेममय मधुर हास्याचे अमृतबिंदू मला देतील. मला उत्कट आशा होती की, माझे परम मित्र तरी निदान मला सोडणार नाहीत! माझ्या या तृषित मनाला नि माझ्या या उत्कट आशेला निराशेशिवाय काही मिळाले नाही! विस्तार न व्हावा म्हणून मी इतकेच सांगतो की माझ्या भावासारखे मला प्रिय असणारे माझे एकदोन मित्र या अत्यंत जरूरीच्या वेळीच मला सोडून देते झाले!

जेव्हा मला दिसून आले की, सर्व जगात मी एकटा पडलेलो आहे, एकटा फक्त माझ्या परमप्रिय आईशिवाय नि तीही लांब इटलीमध्ये राहिलेली नि माझ्यासाठी तळमळत असलेली! तेव्हा या भयाण शून्यतेने दचकून मी मागे वळलो. माझ्या मागे संशय उभाच होता त्यांच्या मी ताब्यात सापडलो. क्वचित मी चुकत असून सर्व जग बरोबर असेल काय? क्वचित माझी कल्पना ही स्वप्नवत् असेल? माझे लक्ष्य मनोराज्य असेल? ते अंतिम लक्ष्य नसून मला मात्र चुकून ते तसेच आहे म्हणून वाटत असेल? माझ्या कोत्या विचारांनाच मी धरून बसलो असेन? केवळ ज्यासाठी-ज्याच्या उद्देशासाठी नव्हे-मी लढत नसेन ना? माझ्या अंतःकरणातील नैसर्गिक स्फूर्तीने मर्यादित अशा कक्षेमध्ये लहान लहान सदगुणांची प्राप्ति करून घेण्याचे ऐवजी नि नजीकची नि सोपी तितकीच कर्तव्ये करण्यात समाधान मानण्याचे ऐवजी, महत्वाकक्षेच्या किंवा अहंमन्यतेच्या फेऱ्यात सापडून “प्रांशुलभ्ये फले मोहादुदवाहुरिव वामनः” अशी माझी हास्यास्पद स्थिति झाली नसेल ना?

ज्या दिवशी या संशयपिशाच्चाने मला पछाडिले त्या दिवशी मी अत्यंत दुर्दैवी आहे इतकेच वाटले असे नाही, तर मी गुन्हेगार आहे, मी घोर अपराध केलेला आहे- ज्या घोर अपराधाची बोचणी माझ्या हृदयाला सतत लागलेली आहे, परंतु ज्याचे परिमार्जन करण्याची संधि निघून गेली आहे अशा भयंकर अपराधाचा मी अधिकारी झालो आहे- असे मला वाटू लागले. अँलेसान्द्रिया नि चाम्बेली येथे ज्यांना गोळ्या घालून मारण्यात आले त्यांच्या आकृति, पाप नि पश्चात्ताप यांच्या मूर्तिमंत प्रतिमा, माझ्या डोळ्यापुढे उभ्या राहू लागल्या. त्यांना पुन्हा सजीव करण्याची माझ्यात ताकद नव्हती! किती मातांचा तळमळाट माझ्या मस्तकावर पडला आहे! किती मातांना मी रडविले आहे नि जर मी इटलीच्या तरुणांस ह्या महत्कृत्यात देह ठेवण्यासाठी अशीच चेतना देत राहिलो, एक राष्ट्र- स्वतंत्र राष्ट्र- करण्यासाठी त्यांच्या प्रतिमा उद्दीपित करित राहिलो, तर आणखी किती मातांना रडावे लागेल!! जर हे एक राष्ट्र- हे स्वतंत्र राष्ट्र- हे नुसते काल्पनिक मनोराज्यच असेल तर मग? आजपर्यंत दोन वेळा भूगोलाच्या सुधारणेचे निशाण तोलून धरल्याने जर माझी इटली क्षीण झालेली असेल, जर त्या क्षीणतेमुळे तिने अर्वाचीन, तरुण नि सशक्त राष्ट्रांच्या अमलात रहावे असा ईश्वराचाच संकेत असेल, जर त्या ईश्वरी संकेतानुरूप कर्तव्यशून्यतेत नाव नाही, निशाण नाही, अशा स्थितीतच इटलीने रहावे हे अपरिहार्य असेल, तर मग भविष्याबद्दल जबाबदारी घेऊन त्या काल्पनिक लक्ष्याच्या प्राप्तीसाठी शेकडो नि हजारो माणसांना त्यांच्या

देहाचा नि त्यांना प्रिय असलेल्या सर्व वस्तूंचा कायमचा त्याग करावयास उत्तेजित करण्याचा अधिकार मला कोणी दिला?

या सर्व संशयाचा माझ्या अंतःकरणावर किती भयंकर परिणाम झाला हे मी सांगत बसत नाही. मी इतकेच सांगतो की, या पश्चात्तापाने नि अनिश्चितेने मला वेड लागले. रात्री झोपेतून मी फाडदिशी उठावे नि वायूच्या झटक्यासारखे दाराकडे धावत जावे! कारण, माझा परमप्रिय जाकोपो रफिनी मला हाक मारीत आहे असे मला वाटावे! जे माझे स्नेही तुरुंगात आहेत नि माझ्यापासून हजारो कोसाच्या अंतरावर आहेत हे मला कळत होते, त्याच स्नेह्यांना बघण्यास, ते दूर आहेत हे जाणत असताही, ते शेजारच्या खोलीतच भेटतील अशा अपरिहार्य विचाराने मी माझ्या खोलीतून बाहेर यावे! यःकश्चित् कारणाने, एखाद्या शब्दाने किंवा जरा कठोर आवाजाने, मी एकदम रडू लागे. त्या वेळेस लंडनमध्ये चोहोकडे बर्फ पडलेले होते. मला वाटू लागे की, पृथ्वीने शववस्त्र परिधान केलेले असून ती मला मीही त्याखाली यावे म्हणून बोलावीत आहे. जे माझ्याभोवती असत त्यांच्या मनात माझ्याविषयी तिरस्कार उत्पन्न झालेला आहे अशी माझी भावना होई. आयुष्य सुकून जात आहे नि जिवाच्या सर्व शक्ति क्षीण होत चालल्या आहेत असे मला वाटावे. ती माझ्या मनाची भयंकर स्थिति आणखी काही दिवस जर टिकती तर मी एक तर कायमचा वेडा झालो असतो किंवा आत्महत्येच्या पापाचा अधिकारी झालो असतो. मी खोलीत भयंकर उदासीनतेत बसलो आहे इतक्यात शेजारच्या खोलीत एका तरुण स्त्रीने माझ्या दुःखस्थितीचे अनुमान करून एका ओळखीच्या मनुष्याला माझ्या खोलीत येऊन माझी उदासीनता घालवावी म्हणून आग्रह केला असता तो म्हणाला, “छे, छे! तो आपल्याच रंगात आहे. गुप्तकट रचीत एकलकोंडे बसण्यात त्याला खरे सुख होते.” हाय! हाय! दुसऱ्याच्या मनाची स्थिति जाणणे हे मनुष्यांना किती दुर्घट आहे! सहानुभूतिशिवाय- ती या जगात दुर्मिळ असते- खऱ्या खऱ्या सहानुभूतीशिवाय लोकांच्या मनोविकारांचा किती विपर्यास केला जातो!

एके दिवशी सकाळी मी जागा होतो तो एखाद्या महत्संकटातून मुक्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणे माझे मन समाधानयुक्त नि माझा आत्मा शांत झाला आहे असे मला वाटले. झोपेतून ज्या क्षणी मी प्रथम जागा होई तो क्षण मला अत्यंत उद्विग्नतेचा जात असे. दुःखमय अस्तित्वाला त्या जागृतीपासून आरंभ होत असे. तो क्षण म्हणजे सर्व दिवसभर भोगाव्या लागणाऱ्या अनिर्वचनीय यातनांची बेरीजच माझ्या मनापुढे मांडित असे. मी वर वर्णन केलेल्या या महिन्यात झोपेतून जागे होताच या पहिल्या क्षणी माझ्या दुःखाला नि उद्विग्नतेला पारावार नसे. परंतु त्या दिवशी सर्व पृथ्वी मला समाधान देण्याकरिता स्मितवती झाली आहे नि सूर्याचा तो शुभ प्रकाश माझ्या त्या क्षीण देहातील जीवशक्तीना प्रफुल्लित करण्यासाठी आपले आशीर्वादयुक्त किरण मजवर पाडीत आहे असे मला भासू लागले. माझ्या मनात अगदी पहिला विचार जो आला तो हा की, तुझी सर्व दुःखे ही अहंमन्यतेची फले आहेत, कारण, तुझी आयुष्याची व्याख्या चुकलेली आहे. आता मला किंचित् शांतता वाटू लागल्याने तत्कालीन परिस्थितीचे नि माझे स्वतःचे

निरीक्षण मी करू लागलो. माझ्या नितीशास्त्राची सर्व इमारत मी पुन्हा उभारिली. सर्व तत्वज्ञानाचा मुख्य पाया आयुष्याची इतिकर्तव्यता हाच आहे. सर्व प्रश्न हे आयुष्याच्या व्याख्येवर अवलंबून असतात. आयुष्याच्या इतिकर्तव्यतेची बरोबर व्याख्या ठरविणे आणि ती सिद्धांतपद्धतीने समजून घेणे ही मुख्य गोष्ट असून इतर सर्व मुद्दे दुय्यम प्रतीचे ठरतात. हिंदुस्थानातील प्राचीन धर्मात आयुष्य हे ईश्वरध्यानार्थ आहे, अशी आयुष्याची इतिकर्तव्यता ठरल्याने गतिमांद्य, क्रियाशून्यता, नि परमात्म्यात जीवात्म्याला विसरणे हे आर्य लोकांचे मुख्य लक्षण झाले. ख्रिश्चन धर्मात, आयुष्य हे पापपरिमार्जनार्थ आहे, अशी आयुष्याची व्याख्या असल्याने दुःखे ही मनुष्याची परीक्षा करण्याकरिता येतात, विपत्ती निमूटपणे किंबहुना आनंदाने सोसल्या जाव्या नि त्या त्या दुःखाचा किंवा विपत्तीचा प्रतिकार करणे हे आपले कर्तव्य नाही, अशी मते प्रतिपादन केली गेली. याच व्याख्येने पृथ्वी ही यातनाभूमी ठरली नि मोक्ष मिळण्याचा मुख्य मार्ग म्हणजे पार्थिव वस्तूविषयी उदासीनता किंवा तिटकारा हाच होय अशी समजूत झाली. पुढे १८ व्या शतकातील जडवाद उत्पन्न झाला नि त्या जडवादाने आयुष्य हे सुखसंपदनार्थ आहे ही आयुष्याची आसुरी व्याख्या प्रकट केली. या योगाने अनेक रूपे धारण केलेल्या अनेक माणसामध्ये अहंमन्यता उत्पन्न झाली. सर्व मनुष्य-जातीच्या सुखासाठी म्हणून लढाईला आरंभ केला जाई नि स्वतःचे हित होताच लढाई सोडून व्यक्ति नि राष्ट्रे परत येत. विपत्तीला भिऊन महत्कृत्ये सोडून दिली जात नि तत्वापेक्षा जड वस्तूंना नि सुखासारख्या जड विकारांना जास्त महत्व देण्यात येई. या व्याख्येचा आपल्या मनावर किंचित् ताबा राहिला आहे असे मला आढळून आले. 'आयुष्य हे सुख आहे' या निंद्य नि अधोगामी विचारांचा माझ्या आत्म्याला नैसर्गिक तिटकारा पहिल्यापासूनच होता. मी या विचारांची पाळेमुळे इतरांच्या मनातून नाहीशी केली. परंतु ती माझ्या मनातून मात्र अजिबात घालविली गेली नव्हती. मला न जुमानता ती तेथे पुन्हा जवळ होऊ लागली होती. परंतु माझ्या मनात सुखाची जी इच्छा होती ती विषयी सुखाबद्दल नव्हती. उच्चतम स्वरूपात ती इच्छा प्रादुर्भूत झालेली होती. प्रेमाच्या-प्रितीच्या-रूपाने ती माझ्या मनात वास करीत होती. प्रिती ही अत्यंत पवित्र वस्तु आहे. नि परमेश्वराच्या आज्ञेने तिचा हृदयामध्ये जेव्हा जेव्हा अवतार होईल तेव्हा तेव्हा तिचा आपण साभार स्वीकार केला पाहिजे. प्रीती ही परमेश्वराने आपल्या अंतःकरणात प्रकाश नि उत्साह देण्याकरिता दिलेली देणगी होय असे मी मानावयास पाहिजे होते. परंतु प्रीती ही माझा हक्क किंवा हे माझे बक्षीस नसून देणगी आहे असे मानण्याचे ऐवजी मी नकळत त्या प्रेमाची- त्या प्रितीची- कर्तव्यपूर्ततेच्या कामी आशा धरून बसलो. प्रितीचे खरे स्वरूप मला कळले नाही. प्रितीला ऐहिक आशेचे बंधन नसावे. परंतु मी चुकून प्रितीची पूजा न करिता तदुत्पन्न सुखाची पूजा करू लागलो. हे सुख जेव्हा मिळणार नाही असे दिसले तेव्हा अर्थातच सर्व गोष्टीविषयी मी निराश झालो. प्रीतीसाठीच प्रीती धरण्याचे ऐवजी तीपासून सुख होते म्हणून ती असावी असे मला वाटत होते. पण हे सर्व चुकीचे होते. आनंद नि दुःख यांना भुलून किंवा भिऊन अंतिम साधण्याचे कार्यात अंतर पडू देता कामा नये. आत्म्याच्या अमरत्वात माझा

विश्वास पूर्ण रीतीने दृढ झालेला नव्हता. हा जन्म काही एकदम आलेला नाही किंवा एकदम नष्ट होणारा नाही. अनंत जन्मातून प्रगमन होता होता आत्मा पूर्ण स्वरूपाला मिळतो. या जन्मपरंपरेतील दुःखे ही, ज्या पर्वताचे शिखरावर परमेश्वराचे वास्तव्य आहे; त्या पर्वतावर चढून जाण्याच्या कार्यात अवश्य असणारे श्रम होत. ज्या पूर्ण स्वरूपाचे पृथ्वीवर किंचित चिन्ह दिसत आहे त्या पूर्णत्वाप्रत जाण्यास या जन्मपरंपरेशिवाय नि तिच्यातील दुःख भोगाशिवाय दुसरा मार्ग नाही. या ऐहिक परंपरेतील एका जन्मास माझ्या व्यक्तिदीपाला प्रकाशित करण्यास एखादा किरण सापडला नाही म्हणून मी या विश्वात सूर्यच नाही असे कसे म्हणू? तो मला आढळत नव्हता किंवा त्याचेकडे बघण्याची माझी छाती नव्हती इतकेच काय ते खरे. इतर सामान्य जन ज्याप्रमाणे अहंकाराच्या तडाक्यात सापडतात त्याचप्रमाणे स्वतःला मुक्त मानीत असतानाच मीही त्या अहंकाराच्या ताब्यात गेलेलो होतो. फरक इतकाच की, माझ्या मनातील अहंकार जरा उच्च स्वरूपाचा होता.

आयुष्य ही दैविक कामगिरी आहे. आयुष्य हे कर्तव्य आहे. आयुष्याच्या इतर सर्व व्याख्या चुकलेल्या असून त्याचे अनुगमन करणारांना दुर्मार्गी नेणाऱ्या आहेत. धर्म, शास्त्र, तत्त्वज्ञान ह्यांच्यामध्ये बाकीच्या मुद्यावर कितीही भेद असला तरी त्या सर्वांची एका मुद्याविषयी मात्र एकवाक्यता आहे की, प्रत्येक अस्तित्व हे लक्ष्य आहे, मनुष्याच्या सर्व शक्तींचा पूर्ण विकास करणे त्या पूर्ण विकसित शक्तींची एकतानता नि एकवाक्यता करून आयुष्याचे अंतिम उद्दिष्ट शोधण्याकडे प्रवृत्ति ठेवणे हे ते लक्ष्य होय. मानव्याचे अंतिम साध्य साधण्याचे कामी प्रत्येक व्यक्तीने झटले पाहिजे. परंतु कालस्थितीप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीला हे अंतिम साधण्यासाठीच दुय्यम प्रतीची कर्तव्ये प्रथम करावी लागतात. ह्या दुय्यम प्रतीच्या कर्तव्याची पूर्तता ही मानवी शक्ति विकासनास नि सहकरणास मदत करते नि अशा रीतीने अबाधित नि अंतिम सत्याचे संपादन सुलभ करू लागते. एका मनुष्यास त्याच्या अगदी नजीकच्या काही थोड्याशा व्यक्तींचीच नैतिक नि बौद्धिक प्रगति करणे शक्य असते नि म्हणून त्याचे तेच दुय्यम लक्ष्य होते. दुसऱ्या एखाद्या मनुष्यास त्याच्या अंगी विशेष शक्ति असल्याने किंवा जास्त अनुकूल परिस्थिति असल्याने राष्ट्रोद्धार करणे, स्वदेशाला संजीवन देणे किंवा सामाजिक आणि धार्मिक सत्याचे प्रकटीकरण करणे हे शक्य असते नि म्हणून त्याचे दुय्यम लक्ष्य ठरते.

मानवी जातीची अजून बालदशाच आहे. म्हणून तिचे ज्ञान नि तिची शक्ति ही फारच मर्यादित आहेत. आपली विशिष्ट कर्तव्ये कोणची आहेत हे ठरविणे फार जड जाते; परंतु आपल्या प्रत्येकाच्या वाट्याला काही तरी विशिष्ट कर्तव्य आलेले आहे हे अनुमानाने सिद्ध करिता येते. जर आयुष्य हे केवळ खाऊन मरण्यासाठीच नसेल तर हे अगदी स्पष्ट आहे की, ह्या अस्तित्वात जे काही थोडेसे क्षण आपल्या वाट्याला आलेले आहेत त्यामध्ये ज्या स्वरूपात आपण समाविष्ट झालेलो आहोत, स्वरूपाची त्या शक्य तितकी उन्नति करण्यास झटणे हे आपले कर्तव्य आहे.

आयुष्य ही देवाची कामगिरी आहे नि म्हणूनच कर्तव्य हेच आयुष्याचे शासन होय. त्या दैविक कामगिरीचे पूर्ण स्वरूप ओळखून त्या कर्तव्याची पूर्तता करण्यातच आपल्या अस्तित्वाच्या प्रगमनाची बीजे आहेत. आत्मा अमर आहे. परंतु त्याच्या पूर्ण स्वरूपापत त्याने किती वेळाने नि कशा रीतीने जावे हे ठरविणे हे आपल्या हाती आहे. प्रत्येकाने एखाद्या मंदिराप्रमाणे आपल्या आत्म्यास पावित्र्यात ठेवावे. त्याला अहंकाराचा स्पर्श देखील होऊ देऊ नये. आपल्या आयुष्याचा प्रश्न, त्या प्रश्नाचे अत्यंत महत्व नि त्याची धार्मिक पवित्रता ओळखून, प्रत्येकाने आपल्यापुढे ठेवावा. मग आपल्या भोवती असणाऱ्या मनुष्यांना कशाची अत्यंत आवश्यकता आहे हे नीट रीतीने पहावे. मग आपल्या स्वतःची शक्तीची यथार्थ किंमत ठरवून त्याने आपल्याला त्या आवश्यक गोष्टीपैकी कोणचा भाग उचलता येईल हे अजमावून ठरवावे. हे त्याचे ह्या आयुष्यातील कर्तव्य ठरेल, परंतु हे कर्तव्य ठरवितेवेळी कोणचाही व्यक्तिविषयक किंवा पक्षपाती विचार उपयोगी नाही. पूर्वग्रहाने किंवा दुराग्रहाने भलतीकडे वहावत न जाता, सर्व मानव्याचा विचार मनात घेऊन अंतर्गत स्फूर्ति नि आयुष्याच्या पवित्रतेने नि प्रेमाने उचंबळणारी विचारजागृति यांच्या सहाय्याने, हा कर्तव्याचा प्रश्न सोडविला पाहिजे. ज्या कालांत नि ज्या परिस्थितीत आपला जन्म परमेश्वराने घातला आहे त्या कालांत नि त्या परिस्थितीत मनुष्यजातीला ज्याची अत्यंत आवश्यकता असेल त्या वस्तूच्या प्राप्त्यर्थ आपआपल्या शक्तीप्रमाणे आपला भाग ठरवून घेऊन, तो कर्तव्य म्हणून स्विकारून ती परमेश्वराची कामगिरी आहे म्हणून समजून, माझ्या तरुण बंधूना, तुम्ही एकदा तिकडे आपले आयुष्य अर्पण करण्याचा निश्चय केलात म्हणजे मग मात्र तुम्ही कोणच्याही संकटाला भीक घालता कामा नये. तुमच्या सर्व शक्ती खर्च करून ते कर्तव्य पूर्ण करा. मग त्यात तुमच्यावर लोक प्रीति करोत वा तुमचा द्वेष करोत. ते कर्तव्य पूर्ण करा, मग तुम्हाला इतर लोक साह्य करोत किंवा बहुधा तत्वनिष्ठेच्या वाट्याला येणारा एकांतवास तुमच्या साहयाला येवो. तुमचा मार्ग तुम्ही स्पष्ट रीतीने आखलेला आहे. म्हणून दुःखाला नि मोहाला दाद न देता जर त्या मार्गाचे आक्रमण करून इच्छित स्थलाला तुम्ही जाणार नाही तर तुम्ही भ्याड आहात असे ठरले जाईल. एका पोलिश कवीचे एक सुंदर कवन मला आठवत आहे. त्या कवनात त्या कवीला त्याची देवता सांगत आहे, “जा नि मजवर पूर्ण विश्वास ठेव. तू स्वतःच्या वैभवाचा विचार मनात आणू नकोस, तर ज्यांना मी तुझ्या स्वाधीन करीत आहे त्यांच्या हिताचा विचार कर. तुझ्याविषयी लोकांनी तिरस्कार व्यक्त केला, गर्वाने तुच्छ मानले, तुझी छळणूक केली, तरी शांत रहा. कारण ह्या सर्व गोष्टी नाश पावतील, परंतु तुझे सत्कृत्य मात्र अबाधित राहिल. जा नि कर्तव्य हेच तुझे आयुष्य मान. जरी तुझे अंतःकरण डळमळू लागले, जरी तुझ्या बंधूंकडून तुला साह्य मिळेनासे झाले, तरी तू सदोदित कर्तव्यतत्पर रहा. अबाधित, अखंड नि सतत कर्तृत्वरत हो. म्हणजे तू स्वर्गीय संतानात गणला जाशील.” या सुंदर कवितेत एकच दोष आहे. यात बक्षिसाची आशा लावलेली आहे. ही आशा नष्ट व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. ज्यांना महत्कृत्ये करावयाची आहेत त्यांनी त्यांनी बक्षिस काय मिळेल हे बिलकूल पहाता कामा नये. परमेश्वराकडून

सत्कृत्यरततेला जे बक्षिस मिळावयाचे ते मिळेलच मिळेल. परंतु त्या बक्षिसाचा विचार आपल्या मनात येता उपयोगी नाही. फल देणे वा न देणे हा अधिकार परमेश्वराचा आहे. आपला अधिकार कर्तव्य करण्याचा आहे. भविष्यधर्मातील अनुज्ञा अशी आहे की, “तू परहितरत हो नि तुझी सर्व व्यवस्था परमेश्वराकडे सोपीव.” ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन! मा कर्मफलहेतुर्भूर्माते संगोस्त्वकर्मणि’ ॥ हे तत्वज्ञान पूर्ण रीतीने समजून घेण्यास मी काय बौद्धिक श्रम केले, या आयुष्याच्या मूलतत्वाच्या अनुरोधाने जिवात जीव आहे तोपर्यंत वागण्याचा निश्चय मी कसा केला, सँव्होनाच्या तुरुंगात जे माझे पवित्र कर्तव्य म्हणून मी ठरविले ते पवित्र कर्तव्य -माझ्या प्रियतम देशाचे लोकसत्तात्मक राष्ट्रैक्य- ते महत्कर्तव्य लोकनिंदेचा किंवा दुःखाचा वाटेल तितका भडिमार झाला, तथापि नेटाने नि निश्चयाने पार पाडावयाचे असा दृढ संकल्प करून मी पुनः कर्तृत्वतत्पर कसा झालो हे सर्वथैव येथे मी सांगत बसत नाही. ज्या वेळेस ज्या ज्या कठिण नि परीक्षेच्या प्रसंगातून मी गेलो त्या त्या प्रसंगाची टिपणे मी करून ठेविली होती, ती सर्व “एका अप्रसिद्ध माणसाची हकीगत” या नावाच्या लहानशा निनावी पुस्तकात प्रसिद्ध करणार होतो. मी अतिशय बारीक अक्षरात पातळ कागदावर ती सर्व हकीगत लिहून रोमच्या क्रांतीचे वेळेस मजबरोबर घेऊन त्या शहराला गेलो, परंतु परत येत असता फ्रांसमध्ये ते कागद हरवले गेले. त्या वेळचे मनोविकार नि विचार आता पुन्हा लिहून काढणे अशक्य आहे. मी कोणाचीही मदत न घेता शुद्धीवर आलो याचे मुख्य कारण हे की धार्मिक विचारांचा नि इतिहासाचा मेळ घालून मी माझे तत्वज्ञान ठरविले. परमेश्वराच्या कल्पनेपासून मी प्रगतीच्या तत्वावर उतरलो. ह्या विश्वप्रगतीच्या तत्वावरून आयुष्याच्या खऱ्या व्याख्येवर आलो. आयुष्य ही दैविक कामगिरी आहे नि म्हणून कर्तव्यतत्परता हाच आयुष्य तडीस नेण्याचा मुख्य नियम होय हे मी ठरविले. आयुष्य ही कामगिरी आहे, आयुष्य हे कर्तव्य आहे, ह्यात दृढ विश्वास बसल्यावर मग मी माझ्या आयुष्याच्या कर्तव्यात पुन्हा केव्हाही अविश्वास किंवा आळस करावयाचा नाही अशी शपथ घेतली. डॅन्टे ह्या कवीने म्हटल्याप्रमाणे स्वात्मार्पणातून मी शांतीप्राप्त आलो. ही शांति जबरीने नि निराशेने मिळाली होती हे मला कबूल आहे. कारण, मी दुःखाशीच स्नेह संपादिला नि मी त्याचे पांघरूण करून त्यामध्ये जाऊन बसलो. परंतु कशाही रीतीने ती मला मिळालेली असो, पण ती शांती होती. कारण, तेव्हापासून आरडाओरड न करिता सहन कसे करावे हे मी शिकलो. मला सहनशीलता आली नि शमयुक्ततेत नि स्वात्मलीनतेत आयुष्य कसे न्यावे हे पूर्ण कळून आले. मी ह्या ऐहिक अस्तित्वातील व्यक्तिविषयक सर्व सुखांना कायमचा दुःखमय रामराम ठोकला. माझ्या स्वतःच्या हाताने मी थडगे खणले- परंतु ते प्रीतीसाठी नव्हते; कारण परमेश्वर साक्ष देईल की, आता माझे केश शुभ्र झाले आहेत तथापि माझ्या तारुण्याच्या भरात माझे मन जितके प्रेमळ होते तितकेच ते अजूनही आहे. म्हणून प्रीतीला नव्हे तर फलाशेला, उत्कंठेला, प्रीत्युत्पन्न समाधानाच्या इच्छेला, गाडून टाकण्यासाठी मी ते थडगे खणले. त्यावर माझ्या हाताने माती लोटली. कारण त्यात पुरून टाकलेला अहंकार पुन्हा वर येऊ नये. कोणास दिसूही नये. काही प्रसिद्ध

असलेली नि काही कोणासच माहीत नसलेली अशी अनंत कारणे घडून आल्याने माझे आयुष्य दुःखमय होते, दुःखमय आहे नि लवकरच ते संपणार नसेल तर असेच दुःखमय रहाणार आहे. परंतु त्या वेळेपासून माझ्या या व्यक्तिविषयक दुःखाला मी केव्हाही माझ्या कर्तव्याच्या आड येऊ दिले नाही. माझ्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात जी थोडीबहुत प्रेमाची देणगी (कारण दुसरी कशाचीही मला जरूर नसून मी फक्त प्रेमाचा भुकेला आहे) परमेश्वराने मला देऊन माझ्या अस्तित्वाच्या असह्यत्वाचा थोडासा भार कमी केला, त्या प्रेमाच्या देणगीबद्दल मी त्या विश्वाच्या चालकाचा अत्यंत आभारी आहे. परंतु प्रीतीच्या या समाधानालाही जरी मी अंतरलो असतो, तरी मला अशी खात्री आहे की, मी आहे तसाच असतो. इटलीतील उषःकालच्या रम्यतेने मंडित झालेला सूर्य मस्तकावर प्रकाशित असो किंवा उत्तर ध्रुवाकडील प्रेताची कळा धारण केलेले बर्फमय वातावरण पसरलेले असो, त्यामुळे आपल्या कर्तव्यात काही एक फरक होत नाही. परमेश्वर हा ऐहिक वातावरणाचे पलीकडे स्वर्गाधिष्ठित झालेला आहे. त्याच्या आज्ञेनुरूप असणाऱ्या कर्तव्याचा, निष्ठेचा नि भविष्याचा तारा आपल्या हृदयाकाशात अखंड चमकत असतो; मग त्याचा प्रकाश एखाद्या थडग्यातील मिणमिणणाऱ्या दिव्याप्रमाणे भयंकर अंधारात प्रतिबिंबित होवो किंवा न होवो!

इंग्लंडमध्ये माझ्या निवासाचा पहिला भाग हा राजकीय दृष्ट्या काही फारसा महत्वाचा गेला नाही. एक तर माझ्या मनाला नैतिक विपत्तींचा झालेला त्रास नि दुसरे असे की, त्या मनश्चंचलतेला दारिद्र्याचे मिळालेले पाठबळ. माझ्या मातापितरांनी मला जितके पैसे धाडले तितके सर्व मी इटलीच्या कार्यास्तव काढलेले कर्ज फेडण्यात घालवून बसलो. नि शिवाय इतरांसाठीही बरेच पैसे खर्च केले. १८३७ नि ३८ साली दारिद्र्याने माझी पाठ पुरविली होती. मन उदासीन नि पोटाला अन्न नाही! मी माझ्या मातापितरांना ती दुःखद अवस्था कळवून माझी अडचण टाळली असती; कारण, त्यांनी मजसाठी वाटेल तो त्रास सोसून मला मदत धाडली असती. तथापि या हतभाग्यासाठी ज्यांनी आजपर्यंत अमर्यादित स्वार्थत्याग केलेला होता त्यांना पुन्हा त्रास न व्हावा एतदर्थ मी माझी स्थिती त्यांच्यापासून छपवून ठेविली. मी गुपचुप रीतीने दारिद्र्यांशी झुंजत होतो. माझ्या आईने किंवा माझ्या जिवलग मित्रांनी मला आठवण म्हणून दिलेल्या प्रियवस्तूंनाही पुन्हा परत मिळण्याची आशा सोडून मी गहाण टाकीत चाललो. त्यानंतर थोड्याथोड्या किमतीच्या वस्तु गहाण ठेविल्या. शेवटी एके दिवशी शनवारी माझा एक जुना कोट नि बुटांचा एक जोड घेऊन एका दुकानी मी गेलो. त्याबद्दल रविवारापुरते अन्न मला मिळाले! नंतर मजजवळ काही उरले नाही, तेव्हा माझ्या देशातील काही जण मजला जामीन झाले नि मी दुकानोदुकांनी उधार मागत हिंडू लागलो. हे दुकानदार दुर्दैवी लोकांचे सर्व वित्त हरण करतात. शकडा चाळीस पन्नास व्याज घेण्याच्या बोलीने मनुष्याच्या दुदैवाचा फायदा घेऊन त्याला किरकोळ रक्कम देतात. दारूबाजांनी नि दुराचारांनी भरलेल्या दुकानात आठवड्या आठवड्यांनी त्याची सव्याज फेड करून घेतात. या सर्व लज्जास्पद प्रकाराचा मी क्रमाक्रमाने अनुभव घेऊन

बसलो. हा अनुभव केव्हाही अत्यंत त्रासदायक झाला असता. परंतु माझ्या त्या वेळच्या स्थितीत तर या त्रासाला पारावार राहिला नव्हता. मी एकटा, एकलकोंडेपणात पडलेला, कोणी माहिती द्यावयास नाही, मनाला स्वास्थ्य नाही, पोटाला अन्न नाही, अनोळखी लोकांच्या गजबजलेल्या बाजारात नीचावस्थेत उभा, जेथे दारिद्र्यात सापडलेल्या मनुष्याला निर्दय रीतीने वागविण्याची पद्धती प्रचलित आहे, अशा लंडन शहरात रहात असलेला! परंतु या भयंकर परिस्थितीशी मी शौर्याने झुंज घेतली. मी या प्रसंगाची हकीगत फक्त एवढ्याचसाठी देत आहे, की, मजप्रमाणेच ज्यांच्यावर असे प्रसंग गुदरतील त्यांनी माझ्या उदाहरणाकडे पाहून तरी आपला धीर सोडू नये किंवा स्वतःला नीच नि यःकश्चित लेखू नये. माझी अशी इच्छा आहे की, मातांनी आपल्या बालकांना काटकपणा येईल नि आयुष्यातील सर्व संकटांना पाठ देण्याची हिम्मत राहिल अशा प्रकारचे शिक्षण द्यावे. कारण, यूरोपच्या या क्रांतिकारक स्थितीत आपल्या नि आपल्या नातलगांच्या परिस्थितीवर आपला ताबा रहाणे बिलकूल शक्य नाही. अशा चंचल कालांत मुलांना चैनीत नि विलासात वाढविण्यापेक्षा नि त्या योगाने त्यांच्या अंगातील संकटकामता नि काठिण्य नष्ट करण्यापेक्षा जर आया आपल्या मुलांना लहानपणा पासून कंटक बनवितील तर त्या मुलांचे खरे कल्याण केल्यासारखे होईल. नैसर्गिक रीतीनेच जे विलासीपणात वाढलेले होते नि सुखाचे दिवसांकरिताच वास्तविक जे योग्य होते असे कित्येक तरुण लोक, ज्या संकटात मी हासून खेळून दिवस काढले त्याच संकटात कचरून जाऊन, गुन्हे करण्यास किंवा आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त झालेले मी पाहिले आहेत. संकटकामतेच्या नि काटकपणाच्या या अभावाचे मुख्य पाप माझ्या मते त्यांच्या मातृवर्गाकडे आहे. माझी आई-तिचे नामोच्चरण सदोदित धन्य असो, भावी कालाची सूक्ष्म दृष्टीने परीक्षा करून मला असेच शिक्षण देती झाली की, ज्या योगाने दुर्धर प्रसंगातही अढळ रहाण्याचे माझ्या अंगी सामर्थ्य यावे. आपल्या मुलाला भविष्यकाळी सुख होईल अशी शिक्षा देणारी जी प्रीति तीच खरी नि दूरदर्शी प्रीति होय.

दारिद्र्याचा तो पहिला तडाखा सोसल्यानंतर मग मी वाङ्मयात्मक प्रयत्नाने काही तरी मिळविण्याच्या नादास लागलो. मी काही ठिकाणी ओळखी पाडल्या नि बराच माहित झालो. पुष्कळ मासिक पुस्तकात माझे लेख घेतले गेले. अशा रीतीने साधारण दर्जाप्रमाणे राहण्याइतकी साधने मला मिळविता आली. त्या लेखामध्ये काय दोष आहेत किंवा काय गुण आहेत हे ठरविणे वाचकांकडे आहे. ते सर्व लेख या मालेत प्रसिद्ध केले जात आहेत. इटालियन विषय घेऊन किंवा इतर विषयात मधून मधून इटलीचा संबंध आणून मी त्या लेखांच्या द्वारे इंग्लिश लोकांचे लक्ष माझ्या देशाकडे लागावे असा प्रयत्न केला. त्या वेळेस इटलीबद्दल इंग्लिश लोक पूर्ण रीतीने उदासीन होते. परंतु या लेखांमुळे हलके हलके त्यांच्यात चळवळ उत्पन्न होऊन १८४५ मध्ये त्यांची इटालीयन कार्याला पूर्ण सहानुभूति मिळविण्यासाठी मला एक कायमचे मंडळ स्थापता आले. आपल्या राष्ट्रैक्याबद्दल इंग्लंडमधल्या पूर्ण सहानुभूतीचे श्रेय माझ्या या मंडळाकडे बहुतांशी येत आहे.

स्वतंत्रतेच्या पुष्कळ दिवस मिळत आलेल्या शिक्षणाने इंग्लंडमध्ये व्यक्तीगौरवाची उदात्त कल्पना नि व्यक्तिमात्राबद्दल आदरबुद्धि हे सद्गुण प्रामुख्याने वास करीत आहेत. त्यांना एकदा एखादे मत पसंत पडले म्हणजे मग त्याप्रमाणे कृति केल्याशिवाय ते स्वस्थ बसणार नाहीत. जरी एखादे मत त्यांना पसंत नसले तरी जर कोणी ते अगदी मनापासून प्रतिपादन करू लागला तर ते आदरपूर्वक एकून घेण्यास ते तयार असतात. त्यांची मैत्री ही प्रथम जडत नाही, परंतु एकदा जडली की मग कायमची झाली असे समजावे. केवळ तोंडापुरतेच त्यांचे प्रेम नसून त्यांच्या वर्तणुकीत जास्त उतरत असते. जरी एखादा दुसऱ्या मुद्यावर मतभेद असला तरी त्यांचे प्रेम अढळ असते. माझ्या प्रत्येक विचाराला त्या वेळेस अशक्यतेच्या अक्षता लावण्यात आल्या होत्या. परंतु माझ्या स्वार्थत्यागी चरित्राने त्या विचारात माझी किती पूर्ण निष्ठा आहे हे पक्के समजून त्या माझ्या कळकळीनेच कित्येक थोर मनाचे इंग्लिश लोक माझे स्नेही झाले. ज्या भूमीमध्ये (इंग्लंडमध्ये) मी हा मजकूर लिहित आहे त्या भूमीचे नामोच्चारण मी सदोदित कृतज्ञतेनेच करीत राहीन. कारण, इंग्लंड ही माझी दुसरी स्वदेशभूमि झाल्यासारखी मला वाटत आहे. मी हे चरित्र माझ्या व्यक्तिविषयक वृत्तांताकरिता लिहित नसून ते तत्कालीन राजकीय चळवळीच्या वृत्तांतासाठी लिहित आहे नि म्हणून माझ्या पुष्कळ मित्रांची नावे देत बसण्याचे हे स्थळ नाही. तथापि अॅशर्स नावाच्या कुटुंबाचे नाव दिल्याशिवाय मला रहावत नाही.

बऱ्याच विद्वान इंग्लिश लोकांशी झालेली ओळख नि इटलीमध्ये सुरू असलेल्या वाङ्मयात्मक जागृतीवरील इंग्लंडमध्ये पहिल्या एक दोन वर्षांत मी लिहिलेले लेख यांच्या योगाने माझे मनात फार दिवस अपूर्ण राहिलेली एक इच्छा प्रबळ झाली. ज्याच्या लेखांचा इटलीवर अत्यंत महत्वाचा परिणाम झालेला आहे त्या फास्कोलोचे सर्व ग्रंथ प्रसिद्ध करावे असा माझा मनोदय होता. फास्कोलोने इटलीमध्ये अवसानप्रपूरित वाङ्मय निर्माण केले. त्याने देशभक्तीच्या नि स्वदेशाच्या कल्पनेची बीजे पेरली. त्याला देशत्यागाची शिक्षा झाल्यानंतर त्याने बहुतेक अर्धीमुर्धीच पुस्तके लिहिलेली होती ती सर्व गोळा करण्यास आरंभ केला. तेव्हा इटलीमध्ये अज्ञात असलेला फास्कोलोचा एक ग्रंथ मला उपलब्ध झाला. लेटेस “अपोलोजीटिका” हा ग्रंथ सापडताच मला फार आनंद झाला. आजपर्यंत याची उपेक्षा झालेली पाहून गुलामगिरीत रखडणाऱ्या राष्ट्राला सद्गुणांची किंमत किती कमी कळत असते, आपल्या थोर पुरुषांच्या कृतीबद्दल त्याची किती अनावस्था असते हे पाहून मला फार वाईट वाटले. त्या ग्रंथाची काही पाने गहाळ झालेली होती पण फास्कोलोच्या एका ट्रंकमध्ये तीही सापडली. परंतु इतके दिवस धूळ खात पडलेल्या या ग्रंथात मी इतका महत्वाचा मानीत आहे असे पाहताच त्या पुस्तकवाल्याने, फास्कोलोने डॅन्टेची ती आवृत्ती प्रसिद्ध करण्याचे ठरविले होते ती आवृत्ती मी विकत घेत असल्यास तो मुख्य ग्रंथ द्यावयाचा असा आग्रह धरला नि किंमत ४०० पौंड मागू लागला. मजजवळ तर पुरते ४०० पेन्स देखील नव्हते. अखेर एका इटालियन प्रकाशकास महत्प्रयासाने ते दोन्ही ग्रंथ विकत घेण्यास तयार केले. परंतु पुढे पहातो तो डॅन्टेची आवृत्ति पूर्ण तयार केलेली नव्हती. फास्कोलोने काही भागच लिहिलेला

होता नि बाकीच्या भागावर टीका वगैरे देणे तसेच राहिले होते. ही अपूर्णता त्या इटालियन पुस्तक प्रकाशकास कळली तर तो ती मुळीच विकत घेतांना. म्हणून मी गुपचिप रीतीने त्या पुस्तक प्रकाशकास कळू न देता डॅन्टेच्या काव्याचा फास्कोलोने अपुरा टाकलेला भाग स्वतः टीपा नि पाठभेद घालून लिहिला. सहा महिने लहानशा खोलीत हस्तलिखित प्रतीचे ढीग पसरलेले होते. मी अगदी काळजीने नि फास्कोलोच्या विचाराशी शक्य तितकी तन्मयता करून ते काम पुरे केले नि अखेर 'फास्कोलाचे राजकीय लेख' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले नि डॅन्टेची आवृत्तीही छापून काढली.

आता मला असे वाटते की, डॅन्टेच्या आवृत्तीत माझा असलेला भाग फास्कोलाचे भागापासून भिन्न आहे हे प्रसिद्ध करण्यास काही हरकत नाही नि म्हणून मी हल्ली हे गौप्यस्फोटन करित आहे.

इ.स. १८४४ साली बंडीएरा बंधूंनी इटलीवर मोहीम केली. "बन्डीएरा बंधूंचा वृत्तांत " ह्या लेखामध्ये मी त्याची सर्व महत्वाची हकीगत दिलेलीच आहे. हा लेख त्यांच्या मृत्यूनंतर लवकरच लिहिलेला असून तो या मालेत प्रसिद्ध केला आहे. म्हणून त्याबद्दल जरी काही विशेष चर्चा येथे करावयास नको आहे, तथापि त्यावेळेस इंग्लिश पोस्टखात्याने सरकारी हुकुमावरून माझी पत्रे गुप्त रीतीने फोडण्याचे निंद्य कृत्य कसे केले याबद्दल थोडीशी हकीगत देणे प्राप्त आहे. मी पूर्वी कान्सील नावाच्या हेराची जी हकीगत दिली आहे तितक्याच नीचतेचे कृत्य इंग्लिश प्रधानमंडळाने केलेले आहे. १८४४ च्या मध्यभागी जूनमध्ये किंवा जुलैमध्ये माझ्या असे ध्यानात आले की, माझी पत्रे मला सुमारे तास दोन तासांच्या अंतराने उशिरा येऊन मिळतात. इंग्लंडमध्ये निरनिराळ्या पोष्ट आफिसांमधून जनरल पोष्ट ऑफिसमध्ये सर्व पत्रे धाडण्यात येत नि तेथे ज्या तासाला ती पत्रे तेथे पोचतात त्या तासाचा शिक्का मारण्यात येई. नंतर सुमारे एक दोन तासात सर्व पत्रे ज्याची त्यास मिळत. मला शंका आल्यावर मी पत्रावरील छाप वगैरे फार लक्ष लावून पाहू लागलो. तेव्हा मला असे आढळून आले की, माझ्या पत्रावर दोन शिक्के पडल्याच्या खुणा स्पष्ट दिसून येत. नि त्यापैकी पहिला छाप नाहीसा करण्यासाठी दुसरा मारण्यात येत असे. याचा उद्देश अर्थातच असा होता की, पहिला तास खोडून मला पत्र उशीरा आले असे न भासू देता दुसऱ्या छापाने एक दोन तास पुढे ढकलले जावे नि पहिल्या छापतील तास ओळखता येऊ नये. इतक्यात पुराव्यानेच माझी खात्री झाली. परंतु इतर लोकांस ते खरे वाटेना. कारण, ब्रिटिश लोकांचा इमानीपणा जगविख्यात आहे असे त्यांचे म्हणणे पडे! ते मला माझ्या संशयाबद्दल हसू लागले. ते शिक्के अशाच रीतीने मारलेले असत की, खरा तास काही केले तरी ओळखता येऊ नये. ही अस्पष्ट जणू काय घाईघाईने शिक्का मारला गेला म्हणूनच झाली आहे असे भागावे. मग नक्की तपास करण्याकरिता मी माझ्या नावावर काही पत्रे अर्थातच सकाळी लंडनमधल्या पोस्टात टाकली त्यानंतर पहिला शिक्का अर्थातच सकाळी दहा वाजल्याचा पडला पाहिजे होता. त्याप्रमाणे तो पडला. परंतु ती पत्रे मजकडे येण्याचे आधी सरकारी हुकुमाप्रमाणे एक गुप्त कचेरीत गेली. फोडून वाचून नि पुन्हा बंद करून नंतर त्या कामासाठीच नेमलेल्या एका स्वतंत्र शिपायाकडून ती मला

दुपारी दोन तास उशिराने मिळाली! या सर्व निंद्य कृत्यास दोन तास लागत हे छपविण्याकरिता पत्रे मिळाल्याचा शिक्का दहा वाजता जो पडला होता त्यावरच नेहमीप्रमाणे दुसरा एक शिक्का मारण्यात आला, तो बाराचा होता. दहाच्या वरील शून्यावरच दोनचा शिक्का मारला होता. परंतु हलगर्जीपणाने हे काम बेमालूम केले गेले नव्हते. याहूनही जास्त खात्री करून घेण्यासाठी मी साक्षीदारांसमक्ष एकाच वेळेला काही माझ्या नावाची नि काही मी रहात होतो त्याच पत्त्यावर, परंतु बनावट नावावरची, अशी पत्रे पोष्टात टाकली. साक्षीदारासमक्ष माझी पत्रे दोन तासांनी मागून आली या मजकुराची साक्ष त्यांनी मला लिहून दिली. या विश्वासघाताच्या आणखी तलास काढून पुराव्याची साखळी बळकट करण्यासाठी मी दुसऱ्या काही युक्ति योजिल्या. पत्रात काही वाळूचे बारीक कण, बारीक बी किंवा केस घालावे नि ती पत्रे माझे नावावर टाकावी. ते कण वगैरे अशा रीतीने ठेवलेले असत की पत्रे फोडल्याशिवाय ते पत्रातून गळणे शक्यच होणार नाही. काही वेळा पत्र डकविताना मुद्दामच तिरपे डकवावे नि ते ध्यानात ठेवावे. ते पत्र जेव्हा मिळे तेव्हा तो तिरपेपणा नाहीसा झालेला असे. या नि इतर काही रीतीने निःसंशय रीतीचा पुरावा गोळा केल्यावर मी ते सर्व कृत्य थामस् स्लिसनी या नावाच्या एका पार्लमेंटच्या सभासदाचे कानावर घातले. सर्व पुरावा त्याचे स्वाधीन केला. शिवाय पार्लमेंटला ह्या कृत्याची चौकशी व्हावी म्हणून एक अर्ज केला.

ब्रिटिश सरकारावर मी केलेल्या ह्या आरोपाने विलक्षण खळबळ उडाली. मुख्य प्रधानांना प्रश्नावर प्रश्न विचारण्यात आले. त्यांनी प्रथम प्रथम उडवाउडवीचीच उत्तरे दिली. पुढे माझा बारीक तपास काढून मी पुरावा गोळा केल्याशिवाय हा आरोप केलेला नाही ही जेव्हा त्यांची खात्री झाली, तेव्हा ते नीच कृत्य केल्याची त्यांनी कबूली दिली; पण ती तरी किती निंद्य पद्धतीने! पार्लमेंटमध्ये मागे अशी पत्रे फोडण्याचा एक कायदा पास झालेला आहे म्हणून आम्ही ती पत्रे फोडली. शिवाय मॅझिनी हा दुर्वर्तनी आहे म्हणून तसे करणे भाग पडले असे सांगण्यात आले. सर जेम्स ग्रॅहॅम ह्या प्रधानाने फ्रांसमध्ये असताना मी एका खुनी मनुष्यास साह्य दिले म्हणून मजवर आरोप केला. मी त्याचे उत्तर धाडून तो सिद्ध करण्याविषयी सार्वजनिक आव्हान केल्यावर सर जेम्स ग्रॅहॅम याने या इंग्लिश प्रधानाने- भर हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये माझी सपशेल मागितली. याच वेळेला मॅझिनीचे वर्तनाबद्दल थॉमस कार्लाइल याने 'टाईम्स' ला धाडलेले पत्र फार महत्वाचे आहे

टाईम्सकर्ते यासः-- मॅझिनीचे पत्राविषयी लिहिताना आपल्या कालच्या अंकात आपण त्या निंद्य कृतीचा निषेध केला आहे हे ठीकच आहे, परंतु तुम्ही असे लिहिले आहे की, मॅझिनी हा तुम्हास मुळीच माहिती नाही, तो अतिशय नीच कोटीतला मनुष्य जरी असता तरी त्याची पत्रे फोडणे हे गुन्हा करण्यासारखे होय असेच तुमचे मत तुम्ही दिले असतेत.

आता या तुमच्या उल्लेखानंतर जर मी मॅझिनीची काही माहिती दिली तर ती बरीच उपयुक्त होईल यात शंका नाही. मी असे सांगतो की, मॅझिनी हा बहुतेक थोर नि कर्त्या लोकास

माहीत आहे नि तो अतिशय नीच कोटीतल्या मनुष्याहून फार फार श्रेष्ठ आहे. आज बरीच वर्षे मॅझिनीची ओळख असण्याचा मान मला मिळालेला आहे. नि त्याच्या व्यावहारिक ज्ञानाबद्दल माझे काहीही मत असले तरी मोठ्या खुषीने मी अशी साक्ष देण्यास तयार आहे की, आजपर्यंत जर मी कोणचा एखादा बुद्धिवान सद्गुणी, महान योग्यतेचा, उदारात्मा असा नरमणी पाहिला असेल तर तो मॅझिनी हाच होय. ज्यांची संख्या दुर्दैवाने या जगात फारच थोडी आहे, जे अद्वितीय म्हणून ठरलेले आहेत अशा देशवीरत्वाच्या पदवीला योग्य असलेल्या महंतात त्यांची गणना आहे. देशवीरत्वाचा जे खरा अर्थ जाणतात नि बभ्रा न करिता आपआपल्या परीने शक्य तितक्या उदात्ततेत त्याप्रमाणे आचारण करतात, त्या साधु पुरुषात मॅझिनीची मी गणना करतो.

परंतु पत्रव्यवहारासंबंधी जो मुख्य प्रश्न आहे, त्याचा विचार अवश्य झाला पाहिजे. ब्रिटिश पोस्ट ऑफिसमध्ये आजपर्यंत आपण विश्वास ठेवीत होतो. त्याचप्रमाणे पत्रे ही अत्यंत पूज्य मानली गेली पाहिजेत. लोकांची पत्रे नकळत फोडणे हा गुन्हा खिसे कातरण्याच्या गुन्ह्याहूनही अत्यंत भयंकर नि राक्षसी आहे. जेव्हा एखादा नवीन गनपाँवडर प्लॉट फोडावयाचा असेल किंवा एखाद्या राष्ट्रघातकी विश्वासभंगाला उघडकीस आणल्याशिवाय राष्ट्रनाश होत आहे अशा अपवादात्मक प्रसंगी पाहिजे तर पत्रे फोडा, परंतु इतर देशाचे बादशाह जेव्हा तुमची मदत मागावयास येतात तेव्हा त्यास साफ असे सांगा की, अशा निंद्य रीतीने हे ब्रिटिश राष्ट्र तुम्हांस मदत करू इच्छित नाही. कळावे.

तारीख : १५ जून १८४४.

आपला आज्ञाकित
थॉमस कार्लाइल.

पार्लमेंटच्या कायद्याचे जे कारण सांगण्यात आले होते त्याबद्दलही मी चौकशी करण्यासाठी कमेटी नेमविली. ही भयंकर रीत केव्हापासून सुरू आहे याचा संपूर्ण इतिहास उघडकीस आला. पार्लमेंटमधल्या दोन्ही हाँउसेस्च्या त्या कमेटीच्या निकालात- जरी तो निकाल फार संभाळून संभाळून लिहिला गेला होता तथापि- असे स्पष्ट कबूल केले गेले की, १८०६ पासून १८४४ पर्यंत अधिकारावर आलेल्या सर्व प्रधानांनी हे निंद्य कृत्य केलेले आहे. स्पेन्सर, कॅनिंग, मॉर्कीस ऑफ लॅन्सडाऊन, लॉर्ड पामस्टन, ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन, लॉर्ड रसेल, नॉर्थडि नि आणखी कित्येक प्रधान यांनी लोकांची पत्रे त्यांच्या नकळत फोडलेली आहेत! तीही भयंकर संकट निवारणार्थ किंवा स्वराष्ट्र संरक्षणासाठीच केवळ नव्हेत अथवा इतर देशात गुलामगिरीचा जुलूम अबाधित चालावा म्हणून माझीच पत्रे किंवा इतर देशभक्तांचीच पत्रे फोडली जात होती असे नव्हे, तर खुद्द इंग्लिश लोकांची, खुद्द थॉमस डन्कोम यांची स्वतःचीही पत्रे फोडली जात होती! गुन्हेगारीच्या कायद्यात ज्याला कडक शिक्षा आहेत अशा भयंकर अपराधांनी ते पत्रे फोडण्याचे कृत्य छपविण्यात येई! खोटे छाप मारणे, बनावट शिक्का करणे वगैरे गुन्हे काही एक शिक्षा न

होता चालू होते. फ्रांसमध्ये, स्वित्झर्लंडमध्ये तेथील सरकारने माझ्याशी नीच कपटप्रयोगाने विश्वासघात केल्याची हकीकत मागे दिलेलीच आहे. परंतु त्यांना, मी त्यांच्या राज्यपद्धतीचा विध्वंस करू पाहत होतो असे तरी म्हणण्यास जागा होती. परंतु इंग्लंडमध्ये मी काय केले होते!

मी त्यांच्या सरकाराविरुद्ध काही कट करीत असल्याचा त्यांनी यत्किचितही संशय आलेला नव्हता. तथापि इतर सरकारांना खुष करण्यासाठी एखाद्या बंद्या गुलामाप्रमाणे या इंग्लंडने माझ्या देशावर असलेल्या पारतंत्र्यास कायम ठेवण्याकरिता मदत दिली.

माझी पत्रे फोडली जात हे कबूल केल्यावर मग तरी जे सत्य तेच प्रसिद्ध करावयाचे होते. पण नाही. पार्लमेंटमध्ये जेव्हा असे प्रश्न विचारण्यात आले की, माझ्या पत्रातील मजकूर ऑस्ट्रीया वगैरे परक्या सत्ताधीशांना कळविला जात होता की नाही, तेव्हा लॉर्ड अबर्डीन याने त्याचे उत्तर दिले. ह्या गृहस्थांना सर्व इंग्लंड त्यांच्या मनमोकळेपणाविषयी नि सत्यप्रीती- विषयी मान देत होते. ज्यांचा शब्द वेदतुल्य मानला जात असे त्या या इमानी नि उदार लॉर्ड अबर्डीनने भर पार्लमेंटमध्ये उत्तर दिले की, “त्या पत्रव्यवहारापैकी एक अक्षरसुद्धा कोणच्याही विदेशी सरकारला कधीही कळविण्यात आलेले नाही.” टाळ्यांचा गजर झाला- प्रधानांच्या कोणच्या वाक्याला टाळ्याचा गजर होत नाही? थोडेच दिवसात कमेटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला. त्यात असे लिहिले की, “या पत्रव्यवहारातील काही भाग विदेशी सरकारांना कळविण्यात आला. (हाउस ऑफ लॉर्ड्स.) विदेशी सरकाराविरुद्ध होणाऱ्या उठावणीस बंद करता येईल इतका मजकूर त्यास कळविला जात होता. (हाउस ऑफ कॉमन्स.)”

माझी पत्रे ज्या वेळेस फोडली गेली त्याच वेळेस बॅन्डीएरा बंधूची उठावणी होणार होती. या बदलची मला आलेली पत्रे इंग्लंडने इटलीच्या जुलुमी सरकाराला पाठवून त्या देशवीरबंधुद्वयाच्या नाशाची तयारी करविली. इंग्लंडच्या सरकारने हे अधम कृत्य केले यात काही नवल नाही. ‘राज्याचे प्रधान अंग हे राज्यकर्ते, परंतु अम्मल चालवीत नाही.’ ‘शक्तित्रयांच्या समतोलनात प्रगतीचे खरे रहस्य आहे.’ वगैरे वेडगळ नि ठरलेल्या त्याच त्याच कोट्या लढवून मर्यादित राजसत्तेची पद्धति जेथे सुरू आहे त्या राष्ट्रात अनीति ही प्रचलित असावयाचीच. त्यातील सर्व सरकारी अधिकारी व्यक्तिविषयक दृष्टीने कितीही इमानी म्हणवीत असले तथापि या असत्य नि निसर्गविरुद्ध राजसत्तेत विश्वास ठेवू लागल्याने ते प्रत्येक कृत्यात धरसोडीचे निंद्य आचरण करू लागतात. आयुष्य हे सरळ रीतीने नि एकरूपतेत नेण्याच्या ऐवजी व्यक्ती नि अधिकार यात भेद करण्यास शिकतात. व्यक्तिरीत्या जे घोर अपराध म्हणून ठरतात तेच कारस्थानी नि मंत्री या नात्याने ते खुशाल करीत असतात. अशा रीतीने हे राजकीय अनीती करू लागले की, त्यांच्या हाताखालील अंमलदारही अनीतिमान होतात. त्यांस लगेच असे वाटू लागते की, दुसऱ्याची पत्रे फोडून त्यांची गुप्त कृत्ये चोरणे-दुसऱ्याची मालमत्ता सरकारी हिताकरिता चोरणे- हे जर कायदेशीर आहे तर मग तशीच कृत्ये आमच्या कुटुंबाचे हिताकरिता करणे कायदेशीर का नसावे? यूरोप खंडावर कोणच्याही देशात फुटली जात नाहीत इतकी पत्रे इंग्लंडमध्ये फुटली जात आहेत.

ज्या पत्रात काही रक्कम पाठविली जाते त्या पत्राबद्दल साक्ष देताना पोष्ट ऑफिसचे सेक्रेटरी त्या कमेटीपुढे म्हणतात, “आत रक्कम असलेल्या पत्राविषयी नावच काढणे नको! ते पैसे रस्त्यात फेकून दिले काय नि पोष्टात फेकले काय सारखेच. या कामात भयंकर लुटालूट चालू आहे वगैरे.” जेव्हा लॉर्ड अबर्डीनने पत्रे फोडण्याचे ठरविले तेव्हा अर्थातच दुय्यम अधिकाऱ्यांना त्या कटात सामील करावे लागले. सुमारे १०० निरनिराळ्या अगदी खालच्या दर्जाच्या नोकरास ही गोष्ट माहीत होती. या नोकरात अज्ञान नि दरिद्री लोकांचाच भरणा असल्याने ते सार्वजनिक अडचणीत जे केले जाते तेच खाजगी अडचणीतही करू लागणार. इंग्लिश लोक नीतिभ्रष्ट झालेले आहेत. राजकीय पापांच्या राशी पडत असतानाहि त्यांच्या खाजगी वर्तनास काळिमा लागत नाही अशी त्यांची समजूत झालेली आहे. वर्तनाच्या-खाजगी नि सार्वजनिक वर्तनाच्या- एक वाक्यतेची काही लाज असती तर त्यांनी लॉर्ड अबर्डीनच्या अपराधाबद्दल त्यास चांगली शिक्षा दिली असती. परंतु त्या राष्ट्राला त्याची लाज नाही. भर पार्लमेंटमध्ये ज्या दिवशी त्या लॉर्डने हे धडधडीत खोटे विधान निर्लज्जपणाने केले त्या दिवसापासून जर सर्वांनी एखाद्या भामट्याप्रमाणे त्याला आपल्या घरात पाय ठेवू द्यावयाचा नाही असा निश्चय केला असता, त्याच्याशी असलेला संबंध तोडून टाकला असता तर त्यापासून इतरांना वचक बसला असता. परंतु सरकारी इभ्रतीचे नावाखाली भामटेगिरी करण्यास इंग्लंडला लाज वाटली नाही. इतकेच नव्हे तर सर्व गवगवा झाल्यावर नि वरवर मोठे बकसाधुत्व दाखविल्यावरही त्या प्रधानमंडळात बदल झाला नाही किंवा त्यास किंचितही तोशीस लागली नाही! फार तर काय, पण थोड्याबहुत प्रमाणावर लोकांची पत्रे अजूनही फोडली जात आहेत.

परंतु या प्रसंगाचा फायदा घेऊन मी माझ्या स्वदेशाची स्थिति इंग्लंडच्या लोकापुढे मांडण्यास आरंभ केला. आजपर्यंत त्यांचे इटलीकडे अगदी दुर्लक्ष झालेले होते. परंतु सर जेम्स ग्रॅहॅम याला मी सार्वजनिक पत्र लिहिल्यापासून इटलीकडे सर्वांचे लक्ष लागू लागले. ह्या वेळेपासून इटलीविषयक चळवळ मी सारखी चालू ठेवली होती. त्या चळवळीचा नि माझ्या इटालियन मंडळाचा शेवटी इतका परिणाम झाला की, शेकडो सार्वजनिक सभा भरल्या. इटलीसाठी संस्था स्थापन झाल्या. पार्लमेंटमध्ये माझ्या स्वदेशाबद्दल महत्वाची चर्चा सुरू झाली. या इंग्लिश सहानुभूतीचा आमच्या पुढील प्रयत्नात बराच उपयोग झाला.

(सर जेम्स ग्रॅहॅम यांना धाडलेल्या सार्वजनिक पत्रातील काही भाग खाली दिलेला आहे.)

“माझी पत्रे उघडण्यात आपण एका व्यक्तिविरुद्ध वर्तन केले आहात असे नाही. व्यक्तिविषयक हक्कांनाच नव्हे तर इंग्लंडने माझ्या राष्ट्राच्या हक्काला पायाखाली तुडविले आहे. तुम्ही व्यक्तीविरुद्ध अपराध केला इतकेच नसून तुम्ही राष्ट्रनियमांविरुद्ध, विश्वनियमांविरुद्ध त्या विश्वाच्या चालकाचे नियमाविरुद्ध अपराधी ठरत आहात. ऑस्ट्रिया नि इटली या दोहोतून तुम्ही ऑस्ट्रियाला निवडला आहात! वाईट नि चांगले या दोहोतून तुम्ही वाईट निवडले आहे. पशुतुल्य बळाचे जोरावर अप्रतिहत चाललेला अन्याय नि त्या जाचातून सुटण्यासाठी नैसर्गिक क्रोधाने

प्रयत्न करणारा न्याय या दोहोतून तुम्ही पशुतुल्य अन्यायाला निवडले आहे. पारतंत्र्य नि स्वातंत्र्य ह्यांच्या लढाईत इंग्लंड पारतंत्र्याच्या बाजूने लढत आहे! मांगांच्या पक्षाला मिळून ते मांग झालेले आहेत! “सर्व जग राजकीय नि धार्मिक स्वातंत्र्याने भूषित असावे,” ह्या महामंत्राच्या एवजी “आम्ही तेवढे स्वतंत्र, बाकी सर्वजण गुलाम,” या अधमवृत्तीचा नि या राक्षसी इच्छेचा तुम्ही अंगिकार केला आहे!

“मी साऱ्या जगाबरोबर तुमची निर्भर्त्सना याच अपराधासाठी करित आहे. आता आम्ही सावध झालेलो आहोत. आता तुम्ही आमची पत्रे फोडलीत काय किंवा न फोडलीत काय सारखेच! आम्ही एक तर पत्रात महत्वाचा मजकूर लिहिणार नाही, किंवा पत्रे पोष्टमार्गाने धाडणार नाही. हा काही मुद्दा नव्हे. माझ्या राष्ट्रविरुद्ध तुम्ही वर्तन करून आपल्या तोंडाला अक्षम्य काळिमा लावून घेतलात हा माझा मुख्य मुद्दा आहे.

तुम्ही आम्हाला क्रांतिकारक म्हणून म्हणता ते विशेषण निंदाव्यंजक आहे असे तुम्ही समजता! पण आम्ही राज्यक्रांतिकारक आहोत म्हणजे काय करित आहोत याचा कधी तरी विचार केला आहात काय? जवळ जवळ जवळ तीन कोटी लोकावर ऐंशीहजार ऑस्ट्रियनांनी राज्य करावे हे लज्जास्पद आहे असे आमचे म्हणणे आहे. इटली देश स्वतंत्र व्हावा असे आमचे म्हणणे आहे. स्वातंत्र्य, ज्या स्वातंत्र्यासाठी तुम्ही राज्यक्रांत्या करून; (हे ध्यानात ठेवा की, तुम्हीही राज्यक्रांत्या केल्यात.) आता त्याचा उपभोग घेत आहा, ते पूर्ण स्वातंत्र्य आम्हास पाहिजे असे आमचे म्हणणे आहे. आमचे असे म्हणणे आहे की, आम्हांस जिवंतपणा पाहिजे आहे; आमच्या सर्व शक्तीच्या विकासनासह जिवंतपणा पाहिजे आहे; परमेश्वराला पसंत असलेला जिवंतपणा पाहिजे आहे; जगाच्या बरोबर समानाधिकाराने आम्हास प्रगमन पाहिजे आहे; आमच्या भोवती हेरांच्या पहाऱ्याचे एवजी स्वदेशबंधूंचे प्रेममंडल पाहिजे आहे; आम्हास सल्लागार हवा असून मालक नको आहे; आम्हांस तुरुंग नको असून देश हवा आहे!!!

यापैकी तुम्ही कोणच्या महत्वाकांक्षेला नावे ठेवू इच्छित आहा? यात तुम्हाला काय अपवित्र दिसत आहे? तुमचे असे म्हणणे आहे काय की, इटलीला देव नाही? इटलीचा मुख्य देव म्हणजे तो ऑस्ट्रियाचा राजा? त्याला धिःकार असो!

येशू ख्रिस्ताने, महाराज, क्रांतीच केली नाही काय? आमच्या सारखाच त्याने शांततेचा भंग केला नाही? असद्धर्मीय लोक त्यांच्या अज्ञानांधःकारात शांत रीतीने घोरत होते. ही शांतता खाइस्टने मोडली. खाइस्टने त्या लोकांच्या संस्थापित राज्याविरुद्ध चळवळ केली. आता आम्ही क्रांति करण्याचा प्रयत्न करून शांतता भंग करितो नि संस्थापित राज्यांना उलथून पाडू इच्छितो हे अत्यंत पाप आहे असे म्हणणारे तुमचे राष्ट्र शांतताभंगाचे नि संस्थापित राज्याची क्रांति केल्याचे अपराधाबद्दल खाइस्टचे विरुद्ध लढण्यास तयार होईल काय?

म्हणून जे लोक आम्हा देहत्यागाची शिक्षा झालेल्या स्वदेशभक्तास शांतताभंग न करण्याचा उपदेश करितात. ते अन्यायाची नि जुलुमाची तरफदारी करितात. आता कसली शांतता! आता होणारा संग्राम टाळण्याचे मनुष्याचे हातात राहिले नाही.

परंतु संग्रामाशिवाय स्वातंत्र्य मिळण्याचा जर कोणी दुसरा मार्ग दाखवीत असेल, शांतेने जाऊन आमचे राष्ट्र आम्हास सापडेल हे जर कोणी सिद्ध करील तर संग्रामापासून परावृत्त होऊन त्या विषयाची शांत रीतीने प्राप्ति करून घ्यावयास आम्ही तयार आहो. ते आमचे कर्तव्य आहे. पण तो मार्ग कोण दाखवित आहे? आमचे राष्ट्र शांतपणाने वर आणता येईल हे कोण सिद्ध करीत आहे? साखळदंडाने बांधून टाकलेल्या मनुष्यास प्रगमनाची इच्छा असेल तर त्याने प्रथमतः त्या साखळदंडाचे तुकडे उडविले पाहिजेत त्या साखळदंडास कायम ठेवून तो मुक्त कसा होणार? परवशतेचा कंठ चिरल्याशिवाय राष्ट्र स्वतंत्र कसे होणार?

जेव्हा तुम्हा इंग्लिश लोकांना काही लक्ष्य साधावयाचे असेल तेव्हा तुम्हाला गुप्त मंडळाची नि क्रांतियुद्धाची जरूर नाही, कारण तुम्ही स्वतंत्र आहात. तुम्हाला सार्वजनिक मार्ग मोकळे आहेत. मग तुम्ही गुप्त कटांच्या अडमार्गातून नि बंडाच्या दलदलीतून को चालत जावे! तुम्ही सत्याचे सामर्थ्यावर विश्वास ठेवता, तुम्ही सकाळ नि संध्याकाळ त्या सत्याचा उघड उघड उपदेश देता. वर्तमानपत्रे नि भाषणे दर दिवशी नि दर क्षणी त्याचा उहापोह करितात. मोठाल्या सभात त्याचा खल होतो. लोकांना ते पटू लागते. पार्लमेंटात त्या सत्याचे समर्थन होते, बहुमताने ते पसृत होते. आम्हा परतंत्र लोकांना पार्लमेंट नाही, किंवा पीठासने नाहीत, किंवा मुद्रणस्वातंत्र्य नाही, किंवा वाकस्वातंत्र्य नाही, किंवा सभास्वातंत्र्य नाही, किंवा आमच्या अंतःकरणात खवळलेले विचार व्यक्त करण्याचे एकही साधन ठेवलेले नाही. अशा स्थितीचा उच्छेद गुप्त मंडळ्याशिवाय आम्ही कसा करावा?

महाराज, इटलीदेश हा एक प्रचंड तुरूंग आहे. त्याभोवती मूठभर तुरूंगवाल्यांचा नि शिपायांचा पाहारा आहे. त्यातील लोकांना तरवारीचे धारेवर नाचविले जात आहे. आम्ही बोलू लागलो की, आमची मुस्कटदाबी केली जाते. आम्ही जरा हालचाल केली की, आमच्या उरात तरवार भोसकण्यात येते. आम्ही सर्वत्रांनी अंतिम लक्ष्याचा आरंभ केला की तो गुन्हा ठरतो. आम्हाला तोंड बांधून बुक्याचा मार सुरू आहे. अशा स्थितीत स्वतंत्रतेच्या जीवदायी, शुद्ध नि पवित्र वातावरणात- त्या परमेश्वरी वातावणात- स्वच्छंद श्वासोच्छ्वास करण्यासाठी मोकळ्या जागेत येण्यास, त्या तुरूंगाचे दरवाजे फोडून टाकण्याचा, त्यातील खिडक्यांचे गज उपटून झुगारून देण्याचा त्या कैदखान्याला धुळीस मिळविण्याचा नि त्या तुरूंग वाल्यांस तुडवून जमीनदोस्त करण्याचा गुप्त नि दृढ संकल्प ठरविण्याशिवाय आम्हांस दुसरा मार्ग नाही.

साध्यावरून साधनाची परीक्षा करावी लागते हे तत्व जसे मर्यादित आहे तसेच शक्तीचा उपयोग करू नये हे तत्वही मर्यादित आहे. यापेक्षा मला हे जास्त अनुकरणीय वाटते ती की, जोपर्यंत एखाद्या सत्कृत्याच्या पूर्ततेत युक्तिवादाचा एखादा तरी मार्ग खुला असेल तोपर्यंत

शक्तीचा उपयोग होऊ नये. परंतु जेव्हा युक्तिवाद निष्फळ होतो, जे आपणाला सत्य वाटत आहे ते उघड रीतीने प्रतिपादन नैसर्गिक हक्क जुलुमाने तुमच्या पासून राजरोस रीतीने हिरावून घेतलेला असतो, जेव्हा महद्विचार हे तरवारीचे टोकाने दाबून टाकिले जातात, तेव्हा मग तुमची दाद तुम्हीच लावून घेतली पाहिजे. जेव्हा तुमचा पक्ष सत्य आहे अशी तुमची खात्री आहे, परंतु बहुमत तुमच्याकडे नाही, असे होत असेल तेव्हा शांत रीतीने तुरुंगात किंवा फाशीवर त्या सत्याचे प्रतिपादन करा. पण आपसात लढाई करण्याचा तुम्हास अधिकार नाही. परंतु जेव्हा तुमचा पक्ष सत्य आहे इतकेच नव्हे तर तो बहुमतातही आहे असे होईल तेव्हा मग स्वदेशात चैतन्य संचरवा, उठा नि शक्तीचे बळावर परक्यांचा उच्छेद करा. परमेश्वराने दिलेल्या दोन हातात सामर्थ्य असूनही जर तुम्ही पशुतुल्य जुलुमाचा अन्याय नांदत ठेवाल तर तुम्ही आपल्या ह्या भ्याडपणाने बैलाहूनही बैल ठराल! पवित्र कार्ये शुद्ध हेतूने ईश्वरी शक्तीचा उपयोग जर न कराल तर तुम्ही परमेश्वराचा नि सत्याचा आज्ञाभंग कराल. अशा दैविक शक्तीचा तिरस्कार करणे हा नामर्दपणा होय. स्वदेश पारतंत्र्यात असताना नि इतर मार्ग खुला नसताना जे युद्धापासून परावृत्त होऊ इच्छितात ते भूतदयेच्या ढोंगाखाली आपले क्लैब्य झाकू पहात असतात.

“तुम्ही इंग्लिश लोक आम्हाला डौलाने उपदेश करता की, आमच्या लेखानी लोक खवळून जातात. होय, होय, आमच्या लेखांनी लोक चैतन्यपूरित होतात. लोकांत गुलामगिरीबद्दल असंतोष पसरला जावा म्हणूनच आम्ही लेख लिहितो नि आमच्या देशात भाषणस्वातंत्र्य किंवा मुद्रणस्वातंत्र्य नसल्याने आम्ही ते गुप्तरीतीने प्रसृत करितो. तुम्ही मला सांगता की, गुप्तमंडळ्या स्थापन करणे हे बेकायदेशीर आहे. माझे असे उत्तर आहे की, सत्यास्तव मंडळ्या स्थापन करणे हे कायदेशीर आहे. त्या हक्काचा गुप्ततेने दुरुपयोग केव्हा होतो तर जेव्हा प्रसिद्धपणे हा हक्क अमलात आणण्याची परवानगी असेल तेव्हा. प्रसिद्ध मंडळ्या पूर्ण परवानगी असेल तेथे गुप्तमंडळ्या ह्या बेकायदा आहेत. जेथे सत्यप्रतिपादनाची असत्याने बंदी केलेली आहे तेथे गुप्तमंडळ्या ह्या परम पवित्र आहेत! !

जेव्हा ख्रिश्चन लोकांना बेकायदा ठरविण्यात आले तेव्हा पवित्र धर्माधिकारी देशवीरांच्या थडग्यांतून जमा होऊ लागले नि तेथे सभा भरवू लागले. कशासाठी? केवळ ईश्वरप्रार्थनेसाठी? नाही, नाही, ते जीजसच्या धर्ममताचा फैलाव कसा करावा, धर्मरक्षणार्थ कोणची साधने योजावी नि प्रत्यक्ष असद्धर्मियांच्या गोटातील अधिकाऱ्यांस कसे वळवावे या गोष्टीचा खल करित असत. गुप्त मंडळ्या भरवीत असत. इंग्लंडमधल्या शांत स्थितीला लागू पडणारी तत्वे आमच्या असामान्य नि क्षुब्ध स्थितीला लागू पडणार नाहीत. आम्हांस मोकळ्या असलेल्या एका मार्गाचीही आपण जेव्हा निंदा करता तेव्हा अप्रत्यक्ष रीतीने असेच म्हणत असता की, पारतंत्र्य हे अभिलषणीय आहे, स्वातंत्र्य हे तिरस्करणीय आहे! मी प्रत्येक इंग्लिश मनुष्यास हा साधा प्रश्न करितो की, समजा, ऐंशी हजार फ्रेंच शिपायी तुमच्या छातीवर तुम्ही चळवळ करू लागलात की नाचावयास तयार ठेवलेले आहेत. अशा स्थितीत तुम्ही कोणचे ‘शांत नि कायदेशीर’ उपाय योजिले असतेत? जे

तुम्ही योजिले असतेत तेच उपाय आम्हीही योजित आहो, या उपायांना आज तुम्ही गुप्त कट म्हणून निंद्य समजत आहा; उद्या आम्हाला यश आले तर तुम्हीच त्यांचा जयजयकारही करा.

तुम्ही म्हणता आम्हाला हल्ली शिक्षण मिळत आहे! ज्या शाळातून, “प्रजेने चाकराप्रमाणे आपल्या धन्याच्या आज्ञेत वागले पाहिजे; त्यांच्या राजाची सत्ता त्यांच्या व्यक्तीवर, मालमत्तेवर अबाधित चालली पाहिजे” असे नेभळे शिक्षण देण्यात येते, त्या शाळा नि ते शिक्षण हे आम्हास काय जाळावयाचे आहे? ज्या युनिव्हर्सिटीतून शिकवले जाणारे इतिहास हे परक्या अधमांकडून तपासून आणावे लागतात त्या युनिव्हर्सिटीत नामर्दपणाशिवाय काय सापडणार आहे? तसेच आमची पूर्वीपेक्षा सुधारणा होत आहे हे खरे आहे. पण ती सुधारणा ही परक्यांच्या प्रयत्नांचे फळ नसून उलट ती त्यांच्या तिला हाणून पाडण्याच्या क्रियेची प्रतिक्रिया आहे! आमच्या व्यापारावरून नि अन्नाच्या महर्गतेवरून ही आमची दुःस्थिती स्पष्ट होत आहे. परंतु आमच्या दुःस्थितीचे हे काही खरे माप नव्हे. जी भाकर महाग असो किंवा स्वस्त असो, पण दुसऱ्याची उष्टी आहे ती आम्ही खात आहो. जी गुलामांना दिलेली भाकर आहे ती स्वस्त असली काय नि नसली काय? तुम्ही आकडे मोडून आम्ही सुखी आहो किंवा दुःखी आहो हे कसे ठरविणार? गुलामगिरीची नीचता मोजणारी एकादी रक्कम तुमच्या आकडेशास्त्रात आहे काय? गुलामगिरी! आमच्या पूर्वजांच्या ध्वजावर परक्यांचे नाव खोदणारी गुलामगिरी! नीतिमत्तेचा नाश करणारी गुलामगिरी! माझ्या राष्ट्राला ठार मारणारी गुलामगिरी!!

या गुलामगिरीचा नाश आता झाल्याशिवाय राहणार नाही. १८२०, १८२१, १८३१ या साली झालेली प्रचंड राष्ट्रीय बंडे नि तेव्हापासून दरसाल होणाऱ्या उठावण्या ह्या काही उगीच झालेल्या नाहीत. स्वातंत्र्य मिळविण्याचे हे प्रयत्न फसले. परंतु ते व्यर्थ झालेले नाहीत. त्यांनी राष्ट्राला जिवंत शिक्षण दिलेले आहे. १८३२ पासून “तरुण इटली”ने आपले निशाण उभारले आहे. वाग्द्वारा नि मुद्रणद्वारा त्या गुप्त सभेने राष्ट्रीय तत्वांचा प्रसार जोराने केलेला आहे. नि ती तत्वे आमच्या राष्ट्रीय कर्तृत्ववान लोकांच्या अंतःकरणात रुजलेली आहेत. तिने राष्ट्रात स्वातंत्र्य चैतन्य उत्पन्न केलेले आहे, बहुतेक अंशी राष्ट्रीय एकवाक्यता घडवून आणलेली आहे. इटलीमध्ये तेव्हापासून घडलेल्या प्रत्येक चळवळीवर ‘तरुण इटली’चा कमीजास्ती प्रमाणाने परिणाम दिसत आलेला आहे. आता आमच्या उठावण्यात केंद्रीभवन होत नाही हा महदोष आहे. नि म्हणूनच आमच्या पक्षाला आजपर्यंत अपयश आलेले आहे. परंतु परमेश्वराच्या इच्छेने ते केंद्रीभवन नि समकालोत्थान लवकरच घडून येईल. आजपर्यंत खर्चिलेल्या देशवीरांच्या रक्ताचा सूड घेण्यात येईल अशी मला पक्की खात्री आहे..

“मी माझ्या स्वतःबद्दल असे सांगतो की माझे जे आयुष्य अजून शिल्लक असेल त्या, पूर्वीप्रमाणेच, माझ्या दुदैवी देशाच्या अभ्युन्नतीसाठी, माझ्या इटलीच्या स्वातंत्र्यासाठी, वाग्द्वारा, लेखनद्वारा नि क्रियांद्वारा मी रात्रंदिवस अखंड प्रयत्न करित रहाणार. मग वाटेल ते

संकट येवो! ज्यांना स्वदेशासाठी काहीच काहीच करावयाचे नसेल त्यांनी माझ्यावर निंदेचा खुशाल वर्षाव करीत बसावे!”

मे १८४५.

--जोसेफ मॅझिनी.

माझ्या मताचा गर्भितार्थ असाच होता की, लोकासाठीच प्रयत्न करावयाचा इतकेच केवळ नव्हे, तर तो लोकसाह्यानेच घडवून आणावयाचा. जानपदासाठीच नि जानपदाकडूनच सर्व प्रयत्न झाले पाहिजेत. मी लंडनमध्ये आल्यानंतर तेथे असलेल्या इटालियन कामकरी वर्गाचे मनोदार्य नि स्वार्थनिवृत्ति पाहून मला फार हुरूप आला. त्या वेळेपर्यंत आपल्या देशातील या महत्वाच्या भागाकडे-कामकरीवर्गाकडे-माझे जावे तितके लक्ष गेलेले नव्हते. त्याचे निरीक्षण करण्याची आजपर्यंत न आलेली संधी एकदम आल्याने मी तिचा उपयोग करून घ्यावयाचा निश्चय केला.

विस्तीर्ण लंडन शहरांतील रस्त्यातून कित्येक लहान मुले बाजाची पेटी वाजवीत फिरून चरितार्थ चालवीत असत. त्या मुलांशी मी नेहमी बोलत असावे. या योगाने एका भयंकर धंद्याचा मला सुगावा लागला. लंडनमध्ये पाच सहा इटालियन लोक चांगल्या रीतीने स्थायिक झालेले आहेत. यांच्या हातून वाटेल ते दुष्कृत्य त्यांचा फायदा होत असल्यास घडत असे. हे मधून मधून इटलीस परत जात नि गरीब लोकांना मोठमोठ्या आशा दाखवून त्यांची पोरे अडीच वर्षांच्या मुदतीने करार करून आपल्या नौकरीत ओढून घेत असत. त्या करारात परत येते वेळी जरूर तितका खर्च नि आजपर्यंत केलेल्या श्रमाचा पुष्कळसा मोबदला तुम्हाल दिला जाईल असे त्या मुलांना वचन दिलेले असे. हा करार इटलीमध्ये अगदी कायदेशीर पद्धतीने लिहून दिला जाई. परंतु त्या अज्ञ गरीब लोकास हे कळत नसे की, इटलीमध्ये लिहिलेला करार इंग्लंडच्या कॉन्सलच्या सहीशिवाय इंग्लंड देशात निरूपयोगी होतो. नंतर ती गरीब मुले इंग्लंडमध्ये आणली म्हणजे मग त्यांना गुलामासारखे वागविले जाई. त्यांना सकाळी एक लहान चहाचा पेला नि एक भाकरीचा तुकडा दिला जाई. बाजाची पेटी देऊन त्यांना शहरात घाडले जाई. त्यांच्या संध्याकाळ पर्यंतच्या मिळकतीवर त्यांची संध्याकाळची भाकर अवलंबून राही. ठरलेली रक्कम जो तोपर्यंत मिळवून आणणार नाही त्याला चोप देण्यात येई नि भाकर मिळत नसे. या भयंकर जाचाने काही मुले उपासाने मरत असत. त्यांना दारिद्र्याचे ढोंग नि विश्वासघात करणे भाग पडे. अशा रीतीने हजारो तरुण इटालियन नीचवृत्ति होत असत. अखेर काही तरी दोष लावून त्या पोरास कराराचे शेवटी एक दमडीही न देता हुसकून देण्यात येई. इटालियन सरकारने या कामी लक्ष घातले असते तर पुष्कळ बंदोबस्त होता.

मी ही स्थिती सुधारण्यास निराळा उपाय योजिला. त्यांच्या संरक्षणासाठी मी एक संस्था काढली, एक फुकट शाळा उघडली. या शाळेत त्यांना त्यांच्या हक्काचे राष्ट्रीय शिक्षण देण्यात येई. केव्हा केव्हा त्यांना सल्ला देऊन मी त्यांच्या मालकावर खटले करविले. तेव्हा मग ते बरेच वचकून राहू लागले. ही इटालियन शाळा १८४१ साली नोव्हेंबर महिन्यात उघडली गेली. ती १८४८ पर्यंत

चालली होती. यासाठी इटलीमधल्या प्रचंड राज्यक्रांतीत मी गुंतलो गेलो नि दोन वर्षे इटलीतच होतो. त्यामुळे नि पुढे इटलीमध्येच सर्व व्यवस्था करण्याचे शक्य होत असल्याने ती शाळा बंद केली. या सात वर्षांत शेकडो तरुण इटालियनास आम्ही बौद्धिक नि नैतिक शिक्षण दिले. आमच्या लहानशा बिस्काई ते प्रथम भीत भीत जिजासेने येऊ लागले. लवकरच आमच्या दयार्द्र वागणुकीने पुष्कळ सुधारले गेले. त्यांना आपण सुशिक्षित होऊन परत घरी जाणार याचा अभिमान वाटू लागला. रात्री नउ ते दहाचे मध्यंतरी आपापली वाद्ययंत्रे घेऊन ते आमचेकडे येत. त्यांना वाचन, लेखन, अंकगणित, भूगोल नि रेखाशास्त्र याचे मूलभूत शिक्षण मिळत असे. रविवारी संध्याकाळी आम्ही त्या सर्वांना एकत्र जमवावे. मग एक तासभर इटालियन इतिहासावर व्याख्यान द्यावे. ज्या योगाने गुलामगिरीचा वीट येऊन त्यांची मने उदात्त होतील अशा प्रकारचा उपदेश एक सारखा चालू होता. दोन वर्षेपर्यंत मी दर रविवारी इटलीच्या इतिहासावर व्याख्याने देत होतो. मी त्यांना ज्योतिषशास्त्रातील प्रमेयेही सांगत असे. माझे असे मत आहे की, ज्योतिषशास्त्र हा पूर्ण धार्मिक विषय आहे. मनाची आकुंचित मर्यादा मोडून त्याला विस्तीर्णता द्यावयास या विषयासारखा दुसरा विषय नाही. यासाठी अंतरिक्षातल्या चमत्कारांची साधी नि मनोरंजक माहिती प्राथमिक शिक्षणाबरोबर सोप्या भाषेत अवश्य दिली जावी. फिलिपो पिस्टुसी यांनी शंभरापेक्षा जास्त व्याख्याने 'मानवी कर्तव्य' या विषयावर दिली. ह्या गृहस्थाची इटलीमध्ये शीघ्र कवित्वात फार ख्याती झालेली होती. यांनाच मी त्या शाळेचे व्यवस्थापक नेमलेले होते. त्यांनी ते काम अतिशय उत्सुकतेने करित असावे.

हे काम फार पवित्र होते. ते तितक्याच पावित्र्यात पार पाडले गेले. सर्व मदत फुकट मिळत होती. व्यवस्थापक, मदतनीस शिक्षक, ज्यांनी ज्यांनी आमच्या शाळेला मदत केली त्यांनी एक पै देखील घेतली नाही. तरी त्या सर्वांना स्वकष्टाने कुटुंबपोषण करावे लागत होते. प्रत्येक वर्षी नोव्हेंबरमध्ये आमच्या शाळेचा वार्षिक समारंभ होत असे. तेव्हा सर्व विद्यार्थ्यांना बक्षिसे दिली जात नि त्यांना मेजवानी देण्यात येई. या भोजनप्रसंगी आम्ही स्वतः आपल्या हातांनी पंकतीत वाढीत फिरावे. मग देशाभिमानोत्तेजक गाणी नि पदे म्हटली जात. आमच्या व्यवस्थापकाने आपल्या शीघ्र कवितेत राष्ट्रीय स्वातंत्र्योद्दीपक कवने ताबडतोब रचून गावीत. अशा प्रसंगी मनावर केवढा परिणाम होतो? वर्षभर शिक्षण देत बसून जो संस्कार मनावर होत नसे तो या एका संध्याकाळी घडून येऊन स्वदेशाची ज्योत प्रत्येक अंतःकरणात प्रदीप्त होते असे. त्या दुर्दैवी नि गुलामगिरीत वाढलेल्या तरुणांना आता स्वसामर्थ्य कळून आले. आपण माणसे आहोत, आपण जिवंत आहोत, आपल्याला आपल्या शिक्षका सारखेच आत्मे आहेत हे त्यास कळून येऊ लागले. आमच्याबद्दल मनात किंतु असलेले काही लोक या वार्षिक समारंभाला येत. एका तासात आमच्या त्या प्रेमाने नि स्वदेशाभिमानाने ओथंबलेल्या वर्तनास पाहून संतुष्ट होत. स्वतः उदात्तर होऊन परत जात. आमच्या या शाळेला प्रथम प्रथम फार त्रास देण्यात आला. जे इटालियन धंदेवाले होते त्यांना नि सार्डिनियन धर्मोपदेशकांना हा आमचा प्रयत्न अर्थातच आवडला नाही. परंतु त्यांचे सर्व

प्रयत्न निष्फळ होऊन आमची शाळा अबाधित चाललेली पाहिल्यावर मग त्यांचे डोळे उघडले त्यांनीही एक शाळा काढली. नंतर अमेरिकेत मध्यंतरी मी बऱ्याच ओळखी केल्या होत्या त्यांचे द्वारे तेथेही एका शाळा स्थापिली. १८४२ साली न्युयॉर्क (अमेरिका) येथे ग्युसेपीने आमच्या सारखीच शाळा काढली, बोस्टन येथे प्रो. बॅची यांनीही एक शाळा उघडली.

या शाळेच्या योगाने लंडनमधल्या कामकरी इटालियन वर्गाशी माझे दळणवळण सुरू झाले. मी त्यांच्यापैकी निवडक लोकांची मदत घेऊन दुसऱ्या एका राष्ट्रीय प्रयत्नास हात घातला. मी कामकरी वर्गाची संस्था स्थापन केली. “अॅपोस्टोल टोपोपोलेरी” हे पत्र काढले. या पत्रातील माझ्या लेखांचे धोरण माझ्या “मानवी कर्तव्ये” या निबंधावरून दिसून येईल. हा निबंध याच पत्रात प्रसिद्ध झाला.

इकडे स्वित्झर्लंडमध्ये नि पोलंडमध्ये आम्ही मागेच केलेल्या स्नेहसंबंधाला विशेष बळकटी येत चालली. आम्ही आंतरराष्ट्रीय चळवळी पुन्हा जोराने चालविल्या.

(यापुढील चरित्र माझिनीने स्वतंत्र रीतीने न देता ते निरनिराळ्या लेखात गुंफून दिले आहे. लेख संपूर्ण भाषांतर करित बसण्याइतके प्रस्तुत प्रसंगी उपयुक्त नाहीत. कारण, त्या वेळेच्या हालचालीची चर्चा त्यात केलेली आहे. परंतु माझिनीचे चरित्र त्याच्यात भाषेत सांगितले तरुण देशभक्तांस कळणे अवश्य असल्याने त्या महात्म्याच्या आत्मचरित्राचा पुढील भाग त्या लेखातून शक्य तितक्या कसोशीने निवडून खाली दिलेला आहे.)

याच वेळेस माझ्या देशात एक भिकार नि अनीतिमान पंथ उत्पन्न झाला.त्या पक्षाचे नाव नेमस्त उर्फ नेभळा पक्ष (‘Moderate party.’) असे असे. या पक्षाची पूर्वपरंपरा त्याच्या प्रस्तुत नीचतेला साजेल अशीच आहे. ऑस्ट्रीयनांनी आमच्या देशावर सत्ता स्थापिली हे यांच्या मताने फार उत्तम झाले! ‘तरुण इटली’च्या तत्वांचा जंगी प्रसार होऊन स्वातंत्र्याच्या नि स्वबलाच्या पवित्र तेजाने सर्व राष्ट्र तरुण चैतन्यमय झालेले पहाताच यांच्या अंगाला कंप सुटला. यांच्या ‘कायदेशीर’ चळवळीना आरंभ झाला. जुलुमाला तरवारीचे अग्राने भोसकून पूर्ण स्वातंत्र्य मिळविण्याचे ऐवजी यांनी लोकांना नेमस्तपणाचा नि शांततेचा उपदेश करावा. नेमस्तपणाने हलके हलके कायदेशीर चळवळी करा, नाही तर राज्यकर्ते असंतुष्ट होतील नि मग आपल्यास काहीच मिळावयाचे नाही हा यांचा उपदेश होता. राज्यकर्ते असंतुष्ट झाल्यास आम्हांस काही मिळावयाचे नाही? इटलीच्या दोन कोटी लोकांनी सिंहगर्जना केल्यावर स्वातंत्र्य मिळावयाचे नाही? ते राज्यकर्त्यांना संतुष्ट ठेवून मिळणार आहे? त्यांचा प्रत्येक शब्द म्हणजे एकेका निसर्गसिद्ध तत्वाचा प्रतिरोधी आहे. आजपर्यंत राजसत्तेकडून जे जे हक्क हिसकावले गेले ते ते या नेभळ्या पक्षाच्या भिक्षांदेहीने नव्हेत, तर आमच्या सबळ पक्षाच्या गर्जनेनेच होत. जेव्हा जेव्हा लोकांनी नृसिंहस्वरूप धारण केले तेव्हा तेव्हाच हक्क मिळत गेले. राज्यकर्त्यांनी संतुष्ट होऊन ते हक्क दिलेले नाहीत, तर भयाने कंपित होऊन दिलेले आहेत. म्हणजे राज्यकर्त्यांनी ते दिले असे नव्हे तर आम्ही ते हिसकाऊन घेतले. पुढेही जर काही मिळण्याची आशा असेल तर ती लोकशक्ति जेव्हा ते हक्क हिसकावण्यात तयार

होईल तेव्हाच होय. पण लोकांत नि राष्ट्रसामर्थ्यात या बुळग्या पक्षाचा विश्वास कोठे आहे? ग्यारिबॉल्डीने स्वारी करून दक्षिण इटली स्वतंत्र करी तोपर्यंत या नेमस्तांनी ग्यारिबॉल्डीच्या बेतांना नाके मुरडली पण लोकांनी चालविलेल्या चळवळींना प्रथम जरी नाके मुरडली जातात तरी मग त्यात लोकांना किंचित यश येताच या नेमस्तांचे धुरीण गंभीरपणाने सांगतात की, हे आमच्या कायदेशीर चळवळीचे फळ आहे.

परंतु अखेर राष्ट्र सत्याच्या नि स्वातंत्र्याच्या प्रतिभेने तेजस्वी होऊ लागले. १८४६ नि ४७ सालात जिकडे तिकडे ऑस्ट्रियाविरुद्ध जंगी चळवळ सुरू झाली. अन्कोनामध्ये भर रस्त्यात “परकीयांना हुसकून द्या,” म्हणून गर्जना होऊ लागल्या. जिनांमध्ये ४०००० लोकांनी एक जंगी मिरवणूक काढली नि संराष्ट्रीय निशाण उभारून प्रसिद्ध रीतीने नवीन राष्ट्राचा जन्मोत्सव केला. याप्रमाणेच ठिकठिकाणी तरूणांचा “ऑस्ट्रियाशी लढाई” हा जयघोष एकू येऊ लागला. अशा वेळेला कोणाला स्फूर्ति उत्पन्न होणार नाही? पण नेभळ्या पक्षाला हे आकलन करता येईना. याच वेळेला लोकपक्षाचे चैतन्य वाढवून परमेश्वराची आज्ञा जे राष्ट्रस्वातंत्र्य त्याचे मंगलप्राप्तिकडे सर्व लक्ष द्यावयाचे ऐवजी हे नेमस्त लोक राजसत्तेशी खलबते करण्यात गुंतलेले होते. कायदेशीर निबंध लिहून देशभक्तीचे सोंग करीत होते. रेल्वेची एखादी ओळ जास्त वाढवावी म्हणून जीव तोडून खटपट करीत होते. राजसत्तेने किंचित सामोपचाराने घेतल्यास लोकांची खळबळ शांत होईल. म्हणून उपदेश देत होते! लोक शहाणे झाले म्हणजे त्यांना सत्ता देऊ हे म्हणणे अगदी असत्य आहे.

परसत्तेत जे सद्गुण अशक्य असतात ते सद्गुण अंगी आले म्हणजे स्वातंत्र्य मिळणार? हे अशक्य आहे. लोकसत्तेचे सद्गुण लोकसत्ताच शिकवते हे या मतिमंदाना कळले नाही तरी ते लोकांना कळले. मिलनकडे चळवळीचा कळस झाला. व्हेनिसला ज्वालामुखी फुटण्याच्या बेतात आला. प्रथम लहानसहान चळवळी झाल्या. ऑस्ट्रियाने त्या जुलुमाने दाबण्याचा प्रयत्न केला नि राज्यक्रांतीचा भडका उठला. मिलनमध्ये सर्व तरूण स्वदेशार्थ तरवार उपसून रणांगणांत उडी घेते झाले. इतक्यामध्ये काही बारीक सारीक हक्क राजसत्तेने दिल्याची बातमी आली. पण शाबास, माझ्या राष्ट्रतरूणांनो शाबास! त्यांनी त्या भिक्षेच्या तुकड्यांना भीक घातली नाही. कुत्र्यासारख्या फेकलेल्या तुकड्यावर ते संतुष्ट झाले नाहीत. त्यांना गुलामगिरीचे अनंत हक्क नको होते तर त्यांना स्वातंत्र्याचा एकच हक्क पाहिजे होता. ते उठले. राज्यक्रांतीचा चौघडा धडधडला. ते सर्व तरूण लोक ‘तरूण इटली’चे सभासद होते! ते तत्वासाठी प्राण देणारे होते. त्यांनी तारीख १८ रोजी राज्यक्रांतीला आरंभ केला. “मिलन शहरात सर्व रस्ते नागरिकांनी अडवून ठेविले आहेत. तरूण लोक रायफली, तरवारी, पिस्तुले, खंजीरे वगैरे सापडेल ते शस्त्र घेऊन बाहेर पडले आहेत. त्रिरंगभूषित राष्ट्रध्वज उभारले गेले आहेत. दशदिशांनी ‘इटलीचा जयजयकार’ ‘लोकसत्तेचा जयजयकार’ ‘स्वातंत्र्य देवीकी जय’ ‘राष्ट्रदेवीकी जय’ ह्या जयजयकाराचा ध्वनि दुमदुमत आहे!” अशा आशयाचे पत्र इंग्लंडच्या वकिलाने लिहिले होते. ट्युरीनला तारीख १९ ला बातमी

आली. तेथील लोकांच्या अवसानाला पारावार नाहीसा झाला. तरूणांच्या झुंडी मिलनकडे लढण्यासाठी चालल्या. तारीख २१ ला त्या लोकसत्तेचा खरा प्रभाव दृग्गोचर झाला नि तारीख २२ ला त्या वीररसाला विजयदेवता वरती झाली! मनाराने पोर्टाटोसा जिंकून घेतला. रस्तोरस्ती लोकसत्ताक निशाणे हल्ला रेटित चालली! ऑस्ट्रियाचे सैन्य हटत हटत अखेर शहर सोडून पळून गेले! मिलनमध्ये लोकसत्ता स्थापन होणार असा रंग दिसू लागला!

येथे पिडमांट संस्थानचे राजाने आपले बोट घुसविले. लोकसत्ता मिलनमध्ये स्थापन झाली असता ती लाट आपल्याही संस्थानात उसळेल अशा भीतीने त्या संस्थानाने मिलन शहर आपली सत्ता कबूल करित असेल तर आपण मदत देण्यास तयार आहो असे कळविले. परक्याच्या ताब्यातून सुटण्यासाठी उत्सुक झालेल्या लोकांनी ही मदत स्वीकारिली नि लोकसत्तेचाच नव्हे तर ऑस्ट्रियाशी लढून नुकत्याच मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचाही नाश करून घेतला. (मॅझिनीने अनेक कागदापत्रांचे आधार देऊन निर्विवाद रीतीने असे सिद्ध केले आहे की, पिडमांटच्या राजाने जी मदत दिली ती स्वदेशाकरिता नसून केवळ लोकसत्तेचा नाश करावा म्हणूनच दिली. अखेर ऑस्ट्रियाशी परस्पर तह करून मिलनला विश्वासघाताने सोडून देऊन आपण चालता झाला.) आपल्याप्रमाणेच परवशतेत पडलेल्या दुबळ्या संस्थानाचे स्वामित्व कबूल केल्याने मिलनच्या पुढाऱ्यांनी अनेक रीतीने आपला नाश करून घेतला.

बुदबळ्या राजाकडून देशस्वातंत्र्य मिळत नसते हे ते विसरले. शिवाय मिलनची बातमी ऐकून नि बंडाचे राष्ट्रीय स्वरूप पाहून त्याला सर्व लोक मिळावयास तयार झाले असताना ते बंड एका संस्थानाची तुंबडी भरीत आहे हे पाहताच इतर सर्व संस्थाने बंडाचे विरुद्ध झाली. बरे, पारतंत्र्याचा नायनाट होत असता तर इतकेही सर्व लोक विसरले असते, पण ते पारतंत्र्यात लोकशक्तीनेच चिरण्याचे ऐवजी एका दुबळ्या संस्थानाच्या मोडक्या तलवारीवर सर्व गोष्ट सोपवून लोकांना परत लावण्यात आले! ग्यारीबाल्डीकडे तिरस्कारयुक्त दुर्लक्ष केले. तरूण स्वयंसेवकास फोडून घरी बसविले. इतर शहरी बंड करण्याचे प्रयत्न सोडून दिले. अतएव बंडाचे राष्ट्रीयत्व घालवून परदास्याची शृंखला पुन्हा पायांत पाडून घेतली!

असो. मिलनच्या ऑस्ट्रियावर मिळविलेल्या जयाची वरील बातमी आम्हा देशभक्त हृदपारांनी कळली. मिलन स्वतंत्र झाले, ही बातमी ऐकताच वनवासात काळ कंठणाऱ्या या प्रेतांत नवीन आत्मा घातला गेला. अनंत यातना नि भूतकालीन दुःखे याची विस्मृति झाली. सर्व विश्वासघातकी विनष्ट झाले. एकच विचार मनात उरला. एकच शब्द जिव्हेवर उरला की, 'आमच्या स्वताचा देश कायम आहे! ज्याच्या सेवेसाठी आमचे देह बळी देता येतील असा आमचा इटली देश कायम आहे!!' आणि त्या इटलीकडे आम्ही धाव घेतली. अभिमानाने मस्तके उन्मुख करून नि आनंदाने हृदय उचंबळवून वनवासात जाताना ज्या प्रदेशातून शिव्याशाप घेत घेत आम्ही आलो होतो त्याच प्रदेशातून आता आमच्या देशाचा जयजयकार ऐकत ऐकत आम्ही इटलीकडे धावत आलो!

स्वातंत्र्याच्या समरभूमीकडे वायुवेगाने आम्ही चाललो! “लोकसत्तेचा जयजयकार” सुरु झालेला आम्ही ऐकला. मिलनमध्ये मी येताच गडबड सुरु झाली. त्या वेळेस शहरातील लोकात विलक्षण अवसान चढलेले होते. राष्ट्रफंडाकडे हजारो रुपये जमा झाले. पुढाऱ्यांना लाखो रुपये बिन व्याजी देण्यात आले. राष्ट्रीय स्वयंसेवकात नावे नोंदण्याची अहमहमिका तरुणात सुरु होती. इकडे तरुण स्त्रियांनी तर आपल्या स्वदेशाभिमानाने त्या तरुणांसही मागे टाकले. स्त्रियांनी काडतुसे तयार करण्यास आरंभ केला. त्या दारोदार राष्ट्रफंडाकरिता भिक्षा मागत हिंडू लागल्या. त्यांनी जखमी देशवीरांच्या शुश्रूषेसाठी दाईचे काम केले! नेपल्समध्येही जंगी चळवळ चालली. युनिव्हर्सिटीतून विद्यार्थी निघाले. सैन्य स्वदेशार्थ लढण्यास तयार झाले. मी मिलनला येताच लोकसत्ताक पक्षाचे केंद्रीभवन केले. परंतु मी येण्यापूर्वी मिलनचा ताबा लोकांकडून निघून पिडमांटच्या संस्थानिकाकडे गेला होता. अशा स्थितीत मी नि माझे स्नेही हे जरी लोकसत्ताक होते तरी परकीयांना हुसकून देण्याचे कृत्य प्रथम पार पाडावे एतदर्थ लोकसत्तेचा प्रश्न बिलकूल न काढता स्वस्थ बसलो? इतकेच नव्हे तर ऑस्ट्रियाच्या नाशार्थ सर्व पक्षांनी एक व्हावे असा उपदेश देऊ लागलो.

आमच्या अंतःकरणाची पहिली इच्छा, आमच्या आयुष्याचे पहिले कर्तव्य, म्हणजे दास्यमुक्तता हे होय. परक्यांच्या हातून स्वदेश पूर्ण स्वतंत्र करण्यासाठी आमचा पहिला प्रयत्न होता नि होईल. नंतर मग दुसरा हेतु राष्ट्रैक्य हा होय. कारण, एकराष्ट्रीयता संपादिल्याशिवाय, राष्ट्राचे आज शतको- शतके पडलेले तुकडे संजीवनाने एकत्र केल्याशिवाय, इटली एकराष्ट्र झाल्याशिवाय, स्वातंत्र्य कधीही टिकणार नाही. आमचे तिसरे लक्ष्य म्हटले म्हणजे लोकसत्ता हे होय. ह्या लोकसत्तेचा जय भविष्यकाली होणारच होणार अशी माझी खात्री आहे. आजच्याने काय झाले आहे! आज जे अशक्य वाटत आहे ते घडून येण्यास भविष्याच्या उदरात पुष्कळ जागा आहे. मग मी घाई कशाला करू? जर कोणी स्वातंत्र्याची नि राष्ट्रैक्याची हमी घेत असेल तर मी आनंदाने- माझी निष्ठा म्हणून नव्हे, कारण तसे होणे अशक्य आहे, लोकसत्तेसाठी करण्याचे प्रयत्न तहकूब करीन हे मी प्रसिद्धपणे सर्वांना कळविले. त्या संस्थानिकासही मी उघड रीतीने सांगितले की, ऑस्ट्रियाशी युद्ध चालू ठेवण्यात मी तुम्हास वाटेल ती मदत देण्यास कबूल आहे.

परंतु त्याला माझी खात्री येईना. एके दिवशी त्या राजाचा एक अधिकारी मजकडे आला. मी लोकसत्ताक पक्षाला राजपक्षाकडे ओढून आणावे म्हणून विनंति करू लागला. मला त्या प्रांताचे मुख्य प्रधानाची जागा देऊ करण्यात आली! पण मी माझे मत स्पष्टपणे कळविले की, मी लोकसत्तेचा अध्वर्यू आहे तसाच राहीन. कारण, माझ्या स्वदेशाची त्याशिवाय खरी उन्नति होणार नाही हे मला पक्के माहित आहे. परंतु माझा स्वदेश स्वतंत्र व्हावा, तो एक व्हावा ही माझी इच्छा इतकी प्रबळ आहे की, राजा या दोन गोष्टी केल्याशिवाय राहणार नाही असे लेखी वचन मला देईल तर मी लोकसत्ताक पक्षाच्या सर्व चळवळी बंद करून ऑस्ट्रियाच्या बेडीला तोडण्यास तुमच्यासह प्रयत्न करीन. हे माझे पहिल्यापासून ठरलेले आहे. माझ्या पक्षाचे वर्तन इतका वेळ याच धोरणाने चाललेले आहे. हे लेखी वचन देण्याचे कबूल करण्यात आले. मी ते लिहून द्यावे असे ठरले.

त्याप्रमाणे मी ते लिहूनही दिले. थोडेच दिवसात हे वचन देण्यास राजा कबूल नाही म्हणून मग कळविण्यात आले. तरी आम्ही युद्धाच्या जयाविषयी आटोकाट प्रयत्न केले. मी स्विट्झर्लंडमधील स्वयंसेवकांची मदत देऊ केली ती नाकारण्यात आली. मजविरुद्ध लोकामध्ये द्वेष सुरू करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. माझेविरुद्ध भिंतीवर जाहिराती लाविल्या गेल्या की, “मी माझ्या आईच्या राजकीय मताचा धिक्कार करून तिचे तोंड पहाण्यासही गेलो नाही! तिचे दर्शन करण्याचे मी नाकारले!” हाय, हाय! याच वेळेला मी इटलीमध्ये वीस वर्षांच्या वनवासातून परत आलो आहे असे एकून माझी प्रेमळ आई माझ्या त्या वनवासावर, त्या माझ्या मस्तकावर नि माझ्या देशनिष्ठेवर शुभाशीशांची वृष्टि करण्यास्तव जिनाआहून निघून मिलनकडे येण्यासाठी प्रवास करित होती!

एके दिवशी रात्री बारा वाजता मला मिलनच्या अधिकाऱ्याचे बोलविणे आले. मिलनला नेमलेले तात्पुरते सरकार युडिनच्या पराभवाची बातमी एकून गांगरून गेले होते. मी त्यांच्याकडे गेलो. तेथे आमच्या लोकसत्ताक पक्षाची पुष्कळ प्रमुख मंडळीही आली होती. त्या अधिकाऱ्याने ‘स्वदेशास आता तारा’ म्हणून विनंति केली. मी एका कागदावर काय काय गोष्टी अवश्य केल्या पाहिजेत हे टिपले नि त्यांनी सांगितले की, तुम्ही लोकांचा उपमर्द केल्याने अप्रिय झालेले आहात, म्हणून लोकप्रिय असे पुढारी नेमून ह्या गोष्टी पार पाडल्यास परक्यांचा नाश सहज करता येईल. मला नावे सांगावी म्हणून विनंति करण्यात आल्यावरून मी तीन नावे सांगितली नि त्यांना माझ्या लोकसत्तेच्या प्रयत्नाची शंका देखील येऊ नये म्हणून मुद्दाम आमच्या पुढाऱ्यांची नावे गाळून तीन निरनिराळ्या पक्षांचे लोक निवडले. सैन्य कसे तयार करावयाचे ह्याची पंचाईत पडू नये म्हणून मी स्वतः एक हजार तरुण स्वयंसेवकांचे सैन्य देतो अशी हमी घेतली. फक्त माझ्या हस्ताक्षरात नि माझ्या सहीचा जाहीरनामा मला काढू द्यावा असे सांगितले. हे झाल्यावर मी परत येण्यास निघालो. त्यांनी टाळ्याचा गजर केला नि सर्वसंमति प्रदर्शित केली.

दोन दिवसांनी ही संमति परत घेण्यात आली. कारण राजाला आमच्या सैन्याचा विश्वास पटेना! आता एकी करण्यास कोण तयार नव्हते-लोकसत्ताक की राजसत्ताक लोक?

मला पुष्कळांकडून ते मिलनचे तात्पुरते सरकार उलथून पाडून सर्व सत्ता आपले पक्षाकडे घेण्याचा आग्रह करण्यात आला. ते निर्जीव सरकार उलथण्यास एक क्षणही लागला नसता! पण मी तसे करण्याचे नाकारले. कोणच्याही रीतीने दुही नको म्हणून मी त्यांच्यात बिलकुल ढवळाढवळ केली नाही.

अखेर जे व्हावयाचे तेच झाले. मिलनचे रक्षणाची राजाला केव्हाच काळजी नव्हती. त्याने आधल्या दिवशी मिलन शहर ऑस्ट्रियाचे ताब्यात देण्याचा गुप्त करार केला नि दुसऱ्या दिवशी नीचतेचा कळस करण्यासाठी मिलनचे लोकासमक्ष शहरचे संरक्षण करण्याची शपथ घेतली! लगेच गुपचुप रीतीने पळ काढून शहर ऑस्ट्रियाच्या हवाली केले.

लोकसत्ताक पक्षीयांची अखंड धन्य असो! त्यांनी जे वचन दिले ते शेवटपर्यंत पाळले. प्रथम परक्यांचा उच्छेद नि स्वदेशस्वातंत्र्य, मग स्वदेशाची एकी, मग ते स्वातंत्र्य, ती एकी अबाधित

टिकण्यासाठी लोकांच्या परवानगीने लोकसत्ता स्थापणे, ह्या कार्यक्रमास आम्ही शेवटपर्यंत पाळले. ऑस्ट्रियाशी लढताना रणांगणांत शेवटपर्यंत टिकलेले वीर लोकसत्ताक होते! मिलनच्या दाराशी परका उभा असताही युद्धोन्मुख झालेले तरुण लोकसत्ताक होते. राजाच्या तहाला न जुमानता मिलनचे रणांगणावर तळपणारा शेवटचा शूर ग्यारिबॉल्डी हाही लोकसत्ताक होता! लोकसत्ता पक्षानेच मिलनच्या बंडाला आरंभ केला नि राजसत्तेशी मिळूनही शक्य तोपर्यंत त्यांनी ऑस्ट्रियाशी झुंज घेतली इतकेच नव्हे, तर राजसत्तेने धूम पळ काढून आपला जीव बचावला असतानाही आमचा पक्ष रणांगणात अढळ ठाण मंडून उभाच होता.

मिलनला सर्व आशा निष्फळ झालेल्या पाहून मी ते शहर सोडले. त्या वेळेस माझ्या मनावर दुःखाचा केवढा पर्वत कोसळला होता हे त्या एका परमेश्वरास ठाऊक! मोंझा या गावी ग्यारिबॉल्डी आपल्या लहानशा शूर टोळीला घेऊन उभा होता. मी त्या टोळीला जाऊन मिळालो. त्या टोळीचे लोकसत्तांकित निशाण अजून फडकत होते. ते त्या तरुण शिपायांनी मोठ्या प्रेमाने माझ्या स्वाधीन केले. 'ईश्वर नि जानपद' या मंत्राचा उच्चार करणारे ते निशाण सहा महिन्यांनी रोमच्या तटावर दिव्य तेजप्रभेत तळपणार होते! ते निशाण माझ्या स्वदेशाचे चिन्ह होते! मी ते अत्यंत पूज्यभावाने स्वीकृत केले! त्या वेळची उत्साहक हकीकत जनरल मेडिसी याने दिलेली आहे. ती येथे देतो:-- "जनरल ग्यारिबॉल्डी कस्टोझा येथे राजसैन्याचा पराभव झाल्यानंतर मोंझा या गावी जाण्याकरिता आपल्या ४००० सैन्यासह त्वरेने निघाला. इतक्यात माझ्या हाताखाली असलेल्या आघाडीचे टोळीने मॅझिनी आल्याची वर्दी दिली. ऑगस्ट तारीख ३ सन १८४८ या दिवशी सकाळी ही गोष्ट घडली. मी पहातो तो खाद्यांवर रायफल घेतलेली आहे, माझ्या टोळीमध्ये साधारण शिपायाचे जागी आपली नेमणूक व्हावी म्हणून परवानगी विचारित आहे, असा मॅझिनी माझे दृष्टीस पडला. त्या महात्म्या देशभक्तास पहाताच एकच जयजयकार सुरू झाला! माझ्या शिपायांनी सर्वानुमते आपले "देव नि लोक" ह्या तत्वद्वयांनी अंकित झालेले निशाण त्याच्या हवाली केले.

मॅझिनी आल्याची बातमी कळताच गावातील सर्व लोक इकडे लोटले. ते त्याच्याभोवती गर्दी करून उभे राहिले. त्याने काही तरी बोलावे म्हणून त्यास विनवू लागले. त्या वेळेस त्याने केलेला उपदेश सर्वांच्या कानात अजून गुणगुणत असेल. 'इटलीवर अखंड प्रेम करा नि वाटेल ते संकट आले तरी निराश होऊ नका!' हे त्याचे शब्द एकून लोकात विलक्षण स्फुरण चढले. आम्ही मोंझा ह्या गावाकडे निघालो.

हा प्रवास सैन्यास फारच श्रमाचा झाला. पाउस एकसारखा पडत होता नि आमचे सर्वांग ओले चिंब झाले होते. जरी विद्यार्जनात सर्व काळ गेलेला होता तरी ह्या असह्य त्रासदायक प्रवासामध्ये मॅझिनीचे सातत्य नि गंभीरता ही अद्वितीय होती. त्याच्या शारीरिक स्थितीबद्दल आम्हास काळजी वाटून त्याला मागे रहाण्याबद्दल आम्ही हजारो वेळा सांगितले असतानाही तो मागे राहिला नाही किंवा सैन्य सोडून रेंगाळला नाही. इतके देखील एकदा घडले की आमच्यापैकी एका तरुणाने

अंगरखा घातला नसल्याने त्याला थंडी वाजत असेल असे जाणून मॅझिनीने आपला अंगरखा बळे बळे त्याला घालावयास लावला. पुढे मिलन शहर शरण गेल्याचे आम्हास कळले नि ऑस्ट्रियाने आमचा पाठलाग सुरू केला. त्या वेळेस माझी टोळी पिछाडीचे रक्षणाकरिता नेमली गेली. माझ्या टोळीने शत्रूचे निवारण शेवटपर्यंत उत्तम रीतीने केले. या भयंकर प्रसंगी मॅझिनीचे प्रचंड आत्मबळ, धाडसीपणा नि निश्चय यांचा कळस झाला! आमच्यातील अत्यंत शूर मनुष्यांनीही तोंडात बोट घातले. आमच्या तरुणांना मॅझिनीबरोबर संकट सोसण्यात अत्यंत अभिमान वाटे. त्याचे वास्तव्य, त्याचे धैर्य नि त्याचे शब्द यांनी तरुण शिपायास उत्साह मिळे. झटापटीचे तोंड लागताच मॅझिनी पहिल्याने उडी टाकी नि ज्या देशनिष्ठेचा तो अध्वर्यु होता तिचे कार्यो देह ठेवण्यास सदोदित तत्पर राही. त्याच्या या कृत्यानीच सर्व सैन्य सुरक्षित नि सुव्यवस्थित राहिले. ही कृत्ये इतकी भूषणभूत आहेत की, ती अप्रसिद्ध राहणे चांगले नाही. आमची अशी पक्की खात्री आहे की, नागरिकत्वाच्या अनंत गुणांना या थोर पुरुषामध्ये शिपाईगिरीचेही सद्गुण मिळालेले आहेत! मॅझिनी हा उत्तम नागरिक नि शूर शिपायी होता. नि हे दोन्हीही गुण त्याने स्वातंत्र्यदेवीच्या विजयाकडे खर्च केले!”

वास्तविक पहाता मिलन शहर पडले तरी बंडवाल्यांनी धीर धरावयास पाहिजे होता. परंतु राज्यक्रांतीचे कामात एक अक्षम्य चूक केली जाते ती ही की, राजधानी पडली की, सर्व प्रांत पडला असे लोक समजतात. स्वातंत्र्याच्या युद्धात स्वदेशाची खरी राजधानी म्हटली म्हणजे जेथे देशभक्तांचे निशाण फडकत असेल तीच होय. स्वतंत्र आयुष्य किंवा पवित्र मरण स्वीकारण्याचा निश्चय करून स्वातंत्र्यवीर स्वराष्ट्राचे निशाणास जेथे जेथे नेतील तेथे तेथे राजधानी त्यांच्या मागोमाग हिंडत असते. परंतु ही गोष्ट त्या वेळेस कळली नाही, सर्व प्रांत ऑस्ट्रियाचे ताब्यात गेला. ग्यारिबॉल्डीने मात्र मनुष्यप्रयत्नाला शक्य तेथपर्यंत रणांगण सोडले नाही नि जेव्हा सोडले तेव्हा कोणचाही अपमानास्पद करार न करता वीराला साजेल अशाच रीतीने सोडले. मी मिलनमध्ये असताना तेथील तरुणांनी मला बन्डीएरा बंधूंच्या निधनतिथीच्या दिवशी व्याख्यान देण्यास सांगितले. तेव्हा मी एक भाषण केले.

“जेव्हा हे तरुणांनो, या पवित्र मंदिरात देशभक्त बन्डीएरा बंधूंच्या स्मरणास्तव मी आपली वाकसेवा करावी म्हणून तुम्ही मला आज्ञा केलीत तेव्हा मला असे वाटले की, त्या देशभक्तांच्या सेवेचा हा काही सत्य मार्ग नव्हे. मृतासाठी शोक काय म्हणून करावा? स्वातंत्र्यवीरांची खरी पूजा बांधावयाची असल्यास त्यांनी आरंभिलेल्या महायुद्धात जयश्रीला वरले पाहिजे. स्वातंत्र्यवीरांचा सन्मान करण्याचा एकच मार्ग आहे नि तो स्वातंत्र्य मिळवणे हा होय. परंतु आपण ते स्वातंत्र्य मिळविले काय? ज्या धारातीर्थी त्या स्वातंत्र्यवीरांनी आपले देह ठेवले ते कोसंझाचे रणांगण अजून पारतंत्र्यांतच आहेतना? ज्या भूमीत त्या स्वातंत्र्य-वीरांनी जन्म घेतला ती व्हेनिसची भूमी परक्यांच्या पायाखाली अजून तुडविली जात आहे ना? मग व्याख्याने कसली देता? चला, आधी

स्वदेशाची मुक्तता करुं! चला, आधी गुलामगिरीचा उच्छेद करु! त्या क्षणापर्यंत दुसरा कोणचाही शब्द न उच्चारता फक्त हरहरमहादेवाचीच गर्जना करु!

परंतु लगेच दुसरा विचार मनात आला की, आमच्या स्वातंत्र्यासाठी आम्ही इतके धडपडत असता आम्हाला यश मिळत नाही याचे कारण शोधण्यासाठी आम्ही आधी आपआपसात बोलले पाहिजे. ते कारण असे आहे की, आमच्या ज्या देशभक्तांनी आपले रक्त देशस्वातंत्र्यासाठी खर्चिले त्यांच्याप्रमाणे आपण मरू किंवा मारू या निश्चयाने उठलेलो नाही. तो जोर नि ती स्वातंत्र्यनिष्ठा आम्हास नाही. आमचे प्रयत्न दुबळे नि संशयग्रस्त असतात. परमेश्वर नि देश हे विरोधी नसून एकरूपच आहेत अशी पूर्ण निष्ठा ठेवून आपण अजून जरी उठू तरी विजयाला खेचून आणू! आपण स्वातंत्र्य मिळवू नि मग जे देशवीर आजपर्यंत स्वदेशार्थ तळमळत पतन पावले आहेत त्यांना सांगू, “तुमचे रक्त वाया गेले नाही. आपला देश स्वतंत्र झाला आहे!” प्रिती करा. तरुणहो, प्रिती ही परमेश्वराकडे नेणारी सोपानपरंपरा आहे. आपल्या कुटुंबावर प्रिती करा. परंतु ती आंधळी प्रिती नसावी. ती प्रिती दैविक, शुद्ध नि कर्तव्यस्वरूपी असावी. ती सुखलालसेने नसावी तर ती प्रीतीसाठीच प्रिती असावी. कर्तव्याच्या आड न येणारी, कर्तव्याला उत्साह देणारी, अशी ती प्रीती असावी!

तरुण हो, स्वदेशभूमीवर प्रेम करा! जेथे तुमचे पूर्वज स्वर्गीय निद्रा घेत आहेत ती भूमि म्हणजे तुमची स्वदेशभूमि होय! ज्या भाषेमध्ये तुमच्या प्रेमाची मूर्ति तुमच्याशी पहिले प्रेमशब्द उच्चारती झाली ती भाषा जेथे वदली जाते ती तुमची स्वदेशभूमि होय! स्वदेश हे परमेश्वराने तुम्हाला दिलेले गृह होय. या गृहामध्ये वाढून तुम्ही त्याचे स्वरूपाला पोचावे असा त्यांचा हेतु आहे. स्वदेश हा तुमचा अभिमान, हे तुमचे वैभव हे तुमचे चिन्ह आहे! त्या स्वदेशाला तुमचे विचार, तुमचे उपदेश, तुमचे रक्त अर्पण करा! त्या स्वदेशाला आपल्या पूर्वजांच्या भविष्याप्रमाणे भव्यतेला नि सुंदरतेला न्या! आपण त्याला कोणचाही काळिमा न लावता जगातून जात आहोत असे म्हणता येईल अशा रीतीची काळजी घ्या. तुम्ही अशा रीतीची काळजी घ्या की, तुम्ही जाण्याचे आधी स्वदेश स्वतंत्र होईल! तो स्वदेश, परमेश्वराप्रमाणेच, एक असला पाहिजे. त्याचे तुकडे पाडता कामा नये. तुम्ही अडीच कोटी माणसे आहा. तुम्हाला अद्वितीय कर्तृत्वतेज प्राप्त झालेले आहे. युरोपच्या इतर राष्ट्रांनी ज्यांचा हेवा करावा असा वैभवशाली भूतकाल तुमच्या मागे उभा आहे, आशेने फुललेला भविष्यकाळ तुमच्या पुढे उभा आहे. तुम्ही वर दृष्टि फेकलीत की, रमणीयतम आकाश नि तुम्ही खाली दृष्टि फेकिलीत की, कमनीयतम भूमि तुमचे अभिनंदनार्थ स्मितवती होत आहे. परमेश्वराच्या अंगुलीने तुमच्या राष्ट्राच्या मर्यादा आखल्या आहेत! परमेश्वराने आल्प्सचा नि समुद्राचा तुमच्या भोवती पहारा ठेवला आहे. या राष्ट्रात भीमबलवान लोक निपजावेत असा त्याचा हेतु आहे. म्हणून ज्या आकाशाला गुलामगिरीचा डाग पडला आहे, त्या आकाशाखाली रहावयास तुमच्या अडीच कोटी लोकांतील एकही मनुष्य तयार नसला पाहिजे. एतदर्थ तुमचे राष्ट्र स्वतंत्र करा नि रोम हे त्या स्वातंत्र्याचे मंदिर होउ द्या!

मनुष्यजातीवर प्रेम करा!स्वदेश हा तुमचा पाळणा आहे. मनुष्यजाति ही तुमची माता आहे. तिच्यावर प्रेम केल्याशिवाय तुम्ही त्या पाळण्यातील आपल्या बंधूवर प्रेम करावयास शिकणार नाही. आल्प्सच्या पलीकडे नि समुद्राच्या पलीकडे इतर राष्ट्रे गुलामगिरीतून सुटण्यासाठी धडपड आहेत! त्यांनाही तुम्ही शक्य तेव्हा मदत करा. भूतदया ठेवा नि तरूणांनो, ध्येयावर अत्यंत प्रेम करून त्याला पूज्य माना. तात्विक ध्येयासाठी स्यार्थत्याग करा. दुःखाला कंटाळ नका. संकटांना त्रासू नका. आयुष्य हे सुख नाही, तर आयुष्य हे कर्तव्य आहे.

माझ्या तरूण बंधूनों, आपल्या प्रेमाने लुब्ध होउन आपले देशवीर त्यांच्या आत्मिक स्वरूपाने जर येथे आलेले असतील तर हे शब्द त्यांच्या पवित्र तेजानेच प्रस्फुरित झालेले आहेत असे समजून त्याचे ग्रहण करा. परमेश्वर तुम्हाला साह्य करो नि इटलीला सुखी करो!!”

मिलन शहर सोडून मी स्विट्झर्लंडकडे परत जातो तोच टस्कनीकडे बंडाची ज्वाला भडकल्याची बातमी आली. रोमहून पोप पळून गेला. व्हेनिस अजून टिकाव धरून होते. टस्कनीमध्ये आमच्या पक्षाकडे सत्ता येऊ पहात होती. मग मला रहावेना. मी स्विट्झर्लंड सोडून जलमार्गाने पुन्हा इटलीकडे वळलो. मध्यंतरी रोमला एक सार्वजनिक पत्र टाकून उत्साह देण्याचा प्रयत्न केला. मी ता. ८ फेब्रुवारी १८४९ या दिवशी टस्कनीमधल्या लेग्हार्न शहराला आलो. याच दिवशी टस्कनीचा संस्थानिक पळून गेल्याची बातमी येऊन धडकली. ती प्रसिद्ध करण्याचे काम लोकांनी मजकडे दिले.

(लेग्हार्नला मॅझिनीचा जंगी सत्कार झाला. परंतु स्वतःचे सन्मानाची हकीगत मुळीच न देण्याचा या महात्म्याची वहिवाट दिसते. म्हणून त्या वेळच्या वर्तमानपत्रातील एक उतारा खाली देतो:-

“आज सकाळी आम्हा नागरिकांना आमच्या जोसेफ मॅझिनीचा लाभ झाला. ज्याचा इटलीचे सरकार नि राजे लोक दृढ द्वेष करीत आहेत, जो आजपर्यंत आपल्या देशनिष्ठेपासून तिळभरही ढळला नाही. जो धंदेवाईक देशभक्ताहून अनंत पटीने निर्मळ नि उज्जल स्वातंत्र्यभक्तीने युक्त आहे तो जोसेफ मॅझिनी दिसताच जिकडे तिकडे एकच जयजयकार झाला. चर्चमधल्या घटांचा घणघणाट सुरू झाला. ज्या रस्त्याने तो जाईल असा अजमास होता तिकडे शहरातील नरनारींचा लोट वाहू लागला. रस्त्यातून हजारो ध्वज उभारले गेले. देशभक्तांचे रायफल सैन्य नि स्वयंसेवकांचे सैन्य रांगेने उभे करून त्या शहराचा नुकताच लोकांनी निवडलेला अधिकारी ग्युअराझी हा सार्वजनिक गृहापुढे मॅझिनीला राष्ट्रीय मुजरा करण्यासाठी उभा राहिला.

दुपारी लेग्हार्नमधले हजारो कंपू “दैव नि लोक”यांचा उच्चार करणारी लाखो राष्ट्रीय निशाणे मिरवीत मिरवीत सार्वजनिक मैदानाकडे लोटू लागले. ‘इटलीचा जयजयकार असो’ ‘मॅझिनीचा जयजयकार असो’ ‘मॅझिनी हा लेग्हार्नच्या लोकसत्तेचा प्रेसिडेंट निवडला आहे.’ वगैरे ध्वनिसमूहाने अंबर नादित झाले. ज्या रस्त्याला रोखून धरून जुलुमी सत्तेने लोकांवर गोळ्या झाडिल्या तोच रस्ता मॅझिनीच्या येण्याकरिता राखून ठेविला होता. अहाहा, परकीयांच्या जुलुमांचा

आधार झालेला तो रस्ता तुडवीत तुडवीत मॅझिनी येऊ लागला असे पाहताच देशभक्तांचा आनंद गगनात मावेना!

राष्ट्रस्वातंत्र्यासाठी लढून विजयी झालेले राष्ट्रीयसैन्य नि सर्व संस्थानचे अध्यक्ष लोक त्या महात्म्या इटालियनास पाहताच त्यास अभ्युत्थान देते झाले. मग मॅझिनी लोकात येऊन उभा राहिला. नंतर व्यासपीठावर चढला. तेव्हा लोकांच्या जयजयकारांनी दशदिशा घुमू लागल्या. मॅझिनी म्हणाला, मी लेग्हार्नला वनवासातून आलेलो आहे! ज्यांना तुम्ही आपल्या स्वतंत्र शहराचे अधिकारी निवडले आहात ते माझे मित्र झाले आहेत. लेग्हार्नची स्मृति माझे मनात सदोदित जागृत होती नि आज तेच लेग्हार्न स्वातंत्र्यार्थ आपले रक्त ओतून इटलीमध्ये धन्य नगर झालेले पाहून मला अतिशय अभिमान वाटला आहे. तुम्ही माझा जो सत्कार करीत आहा तो मी ज्या तत्वांचा-ज्या स्वातंत्र्य, ऐक्य नि लोकसत्ता ह्या तत्त्वत्रयीचा-अभिमान आहे त्या तत्वांचाच सन्मान करीत आहा असे मी समजतो. कारण, आपण व्यक्तीकडे दुर्लक्ष करून तत्वालाच मान दिला पाहिजे. मला आपणास एक आनंदाची बातमी कळविण्यास अभिमान वाटत आहे की, तुमच्या विजयाला भिऊन तुमच्या प्रांतातील ऑस्ट्रियाचा हस्तक पळून गेला. आता स्वातंत्र्याचा जयजयकार होऊ द्या! बेबंदशाही नि अंदाधुंदी न करिता लोकांना आपली सत्ता चिरस्थायी करण्याची ताकद आहे हे सिद्ध करा. झोपी जाऊ नका, तर लढाईला सज्ज व्हा. कारण इटली स्वतंत्र झाला पाहिजे...' त्याच दिवशी स्पेशल ट्रेनने मॅझिनी पुढे निघून गेला.'")

लेग्हार्न हे शहर प्रथमपासून लोकसत्ताप्रिय आहे. भविष्यकाली इटलीतील लोकसत्ता पहिला जय तेथेच होणार असा माझा भरवसा आहे. फेब्रुवारी तारीख ९ ह्या मंगल दिवशी सर्व लोकांच्या अनुमतीने रोमला लोकसत्ताक राज्याची द्वाही मिरविली गेली. माझ्या आयुष्यातील श्रमाचे चीज होणार असे दिसू लागले. मी फ्लॉरेन्सला गेलो नि टस्कनी प्रांताने या वेळेस रोमच्या लोकसत्तेला मिळावे म्हणून आग्रह केला. एकटे रहाल तर उद्या तुमचे अनंत श्रमांनी मिळविलेले स्वातंत्र्य बुडेल म्हणून मी जीव तोड तोडून सांगितले. रोमला मिळून दोन्ही प्रांत एक झाले असते तर किती बहार उडती! पण ते त्या वेळेस त्यांना रुचेना! मागून मी सांगत होतो ते सर्व प्रत्ययास आले, मी येथून निघून रोममध्ये प्रवेश केला. मी येण्याचे आधीच लोकांनी माझी प्रतिनिधि म्हणून निवडणूक केलेली होती!

रोम हे माझ्या तारुण्याचे स्वप्न होते! माझ्या विचारांचा तो उद्भव होता! माझ्या आत्म्याचा तो धर्म होता. मार्चच्या आरंभी एका संध्याकाळी मी रोममध्ये प्रवेश केला. गंभीरपणाने-पूज्यतेने-माझे अंतःकरण भरून आले. त्या पवित्र शहरी प्रवेश करतेवेळेस मिलनच्या पराजयाने नि फ्लॉरेन्सच्या मूर्खपणाने माझे मन करपून गेलेले होते. परंतु रोमच्या लोकद्वारातून प्रवेश करू लागताच माझ्या अंगात विद्युत्तेजाचा संचार होऊ लागला. नवीन जीवनाचा झरा वाहू लागला. मला पुनः रोमचे दर्शन घडणार नाही, परंतु मरते वेळेस माझा शेवटचा विचार माझ्या रोम पत्तनाचा असेल! माझी

होडे कोठेही पडली तरी माझी अशी खात्री आहे की, ज्या दिवशी रोमवर एकीकृत नि स्वतंत्र इटलीचे लोकसत्तात्मक निशाण फडकू लागेल त्या दिवशी त्या माझ्या हाडातही पुन्हा एकदा चैतन्य संचरू लागल्याशिवाय रहाणार नाही.

रोमला लोकसत्ताक राज्य नुकतेच स्थापिले असल्याने सर्वत्र गैरव्यवस्था होती. सैन्यात सुमारे १६००० लोक होते. परंतु त्याची रचना नि सामग्री फारच दरिद्री होती. मी ता. १६ मार्च रोजी लोकसभेपुढे एक सूचना आणली की, आपले पहिले कर्तव्य म्हणजे मिळविलेले स्वातंत्र्य रक्षण करणे आणि स्वदेशाचे बाकीचे भाग स्वतंत्र करणे. ह्या दोन्हीही कर्तव्यांसाठी आपल्याला आधी सबलत्व संपादिले पाहिजे. यास्तव आपण पाचजणाचे युद्धमंडल निवडू. त्या मंडलाने युद्धपद्धतीचा पूर्ण विचार करून रोमची लोकसत्ता सबल करावी. ता. १८ रोजी हे मंडल निवडले गेले. पिसाकेन हा त्या मंडलातला जीव होता. पिसाकेनचे नि माझे पूर्ण मतैक्य असे. त्याने सैन्य ४५००० पर्यंत वाढविले. मध्यंतरी ऑस्ट्रियाने पिडमांटचा नोवेरा एथील लढाईत पूर्ण पराजय केल्याची बातमी आली. तेव्हा ता. २९ मार्च रोजी लोकसभेने सर्व सत्ता केंद्रीभूत करण्यासाठी साफी, आर्मिलीनी नि मॅझिनी हे अधिकृतत्रय निवडलेले आहे असे जाहीर केले. ता. २५ एप्रिलपर्यंत आम्ही सैन्याची शक्य तितकी तयारी केली. त्या तारखेला ऑस्ट्रिया नजिक येत असल्याची बातमी कळली. रोमने लढावे किंवा शरण जावे! छे, छे, रोमने शरण जावे नि सर्व इटलीत अनीतीचा प्रसार करावा! त्यापेक्षा मरण आलेले काय वाईट! शरण जाऊन जो फायदा होता त्यापेक्षा मरण स्वीकारले असता अनंत पटीने जास्त फायदा होता. शरण जाऊन परवशता मिळाली असती, परंतु मरण स्वीकारले असता स्वतंत्रता मिळणार होती! रोमची हीच मनीषा होती. मी एका सैन्यातील अधिकाऱ्याला विचारले असता त्याचे मत लढाईचे विरुद्ध पडले. तेव्हा दुसरे दिवशी सर्व सैन्य एकत्र केले नि त्यास 'शरण की युद्ध' हा प्रश्न विचारला. आकाश दुभंग होईल अशी आरोळी उठून "युद्ध" ही गर्जना झाली. तेव्हा लोकसभेच्या नि सर्वांच्या पूर्ण संमतीने आम्ही युद्धच स्वीकारले. नि एकटा ऑस्ट्रियाच जर आमचा शत्रु असता तर आम्ही त्याला क्वचित पुरून उरलो असतो. पण मध्यंतरी फ्रांसने विश्वासघात करून पोपला परत आणण्यासाठी आमच्यावर सैन्य धाडले. इटलीत दोन चोरांचे डावपेच सुरू होते. ऑस्ट्रियाचा मिलन वगैरेकडे जय होताच त्याची सत्ता प्रबळ न व्हावी एतदर्थ फ्रांसने पोपचे निमित्त पुढे करून रोमच्या राजकारणात ढवळाढवळ करण्यास आरंभ केला. याही संकटास आम्ही भीक घातली नसती. पण फ्रांसने शेवटपर्यंत आमच्याशी विश्वासघात केला. ऑस्ट्रियाचे जुलुमापासून रोमचे लोकसत्ताक राज्य संरक्षण करण्यासाठी म्हणून फ्रेंच लोक आम्ही नको नको म्हणता आम्हांस मदत धाडू लागले! तेव्हाच हे कपट आमच्या लक्षात आले. परंतु अशा अडथळ्यांनी आम्ही भ्यावे काय? आम्ही भ्याड ठरावे काय? माझे मत फ्रेंचंस । अडथळा करावा असे होते. परंतु सर्व लोकांच्या बहुमत संमतीशिवाय काहीही करावयाचे नाही असा माझा निश्चय होता. म्हणून लोकसभेची बैठक करविली. क्वचित माझ्या वजनामुळे लोक मजसारखाच निकाल देतील म्हणून मी त्या दिवशी मुद्दाम सभेला गेलो नाही. लोकमत हे मला सदोदित पूज्य आहे.

अधिकृतत्रयीपैकी साफी नि आर्मेलिनी हे हजर होते. परंतु मला सांगावयास अभिमान वाटतो की, त्या लोकसभेने लोकसत्तेच्या बाण्यास काळिमा लावला नाही. राजसत्ता शरण जावोत, परंतु लोकसत्ता विजय किंवा मरण यापैकी एक स्वीकारतात. आम्ही रोमच्या रस्तोरस्ती लढाईची तयारी चालविली.(त्या वेळेला माझिनीने काढलेला जाहिरनामा येथे देतो:--

“लोकसत्तेचे जानपद हो! ऑस्ट्रिया नजीक येत आहे. बोलोग्ना पडला आहे-आठ दिवसपर्यंत स्वार्थत्यागाची नि वीररसाची कमाल करून पडला आहे. त्या शहरची शेवटची आरोळी ‘सूड’ ही आहे. प्रत्येक इटालियन अंतःकरणाने त्या पवित्र आरोळीची पूर्तता करावी. नागरिक हो, लोकसत्ता तुमच्यापासून शौर्याच्या उत्कर्षाची आशा करीत आहे. तुम्ही लोकसत्तेचा उच्चार केलात, आता आचार करण्याची वेळ आलेली आहे. तुमच्या मतावर तुमच्या रक्ताचा शिक्कामोर्तब ठोका! म्हणजे मग ती पवित्र मते अबाधित रहातील! प्रत्येक शहर नि प्रत्येक गाव बोलोग्नाचा सूड उगविण्यासाठी उठले पाहिजे. प्रत्येक देवळात शत्रूंच्या निधनाची घंटा वाजली पाहिजे. तुमच्या पर्वतातून या दरीपासून त्या दरीपर्यंत पवित्र क्रोधाची गर्जना झाली पाहिजे. प्रत्येक शिखरावर गुलामगिरीच्या मढ्यास जाळण्यासाठी वैश्वानराच्या ज्वाला भडकल्या पाहिजेत. स्वातंत्र्याचे रक्तध्वज शहरावरून नि घरावरून फडकत राहिले पाहिजेत नि लढाईचा हर हर महादेव स्वदेशाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत दुमदुमला पाहिजे! ईश्वर स्वातंत्र्याच्या बाजूला आहे. नि तुम्ही एका शपथेने बांधलेले, स्वदेशाच्या पवित्र कार्या देह ठेवण्यास सज्ज झालेले, तीन कोटी लोक आहात! तीन कोटी लोक जे करू म्हणतील ते करण्यास स्वयंसमर्थ आहेत! इटलीच्या पुत्रांनो, लोकसत्तेच्या जानपदांनो, शतकोशतके प्रयत्न करता करता आज खरी पर्वणी आली आहे. आजचा क्षण इतिहासातील त्या पवित्र क्षणापैकी आहे की ज्या क्षणी राष्ट्राच्या जीवनाचा किंवा मरणाचा एकदम निकाल लागतो.

तर मग जिवंत रहाणार किंवा मरणार? वैभवाने नि सामर्थ्याने वैभव युक्त होणार की अखंड गुलामगिरीचा शिक्का कपाळावर ठोकू देणार? स्वतंत्रराष्ट्र म्हणून जगाला मान्य होणार की प्रेताचे ढिगारे पडलेली स्मशानभूमि म्हणवून घेणार? आपले, आपल्या देवालयाचे नि आपल्या यज्ञदेवीचे स्वतंत्र मालक होणार का जुलमी राजाच्या गोठ्यातील गुरे बनणार? सत्कीर्तीने अमर रहाणार की दुर्लज्जेने अमर रहाणार? यातून आपण काय पसंत करीत आहा? परमेश्वर नि मानव्य तुमच्या पसंतीप्रमाणे तुमची किंमत ठरवील!

“म्हणून उठा नि जय संपादा. ग्रीस उठले. त्याला जय मिळाला. स्पेन उठले, त्याला सुयश मिळाले. स्वित्झर्लंड उठले, त्याला स्वातंत्र्य मिळाले! मग इटलीलाच स्वातंत्र्य का मिळणार नाही? जय का मिळणार नाही? आपण का मनुष्य नाही? तर चला. जो आता स्वदेशार्थ काही तरी रक्त सांडणार नाही तो पापी ठरो! शत्रूंच्या भोवती विस्तवाचा नि ओसाड प्रदेशाचा वेढा पडो! लोकसत्ता जशी आतापर्यंत शांत होती तशीच आता पवित्र क्रोधाने संतप्त नि भीमभयानक होवो! रोम अढळ होवो! इटलीचा जयजयकार होवो!!!”

२१ मार्च १८४९.

मध्यंतरी ग्यारीबॉल्डी रोमला येऊन मिळाला. तारीख २९ रोजी फ्रेंचांचा हल्ला सुरू झाला. त्या वेळेस रोमच्या लोकांनी जे शौर्य दाखविले ते इतिहासात अजरामर राहिल. मॅझिनीने लोकास अतर्क्य उत्तेजन दिले, फ्रेंच लोकांचा हल्ला चढला असता त्या दिवशी रोमन तरुणांनी इतकी शर्थ केली की, फ्रेंचंमं मागे हटावे लागले इतकेच नव्हे तर त्यांना बेदम मारही बसला. त्यांचे ६०० शिपायी मेले नि २०० कैद करण्यात आले. इटलीच्या स्वयंसेवकांपैकी फार तर ३०० लोक जाया झाले असतील! इतक्यात नेपल्सकडून रोमवर सैन्य येत असल्याची बातमी आली. तिकडे ग्यारीबॉल्डी त्वरेने गेला. त्यास पिटाळून मागे परतविले. लोकसभेने फ्रेंच कैदी परत धाडून दिले, तथापि फ्रेंचंमं विश्वासघात करून ठरलेल्या मुदतीच्या पूर्वीच रोमवर पुन्हा हल्ला केला. त्या वेळेस निघालेला मॅझिनीचा जाहीरनामा पुढे दिला आहे:--

“रोमन लोक हो, फ्रेंचंमं विश्वासघात केला आहे.

रोमन लोकहो, म्हणून सावध व्हा! उठा! तटाकडे चला! नगरद्वाराकडे चला! मोर्चाकडे चला! सर्व शहर एका विचाराने उठू या! प्रत्येक जण लढू लागा. प्रत्येक जण जय मिळेलच अशी खात्री ठेवा. आपले पूर्वजांची आठवण करा नि थोर व्हा. सत्याचा जय होऊ द्या. ऑस्ट्रियाच्या या नीच दोस्ताचा नाश होऊ द्या. लोकसत्ता चिरंजीव असो!”

तारीख ३ जून.

या दिवशीही इटालियन स्वयंसेवकांपुढे फ्रेंच हटावे लागले. लगेच मॅझिनीने दुसरा जाहीरनामा काढला:-

“रोमन लोक हो, शाबास! शाबास!! तुम्ही इटलीची अब्रू राखिलीत. पूर्वजांच्या इभ्रतीला धक्का लागू दिला नाहीत.

कालच आम्ही तुम्हाला तुम्ही थोर व्हा म्हणून म्हटले. आज आम्ही तुम्हाला तुम्ही थोर आहात म्हणून म्हणतो. असेच रहा. सातत्य धरा. चिकाटी धरा. रोमनलोक अद्भूतपूर्ण चमत्कार करण्यास समर्थ आहेत. रोम अविनाशी आहे. चला! तटाकडे चला! नगरद्वाराकडे चला! मोर्चाकडे चला! तुमची भूदेवी तुमच्यावर आशा ठेवून आहे! तुमची राष्ट्रदेवी तुमचा पराक्रम पहात आहे! लोकसत्ता चिरंजीव असो!”

या युद्धात रोमन बायकांनी जितका पराक्रम केला तितका इतरत्र पुरुष देखील करित नसतील. मॅझिनी तारीख ९ जूनच्या जाहीरनाम्यात म्हणतो, “रोमन नारीजन हो, तुमचे प्राणपती, तुमचे बंधुगण, तुमचे पोटचे गोळे युद्धात गुंतले आहेत! स्वदेशभूला स्वातंत्र्या देण्याच्या पवित्र युद्धात

गुंतले आहेत! अशा वेळेला तुम्हीही स्वदेशाची सेवा करा. कारण तुम्ही रोमन स्त्रिया आहात!” ग्यारीबॉल्डीही आपल्या प्रयत्नांची शर्थ करित होता. परंतु ऑस्ट्रिया नि फ्रांस या दोन शत्रूंच्या जंगी सेनेला एकटे रोम किती दिवस टिकणार? लोकांनी धैर्याची कमाल केली, पण फ्रेंचांचे एकेक पाउल पुढेच पडत चालले. अखेर युद्धाचा नक्की विचार करण्याकरिता मॅझिनीने लष्करी अधिकाऱ्याची सभा बोलविली.

त्या सभेत मी म्हटले “आता आपणास तीन मार्ग खुले आहेत. शरण जाणे; शहर नामशेष होईपर्यंत झटणे; किंवा रोम सोडून देऊन सर्व सैन्यासह बाहेर पडणे. पैकी पहिला मार्ग लोकसत्तेला कलंक लावणारा आहे. दुसरा निरूपयोगी शौर्याचा आहे. परंतु तिसरा मात्र माझ्या मताने योग्य दिसत आहे. रोम सोडून देऊन ससैन्य आपण बाहेर पडू नि असावध असलेल्या ऑस्ट्रीयावर हल्ला करू. आपल्याला सध्या कोंडून पडावे लागले आहे. ही कोंडी फोडून बाहेर पडलो की, मग आपण संरक्षण करण्यास समर्थ होऊ. रोम फ्रेंचंय ताब्यात जाईल, पण लोकसत्ता आपणाबरोबर सुरक्षित राहील.” माझ्या या मतावर वादविवाद झाला. एनेझाना वगैरे ‘शहरातच लढावे’ असे म्हणाले. रोसेली (मुख्य सेनापति,) पिसाकेनी नि ग्यारीबॉल्डी हे माझ्या मताला अनुकूल झाले. लोकसत्तेच्या अखंड कीर्तीस्तव हे सांगणे भाग आहे की, आमच्या त्या शूर स्वातंत्र्यवीरांपैकी एकाही मनुष्याने ‘ शरण जाण्याच्या’ कलमाखाली सही केली नाही’ मी ते निकाल घेऊन ताबडतोब लोकसभेकडे गेलो. त्यांना तो निकाल नि माझे मत सांगितले. परंतु दुर्दैवाने त्यांनी काही एक एकिले नाही. मी आधीच त्यातील सभासदाची मने वळविली असती तर ते विरुद्ध जातेना, हे माझ्या मित्रांचे म्हणणे काही अंशी खरे आहे. अखेर त्यांनी फ्रेंचंय शरण जाण्याचा निश्चय केला. मला हा निरोप फ्रेंचाकडे नेऊन देण्याचा हुकूम करण्यात आला. मी उत्तर दिले की, लोकसत्तेचे संरक्षण करण्याकरिता माझी निवडणूक झालेली आहे. ती लोकसत्तेचा नाश करण्याकरिता नव्हे. मी या शब्दांबरोबरच माझ्या जागेचा राजीनामा धाडला. मजप्रमाणेच अधिकृतत्रयीतील बाकी राहिलेल्या दोघांनीही राजीनामा दिला. फ्रेंचंय शरण निघालो म्हणजे ते रोमचे संरक्षण करतील अशी लोकसभेला आशा वाटली म्हणून ता. ३ जुलै रोजी रोम शहरात फ्रेंचांचा प्रवेश झाला!

एखाद्या मनुष्याच्या प्रियतमेची स्मशानयात्रा निघाली असता त्याला जे दुःख होत असेल ते दुःख मला त्या वेळेस झाले! आमची लोकसभा नि अधिकारी एकामागून एक वनवासात धाडून देण्यात आले. ज्या दवाखान्यातून आमचे शूर शिपाई स्वतःच्या जखमांपेक्षा स्वदेशाच्या जखमांनीच विव्दळत पडले होते, त्या दवाखान्यावर फ्रेंचंय केलेले हल्ले मी पहात होतो! हाय, हाय, माझ्या देशवीरांच्या नुकत्याच सांडलेल्या रक्तावर परके लोक नाचत चाललेले मी पहात होतो! मी रस्त्यातून मुद्दाम हिंडलो. मला असे सिद्ध करावयाचे होते की, मी रोमवर फार जुलुम केला नि तेथे मी अप्रिय झालो होतो अशा ज्या कागाळ्या माझ्या परक्या शत्रूंनी पिकविल्या होत्या त्या अजिबात

खोट्या आहेत. मी माझी छाती वाटेल त्या खंजीरासाठी उघडी ठेवली होती. परंतु रोमन लोकांपैकी तर काय पण शत्रुपक्षापैकीही कोणी तिला भोसकले नाही!

रोमकरिता मी काय केले नसते? अजून माझे बेत चालूच होते. मी सेनापति रोसेली याजकडे गेलो नि जर मी माझ्या जबाबदारीवर लोकांचे बंड पुन्हा उभारले तर ते मला मिळतील की नाही हे विचारले. त्यांनी ते कबूल केले, परंतु तेव्हा वेळ हुकून गेली होती. पुन्हा मी असे ठरविले की, रोसेलीने फ्रेंचमं । भांडण टाळण्याचे निमित्त सांगून फौजेच्या टोळ्या बाहेर धाडण्याचा बेत करावा. मी वेष पालटून फौजेबरोबर जावे. तेथे थोडा विसावा घेऊन पुन्हा शत्रूंना झुकांडी देऊन लढाई चालू करावी. हाही बेत पसंत ठरला. परंतु इतक्यात ग्यारीबॉल्डी आपल्या शिपायासुद्धा लढत लढत बाहेर पडला. हे ऐकताच फ्रेंच सावध झाले, सैन्यास तळ हालविण्याचा हुकूम सुटला. आमचे सैन्य लवकरच भंगून नामशेष झाले. हे सर्व बेत नाशकारक नि विलक्षण होते. परंतु त्या क्षणी माझे सर्व विचार एका लढाईच्या विचारात लीन झालेले होते.

परकीयांनी माझ्या केसालाही धक्का लावला नाही याचे मला आश्चर्य वाटते. मार्गरेट फुलर नावांची सुशील स्त्री नि माझा जिवलग मित्र ग्युरिया मॉडेना यांनी मी रोम सोडावे म्हणून फार कळकळीने विनंती करित असावे. अखेर मी रोम सोडले. मी परवाना वगैरे काही एक न घेता दुसऱ्या एका शहरी गेलो. तेथे परवाना मिळेना म्हणून मग मी एक स्टीमर निघत आहे असे पाहताच तिच्या अधिकाऱ्याला भेटलो. तो कॉर्सिकन होता. त्याला मी हलकेच माझे नाव सांगितले. बिन पासाने मला नेण्याचे धाडस करण्यास तो कबूल झाला. मी गुप्त रीतीने त्या स्टीमरवर आलो. ती मार्सेलिसला जाणार होती. परंतु त्या स्टीमरवरच अपवित्र देखावा माझे दृष्टीस पडला. रोमन लोकांतील आमच्याविरुद्ध पक्षाचे लोक ऑस्ट्रियाकडे डेप्युटेशन घेऊन चालले होते! मी त्यांच्याकडे बघितलेही नाही. परंतु त्यांनी मला ओळखले. त्या अधिकाऱ्याला धाक पडला की, क्वचित ही गोष्ट ते ऑस्ट्रियाला कळवितील. काय असेल ते असो, पण त्यांनी ती माझी बातमी फोडली नाही. मी मार्सेलिसला सुरक्षित पोहोचलो. फ्रेंच लोकांच्या-माझ्या-शत्रूंच्या-प्रदेशातून काय काय युक्त्या करून मी प्रवास केला नि परवाना नसताही जिनिव्हापर्यंत कसा पोचलो हे येथे सांगत बसण्यात हंशील नाही.

आम्ही रोमला तुरुंगाशिवाय नि शिक्षेशिवाय लोकसत्ता चालविली. आम्ही एकमेकांवर अढळ विश्वास ठेवला. आम्ही विरुद्ध पक्षांपैकी कोणाच्या केसालाही धक्का लावला नाही. इतकेच नव्हे तर आमच्याविरुद्ध कट चाललेला कळताच त्या पुढाऱ्यास धरण्याचे ऐवजी मी मानिएनीला निरोप धाडला की आपण शत्रूंनी गुप्त व्यवहार सुरू ठेवला आहात. एवढीच काळजी घ्या. की, ते कृत्य लोकांच्या नजरेस न पडावे अशा रीतीने शत्रूंनी दळणवळण चालवावयाचे असल्यास खुशाला चालवा! तो सगळा विश्वास, ते अढळ धैर्य, ते हल्ल्यातील देशवीरांचे शौर्य हे सर्व सद्गुण उच्च ध्येयाचे परिणाम आहेत. स्वातंत्र्याची नि लोकसत्तेची कल्पना अशी आहे की तिचा स्पर्श होताच सर्व उदात्त वृत्तीचा विकास व्हावा.

हल्ली त्या १८४९ सालचे रोमन लोकांना स्मरण आहे की नाही हे मला नक्की सांगता येत नाही. परंतु रोमन मातांना जर आपले कर्तव्य बजाविणे असेल तर त्यांनी आपल्या अर्भकांना त्या स्वातंत्र्ययुद्धात पडलेल्या असंख्य देशवीरांच्या कथा सांगाव्या. ज्या जागेवर लोकपक्षाचा तरुण कवि गोफ्रेडो मामेली हा लढत लढत पडला ती पवित्र जागा दाखवावी. असह्य जखमा झाल्या असताही आपल्या १९ शिपायांसह ३०० फ्रेंचं या तुकडीवर चालून जाऊन हल्ला करित करित मानारा ज्या स्थळी पडला; रामोरिनो नि डेव्हेरियो हे २० शिपायांनिशी १०० फ्रेंचं या हल्ल्यास न जुमानता आपल्या स्थानापासून ढळण्याचे नाकारल्याने ज्या स्थळी मारले गेले; व्हिला पॅम्फेली; व्हिलाकार्सीनी; रोम शहरातील प्रत्येक शिला; ज्यांच्या तोंडावर शौर्याचे स्मित नि जिव्हेवर लोकसत्तेचा जयजयकार आहे अशा धारातीर्थी देह ठेवणाऱ्या देशवीरांच्या रक्तांनी भिजवून पूतपावन झालेली सर्व स्थळे; ही जर माता आपल्या बालकांना दाखवितील तर कोणताही इटलीचा युवा गुलामगिरीला पुन्हा मुजरा करणार नाही!!!

भाग पाचवा

खंजीराची उपपत्ती

(इ.स. १८५६)

जीवांचा प्रभव ज्या कर्म ते कर्म धर्म बा समज॥१॥

जोडे धर्म बरा तरि अनृतहि बोलोनि धर्म जोडावा॥

जोडे अधर्म सत्ये तरि सत्याचाहि संग सोडावा॥२॥

जो रानी चोरांनी धरिला त्याची करावया मुक्ति॥

लेश विचार न करिता बोलाव्या तेथ शतमृषा उक्ति॥३॥

मोरोपंत-महाभारत (कर्णपर्व)

(राज्यक्रांती नि स्वातंत्र्ययुद्ध यासारख्या अद्भुत प्रसंगी प्रत्येक राष्ट्रात जुलुमाचा प्रतिकार जुलुमानेच केला जातो, द्वेष द्वेषाला बळी पडतो. ज्यांनी असंख्य लोकावर अप्रतिहत सत्ता चालविलेली असेल नि निसर्गदत्त राष्ट्रीय हक्कांचा चुराडा केला असेल अशा कित्येक नराधमांना त्यांच्या पापाच प्रायश्चित एखादा देशाभिमानी खंजीर देऊन टाकितो. अशा प्रकारच्या वधात नि सामान्यतः ज्याला व्यवहारात खून म्हणतात त्या खुनात एक विशेष फरक आहे हे कोणाही विचारी मनुष्याला कबूल करावे लागेल. अशा प्रकारच्या राष्ट्रीय वधाची बरोबर मीमांसा करण्यासाठी मॅझिनीने एक लेख लिहिला होता. त्या लेखाला 'मानिन' (Manin) नावाच्या एका प्रसिद्ध इटालियन देशभक्ताने 'लंडनटाईम्स' पत्रात दूषण दिले होते. ते पत्र पाहून आपले स्पष्ट मत प्रसिद्ध करून गैरसमज दूर करण्यासाठी खालील लेख मॅझिनीने लिहिला होता. या लेखात 'खून' कोणचा नि 'वध' कोणचा नि तो केव्हा दूषणास्पद होतो नि त्याची जबाबदारी प्रथम जुलुम नि अन्याय करणारावरच कशी असते हे मॅझिनीच्या मताप्रमाणे प्रतिपादन केले आहे.)

स. १८४८ साली ज्या वेळेस आपण लोकसत्ताक राज्याचे धुरीण होता त्या वेळेस व्हेनिसच्या केलेल्या सुप्रसिद्ध रक्षणाने नि त्यानंतर हद्दपारीची शिक्षा झाली असता दाखविलेल्या थोरपणाने आपण आम्हा सर्वांना फार प्रिय झाला होता. परंतु तेच आपण एका राजाच्या पायापुढे आपले-मी 'लोकसत्ताक' म्हणणार नाही, परंतु राष्ट्रीय निशाण अर्पण करण्यास तयार झाल्याचे जेव्हा मी ऐकिले तेव्हा तुमच्याबद्दल नि माझ्या इटलीबद्दल मला अत्यंत दुःख होऊन मी स्तब्ध राहिलो.

ती स्तब्धता मी अजूनही कायम ठेविली असती. परंतु आपल्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या एका पत्रात आमच्या पक्षावर इतका भयंकर आरोप केला आहे की, त्याचे निरसन न करणे म्हणजे त्या आरोपाला संमती दिल्यासारखे किंवा त्याकडे दुर्लक्ष केल्यासारखे होणार आहे. ते पत्र आपण

एका परक्या देशात प्रसिद्ध केले आहे. 'लंडन टाईम्स' मध्ये ते प्रसिद्ध झाले आहे. हे वर्तमानपत्र राजकीय कुटिल कारस्थानात पटाईत आहे. हल्ली मध्य नि दक्षिण इटलीमध्ये काही स्थानिक सुधारणांची आवश्यकता आहे असे प्रतिपादन करून आपल्या राष्ट्रीय हेतूंचे विरुद्ध जात आहे. ह्या पत्राने ऑस्ट्रियाशी मैत्री करावी म्हणून उपदेश केलेला आहे. ह्या पत्राने इटलीतील राज्यक्रांतीच्या प्रत्येक प्रयत्नाचे विरुद्ध द्वेषमूलक लेख लिहिण्याचा विडा उचलेला आहे. त्यातील पुढार्यांच्या विरुद्ध निंदाव्यंजक कंड्या पिकविल्या आहेत. लॉम्बर्डीच्या लोकांनी स्वातंत्र्यार्थ केलेल्या प्रत्येक थोर प्रयत्नाच्या वेळेस ह्याच वर्तमानपत्राने पिसाळून जाऊन भुंकार केलेला आहे नि वारंवार आपण इटालियन लोक अनीतिमान आहोत. स्वातंत्र्यास अपवित्र आहोत, अयोग्य आहोत, म्हणून डांगोरा पिटलेला आहे. जणू काय १८४८ नि ४९ साली रोम, मिलन नि तुमचे व्हेनिस वगैरे ठिकाणच्या लोकांनी जुलूम नि अनीती ह्या लांछनापासून अलिप्त राहून स्वातंत्र्यपात्रतेत आम्ही कोणच्याही राष्ट्रापेक्षा कमी योग्यतेचे नाही असे सर्व युरोपच्या प्रत्ययास आणून दिलेले नाहीच!

अशा या वर्तमानपत्रात स्वतःच्या नि राष्ट्रीय मानाच्यासाठी तरी तू पत्र प्रसिद्ध करावयास नको होते. परंतु सर्व नीतिमत्तेचा मक्ता आपणच काय तो घेतलेला आहे अशी घमेंड बाळगणाऱ्याला ते पत्र प्रसिद्ध करून आपण आपल्या शत्रूंचे हाती आपल्या राष्ट्रीयपक्षाविरुद्ध नि आपल्या देशाविरुद्ध लढण्यासाठी एक भयंकर हत्यारच देत आहोत हे कसे कळणार! हल्ली टाईम्स पत्राचे जे चालक आपल्यापुढे स्थानिक सुधारणेचे भ्रामक चित्र ठेऊन आपले लक्ष त्या अंतिम साध्यापासून-राष्ट्रस्वातंत्र्य नि राष्ट्रैक्य यापासून-भलतीकडेच नेत आहेत तेच चालक योग्य संधि साधून तुझ्यावरच टीका करतील. त्याच पत्राचा आधार घेऊन आपण इटालियन लोक अत्यंत भयंकर अनितिमान नि युरोपच्या सहानुभूतीला अपात्र आहोत असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

परंतु हे उत्तर मी मजसाठी लिहित नाही. कारण, मला आता निंदा नि स्तुती ह्या गोष्टी सारख्याच आहेत. परंतु माझ्या सर्व पक्षाचेतर्फे मी तुला असे विचारतो की, ही खंजिराची उपपत्ति केव्हापासून इटलीमध्ये मान्य करण्यात आली? ती कोणी प्रतिपादन केली? तिची अंमलबजावणी शब्दात नि कृतीत-करण्यास कोण तयार झाले?

खंजिराच्या ह्या मीमांसेचा अर्थ जर तुम्ही खालील वाक्याप्रमाणे समजत असाल; जो गुलाम झालेल्या, ज्यांना देश नाही, ज्यांना स्वदेशाचे निशाण नाही, अशा लोकांना असा उपदेश करित असेल की, "अरे उठा, मारा किंवा मरा. तुम्ही मनुष्य नसून चालती बोलती यंत्रे आहात! त्या यंत्राचा उपयोग परकीय सत्तेच्या चैनीसाठी होत आहे. तुम्ही राष्ट्र नाही तर तिरस्कृत नि ज्यांचे आनुवंशिक हक्क हिसकावून घेतलेले आहेत अशा गुलामांची जात आहात. तुम्ही इटालियन-अस्सल इटालियन-नाही, परंतु सर्व युरोपचे बंदे गुलाम आहात. तुम्हाला राष्ट्रीय वाव नाही, तुम्हाला राष्ट्रीय धर्म नाही. तुम्ही मनुष्यांचा एक बाजार आहात. तुम्ही शून्यवत् झालेले आहा. तुमचे प्रथम कर्तव्य पुरुषत्व संपादण्याचे नागरिक होण्याचे आहे. प्रत्येक शिक्षणाचा आरंभ येथून

झाला पाहिजे. ज्यांना अस्तित्व आहे त्यांच्याच हातून प्रगमन घडत असते. उठा, उठा तर नि आपले अस्तित्व शाबीत करा! उठा, पशुतुल्य बलाचे जोरावर जे कोणी, तुम्हास अडथळा करण्यास येतील त्यांचा प्रचंड शक्तीने नि परमेश्वर सुचवील त्या मार्गाने संहार करण्यासाठी उठा. पवित्र क्रोधाने संतप्त होऊन उठा. जर तुमच्यावर जुलूम करणाऱ्याने तुम्हास निःशस्त्र केले असेल तर नवीन शस्त्रे उत्पन्न करा. तुमच्या क्रूसांतील लोखंडाची हत्यारे घडवा. तुम्ही काम करीत असलेल्या कारखान्यातील खिळे तुमच्या रस्त्यातील दगड, यांचीही हत्यारे होतील. कारखान्यातील हत्याराच्या तुम्हाला सुस्था करता येतील. परक्या अधमांनी ज्या शस्त्राचे बलावर तुमच्यापासून तुमचा मान, तुमची संपत्ति, तुमचे हक्क नि तुमचे आयुष्य हिसकावून घेतले असेल त्याच शस्त्रांना युक्तीने किंवा एकदम हल्ल्याने परत लुटून आणा. व्हेस्परच्या खंजीरापासून तो पालफाक्सच्या सुरीपर्यंत नि बालिलाच्या दगडापर्यंत ज्याच्या योगाने तुमच्या शत्रूचा निःपात होऊन तुम्हास स्वतंत्रता मिळेल ती ती सर्व शस्त्रे तुमच्या हाताना धन्य करोत!” ह्या त्याच्या उपदेशाला जर तुम्ही खंजीराची मीमांसा म्हणत असाल तर मी स्पष्ट सांगतो की, ही वाक्ये माझी आहेत नि ती तुमचीही असली पाहिजेत. ज्या हत्याराने शस्त्रांच्या कारखान्यात मिनिक्विचचा खून केला त्याच हत्यारापासून व्हेनिसच्या बंडाला आरंभ झाला, त्याच व्हेनिसच्या बंडाचे धुरीणत्व तू स्वीकारले होतेस.

परंतु जो लोकास असे सांगतो की, “मारा- स्वातंत्र्ययुद्धाचा आरंभ करण्यासाठी नव्हे तर लढाई करण्याची शक्ति नाही किंवा इच्छा नाही म्हणून फक्त जखम करण्यासाठी-अंधारात, ज्याच्या अस्तित्वाने किंवा निधनाने राष्ट्रीय मुक्ततेत मुळीच फरक होत नाही अशा व्यक्तिविशेषांना मारा. उन्नतिकारक गुप्त कटाचे ऐवजी अवनतिमूलक सूड घेण्याचा आरंभ करा. नागरिकत्वाचीही योग्यता संपादण्याचे आधीच नि शत्रूला पश्चात्ताप किंवा सुधारणा करण्याची फुरसत न देता शिक्षा करण्याचा स्वयंमन्य हक्क स्थापित करा.” ह्यांच्या ह्या उपदेशाला जर तुम्ही खंजीराची मीमांसा म्हणत असला तर मी विचारतो की, असली भाषा कोणी वापरली? ह्या भयंकर उपपत्तीचा उच्चार इटलीमध्ये कोणी केला? हे स्पष्ट सांगणे किंवा आपला आरोप परत घेणे हे तुझे कर्तव्य आहे.

फक्त एकदा इ.स. १८४९ ते काही दुष्ट किंवा बिघडविलेल्या लोकांनी अंकोनामध्ये ही भाषा वापरली होती. आम्ही आमच्या लोकसत्ताकपक्षीयांनी अंकोनाला वेढा घालून याचे उत्तर दिले. फ्रेंच रेव्होल्यूशननंतर कधीही झाला नाही असा मतभेद नि पक्षभेद झाला असतानाही आम्ही अत्यंत जोराने ह्या माथेफिरावु क्रौर्याचा बंदोबस्त केला. त्या वेळच्या लोकसत्ताक राज्याने भयंकरपणा किंवा सूड यापासून पूर्ण अलिप्त राहून नि वेढ्यासारख्या भयंकर स्थितीतही एकाही मरणाच्या शिक्षेवर सही न करता रोम शहर सोडिले आहे.

त्या वेळेपासून गुलामगिरीच्या अंधःकारात इटली देश पुन्हा गुरफटून गेल्या कारणाने जुलुमाची तुरळक कृत्ये काही व्यक्तींचे हातून घडली आहेत. ही कृत्ये अश्रुत नि अखंड अशा

गुलामगिरीच्या त्रासाची उत्तरे आहेत. ज्यांच्या बापाचा किंवा भावाचा बंदुकीच्या गोळीने किंवा असह्य छळाने लष्करी कमिश्नाकडून वध झाला आहे अशा काही व्यक्तींकडून ही कृत्ये केली गेली आहेत. त्या कृत्यांना दोष देण्याचा किंवा निरर्थक म्हणून त्याबद्दल दुःख प्रदर्शित करण्याचा प्रत्येकाला हक्क आहे. परंतु त्याचे खापर एखाद्या पक्षावर सरसकट रीतीने लादून युरोपच्या पुढे ती कृत्ये कधीही अस्तित्वात नसलेल्या तत्वाची फळे आहेत म्हणून म्हणण्याचा मात्र कोणासही अधिकार पोचत नाही. अनंत उदाहरणातून एकच मी देतो. सरव्हिएरि नावाच्या लॉबर्डोमधील एका मनुष्याला रोज २० याप्रमाणे एक आठवडाभर फटके मारण्यात आले. कारण, त्याने मॅन्यूआमध्ये तुरुंगात त्याचेच बरोबर असलेल्या कालव्ही नावाच्या देशभक्त कैद्यास त्याचे आपलेकडे असलेले कर्ज ऑस्ट्रियनांकडून त्यास देहान्त शिक्षा होण्याचे आधी परत केले जावे म्हणून काही पैसे देण्याची व्यवस्था केली होती. ऑस्ट्रियनांनी ते पैसे देण्याचे नाकारले इतकेच नव्हे, तर तेच पैसे फाशीच्या दोरासाठी नि मांगासाठी म्हणून ठेवून घेतले. आता जर त्या देशभक्त सरव्हिएरीच्या किंवा कालव्हीच्या बापाने किंवा भावाने सापडेल ते हत्यार घेऊन बाजारात जो त्याच्यावर जुलूम करणाऱ्या जातीचा पहिला मनुष्य भेटेल त्यास भोसकून मारिले तर ते कृत्य खंजीराच्या उपपत्तीचा परिणाम आहे म्हणून म्हणण्याचे धाष्टर्य तू करशील काय?

ज्या स्थितीमध्ये देशभक्ति हा अपराध होतो; त्या देशभक्तीच्या अपराधासाठी किंवा अपराधाच्या नुस्त्या संशयासाठीही देशभक्तांच्या आयुष्याची नि मालमत्तेची राखरांगोळी केली जाते; बेफाम, अखंड नि अत्यंत राक्षसी जुलूम, विचारस्वातंत्र्याला नष्ट करतो; निम्मे इटलीमध्ये तरवार हाच कायदा झालेला असतो, परकी अमलाच्या उद्दामपणास जेथे अंत नाहीसा होतो; अत्यंत त्रासदायक अशा पोलिसच्या कायद्याने नि निर्लज्ज हेरांच्या सुळसुळाटाने संतापांत प्रत्यही भर पडते नि पदोपदी होणाऱ्या अपमानाने द्वेषाची जेथे परमावधी होते; त्या स्थितीमध्ये गुप्त कटावाचून संरक्षणाचा दुसरा मार्ग नसतो. लोकांनी ज्याचा योग्य तिरस्कार केलेला आहे, अशा सत्तेच्या हातून होत असलेले अनंत जुलूम; लोकशिक्षणाची उणीव, अस्तित्वात असलेल्या सर्व संस्थाबद्दल उत्पन्न झालेला अपरिहार्य तिरस्कार; गुप्त जुलुमाविरुद्ध न्याय मिळण्याची पूर्ण अशक्यता; शक्तिमान अधिकाऱ्यांच्या स्वयंमन्य लहरीत उद्याची शाश्वति नसल्याने साहजिकच उत्पन्न झालेला आयुष्याबद्दलचा तिटकारा; राष्ट्रीय विचाराकडे युरोपियन राजाचे असलेले नीच दुर्लक्ष नि अर्ध्या अधिक शतकापर्यंत दाबून ठेवली असतानाही लोकसंघात उत्पन्न झालेली विस्तृत महत्वाकांक्षा या गोष्टीमध्ये खंजिराकडून घडलेल्या प्रत्यक्ष परिणामाचे खरे मूळ आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ति स्वतःच्याच स्फूर्तीने असली कृत्ये करते तेव्हा त्या स्फूर्तीचे मूळ कारण मी वर दिलेल्या परिस्थितीत शोधिले पाहिजे. नि ती परिस्थिति जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत ती कृत्येही कायम रहाणारच हे स्पष्टपणे सांगणे भाग आहे. जेव्हा इटलीला स्वातंत्र्यसूर्याच्या निदान एका किरणाचा तरी स्पर्श झाला तेव्हा तेव्हा प्रत्येक ठिकाणी आमच्या देशबांधवांनी कशी क्षमाशीलता दाखविली हे युरोपच्या निदर्शनास आणून देणे भाग आहे.

नुकत्याच एका इंग्लिश प्रधानाने हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये काढलेल्या उद्गारातील, “इटली देशातील शहरे लोकसत्ताक निशाण रोमवर फडकत असतांना दोषांपासून नि गुन्ह्यापासून जितकी अलिप्त होती तितकी केव्हाही अलिप्त नव्हती.” हे सत्य युरोपला सांगणे अवश्य आहे. पुन्हा एकदा आपल्या भयंकर जुलुमाचे चित्र रंगविणे नि ऑस्ट्रिया हा लोकसंघाच्या एकमताने दर्शविलेल्या इच्छेच्या विरुद्ध, हद्दाने, ज्यावर त्याचा हक्क मुळीच नाही ते बळकावून ठेविण्याचा प्रयत्न करीत आहे, हे कंठशोष होई तोपर्यंत सांगणे अवश्य आहे. रोममध्ये प्रगतीचा प्रत्येक मार्ग बंद केल्याने फ्रांस, पोपला परत आणण्याची इच्छा आपल्या खलित्यात दर्शविल्याबद्दल इंग्लिश प्रॉटेस्टंट गवर्नमेंट, नि इटली राष्ट्र होण्यासाठी धडपड असताना तिला अडथळा केल्याने सर्व युरोप, हेच सर्वजन आमच्या देशामध्ये अंधःकारात चकाकणाऱ्या खंजिराबद्दल, त्या परमेश्वरापुढे नि मनुष्यजातीपुढे जबाबदार ठरत आहेत! जेव्हा जेव्हा अशिक्षित, अनाथ नि दास्यत्रस्त लोकांची तक्रार अशा खंजिराचे भयंकर स्वरूप धारण करते तेव्हा तेव्हा ज्यांनी मानवी जातीला गुलामगिरीत ठेवले त्या नराधमांनी त्या दोषाचे खापर आपल्याच माथ्यावर फोडले पाहिजे!

मला वाटते की, असे स्पष्ट सांगणे हे तुझे कर्तव्य होते. फाशीच्या सुरीखाली तळमळणाऱ्यांना ‘तुम्ही मात्र तुमच्या सुस्यांचा उपयोग करू नका,’ म्हणून सांगणे हे रोममय विषारी वातावरणात रहाणाऱ्या मनुष्यांना ‘तुमचे रक्त शांत रीतीने तुमच्या नाड्यातून वाहू द्या नि स्वतःच बरे व्हा.’ असे सांगण्यासारखेच आहे. जे शहाणे, ‘राजकीय सत्तेत जे उत्पन्न झालेले नि त्यातील दास्यातच गढलेले असतात त्यांच्या अंगी लोकसत्ताचालकत्वाचे गुण आल्याशिवाय लोकसत्ताक राज्याला आरंभ करावयाचा नाही.’ म्हणून म्हणतात ते जी चुकी करतात तसलीच चुकी वरील गोष्टीतही घडत असते.

व्यक्तिविषयक कृत्यांना माझी पसंती केव्हाही नव्हती. मला त्या कृत्याबद्दल वाईट वाटते. परंतु त्याची निंदा करण्यास मात्र माझे अंतःकरण धजत नाही. जेव्हा एक मनुष्य (व्हॅन्डोनी) मिलनमध्ये येतो, आपल्या एका स्नेह्यास अतिशय आग्रह करून एक इटालियन नॅशनल नोट ध्यावयास लावतो नि लगेच पोलिसकडे परक्या पोलिसकडे -धावत जाउन त्या स्नेह्यास पकडून देतो, तेव्हा जर एखादा शेतकरी उठला नि त्या पाप्याच्या नरडीचा त्याने भर रस्त्यात दिवसाढवळ्या घोट घेतला, तर अशा वेळी ज्याने समाजभय नि जुलुमाचा तिरस्कार दाखविण्यासाठी नि केवळ या सार्वजनिक हेतूसाठीच आपल्याला संकटात पाडून घेतले अशा त्या शेतकऱ्यावर दगड फेकण्याचे धाष्टर्य मजकडून होत नाही.

तेव्हा एखाद्या पवित्र तत्वाच्या अभ्युदयासाठी किंवा विजयासाठी अत्यंत आवश्यकता नसेल अशा कोणच्याही समयी रक्ताचा एकही बिंदु पाडणे ह्याचा मला अत्यंत तिटकारा आहे. माझ्या मताने तर समाज स्वतःचे संरक्षण करण्यास समर्थ असल्याने मरणाची शिक्षा देणे हे दोषास्पद आहे. एखाद्या विजययुक्त लोकसत्ताक राज्याचा फाशी अजिबात बंद केल्याचा हुकूम केव्हा सुटेल याची मी मार्गप्रतीक्षा करीत आहे. व्यक्तिविषयक सूडाबद्दल, मग ते दुष्ट मनुष्यावर

का उगविलेला असेनात, कायदेशीर इलाज थकले म्हणून का घडलेले असेनात, मला अत्यंत दुःख वाटते. एका शिपायाच्या मरणाच्या शिक्षेवर ती शिक्षा लष्करी नियमाप्रमाणे ठरलेली असतानाही मी सही केली नाही. यावरून मला आशा वाटते की, माझ्या मताचा विपर्यास केला जाणार नाही. म्हणून मी स्पष्ट म्हणतो की, राष्ट्राच्या आयुष्यात नि इतिहासात काही प्रसंग इतके अपवादात्मक असतात की, त्या वेळेला समाजाचे सामान्य नीतीसिद्धांत अपुरे असतात नि म्हणून तशा समयी परमेश्वराकडून नि स्वतःच्या सद्सद्विवेकबुद्धीकडून जी स्फूर्ति होईल तीप्रमाणे प्रत्येकाने वागले पाहिजे.

म्हणूनच ज्यूडिथच्या¹ हातात चकाकणारी नि होलोफर्वेसच्या आयुष्याचा अंत करणारी तरवार धन्य आहे! होर्मोडियसने² गुलाबाचे फुलात ठेविलेली तरवार म्हणूनच पवित्र आहे! ब्रूटसचा³ खंजीर म्हणून पवित्र आहे! म्हणूनच त्या व्हेस्पसला आरंभ करणाऱ्या सिसिलियनाची सुरी, त्या 'टेलचा'⁴ बाण ही पवित्र आहेत! जेव्हा न्याय नाहीसा झालेला असतो; पवित्र लोकमताचा प्रतिकार नि नायनाट हा एखाद्या जुलमी प्राण्याच्या भीतीने घडून येतो; ज्या परमेश्वराने त्या लोकांना स्वतंत्र रहावे म्हणून उत्पन्न केले असते त्या परमेश्वराचा जेव्हा इच्छाभंग होतो; अशा वेळी जर एखादा नरोत्तम पुढे येईल, खाजगी द्वेष किंवा दुसऱ्या कोणच्याही दुष्ट हेतूचा ज्यास कलंक लागलेला नाही अशा अंतःकरणातील स्वदेशधर्माच्या प्रेमाने प्रेरित होऊन पुढे येईल, नि आपल्या अंतर्दामी असलेल्या अखंडित नि अबाधित सत्वाला स्मरून त्या जुलमी नराधमाला विचारीत, "नराधमा, तू माझ्या लक्षावधी बंधूचा छळ करतोस? जे परमेशाने त्यांना निसर्गदत्त दिलेले आहे ते त्यांच्यापासून हिसकावू पहातोस? त्याची शरीरे नष्ट नि त्याचे आत्मे मलिन करतोस? माझी प्रिय देशभूमि तुझ्यामुळे मरत पडली आहे! गुलामगिरी, अपमान आणि छळ यांच्या अमारतीचा तू पाया आहेस. मी तुझे तुकडे उडवून त्या इमारतीस धुळीस मिळवितो! अशा उदाहरणात जेव्हा यःकश्चित् एखादी व्यक्तीही लक्षावधी लोकावर जुलूम करणाऱ्याची बरोबरी करते नि त्यास शासन करू शकते तेव्हा या विलक्षण साम्यात मला परमेश्वराचे अंग असलेच

¹ 'ज्यूडिथ' -- हया शूर स्त्रीने स्वतःचे देशासाठी होलोफर्वेस हयाच्या तंबूत शिरून त्याचा प्राण घेतला.

² 'होर्मोडियस' -- या अथेन्सच्या नरवीराने हिपार्कस याचा खून पाडून अथेन्समध्ये लोकसत्तेचा पाया घातला. अथेन्सच्या देशवीरांत याची प्रामुख्याने गणना होते.

³ 'ब्रूटस' -- सीझर रोमच्या लोकसत्तेला बुडवून स्वतःच बादशाह होणार आहे अशा समजुतीने सीझरच्या छातीत खंजीर भोसकून त्यास ठार मारण्याचे कामात याने पुढाकार घेतला होता.

⁴ 'टेल' -- हया स्विट्झर्लंडच्या देशवीराने आपले नाव इतिहासात अजरामर करून ठेवले आहे. ऑस्ट्रियाचे प्रतिनिधीने एका काठीवर राजाची टोपी ठेवून तिला सर्व स्विस् लोकांनी मुजरा करावा असा हुकुम सोडला. परंतु तसे करण्याचे टेलने नाकारले. हया उद्दामपणाबद्दल स्वतःचे पोराचे डोक्यावर ठेवलेले लिंबू तीक्ष्ण बाणाने उडविण्याची टेलला आज्ञा झाली. टेल हा धनुर्विद्येत निपुण असल्याने त्याने ते लिंबू वरच्यावर उडविले. परंतु हया गर्दीत लपवून ठेवलेला दुसरा बाण खाली पडला. "हा बाण तू काय म्हणून आणलास?" असे त्या जुलमी म्लेच्छाने विचारताच, 'अरे दुष्टा! तुझा प्राण घेण्यासाठी.' असे ओरडून टेलने त्या अधमाचे शिर तत्काल उडविले. थोडेच दिवसात देश स्वतंत्र झाल्याची पवित्र वार्ता सर्व स्विट्झर्लंडमध्ये दुमदुमू लागली.

पाहिजे असे वाटू लागते. मलाच काय? बहुतेकांच्या अंतःकरणांना हेच वाटत असते. मी फक्त ते स्पष्ट बोलून दाखवितो.

मानिन, अशा सत्कृत्यावर तिलांजली सोडण्यास मी तुझ्याप्रमाणे तयार नाही किंवा ढळढळीत अन्यायाने 'तुम्ही भितरे आहात' असे मी म्हणणार नाही. फार तर मी इतकेच म्हणेन, 'कशासाठी तुम्ही वध करता?' जर मनुष्याला आपल्या मानवी बंधूंच्या आयुष्याचा अंत करण्याचा हक्क असेल तर हेर, देशद्रोही नि जो परक्या अधमापासून पैसे स्वीकारतो, आपल्याच देशबांधवाचे हालहाल करीत त्यांना फाशीकडे ओढीत नेतो, स्वदेशाची गुलामगिरी सहन न केल्याच्या अपराधाची शिक्षा देऊ पाहातो, ह्या सर्वांवर त्या हक्काची अंमलबजावणी करण्यास बिलकूल हरकत नाही. हे जरी खरे आहे तरी या एकट्याला मारण्याचा उपयोग काय? त्या सर्वांना मारण्याची काही तयारी झाली आहे काय? आपणास राष्ट्र उत्पन्न करावयाचे आहे. त्या पवित्र कल्पनेत नि त्या कार्यात यश यावे म्हणून करण्याचे कर्तव्यातच आपल्या हक्काचे बीज आहे. मुख्य गोष्ट जी केली पाहिजे ती जुलुमाभोवती फिरणाऱ्या थोड्याशा उपग्रहांचा नायनाट करणे हे नसून त्या मुख्य जुलुमांचा नायनाट करणे ही होय. जोपर्यंत तो मुख्य जुलुम कायम आहे, जोपर्यंत देशात परक्यांच्या तरवारी कायम आहेत, तोपर्यंत देशद्रोही लोकही कायमच रहाणार. तर मग एकट दुकट प्रयत्न न करता तुमची सर्व शक्ति एकीकृत होऊ द्या. सर्व मिळून उठण्याचे तयारीला लाग. परक्यांनी चढाई केली आहे तिकडे संघटित शक्तीने एकदम वळा, मग तुमची निसर्गदत्त भूमि सर्व प्रकारच्या जुलुमापासून नि नीचतेपासून मुक्त होईल. आपला स्वतःचा देश स्वतंत्र करण्यासाठी लढण्याचा हक्क परमेश्वराने तुम्हाला दिलेला आहे. एखाद दुसऱ्या अन्यायी व्यक्तीला मारण्यात आपण स्वतःवर जबाबदारी ओढून घेतो.

अशा रीतीने त्या लोकांच्या कृत्याची परीक्षा केली पाहिजे. परंतु तू त्याच्यावर तिलांजली सोडू इच्छितोस? त्यांच्यापैकी काहीनी अठून जर तुला विचारले की, "मानिन, तू आम्हाला इतर पुढाऱ्यांप्रमाणेच परक्या सत्तेचा द्वेष शिकविला आहेस. इतरांप्रमाणेच तू आमच्या मनात स्वदेशस्वातंत्र्यतृष्णा उत्पन्न केली आहेस. तर मग पूर्वीप्रमाणेच आताही आम्हाला ते साध्य प्राप्त करून घेण्यास का नेत नाहीस? आता आम्हास सोडून का देतोस? तुला आमचे खंजीर आवडत नाहीत म्हणतोस तर आम्हाला बंदुका दे? तू नि आम्हाला अत्यंत प्रिय असलेले बाकीचे पुढारी एक होऊन इष्ट घटिका आली आहे असे का सांगत नाही? हे तू का करीत नाहीस? तुला काय वाटते? तुला अशी आशा वाटते की काय की परकीय सत्ता आपल्या इटली देशाला स्वतंत्र करील? नाही, नाही! ते कधीही शक्य नाही! चल तर, आमच्या हाताला तुझ्या डोक्याचे साह्य दे. तरच तुला आम्हास उपदेश करण्याचा हक्क प्राप्त होणार आहे!"

अशा ह्या प्रश्नात तू काय उत्तर देशील?

गनिमी काव्याचे नियम.

इ.स. १८३२

‘ऐसे अवधेचि उठता,। परदळाची काय ती चिंता ॥

हरणे पळती उठता चित्ता.। चहूकडे ।१॥

‘श्रीसमर्थ रामदास.’

(खालील नियम मॅझिनीने आपल्या गनिमी टोळ्यांकरिता केलेले होते. यूरोपच्या प्रख्यात लष्करी अधिकाऱ्यांनी या नियमांची फार तारीफ केलेली आहे. मॅझिनीने स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ उपयोगी असणाऱ्या प्रत्येक साधनाचा किती सूक्ष्म रीतीने अभ्यास केलेला होता नि लेखनकलेप्रमाणेच युद्ध कलेत ही गोष्ट तरुण तयार करण्यासाठी त्या महात्म्याने कसे प्रयत्न चालविले होते हे खालील लेखनावरून दिसून येईल. स्वदेशाला स्वतंत्र राष्ट्र करण्यास मन नि हात हे दोन्ही स्वातंत्र्याचे तालमीत तयार झाले पाहिजेत. मनाने स्वातंत्र्याचे चिंतन केले पाहिजे नि हाताने त्याचे रक्षण केले पाहिजे. खरा मनुष्य म्हणजे तो नागरिक नि शिपाई असला पाहिजे. जगताच्या प्रस्तुत स्थितीत आपले नैसर्गिक नि न्याय्य हक्क कायम ठेवण्यास मनात त्या हक्कांची नि हातात ते हक्क संभाळण्याची ताकद पाहिजे आहे. ‘तरुण इटली’ ह्या गुप्त मंडळीने आपल्या लेखणीने इटलीचे मन तयार केले नि आपल्या तरवारीने इटलीचे हात तयार केले. अशा रीतीने ज्या राष्ट्राचे मन स्वदेशी नि हात सशस्त्र झालेले आहेत त्या राष्ट्रात स्वातंत्र्यलक्ष्मी प्रसन्न का होणार नाही? मॅझिनीचे तत्वज्ञान असे होते. म्हणून त्याने स्वदेशाच्या मानसिक शिक्षणाप्रमाणेच त्याच्या शारीरिक शिक्षणाची उन्नति करण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न केले. ज्या राष्ट्राला बळ नाही ते राष्ट्र नेभळे होय. जे राष्ट्र नेभळे आहे ते आपले स्वातंत्र्य संपादनार कसे नि संपादिले तरी संभाळणारा कसे? पुढील नियम ‘तरुण इटली’ या पत्रात प्रथम प्रसिद्ध केले गेले.)

गनिमी युद्ध हे राष्ट्रीय संग्रामाची पहिली पायरी होय, म्हणून गनिमी टोळ्यांची रचना अशा रीतीने करण्यात यावी की, त्यांना लढता लढता राष्ट्रीय सैन्याची योग्यता यावी, त्यांचेच पुढे राष्ट्रीय सैन्य करता यावे.

गनिमी युद्धात वरवर ज्या चळवळी एकमेकांपासून अगदी भिन्न दिसतात त्यांच्यातच अंतर्गत एकवाक्यता असली पाहिजे. यासाठी गनिमी टोळ्या निरनिराळ्या पसरलेल्या असल्या तरी त्या सर्वांना एकरूपतेत आणण्यासाठी एक मुख्य केंद्र नेमलेले असावे. या मुख्य केंद्राने सर्वसाधारण रचना, सेनानींची निवडणूक नि नेमणूक, सर्व टोळ्यांना अवश्य असणारे नीतिनियम, त्या सर्व भिन्न भिन्न तुकड्यामध्ये एकाच तत्वाची स्फूर्ति उत्पन्न होऊन त्यास तत्वाच्या जयासाठी लढण्यात एकमत नि एकवाक्यता राहिल अशी व्यवस्था ठेवावी.

गनिमी टोळ्यांचे मुख्य राजकीय कर्तव्य म्हणजे त्यांनी आपण सशस्त्र नि सज्ज होऊन इतरास लढण्याची चेतना देणे हे होय. प्रत्येक टोळीवर तत्पक्षीय तत्वांचा नि नीतीचा जिवंत ठसा

उमटलेला पाहिजे आहेच. अतिशय कडक शिस्त ठेवणे हे अत्यंत आवश्यक आहे इतकेच नव्हे, तर ते प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. कडक शिस्त पाळणे हे त्याचे राष्ट्रविषयक पवित्र कर्तव्य आहे. कडक शिस्त पाळणे हे त्यांच्या पक्षाचे जयासाठी त्यांना आवश्यक आहे. कारण, शिस्तीचे अभावी अंदाधुंदी नि जुलूम सुरू झाला असता त्याचे स्वदेशबंधु त्यांना मदत नि सहानुभूति देणार नाहीत.

स्त्रिया, दुसऱ्याची मालमत्ता, व्यक्तिमात्राचे हक्क, पेरलेली शेते, यांना काडीचाही धक्का न लागेल अशी पूर्ण खबरदारी घेतली जावी.

गमिमी पथके ही राष्ट्राचे ललकारदार आहेत. त्यांनी स्वातंत्र्ययुद्धाची ललकारी द्यावी नि सर्व राष्ट्राला युद्धप्रवृत्त करावे. परंतु राष्ट्रावर त्यांची कोणच्याही प्रकारची सत्ता नाही. राष्ट्र त्याचे मालक नि ते राष्ट्राचे चाकर होत. म्हणून कोणच्या तत्वावर युद्ध चालावे, कोणच्या साध्यात निष्ठा ठेविली जावी हे ठरविण्याचा सर्व हक्क राष्ट्रीय इच्छेकडे आहे.

क्षमाशीलता ही मनःस्वातंत्र्याचे निदर्शन आहे. यासाठी लोकसत्ताक पक्षीयांनी नेहमी क्षमाशील असावे. धर्मसमजुती, देवालये, भिन्नधर्मीय प्रचार यांना उपद्रव देऊ नये. जोपर्यंत धर्मगुरू नि उपाध्यायवर्ग आपल्या विरुद्ध जात नाहीत तोपर्यंत त्यांच्या देहास धक्का लावू नये.

कोणत्याही व्यक्तीस मागील अपराधाची माफी मागण्यास लावणे किंवा त्याबद्दल शिक्षा देणे हा राष्ट्राचा हक्क आहे. गमिमी पथकांनी तो हक्क बजावू नये. राष्ट्रीय सूड हा राष्ट्रानेच उगवावा. तो व्यक्तीने उगविणे हे अन्याय्य आहे.

हे नियम अमलात आणण्यासाठी शिपायांनी निवडलेल्या प्रतिनिधींची त्या टोळीवरील कॅप्टनच्या अध्यक्षत्वाखाली एक पंचायत स्थापिली जाईल. या पंचायतीकडून ज्या शिपायांना गैरकायदा वर्तनाबद्दल शिक्षा झालेली असेल त्यांची नावे मुख्य केंद्राकडे धाडिली जातील. ती योग्य वेळी तिजकडून प्रसिद्ध केली जातील.

प्रत्येक टोळीचा कॅप्टन हा त्या टोळीचे वर्तनाबद्दल मुख्य केंद्राकडून जबाबदार समजला जाईल.

निंद्य वर्तनाची शाबिती झाल्यास तो कॅप्टन मुख्य केंद्राचे हुकुमाप्रमाणे कामावरून दूर केला जाईल. किंवा प्रसिद्धपणे त्याला शिक्षा देण्यात येईल.

जेव्हा एखाद्या टोळीने निंद्य कृत्ये नि जुलूम केल्याच्या बऱ्याच नि वारंवार तक्रारी येतील तेव्हा त्या टोळीची राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या पवित्र कार्यात लढण्याची योग्यता नाही असे ठरवून तिला नोकरीतून मुख्य केंद्राने काढून टाकावी. या हुकुमावरही जर ती टोळी तशीच राहिली तर ज्यांना निशाण नाही नि उद्दिष्ट नाही अशा लोकांनी मांडलेला तो पुंडावा आहे असे समजण्यात यावे.

आपआपल्या संरक्षणासाठी नि शाश्वतीसाठी योग्य ते ते उपाय योजण्याची प्रत्येक पथकास मुभा आहे. राष्ट्रीय उठावणीचा प्रसार जितका करवेल तितका प्रत्येकाने करवावा. राष्ट्रीय क्रांतीविरुद्ध जे जे कोणी आघातक किंवा विघातक प्रयत्न करतील, जे जे गाव शत्रूस देशभक्तांच्या

हालचाली कळवितील, इटालियन देशबंधूंशी कोणच्याही प्रकाराने वैर मांडतील त्यास ताबडतोब कडक शिक्षा करण्याचा हक्क प्रत्येक गनिमी पथकास आहे.

प्रत्येक गनिमी पथकास आपल्या अस्तित्व-रक्षणाचा पूर्ण हक्क आहे. आपल्या पक्षाला बळकटी यावी एतदर्थ शक्य तितकी साधनसामुग्री मिळविणे हे त्याचे कर्तव्य आहे.

शत्रूपासून मिळालेल्या लुटीवर, जुलमी सत्तेच्या हिरावून आणलेल्या खजिन्यावर, श्रीमंत असूनहि जे आपलेच लोक राष्ट्रपक्षास मदत न करण्याचा आत्मघातकी निश्चय करतात त्यांच्यापासून बलात्काराने हिसकावून आणलेल्या पैशावर, ज्या प्रदेशातून देशभक्तांचे सैन्य जात असेल त्या त्या प्रदेशाकडून मागणीप्रमाणे आलेल्या खंडावर, गनिमी टोळ्यांनी आपआपली उपजीविका करावी. मिळविलेल्या लुटीवर सर्व टोळीचा हक्क आहे. यासाठी परिस्थितीप्रमाणे त्या टोळीनेच पसंत केलेल्या नियमानुरूप अधिकारी नि शिपाई यांच्याप्रमाणे त्या लुटीची वाटणी केली जाईल.

सरकारी खजिना लुटला गेला तर त्याच्यावर राष्ट्रपक्षाचा हक्क राहिल. त्या टोळीच्या कॅप्टनवर त्या रकमेची जबाबदारी आहे. खजिनदाराला कॅप्टनने त्या रकमेबद्दल चिठ्ठी लिहून दिली पाहिजे.

बळजोरीने उकळलेल्या खंडण्यांची विल्हेवाट मुख्य केंद्राच्या अनुरोधाने कॅप्टनने लावावी.

प्रदेशा प्रदेशांवर धान्याच्या पुरवठ्याच्या ज्या मागण्या करावयाच्या त्या होतील तितक्या कमी प्रसंगी कराव्या. ही रसद पोचताच शक्य तितका प्रयत्न करून त्याबद्दल रोख पैसे द्यावे. जेव्हा टोळ्यांपाशी पैसे नसतील तेव्हा कॅप्टनने आपल्या नावाची एक चिठ्ठी लिहून त्यांना रसद मिळाली हे टिपावे. ती चिठ्ठी त्या प्रदेशाचे अधिकाऱ्याजवळ द्यावी. अशा रीतीने लढाई संपताच कोणत्या प्रदेशातून किती मदत आली हे ठरविता येईल.

स्वतःच्या टोळीचे कोणत्याही प्रकारचे नुकसान न करिता जितकी रक्कम पाठविता येईल तितकी कॅप्टनने मुख्य केंद्राकडे धाडून द्यावी.

स्वतःच्या टोळीला काय खर्च लागला वगैरे हिशोब कॅप्टनने अगदी चोख रीतीने ठेवला पाहिजे. हा हिशोब मुख्य केंद्राने नेमलेल्या मुलकी कामगाराकडून तपासला जाईल. ह्या मुलकी अधिकाऱ्याची लष्करी अंमलदार राष्ट्रनियम यथास्थित पाळतात किंवा नाही यावर देखरेख राहिल.

गनिमी काव्याच्या युद्धात सर्व टोळ्यांनी मोठमोठाली शहरे वश करून घेण्याचा प्रयत्न करावा. परंतु लहान लहान खेड्यांना उघडपणे उठावणी करण्यास प्रोत्साहन देऊ नये. कारण शत्रू त्या खेड्यावर सहज रीतीने भयंकर सूड उगवू शकेल. त्या खेड्यातील जे लोक स्वदेशभक्त गनिमी पथकांना मिळण्यास तयार असतील त्यांनी गाव सोडून देऊन टोळीत येऊन हजर व्हावे. बाकीच्यांनी अंतर्गत मदत करावी.

प्रत्येक टोळीने शक्य तितक्या रीतीने आपले मनुष्यबळ वाढवावे. परंतु केंद्रमंडळाकडून भावी राष्ट्रीय सैन्यातील पथकाची जी संख्या ठरली असेल तितकी भरती झाली म्हणजे मग नवीन येणाऱ्या स्वदेशभक्त शिपायापासून नवीन टोळीची रचना करावी.

गनिमी युद्धात आरंभ होताच पहिल्या टोळ्यांचे कॅप्टन लोक हे मुख्य केंद्राकडून निवडले जातील किंवा मान्य केले जातील. लढाईत मेलेल्या अधिकाऱ्यांचे जागेवर त्यांच्याच खालच्या वर्गातील अधिकाऱ्यांची निवडणूक होऊन योजना केली जावी. ठरलेल्या संख्येपेक्षा जास्त झालेल्या भरतीची नवीन टोळी करण्यात आली की, तिच्या कॅप्टनची निवडणूकही पूर्वीच्या कॅप्टनने नि त्याच्या नजिकच्या अधिकाऱ्यांनी करावी. भावी राष्ट्रीय सैन्यात आपल्याला जागा भरावयाची आहे म्हणून कोणत्याही टोळीने गनिमी काव्यास अडथळा येईल असा उपाय योजण्याचे प्रयोजन नाही.

कोणच्याही प्रांतावर फार बोजा न पाडता उपजीविका चालविता यावी नि अत्यंत त्वरेने फुटून जाता यावे, छपून बसता यावे इतका सुटसुटितपणा अंगात यावा म्हणून प्रत्येक टोळीने पंचवीसपासून पन्नासपर्यंत शिपायांच्या तुकड्या कराव्या नि ठरलेल्या भागात आपआपल्या कमांडरचे ताब्यात राहून लढाई चालू ठेवावी.

या टोळ्यांचा ठरलेला पोषाख म्हणजे एक शर्ट होय. लढाईचे पहिले भागात या पोषाखाचे भानगडीत पडूच नये. एक लहानसे राष्ट्रीय चिन्ह काय ते ठेवले म्हणजे वेळ येताच फुटून जाण्यासाठी किंवा एकदम नाहीसे होण्यासाठी ते चिन्ह झुगारून दिले की, मागमूस नाहीसा होतो. शत्रूला राष्ट्रेयोद्धे कोण हे ओळखता येत नाही. दुसरे, लढाई चालू असता एका ठरलेल्या जातीची एक कापडी पट्टी दुरून शत्रूस दिसणारा नाही अशा बेताने वापरावी. जर शर्ट घालवयाचा असेल तर तो अधिकाऱ्यांनी नि शिपायांनी सारख्याच रंगाचा घालावा. म्हणजे शत्रूस अधिकारी तेवढेच निवडून मारता येत नाहीत.

अगदी अवश्य अशी शस्त्रे म्हटली म्हणजे प्रत्येक शिपायापाशी एक मस्केट किंवा रायफल बंदूक, एक बायोनेट नि एक खंजीर ही असली पाहिजेत. याशिवाय प्रत्येक शिपायापाशी काडतुसे, भाकर नि मद्य, एक बारीक पण चिवट रस्सी, काही खिळे नि शक्य असल्यास एक लहानशी कुऱ्हाड इतक्या सामानाची हलकीशी पेटी असावी. शिपायाचे कपडे अशा रीतीने केलेले असावेत की, त्याला सुटसुटित रीतीने रहाता यावे. त्याची आकृति फारच विशिष्ट नसावी. नाहीतर फुटून जाण्याची वेळ आल्यास ते सहज धरले जातील.

सर्व प्रकारच्या हालचालीचे हुकूम हे शिंगे वाजवून कळविले जातील. खालील हालचाली अतिशय महत्वाच्या आहेत म्हणून त्यांच्या खुणा नक्की ओळखण्याचे शिक्षण शिपायांना उत्तम दिलेले असावे:- १ आघाडीचा हल्ला. २ उजवीकडून हल्ला. ३ डावीकडून हल्ला. ४ एकवटून हल्ला. ५ रायफलवाल्यांचा हल्ला. ६ परत एकवटणे. ७ पिछेहाट.

प्रत्येक टोळीतील खालचे अधिकारी रिकामे वेळात गनिमी काव्याला अत्यंत जरूर अशा कवायतीचे शिक्षण देत जातील. ही कवाईत फारच थोडी पण महत्वाची आहे:- बंदुका भरण्यात नि उडविण्यात चपलता, झटकन फुटून निसटून जाणे, ताबडतोब जमाव करणे.

गनिमी सैन्याचे मुख्य धोरण असे असावे की, शत्रूचा शक्य तितका मारा टाळून, स्वतःला कोणत्याही संकटात होता होईतो गुंतवून न घेऊन शत्रूला मात्र एकसारखा त्रास देत देत त्यांचा

साधेल तसा नाश करीत रहावे. त्यांच्या दारूगोळ्यांचा नाश करावा. त्याची रसद लुटून फस्त करावी. त्यांचा धीर नि विश्वास उडून जावा. त्याची कवाईत विस्कळित व्हावी. सारांश, त्यास त्रस्त नि निराश्रित स्थितीत आणावे. एकदा ते शत्रु त्रासून हताश झाले नि गोंधळून गेले की, झटकन सर्व टोळ्यांनी एकदम उठावणी करून एक चांगलीशी लढाई द्यावी.

हे शक्य व्हावे एतदर्थ, शक्य तितके वेळा शत्रूच्या पिछाडीवर किंवा आजूबाजूवर हल्ले करावे. शत्रूची लहान तुकडी, आघाडीची ठाणी, चुकून लांबलेली टोळी किंबहुना एकट दुकट आढळणारा कोणचाही लहानसा भाग पाहिला की, जोरासरशी तो मारून झोडून काढावा. त्यांची रसद, दारूगोळा नि खजिना पाडाव करावा. मार्गात दबा धरून बसून त्यांच्या बातमीदारांना नि टपालवाल्यांना धरून शत्रूचे दळणवळण बंद पाडावे. पूल पाडून टाकावे. पाणउतारे नि रस्ते यांचा नाश करावा. शत्रूच्या झोपेच्या नि विश्रांतीच्या वेळा साधून निकराचा हल्ला चढवावा. त्यांच्या मुख्य अधिकाऱ्यांना नि सेनापतींना अचुक मारण्याचा प्रयत्न करावा.

गनिमीयुद्ध हे मुख्यत्वेकरून विचारयुक्त साहसाचे युद्ध आहे. हे धाडसाचे युद्ध आहे. हे पदचापल्याचे युद्ध आहे. ही दबत टपत लढाई आहे.

गनिमी काव्याच्या टोळीच्या कॅप्टनाने सर्व गोष्टी विचारात घेऊन शांत रीतीने घाट ठरवावा, ठरविलेला घाट तडकेसरशी अमलात आणावा, विसावा न घेता कूच करीत जावे, पाते मिटते न मिटते तोच मागे फिरावे, सदा सर्वदा शत्रूच्या हालचालीची बित्तंबातमी काढीत असावे.

शिस्तवार युद्धपद्धतीप्रमाणेच या गनिमी पद्धतीतही मुख्य लक्ष दळणवळण कायम ठेवण्याकडे दिले पाहिजे. एका टोळीतील निरनिराळ्या तुकड्यांमध्ये नि त्या निरनिराळ्या टोळ्यांमध्ये सलग नि दळणवळण ही अखंड कायम रहातील अशी खबरदारी घेतली जावी. ही सलग नि हे दळणवळण इतके पक्के पाहिजे आहे की, एकाच वेळी नि ठरलेल्याच रीतीने सर्वांना उठावणी करता यावी.

शिस्तवार युद्धपद्धतीत सेनानीच्या अंगी मुख्य गुण हा पाहिजे आहे की, केव्हा लढाई द्यावी नि जय घ्यावा. परंतु गनिमी काव्यातील सेनानीचे अंगी जो मुख्य गुण अवश्य हवा असतो तो हा की, सतत हल्ले चढविणे, शत्रूची शक्य तितकी नासधूस करणे नि अंगावर बाजू येत आहे असे बघताच झटकन मागे फिरणे.

ज्या टोळीला वेढा पडला तिचा नाश झालाच म्हणून समजावे. पिछेहाटीचा मार्ग हा नेहमी मोकळा राखला पाहिजे. प्रत्येक कॅप्टनने फुटून जाण्याची वेळ आल्यास शिपायाने कोठे नि केव्हा एकत्र व्हावे हे आधी स्पष्ट सांगितल्याशिवाय शत्रूवर हल्ला करण्यास आरंभ करू नये.

शत्रूवर हल्ला करण्याची उत्तम वेळ म्हटली म्हणजे रात्री बेरात्री, विश्रांतीचे वेळी, किंवा लांब मजल मारून आल्यावर ते दमून गेले असताना.

सैन्यात अचूक नेम मारणाऱ्याचाच भरणा पाहिजे आहे. दुसरा बेत योजणे भाग पडल्याशिवाय हल्ल्याचे वेळेस गनिमी टोळ्यांनी आपले नेमबाज शिपाई एकमेकापासून शक्य तितके लांब पसरावे. हल्ल्याच्या वेळेस शिपाया शिपायामध्ये जितके जास्त अंतर असेल तितकी शत्रूच्या

गोळीबारीची भीति कमी होते. शिवाय लांबच रांग पसरलेली असली म्हणजे थोड्या सैन्याने शत्रूच्या पुष्कळ सैन्यास गुंतविता येते.

ज्या प्रांतात झुडपे, रान किंवा उंच सखल प्रदेश असेल त्या प्रांतात गनिमी योद्ध्यांसाठी जे संरक्षण उत्पन्न झालेले असते ते त्यांचे खंदक नि छपण्याच्या जागा होत. प्रत्येक पर्वताच्या रांगा हे त्यांचे किल्ले होत.

गनिमी टोळ्यांच्या हालचाली ह्या झटक्याच्या, अखंडित नि अनपेक्षित अशा असाव्या. शत्रूंना त्यांचे नेहमी पूर्ण अज्ञान असले पाहिजे. टोळ्यांनी दुर्गम स्थली घुसून बसावे किंवा प्रसंग पाहून धडाक्यात फुटून जावे. म्हणजे शत्रूंना त्यांचा मागमूस केव्हाही लागणार नाही.

साधारण रीतीने असे सांगता येईल की, गनिमी टोळ्यांनी खालील आकृतीप्रमाणे ठाण मांडावे.

अ ह्या जागी टोळ्यांन उभे रहावे. ब जागी शत्रूचा तळ आहे. प्रथम पिछेहाटीचे ढोंग करावे नि शत्रूंना आपण खरीच पिछेहाट घेत आहोत असे वाटताच झटकन पुढे सरकून हल्ला चढवावा. गोंधळलेले शत्रू सावध होऊन जमवाजमव करून हल्ल्याचा जोराने प्रतिकार करू लागले की, ताबडतोब मागे वळून पसार व्हावे.

प्रत्येक कॅप्टनने खालील तीन गोष्टींचा पूर्ण अभ्यास केलेला असावा.

- १) ज्या प्रदेशात लढाई चालवावयाची असेल त्या प्रदेशाची अतिशय सूक्ष्म माहिती.
- २) आपल्या पथकातील प्रत्येक इसमाचा स्वभाव नि विशिष्ट योग्यता याची पूर्ण परीक्षा.
- ३) शत्रूकडील निरनिराळे प्रकार, त्यांची रचना, त्यांचे डावपेच आणि त्यांची संख्या यांचे नक्की ज्ञान.

प्रत्येक गोष्टीबद्दल अतिशय गुप्तता ठेवीत जावी. अगदी भागच तितक्या गोष्टी मात्र सैन्यांत कळवाव्या.

आपल्या हालचालींचा प्रदेश निवडताना ज्या भागातून आपले बहुतेक शिपायी आलेले आहेत तोच भाग निवडावा, अगदी भाग पडल्याशिवाय तो सोडून दुसरीकडे जाऊ नये. कारण, त्या भागांचे शिपायांना पूर्ण ज्ञान असते नि तेथील लोकात त्यांचे नातेवाईक, स्नेही असल्याने फार उत्तम सहाय्य मिळविता येते.

आपल्या हालचालींच्या कक्षेत प्रत्येक टोळीने निरनिराळ्या स्थळी काही शिपायी कायमचे ठेवून घ्यावे. हे अगदी अवश्य अशासाठी आहे की, वेळ पडताच लढाईचे प्रसंगी त्यांचा राखून ठेवलेल्या सैन्यासारखा उपयोग होतो. शिवाय सर्व प्रकारची नक्की बातमी काढता येते. मात्र या शिपायांची माहिती कॅप्टन नि त्यांचे बातमीदार याशिवाय कोणालाही नसावी.

या शिपायांनी गुप्त रीतीने शत्रूंची सर्व बातमी हेरावी. शत्रूकडील हालचाली, सैन्य, बेत, रसद, हेर, वेष, स्थल, मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांची बिऱ्हाडे ह्या सर्व गोष्टींची नक्की माहिती मिळवावी. त्या

भागातील लोकांची सहनुभूति, त्याच्याकडून किती रसद मिळणे शक्य आहे, त्यातील गुप्त वाटा नि दुर्गम स्थळे वगैरे सर्व माहिती अगदी सूक्ष्म नि गुप्त रीतीने मिळवून ती नजीकच्या टोळीवरील कॅप्टनास कळवावी. त्या राखून ठेवलेल्या सैन्याची रचना नि त्याच्याशी ठेवण्याची दळणवळण पद्धती ह्या गोष्टी कॅप्टनने अतिशय काळजीने ठरवाव्या.

कॅप्टनने आपले हुकूम शक्य तोपर्यंत तोंडी धाडावे. लेखी हुकूम होईल तितके करून टाळावेत. माहिती दोन निरनिराळ्या मार्गाने आणावी. म्हणजे एकाची बातमी किती यथार्थ आहे हे दुसऱ्याचे बातमीवरून कळून येते. आपल्या स्वतःचे हेराशिवाय स्वयंप्रवृत्त दूतानी सांगितलेल्या बातमीवर विश्वास ठेवू नये. त्याचप्रमाणे शत्रूकडून फुटून आलेल्यांवरही पूर्ण विश्वास ठेवू नये; हे फसवणुकीचे प्रयत्न असतात.

शक्य ते ते प्रयत्न करून शेतकरी वर्गाशी स्नेह संपादावा हे आपले कर्तव्य आणि हित आहे.

शत्रूंचे नुकसान करण्याचा खरा मार्ग म्हणजे त्यांचे अधिकारी, त्यांचे घोडे, त्यांची रसद याचा नाश करित रहाणे हा होय.

शत्रूच्या पुरोगामी भागावर आपल्या हेरांची दृष्टी नेहमी असावी. या पुरोगामी भागावर संधि साधून हल्ला करण्याचे ठरवावे. प्रथमतः आपले काही लोक त्यांच्या मार्गावर धाडून ठरलेल्या ठिकाणी झाडे तोडून, दगड रचून, रस्ता उखळून टाकून तो मार्ग अडवून ठेवावा. शत्रूंचे सैन्य त्या ठिकाणी आले, की, ते अर्थातच गोंधळून जातात. त्यांना कूच करता येत नाही. अशा रीतीने तो पुरोगामी भाग गोंधळला की, एकदम हल्ला चढवावा. तिन्हीसांजा शत्रू चालून दमलेला असताना किंवा तो एखाद्या पुलावरून, रानातून किंवा दरीतून चाललेला असताना उडी मारून गाठावा नि हल्ला निकराने चढवावा.

केव्हा केव्हा शत्रूचा पुढील भाग जाऊ द्यावा. मग आपल्या टोळीतील अगदी लहानशा भाग घेउन एका ठरलेल्या बाजूवर हल्ला करण्याचे ढोंग करावे. शत्रू त्या जागेवर सर्व जोर खर्चू लागला की, लगेच टोळीतील बाकीच्या सर्व सैन्याने शत्रूचे केंद्रावर मारा द्यावा. पहिला तडाका पुढील गाड्यांच्या पहिल्या रांगेतील घोड्यांवर लगावावा. ज्या मार्गाने शत्रूच्या त्या सैन्याला मुख्य सैन्याची मदत येण्याचा संभव असेल त्याच्या विरुद्ध दिशेने हल्ला करावा म्हणजे आपली टोळी कोंडली जाण्याचा संभव नसतो. अशा वेळेला सैन्याचा चौथा भाग राखून ठेवावा.

शत्रू पाणउतारासाठी चालला असतांनाही वरील रीतीनेच हल्ला करणे किंवा दबलेल्या जागेतून धडक घेउन बाहेर पडणे किंवा अचानक मारा करणे तो करावा. शत्रूचा काही भाग त्या पाणउतारासाठी, दरीतून किंवा आपण दबलेल्या ठिकाणापासून पुढे गेल्याशिवाय केव्हाही हल्ला करू नये. कारण, नाही तर ते एकदम मागे जातील. पण त्यांचा काही भाग अटकला गेला म्हणजे त्यांच्यात एकदम गोंधळ उडतो. प्रथम त्यांच्या बाजूवर एक फैर झाडावी नि मग रांगेवर तुटून पडावे. हल्ला इतक्या निकराचा नि धडाक्याचा असावा की, शत्रूस विचार करण्यास अवसरच सापडू नये. शत्रू किंचित् वेळाने शुद्धीवर येऊन सावरू लागले की, आपण मागे पडून जलदीने पसार व्हावे.

होईल तितके करून शत्रूंचा मारा सुरु होऊन तो अंगावर घेत घेत मागे पडण्याचा प्रसंग टाळावा. परंतु शत्रूशी लढत लढत पिछेहाट करणे भागच पडले तर मग पुढील व्यवस्था करावी. आपल्या टोळीच्या रांगा कराव्या. त्या एकामागे एक अशा जिऩ्यासारख्या उतरत्या रीतीने रचाव्या, त्यांच्यामध्ये दोन गोळ्यांचे अंतर असावे. या व्यूहाने मागे पडत चलावे. शत्रू गोळीच्या टप्याइतका जवळ आला की, धडाक्यात सर्वांनी मिळून एक फैर झाडावी. ह्या गोळीबाराने शत्रू दबतो न दबतो तोच पुन्हा हटत जावे. परंतु हटताना व्यूह मोडू नये. अशा पद्धतीने या ठिकाणाहून त्या ठिकाणी, या अडथळ्यातून त्या अडथळ्यात, संरक्षण करीत करीत अगदी नजीकच्या मार्गाने निसटून जावे.

खुल्या मैदानात केव्हाही लढाई देऊ नये. जेव्हा दरीतून किंवा कोणच्याही अरूंद मार्गातून जाणे असेल तेव्हा भोवतालच्या उंच टेकड्या ताब्यात घेऊन किंवा धोका नाही अशी पक्की खात्री करून घेऊन मगच जावे. हे पक्के ध्यानात ठेवावे की, तुम्हाला किंवा शत्रूंना प्रत्येक पर्वतात कोणचा ना कोणचा तरी रस्ता असतोच.

नेहमी भलत्या दिशेला जाळ करून ज्यांच्यावर शत्रूंचा संशय नाही असे आपले हेर धाडून भलतीकडेच शिंगे वाजवून आपल्या खऱ्या ठिकाणाचा, आपल्या खऱ्या दिशेचा पत्ता न लागू देता आपण दुसरीकडेच जात आहो अशी त्याची फसगत करीत जावी.

जेव्हा शत्रूंच्या बंदुकवाल्यासमोर आपले शिपाई असतात तेव्हा त्यांना फैर झाडण्याचा नुसता धाक दाखवावा नि शत्रूंकडून पहिली फैर उडेतोपर्यंत आपण आरंभ करू नये. त्यांची ठिणगी उडालेली दिसली की, मग आपण गोळ्या झाडाव्या.

साधारणरीत्या उंच लक्ष्यावर बंदुक मारताना नेम किंचित जास्त उंच धरावा. खोल लक्ष्यावर किंचित जास्त खोल धरावा.

शत्रूंचे सैन्य अंतरावरून मोजावयाचे असल्यास त्यांच्या चालण्याचे आवाजावरून ते मोजता येते. साधारण नियम असा आहे की, तो आवाज जितका एकसारखा येत असेल तितकी शत्रूंची जास्त संख्या असते. त्यांच्या धुरळ्यावरूनही मोजणी शक्य आहे. पण धुरळा हा वाऱ्यावर नि प्रदेशाच्या रुक्षतेवर अवलंबून असतो. जमिनीजवळ कान देऊन ऐकण्याची संवय केली असता बहुतेक नक्की अजमास करता येतो, ही संवय लवकर होते. एक बार उडाला की सरासरी बारा माणसे एकंदरीत मोजतात. परंतु केव्हा केव्हा शत्रू मुद्दाम फसविण्यासाठी सपाटून बार उडवितात.

गनिमी सैन्याने रणांगण शत्रूंच्या नि आपल्या लढाईचे पायाच्या मध्यंतरी पाडावे. लढाईचा पाया आपल्या पाठीशी सुरक्षित राखावा.

बंडीएराबंधु नि कोसंझा येथील इतर देशवीर यांचा वृत्तांत

(जुलै २५, १८४४)

“Who for his country dies, has lived long enough.”

‘एमिलिओ बंडीएरा.’

‘देशस्वातंत्र्याच्या कार्या लढता जो मरतो।।

नर तो ह्या शुभ मरणानेची चिरंजीव ठरतो!’ ।।१।।

‘विनायक’

१८१३ मध्ये इटलीच्या देशयुद्धात मरण पावून जे देशवीर झाला त्या जाकोपो रफिनी यासः--माझ्या प्रियतम बंधुराया, तुझे नाव माझ्या जिव्हाग्री नि तुझी पवित्र मूर्ति माझ्या मनोमंदिरी क्रीडा करीत असताना लिहिली गेलेली ही पुढील पृष्ठे माझ्या तद्विषयक पूज्यभावाचे निदर्शक म्हणून तुला अर्पण करीत आहे. ह्या जगावर जे जे निष्ठायुक्तता नि स्वात्मार्पणता ह्या सद्गुणांनी मंडित झालेले आहेत त्या सर्वात मला तुझ्यासारखा दुसरा कोणी धन्य पुरुष आढळला नाही. प्रियतम रफिनी, ह्या ऐहिक अस्तित्वात असताना तू मजवर असे प्रेम करीत होतास तसे अजूनपर्यंत करीत आहेस काय? तू आता देवदूत झाला असशील, आता मी तुझ्या प्रेमाला योग्य नाही असे मला वाटू लागले आहे; तथापि देशवीरत्वाने तू धन्यतरतेला गेल्यापासून दोन तीन वेळा असे घडले आहे की, जेव्हा मी माझ्या स्वदेशाच्या नि स्वतःच्या दुःखाने नि आशाभंगाने त्रस्त झालो होतो, जेव्हा संशय पिशाच्याच्या तडाक्यात माझा आत्मा सापडला होता परंतु पूर्ण नष्ट झाला नव्हता, तेव्हा मला वाटते की, तू माझ्या वतीने परमेश्वरापाशी माझी मध्यस्थी केलीस नि ज्याच्या योगाने एकाएकी त्या त्रस्त स्थितीतून मुक्त होण्यास नि आपल्या पवित्र युद्धार्थाला पुन्हा सज्ज होण्यास मी सशक्त झालो त्या अविनाशी निष्ठसामार्थ्याचा, या तुझ्या दुर्दैवी मित्राच्या मस्तकाचे प्रेमाने चुंबन करून तू त्याच्या हृदयात संचार करविला आहेस.

मला साहय हो! मला निराशेने पकडू नये म्हणून मला साहय हो! ज्या मंडलात अस्मज्जगापेक्षा उच्चतर शक्तीने नि पूततर प्रीतीने भूषित झालेला तुझा दिव्य देह हल्ली वास्तव्य करीत असेल नि ज्या मंडलात तुझ्यामागून स्वातंत्र्ययुद्धात पतन पावलेले देशवीर तुझ्या भेटीला आलेले असतील त्या मंडलापासून त्या सर्व देशवीरांसह परमेश्वराला, त्या जगत्पित्याला, त्या जगद्गुरूला तू अशी प्रार्थना कर की, इटलीला त्याच्याच इच्छेने प्राप्त झालेले निसर्गदत्त स्वातंत्र्य नि वैभव ही देण्यासाठी त्याने आता विलंब न करता लवकर धावून यावे!

परंतु ज्या अंधुक प्रकाशाला मी इतके दिवस उषःकालाचे निदर्शक समजत होतो तो प्रकाश जर तुटलेल्या ताऱ्याच्या शेवटच्या चकाकीचाच असेल; जर इटलीवर परमेश्वरी स्वातंत्र्याची

किरणे पडण्याचे पूर्वी दुःखाच्या नि दुर्दशेच्या रात्रीची कित्येक कंटाळवाणी वर्षे अजून जावायाचीच असतील; तर तुझ्यावर माझी जी अखंड प्रीति असे नि असणार आहे त्या प्रीतीसाठी प्रिय बंधुराया, मला साहय हो! तुझ्या या दीन मित्राने असा विचार करावा, असा आचार करावा, असे जगावे नि असेच मरावे की, त्याला यावजन्म पापाचा स्पर्शही होऊ नये. विपत्ति असहय झाल्या म्हणून किंवा आशाभंगाचा कळस झाला म्हणून त्याने आपली तत्वनिष्ठा केव्हाही सोडू नये. परमेश्वर नि त्याच्या शासनाखाली प्रगमन करणारी मनुष्यजाति या तत्वावरील त्याची निष्ठा ढळू नये. आणि जन्मपरंपरेतून जात जात जेव्हा तो दिव्य योनीप्रत येऊन तुला पुन्हा भेटेल तेव्हा त्याच्यावर ह्या जगात केलेल्या प्रेमाबद्दल पश्चात्ताप होऊन तुला तुझ्या पंखाने तुझे दिव्य मुख झाकण्याचा प्रसंग येऊ नये म्हणून तू मला साहय हो!

लंडन आक्टोबर १८४४.

मी ही खालील पृष्ठे बन्डीएरा बंधूंच्या शेवटच्या इच्छेसाठी नि आपल्या स्वातंत्र्यार्थ ज्यांनी देहत्याग केले ते देशवीर कसे होते याचे इटलीला पूर्ण ज्ञान व्हावे म्हणून लिहित आहे. वास्तविक रीतीने आणखी काही वर्षांनंतर कोसंझाच्या ह्या देशवीरांचा वृत्तांत मी लिहिणार होतो. परंतु ते कर्तव्य आताच करण्याचे कारण असे आहे की, ऑस्ट्रीयन पत्रे नि इटलीतील पोलिस लोक हे देशवीर बन्डीएरा बंधूंबद्दल वाटेल त्या कंड्या पिकवून निंदात्मक समजुती प्रचलित करीत आहेत. ह्या निंदेचा पुनरुच्चार नि प्रतिध्वनी करून शेकडो भित्रे नि असंख्य मूर्ख लोक जिवंत असणाऱ्या विरुद्ध नव्हे, कारण असल्या निंदेची आम्ही काय थोडी पर्वा करणार आहोत-परंतु ज्या देशवीरांचे पवित्र नामोच्चारण प्रत्येक इटालियनाने नम्रशीर्ष होऊनच केले पाहिजे, त्या मृत देशवीरांच्या विरुद्ध त्यांच्या कीर्तीला काळिमा लावण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

बन्डीएरा बंधूंनी उतावीळपणा केला इतकेच म्हणून हे भ्याड लोक स्वस्थ राहत नाहीत, तर त्या प्रसंगाचा फायदा घेऊन हे सर्व प्रकारच्या उठावणीचा धिःकार करू लागतात. विचारीपणाच्या डौलाखाली आपला नामर्दपणा छपवू पहातात. इटलीमध्ये स्वतःचे स्वातंत्र्य मिळविण्याची शक्ती नाही. यासाठी तिने ते भिक्षेवारी मिळवावे म्हणून हे उपदेश देऊ लागतात. उठावणी नि स्वातंत्र्ययुद्ध यांना नीच कृत्ये म्हणण्यात येते नि जे जे यात भाग घेतील किंवा त्यांना उत्तेजन देतील ते सर्व पापी ठरले जातात. ह्या पक्षाला कृतितत्परतेची एवढी भीति का वाटते हे सांगता येणे कठीण नाही. अशा मर्दपणाचे प्रयत्न करण्याची यांच्यात छाती नाही, परंतु आपण नामर्द आहोत हे कबूल करण्याची मात्र यांना लाज वाटते. उठावणी झाली असता तिला साहय देण्याचे काम अंगावर येईल या भीतीने हे दिवाभीत नेभळे उठावणी करणे हेच मूर्खपणाचे कृत्य आहे असे प्रतिपादन करू लागतात. स्वतःचा नामर्दपणा झाकण्यासाठी मर्दपणा दुर्गण आहे असे शिकविले जात आहे.

त्या योगाने आपल्या तरुण अंतःकरणातून सर्व तेज निघून जात आहे. ज्या थोड्या निःसीम देशभक्तांनी स्वात्मार्पणाची उदात्त उदाहरणे घालून दिली आहेत त्याचा जयजयकार करण्याचे ऐवजी त्यांची निंदा चालली आहे. कृतिवंतांची निंदा झाल्याने तरुण लोक कर्तव्यशून्य

बनत चालेल आहेत. सर्व राष्ट्राला अशा रीतीने शिथिलता येण्याचा पूर्ण संभव आहे. ह्या प्रकाराने आपण शिथिल होत चाललेले पाहून आपल्या शत्रूंना जास्त अवसान चढत चालले आहे ह्यात काही आश्चर्य नाही. मजवर जे घाणेरडे आरोप करण्यात आलेले आहेत त्याची मला मुळीच किंमत वाटत नाही ती किंमत वाटत असली तरीही मी व्यक्तिविषयक मजकूर लिहून जे आपणा सर्वांपेक्षा फार फार श्रेष्ठ ठरलेले आहेत त्या देशवीरांना अर्पण केलेली ही पृष्ठे विटाळली नसती. आपले हे कर्तव्य आहे की, भावी पिढ्यांना बन्डीएरा बंधूंची नावे कोणच्याही दोषाने अकलंकित नि स्वातंत्र्यप्रेमाने विभूषित अशा पवित्र भाषेत ऐकू जावीत. आपल्या तरुणांनी त्यांना पक्षांध लोक समजण्याचे ऐवजी त्यांची खरी योग्यता ओळखून त्यांस पवित्र देशवीरांच्या पदवीने लेखू लागावे. शत्रूंना धास्ती पडण्यासाठी नि मित्रांना उत्साह येण्यासाठी सर्व जगाला असे स्पष्ट कळावे की, इटलीच्या स्वातंत्र्याची कल्पना ही मुद्दाम लादल्याशिवाय, घरच्या विरुद्ध जुलुमाला न जुमानता, लष्करातील दुष्परिणामांना फेटाळून, स्वतःच्या लोकांकडून अविश्वास दाखविला जात असताही एकाकीपणातही आपल्या नैसर्गिक प्रेमाने योग्य ऋतु येताच प्रत्येक तरुण शेतात फोफावू लागेल. या लेखात त्यांच्या पत्रातील जे थोडे उतारे दिले आहेत त्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होणार आहे. ती मूळ पत्रे माझ्यापाशी राखून ठेवलेली आहेत. ज्यांच्या आत्म्यांना निर्मल प्रीतीने नि उच्च स्वार्थत्यागाने पावित्र्य प्राप्त झालेले आहे, अशा विभूतींचा मला आज दहा वर्षे जो संगतिलाभ झाला त्यांची स्मारके म्हणून ती पत्रे मी धार्मिक पूज्य बुद्धीने मजजवळ अशीच राखून ठेवणार आहे.

अटिलिओ नि एमिलिओ हे बन्डीएराबंधु व्हेनिस शहरी जन्म पावले. त्यांच्या बापाचे नाव वारन बंडीएरा असे असून त्याने इटलीच्या देशभक्तांना विश्वासघात करून कैद केल्याचे सर्वप्रसिद्धच आहे. आपल्या लहानपणापासूनच ह्या बन्डीएरा बंधुद्वयाने इटलीचे राष्ट्रैक्य व्हावे म्हणून काय बेत योजावे याचा विचार करित असावे. यांची मला आलेली पत्रे मी येथे सर्व दिली असती. परंतु त्यातील काही नावे प्रसिद्ध करणे हे सध्या इष्ट नसल्याने नि त्यांनी योजलेले काही बेत आजच फोडल्यास आपल्या देशाची हानी होण्याचा संभव असल्याने तितका भाग गाळणे मला भाग पडत आहे. परंतु बाकीचा भाग मी जशाचा तसाच देत आहे. त्यात मजविषयी जे उद्गार असतील ते कितीही निरर्थक असले नि माझ्या धैर्याची, मतनिष्ठेची त्यांनी केलेली तारीफ ही एकदा हद्दपारीची शिक्षा झाल्यावर मग स्वातंत्र्यमत प्रकट करण्यात काही विशेष स्वार्थत्याग करावा लागत नाही म्हणून कितीही अवास्तव असली तरी, ह्या व्यक्तिविषयक प्रश्नाला मध्ये घुसडून मी त्यांच्या पवित्र शब्दांना गाळू इच्छित नाही. सन १८४२ च्या शेवटी अटिलिओने एका टोपणनावाखाली मला पुढील पत्र टाकले:--

“महाराज,--आज बरीच वर्षे झाली, मी तुमच्या ठिकाणी प्रेम नि पूज्यबुद्धि ठेवून आहे. आपल्या इटली देशाला हल्ली परक्या सत्तेने जो कलंक लागला आहे, तो धुवून टाकण्यासाठी जे देशभक्त अखंड श्रम करित आहेत त्यांचे धुरीणत्व आपल्याकडे आलेले आहे अशी माझी समजूत आहे. मला हे माहित आहे की ‘तरुण इटली’ ह्या गुप्तमंडळीचे आपण संस्थापक आहात नि ‘तरुण

इटली' ह्या पत्राचे संपादकत्वही आपणाकडेच आहे. त्या पत्राचा कोणचाही अंक मला आजपर्यंत मिळाला नव्हता, परंतु नुकतेच मला तुमचे “अपोस्टोलेटो पोपोलेरी” या पत्राचे काही अंक वाचावयास मिळाले, ते वाचून मला दुहेरी आनंद झाला. एक तर माझी मते आपल्या सारख्या थोर पुरुषांनाही मान्य आहेत हे पाहून मला समाधान वाटले नि दुसरे की, अप्रत्यक्ष रीतीने का होईना, पण आपल्याशी पत्रव्यवहार करण्याचे शक्य झाले.

कमीत कमी एक वर्ष झाले असेल, मी आपल्या पत्र्यांचा शोध करित आहे. मी या कामासाठी नाना प्रयत्न केले. काही दिवसापूर्वी माझा एक मित्र इंग्लंडला जावयास निघाला. तो लंडनला येऊन तुमचा तपास काढणार आहे, तुम्हाला माझी हकीकत सांगून आपल्याशी पत्रव्यवहार सुरू करण्याची माझी इच्छा आपणास कळविणारच आहे. आपण परवानगी द्याल तर मी पत्रव्यवहार सुरू करीन. कारण, स्वदेशाच्या कल्याणाला काही मदत होईल अशी मला आशा आहे. परंतु आपल्याशी पत्रव्यवहार सुरू करण्याचे आधी मी आपणाला माझी काही हकीकत कळवीत आहे. कारण पुढे मागे अनोळखी मनुष्यावर आपण एकदम भरवंसा उगीच ठेवला असा पश्चात्ताप होण्याचा तुम्हाला प्रसंग येऊ नये. जर माझा मित्र ठरल्याप्रमाणे तुम्हाला भेटला असेल तर या वेळेस बहुधा आपल्याला माझी हकीकत कळलीच असेल. पण त्याला काम फार नि वेळ थोडा असल्याने क्वचित तो तुम्हाला भेटू शकला नसावा.

मी इटालियन आहे, अजून वधार्ह ठरलेलो नाही. मी लष्करी धंद्यात शिरलेलो आहे. मी परमेश्वराचे अस्तित्वात विश्वास ठेवतो. पुनर्जन्म नि मनुष्यप्रगमन ही तत्वे मला मान्य आहेत. माझी विचारपरंपरा अशी ठरलेली आहे की, प्रथम मानवी जातीचे कल्याण, नंतर स्वराष्ट्रकल्याण, नंतर कुटुंबकल्याण, नंतर व्यक्तिकल्याण, ही मनुष्यकर्तव्याची सोपानपंक्ति आहे. प्रत्येक हक्काला न्यायाचे पाठबळ असले पाहिजे अशी माझी निष्ठा असल्याने इटलीवर चाललेल्या जुलुमाचे निर्दालन करण्यात आपण मनुष्यजातीचे कल्याणार्थच झगडत आहो असे मला वाटते. ह्या स्वतःसिद्ध सत्याचे समर्थनार्थ इटलीवर किती अनर्थाचा मारा होत आहे तिकडे लक्ष दिले म्हणजे पुरे. इटलीची मुक्तता ही मनुष्यजातीच्या मुक्तेचाच भाग आहे असे मानून प्रस्तुत संकटाबद्दल मी समाधान मानून घेतो. नैसर्गिक रीतीनेच निर्भय विचार नि त्वरित कृति असा माझा स्वभाव असल्याने वरील तत्वविचारात माझा विश्वास असल्याने मी त्या तत्वांचा जय व्हावा एतदर्थ माझे सर्व आयुष्य तिकडेच अर्पण करण्याचे सहजगत्याच ठरविले. माझ्या देशाच्या सद्यःस्थितीचे सूक्ष्म निरीक्षण करताच मला असे पक्के कळून आले की, आपल्या देशाच्या उद्धाराचे खरे प्रयत्न करण्यास गुप्ततेशिवाय दुसरा मार्गच उरलेला नाही. खरोखरच गुप्तकटाशिवाय जुलुमाखाली चिरडलेल्या परतंत्र लोकांना स्वातंत्र्य संपादनाचे युद्धसाहित्य तयार करण्यास अन्य मार्ग कोठून सापडणार?

माझे आयुष्य स्वदेशाला अर्पण केल्यापासून माझी मुख्य इच्छा अशी आहे की, ज्यांना ज्यांना स्वदेशस्वातंत्र्याची लालसा असेल नि जे जे त्यासाठी प्राण देण्यासही तयार असतील त्यांना

त्यांना एका एकीभवनात आणावे. कोणचाही उघड प्रयत्न करावयाचे आधी त्या सर्वांनी एकमेकांचे विचाराने नि एकमेकांच्या शक्ति एकत्र करून सर्वास पसंत असा एक कायम मार्ग ठरवावा. असे न केले तर लवकर किंवा उशिरा पण निरनिराळ्या पुढाऱ्यांत आपल्या हेतूला अत्यंत घातक अशी यादवी माजल्याशिवाय रहाणार नाही. मी आपली ओळख करून घेण्यास शब्द आपलेच उच्चारित येत आहे, 'आपण एकत्र जमू या, खल करू या, बंधूबंधूसारखे कर्तव्यपूर्ततेस्तव झटू या.' माझ्या विनंतीचा अव्हेर करू नका. क्वचित आपल्याला असे आढळून येईल की, इटलीच्या स्वातंत्र्ययुद्धात पहिल्याने उभारलेला हात माझा असेल."

हे पत्र मला मिळाले त्याच वेळेस माझ्या ज्या मित्राला अँटिलियोने माझी भेट घेऊन मला तोंडी माहिती देण्यास सांगितले होते, त्या मित्राने त्याचे काम बजाविले. ह्याचे नाव 'डोमेनिको मोरो' हे असून हा लष्करात लेफ्टेनंट होता. ह्याचाही जन्म व्हेनिसलाच झाला होता. आपल्या इतर स्नेह्यांसह नि सवंगड्यांसह हाही देशभक्त कोसॅझा येथे देशवीरांचे मरण वरता झाला. काही दिवसांनी मला 'एमिलिओ बन्डीएरा' याचे पत्र आले, त्यात तो कनिष्ठ बंधु लिहितो, "माझी नि माझ्या भावाची अशी खात्री आहे की, आपल्या दुर्दैवी इटली देशाची मुक्तता करण्याकडे आपले सर्वस्व अर्पण करणे हे आपणा प्रत्येकाचे मुख्य कर्तव्य आहे. आम्ही 'तरुण इटली' या नावाची गुप्त मंडळी स्वातंत्र्यसमयाची तयारी करीत आहेत असे ऐकून होतो. म्हणून त्या मंडळीत आपला प्रवेश व्हावा म्हणून फार खटपट करीत होतो. तीन वर्षेपर्यंत सर्व प्रयत्न व्यर्थ झाले. तुमचे लेख इटलीमध्ये प्रसार होण्याचे बंद केले गेले. सरकारने सर्व लोकांची अशी समजूत करून दिली की, सँव्हायच्या उठावणीला अपयश आल्याने 'तरुण इटली' ची फाटाफूट होऊन ती मंडळी लयास गेली... त्या वेळेस आम्हाला तुमची मुख्य तत्वे जरी माहित नव्हती तथापि आमची तत्वेहि तुमच्याशी पूर्ण एकरूपच होती. आमचीही अशीच इच्छा होती नि आहे की, आमचा प्रिय देश स्वतंत्र, एकीभूत नि लोकसत्ताक असावा. आम्हीहि आमची सर्व आशा आपल्या स्वावलंबनावरच ठेवीत होतो. परक्यांच्या दाराशी भिक्षा मागत न फिरता सशक्तता येताच रणांगणात उडी घेउन शत्रूस आव्हान द्यावयाचे असाच आमचा बेत होता."

बन्डीएरा बंधूंचे नीतिशास्त्र, परमेश्वर, मानव्य नि स्वदेशभूमी या पायावर रचलेले होते. परमेश्वराचे अस्तित्वावरून त्यांनी अर्थातच असे सिद्ध केले की, सर्व मनुष्यजाती संबंधित्वाने नि सहकरणाने वागल्यासच उन्नतीकडे जाईल. सर्व विश्व हे प्रगमनोन्मुख आहे. ते प्रगमन एकमेकांची टाळकी सडकून होणारे नसून एकमेकांवर प्रेम नि मदत करूनच होणारे आहे. हे मनुष्य जातीचे परस्पराशी असणारे प्रेमळ नि सहकारी वर्तन योग्य रीतीने पार पडण्यास कर्तव्याच्या पवित्र तत्वाचा अंगिकार केला पाहिजे. अशा रीतीने मानवी जातीचे प्रगमन हे उद्दिष्ट नि कर्तव्य ही वर्तन नीती ठरवून त्यावरून मग प्रत्येक देशाकडे कोणते विशिष्ट कार्य येत आहे हे त्यांनी ठरविले. मानवीजातीच्या उन्नतीला प्रवर्तक असे स्वदेशाकडे आलेले विशिष्ट कर्तव्य ओळखून त्याप्रमाणे मग व्यक्तिविषयक कर्तव्य काय आहे हे त्यांनी निश्चित केले. ही कर्तव्यबुद्धि नि हा तत्वविचार

त्यांच्या मनात, जरी ते बौद्धिक मार्गातून दूर जाऊन लष्करी खात्यात शिरलेले होते तरी, नैसर्गिक रीतीनेच प्रादुर्भूत झाला. कारण, त्यांचा आत्मा हा भूतदया, देशप्रीती नि कर्तव्यनिष्ठा यांनी पवित्र झालेला होता. त्या दोघांचीही आपल्या आईवर फारच प्रीती होती. परंतु ती प्रीती ही मनुष्याला देवदूतांच्या योग्यतेला नेणारी प्रीती असून ती त्याला पशूच्या नीचतेला नेणारी लंपटता नव्हती. मनुष्याच्या उच्चतम कर्तव्याला आड येणारी ती प्रीती नव्हती, तर उलट त्या कर्तव्याची पूर्तता करण्यासाठी हृदयातील अहंकाराला पार हुसकून देऊन त्या ठिकाणी जे उन्नत, उत्तम नि सुंदर असेल त्याचेच अधिष्ठान करविणारी होती. अँटिलिओचे लग्न झाले होते, त्याला अपत्यही होते. परंतु या बालकाचे रूपाने परमेश्वराने अँटिलिओकडे एका तरुण जीवाला शिक्षण देण्याचे जे कर्तव्य दिले होते त्या कर्तव्याने अँटिलिओच्या स्वदेशसेवेला जास्त प्रोत्साहन मिळाले. त्या बालकाकडे पाहून अँटिलिओ स्वदेशसेवेपासून ढळला नाही इतकेच नव्हे, तर त्या बालकाला शिक्षण देण्याचे आपल्या कृतीवर अवलंबून आहे हे जाणून तो जास्त नेटाने स्वदेशसेवेला सिद्ध झाला. त्याच्या त्या सुशील पत्नीवर-ती त्याच्या विरहाने मृत्यु पावली हे पुढे मी सांगणार आहे--तो आपल्या प्राणाहून जास्त प्रेम करित असे. ती त्याच्या हृदयाचा विसावा होती. तिच्या पाशी तो शक्य तितके सर्व बेत विश्वासाने सांगत असे.

ह्यानंतर आमच्या मधला पत्रव्यवहार मला उघड उघड कारणाकरिता प्रसिद्ध करता येत नाही; तथापि १८४३ च्या शेवटी आलेल्या पत्राचा एक उतारा देतो. अँटिलिओ लिहितो:--
 “इटलीमध्ये बंडाची ज्वाला धुमसू लागली आहे असे मला कळलेल्या बातमीवरून दिसले. हे जर खरे असेल तर आपल्या भाग्याची-स्वातंत्र्यसूर्योदयाची पहाट फटफटू लागली आहे! अशा वेळेला प्रत्येक खऱ्या स्वदेशभक्ताने आपापले कर्तव्य करण्यास सज्ज असले पाहिजे. म्हणून त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष हजर राहण्यासाठी मी तिकडे जाण्याची साधने शोधित आहे... .. असा माझा बेत आहे. यावरही जर या कामात मला अपयश आले तर तो माझा अपराध नव्हे. माझा हेतु असा आहे की, मी त्या भागात शिरण्याबरोबर एक गनिमी टोळी तयार करावयाची. तिचा पुढाकार घेऊन पर्वतात घुसावयाचे नि मग तेथून मृत्यु येईपर्यंत स्वदेशार्थ लढत रहावयाचे. मी हे पक्के जाणून आहे की, ह्या धाडसाचा तादृश उपयोग विशेष होणार नाही. परंतु ह्या कृत्याचा नैतिक परिणाम मात्र विलक्षण होईल यात काही शंका नाही. ह्या योगाने आपल्या या अधम शत्रूच्या अंतःकरणात भयंकर धडकी भरेल. मी त्या शत्रूच्या विश्वासू लष्करातील असल्याने मी उठावणी करून उठलो की, ज्या लष्कराचे बळावर तो परका मदोन्मत झाला आहे त्याच लष्करात अविश्वास उत्पन्न झाल्याने तो खात्रीने गांगरून जाईल. त्याची निम्मी शक्ती नाहीशी होईल. दुसरे असे की, मजप्रमाणेच जे इतर इटालियन लोक परक्या सत्तेला लाथ मारण्यास मूर्खपणाच्या नि पापकारक अशा लष्करी शपथांमुळे कचरत आहेत त्या सर्वांनी मी उदाहरण घालून दिल्यासारखे होईल. तिसरे असे की, आपल्या पक्षातील लोक शत्रूच्या बलाबद्दल मुद्दाम फुगविलेल्या बाता एकून गर्भगळित होतात. त्यांना शत्रूच्या लष्करात बंडाची ज्वाला धगधगलेली पाहून खात्रीने अवसान चढेल.”

या पत्रावरून अँटिलिओला उठावणी करण्यास कोणीही चिथाविले नसून तोच स्वयंस्फूर्तीने किती उतावीळ झालेला होता हे दिसून येईल. वाचकांना हे आठवतच असेल की, १८४३ मध्ये वरील पत्र लिहिले जाण्याचे सुमारास इटलीमध्ये भयंकर असंतोष माजला होता. गुप्त मंडळ्यांची तयारी जंगी होती. सरकारचा जुलूम या गुप्त कटांना मारण्यासाठी जो जो वाढू लागला तो तो असंतोष नि लोकक्षोम जास्त जास्त होऊ लागला. ह्या स्थितीचा फायदा घेउन योग्य रीतीने त्या असंतोषातून धडकलेल्या ज्वाललेला व्यवस्थित स्वरूप देण्यात आले असते तर इटलीच्या राज्यक्रांतीला तेथूनच आरंभ करविता आला असता. ह्या असंतोषाची नि रोमागनातील प्रमुख शहरातून सरकारी सैन्याशी लोकांच्या उडालेल्या लहान झटापटीची बातमी येताच बन्डीएरा बंधूना शेवटचा दिवस जवळ आला असे वाटू लागले. इतक्यात राज्यक्रांतीला अत्यंत उपयोगी अशा मुराटोरीच्या गनिमी टोळ्याही बाहेर पडल्या. मध्य इटलीभर बंड उठल्याची बातमी पसरली. वाटेल ते प्रयत्न करून अखेर बन्डीएरा बंधूनी त्या चळवळीच्या काही पुढाऱ्यांशी दळण वळण पाडले. परंतु त्यांनी सुचविलेल्या मार्गाचा त्या पुढाऱ्यांनी स्वीकार केला नाही. प्रथम 'पुढे पाहू' म्हणून कळविले, नंतर विनाकारण ढकलाढकली सुरु झाली. शेवटी एका सर्वव्यापी उठावणीच्या भलत्या नि अशक्य नादाला लागून त्या पुढाऱ्यांनी लोकांचा जोम दिरंगाईने व्यर्थ दवडला. बन्डीएरा बंधूना जी एक लहानशी रक्कम पाहिजे होती ती देण्याचेही नाकारण्यात आले. परंतु अँटिलिओने या त्याच्या झालेल्या फसवणुकीबद्दल मजजवळ एक चकार शब्दही काढला नाही. क्वचित माझे जे परम मित्र होते त्यांच्याविरुद्ध लिहिण्यास तो धजला नसावा किंवा त्याच्या उदात्त स्वभावानुरूप व्यर्थ काथ्याकूट करण्याचा त्याला वीट आला असावा. गेल्या ८-९ वर्षांमध्ये इटलीत एक नवीन वर्ग उत्पन्न झालेला आहे. हा वर्ग देशभक्तीचे ढोंग करण्यात अगदी पटाईत आहे. परंतु वास्तविक रीतीने पहाता स्वतःचा नि स्वतःच्या देशाचा दुर्लौकिक करण्याचे कामाशिवाय इतर कोणच्याही कामात ह्याची तत्परता दिसून येत नाही. ते भिन्ने आहेत इतकेच नव्हे तर ढोंगीही आहेत. हे लोक अधिकाराने किंवा संपत्तीने वजनदार समजले जातात. परंतु काही अंशी राज्यक्रांतीच्या शास्त्राचे अक्षरही कळण्याची अक्कल नसल्याने परंतु बऱ्याच अंशी स्वतःच्या भ्याडपणाने कोणच्याही प्रकारच्या जोरदार चळवळीला विरुद्ध असतात. दुर्दैवाने ह्या नेभळ्या पक्षासच पुढारी पुढारी म्हणून मिरविले जाते नि त्या योगाने आपले तरुण लोक साहजिक रीतीनच त्याचा उपदेशाकडे लक्ष देतात. ह्या स्वयंमन्य नेभळ्या पुढाऱ्यांना स्वतः तर स्वदेश वर आणण्याची ताकद नाहीच नाही; परंतु जर काही धाडसी नि स्वार्थत्यागी देशभक्तांनी स्वदेशस्वातंत्र्य मिळविण्याचा जो एकच उपाय तो योजण्याच्या मसलतीला आरंभ केला की, हे नामर्द लोक तो बेत हाणून पाडण्यास तयार असतात. ते म्हणतात, स्वातंत्र्य उत्तम आहे पण ते घाईने मिळवून उपयोगी नाही. ते म्हणतात, आपल्या तरुणांचे वर्तन नीतिदृष्ट्या सुधारले पाहिजे. ते म्हणतात, शत्रूचे लष्करी सामर्थ्य अवाढव्य आहे. आकडेशास्त्राचे हे लोक फार चहाते आहेत. आकडे मोडमोडून मोजणी करून, पुन्हा मोजणी करून अखेर आहे त्याहून तिप्पट संख्या होईतोपर्यंत यांचे गणित चालते.

८०,००० ऑस्ट्रियन लोक खुद्द इटलीत आहेत ते; अधिक ८०,००० ऑस्ट्रियामधून येणार आहेत ते; अधिक ८०,००० ऑस्ट्रियन तिकडून-तिकडून म्हणजे कोठून हे परमेश्वरास माहीत!-येणार आहेत ते! असे वास्तविक संख्येपेक्षा तिप्पट शिपाई आहेत असे दाखवून ताज्या दमाच्या शूर तरूणांपुढे निराशेचे रडगाणे गाईले जाते. इतक्यावरही जर काही लोकक्षोभाची ज्वाला उठलीच तर संधि साधून हे लोक तिचा किंचित् अनुवाद करू लागतात, तिचे पुढारीपण हातात येताच मग 'कसे' नि 'केव्हा' या विषयावर उपदेश करू लागतात. यावेळी त्यांच्या दिसून येणाऱ्या घातकपणाची निंदा करावी तेवढी थोडीच आहे. कारण, जर ती चळवळ पावसाळ्यात सुरू झाली असली तर ते 'वसंताची वाट पहाणे चांगले' म्हणून म्हणतात. वसंतात फुले फुलतात नि तेव्हा शरीरातून किंचितसे रक्त बाहेर गेल्यास तितके प्रकृतीला जास्त सुखकारकच होते! बरे, ती लोकक्षोभाची चळवळ जर वसंत ऋतूत सुरू झाली तर मग पावसाळ्याची वाट पहाणे चांगले म्हणून म्हणतात. पावसाळ्यात नद्यानाले तुडुंब भरून वहात असतात, द्राक्षाचे बागाआड दडण्यास फार सुलभ होते! क्रांतिशास्त्राचे प्रत्यक्ष कृतीने ज्यांना ज्ञान झालेले आहे त्यांचे साधे नि सरळ बेत खोडून काढण्यात येतात. मोठमोठ्या अवाढव्य बेताची योजना करण्याचा डौल दाखविण्यात येतो. प्रांतातून उठावणी करण्याचे ऐवजी मोठमोठ्या राजधानीतून उठावणी घडवण्याचे घाटू लागते. परस्परविरोधी पक्षांचे एकीकरण केल्यावर मग उठावयाचे ह्या द्राविडी प्राणायामाची योजना, जे आधीच एकमत झालेले आहेत त्यांनाच घेऊन आरंभ करण्याच्या सोप्या मार्गाचे ऐवजी, करण्यात येते. अशा रीतीने या पंधरवड्यापासून त्या पंधरवड्यापर्यंत ढकलाढकली सुरू होते. मध्यंतरी लोकक्षोभाची अनियमित ज्वाला विझू लागते. आपसात मतभेद नि पक्ष विपक्ष होतात नि अखेर उठावणीचा सर्व जोम नाहीसा होतो. जे कृति करून दाखविण्यासाठी सारखे धडपडत असतात असे जवान लोक बहुधा दिरंगाई होत चालली म्हणजे निराश होऊ लागतात. तेही फाजील विचारी बनू लागतात. आणि काही खऱ्या खऱ्या तेजाने चैतन्ययुक्त असणारे जाज्वल्य देशभक्त तरूण लोक निराशेने येणाऱ्या धैर्यासह काही तरी धाडसाचे कृत्य करण्यास प्रवृत्त होतात. मध्यंतरीच्या कालात लोकक्षोभाचा सुगावा काढून परके सरकार सावध होते. ते आपले हेर वाढवितात. सैन्य सज्ज करून ठेवतात. हलके हलके सावधपणाने ज्याचे त्यांना विशेष भय वाटत असेल असे लोक कैद करतात, अशा रीतीने लोकांचे सर्व गुप्तकट फुटले आहेत असे पहाताच सर्व देशभर पळापळीला सुरवात होते. जे भ्याड नि कमकुवत पुढारी आपल्या स्वतःच्या नामर्दपणाने हे संकट ओढवून घेतात तेच पुन्हा डौलाने पुढे येतात आणि ह्या फसलेल्या उठावणीकडे बोट दाखवून म्हणतात, "तरी आम्ही सांगत होतो की, असल्या प्रयत्नाने देश वर यावयाचा नाही." मूर्ख नि भोळे लोक हे एकून फसतात नि आपणही म्हणू लागतात की, पूर्ण स्वातंत्र्य हे मनोराज्य आहे.

मग आमच्या माता फाशीवर उभ्या असणाऱ्या देशवीरपुत्रासाठी ढसाढसा रडू लागतात. इकडे त्या देशवीरांच्या प्रेतावरही सूड घेण्यासाठी अधम पोलिसलोक तयार असतात. लोकक्षोभाला दाबण्यासाठी सरकार काही हक्क देण्याची कंडी पिकविते. ही कंडी ऐकताच 'वसंताची वाट

पाहणारे' पुढारी लोकास शांत होण्याचा उपदेश देतात नि त्यांच्या ८०,००० ऑस्ट्रियन सैन्याला तीनने गुणून नि पुन्हा गुणून अंक मोडण्यास आरंभ होतो! इटलीमध्ये आजपर्यंत ज्या शेकडो उठावण्या फसल्या त्यांचा हाच इतिहास आहे.

इटलीत बंडाला यश यावे अशी लोकांची खरोखरच इच्छा असेल तर त्यांनी हे पक्के ध्यानात ठेवावे की, अहिनकुलाप्रमाणे परस्परविरोधी पक्षाचे संमेलन होण्याचे व्यर्थ आशा त्याने केव्हाही करू नये. त्या प्रत्येकाचे ध्येय निरनिराळे असल्याने त्यांचे एकीकरणावर उठावणी अवलंबून ठेविली की, ती तशीच गर्भावस्थेत कायम रहाणार यात शंका नाही. तसेच बंडाचा आरंभ बहुधा राजधान्यांतून करू नये कारण राजधान्यात साहजिकपणेच शत्रूंचे सैन्याचा तळ पडलेला असतो. तेथे हेरांचा नि पोलिसांचा सुळसुळाट असतो. तेथे आरंभ झाला म्हणजे तो निष्फळ करणे परक्यांना तेव्हाच सुलभ होते, बंडाच्या प्रारंभीचे अपयश आले की बंड अशक्य झाले असे समजावे. बंड अशाच ठिकाणी उभारावे की, जेथे प्रथम आपणास जय येईल. कितीही लहान का असेना, पण आरंभीच्या उठावणीस जय मिळत गेला पाहिजे. म्हणजे बंडाची ज्वाला धडाक्यात पसरते, मग अपजय आले तरी लोक पहिल्या जयाच्या, प्रस्तुत बलाच्या आधाराने जोरावू लागतात. म्हणून जे लोक स्वदेशार्थ प्राणत्याग करण्यास तयार असतील नि ज्यांचे ध्येय पूर्ण स्वातंत्र्य हेच असेल तितक्याच मर्द देशभक्तांनी, भ्याड पुढाऱ्यांना न विचारता, ज्या जागी प्रथम प्रयत्न यशस्वी होईल असा संभव असेल तेथे एकदम योग्य संधि साधून रणांगणांत गनिमी काव्याने उडी घ्यावी. शेवटी जे लोक असे म्हणतात की, लोक सुशिक्षित झाले, नीतिमान झाले, स्वातंत्र्याला योग्य झाले म्हणजे आपण उठावणी करू. त्या लोकांना परिस्थितीचे मुळीच ज्ञान नाही असे समजावे. शिक्षण मिळाल्यावर स्वातंत्र्य मिळवावयाचे, पण स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय शिक्षण मिळणार कसे? जेथे स्वदेश मेलेले आहे, जेथे स्वराष्ट्र चैतन्यरहित आहे, जेथे शिक्षण देण्याची साधने ऑस्ट्रियन लोकांच्या हाती आहेत तेथे शिक्षण मिळणार कसे? ऑस्ट्रियन लोक तुम्हाला स्वातंत्र्याला योग्य ते शिक्षण कसे देतील? कसे देऊ देतील? अशा स्थितीत शिक्षणाचा पहिला धडा म्हणजे बंड करणे हाच होय. परवशता आहे तोपर्यंत स्वातंत्र्यशिक्षण नाही. म्हणून स्वातंत्र्यशिक्षणाच्या शाळेची पहिली पायरी म्हणजे परवशतेवर आघात करणे ही होय. लोकात सद्गुण नाहीत हे खरे आहे. म्हणूनच तर बंडाची आवश्यकता आहे. लोक सद्गुणी असते तर त्यांना बंड करावे लागलेच नसते, कारण लोक सद्गुणी असते तर ते परतंत्र्य झाले नसते? या परिस्थितीत राष्ट्राला जो पहिला सद्गुण शिकवावयाचा तो पारतंत्र्य नाशाचाच होय. १७८९ मध्ये फ्रेंच लोक, १८०८ मध्ये स्पॅनिअर्ड लोक नि १८२१ मध्ये ग्रीक लोक हे आपल्या इटली देशातील हल्लीच्या स्थितीहून ज्यास्त सुशिक्षित मुळीच नव्हते तरी त्यांनी शिक्षणास आरंभ कोठून करावा हे ओळखताच पारतंत्र्याचा नाश करण्यासाठी रणांगणांत उडी घेतली, पराक्रमाचा उत्कर्ष करून दाखविला, स्वात्मार्पणाचा कळस केला नि स्वातंत्र्याचा जयजयकार झाला-ते लोक सुशिक्षित झाले!

तेव्हा इटलीत यशस्वी उठावणी करण्यास मूर्खपणाच्या आक्षेपांना भीक घालून दिरंगाई करण्यात हशील नाही. मुख्य विचार करावयाचा तो हा की, चहूकडे असंतोष माजला की नाही; देशाभिमानाची ज्योत पेटली आहे की नाही; लोक स्वातंत्र्यसमराला उत्सुक नि तयार आहेत की नाहीत. लोकांची अशी उत्सुकता नि तयारी गुप्त नि उघड रीतीने घडवून आणली म्हणजे मग त्यांना वाचता किती येते, अंकगणित किती येते हे पाहण्याची काही एक आवश्यकता नाही. स्वातंत्र्याची अभिरुचि नि त्यासाठी देहपात करण्याची योग्यता आली की उठावणीची नौबत धडधडू लागण्यास काही हरकत नाही. इटलीत ही नौबत झडू द्यावी अशी संधि आली आहे अशी बन्डीएरा बंधूची खात्री होती, माझीही अशीच खात्री आहे. इटली सज्ज आहे. 'तरुण इटली' कर्तृत्व करण्यास सज्ज आहे. जर हे "वसंताची वाट पहाणारे" ढवळाढवळ न करते तर यापूर्वीच ते कर्तृत्व पारही पडले असते.

असो. वर लिहिल्याप्रमाणे अँटिलिओ नि एमिलिओ यांच्या बेताचा स्वीकार मध्य इटलीतील पुढाऱ्यांनी केला नाही किंवा त्यांना पैसेही दिले नाहीत. ती उठावणी फसल्यासारखी झाली, परंतु या योगाने ऑस्ट्रियन लष्करी अधिकाऱ्यांचे या बन्डीएरा बंधूवर लक्ष वेधले. त्यांना गुप्त रीतीने धरण्याची तजवीज चालली. हे ऐकताच ते दोघेहि बंधु मार्च २८, १८४४ या दिवशी इटलीतून पळून गेले. त्या वेळेस एमिलिओ मला लिहितो:-

"कोणाचा अपराध घडला हे जरी मला ठाऊक नाही तथापि आम्हास मदत करण्यात आली नाही. ज्याच्या योगाने कचित् पूर्ण जय मिळाला असता त्या बेताचा त्यांनी तिरस्कार केला. खरोखर आम्ही लष्करात उठावणी केली असती तर आमच्या या उदात्त उदाहरणाने स्फुरण पावून आपले ४०,००० देशबंधु, जे ऑस्ट्रीयाच्या लष्करात ढोंगी नि पापकारक अशा लष्करी शपथांनी बद्ध आहेत परंतु ज्यांचे अंतःकरण स्वदेशाकडे ओढत आहे, ते सर्व त्या बंधनाचे तुकडे उडविण्यास सिद्ध झाले असते. आमच्या केसालाहि उघड रीतीने धक्का लावण्याची शत्रूची छाती नव्हती. आम्हाला एकदम पकडण्याचा मूर्खपणाचा हुकूम (ऑस्ट्रीयाला हा हुकूम सोडण्याची हिंमत झाली असती काय?) सुटला असता तर त्या योगाने आमचे संरक्षकच वाढले असते. परंतु शेवटी ऑफिस झाले. बोलोग्रीजना हुसकून दिले गेले. धडपड सुरू झाली. जे स्वदेशार्थ लढण्यासाठी अधीर झाले होते नि सरकारचे लक्षात ज्यांचे हे वर्तन पूर्ण आले होते त्या आम्हास पुढाऱ्याकडून चेष्टा करण्यासारखा नि भाजीपाल्यांना सांगावा तसा निरोप आला की, 'वसंताची वाट पहा'! परंतु आम्ही निराश झालो नाही... या बेताला एक लहानशी रक्कम पाहिजे होती. माझ्या भावाला ती कोठेही मिळेल. इकडे सरकारने आम्ही राजद्रोही आहोत अशी पूर्ण खात्री करून घेऊन, परंतु उघड रीतीने आम्हास धरण्याचे सामर्थ्य नसल्याने, युक्तीने पकडण्याचा घाट घातला. त्यांनी माझ्या भावाला व्हेनिसकडे येण्याचा हुकूम केला, वाटेने त्यांचेवर जर्मन हेरांचा पहारा ठेवला. माझ्या भावाने पुन्हा एकदा पैसे मिळविण्याचा नि वाटेल ते संकट आले तरी उठावणी करण्याचा प्रयत्न केला. पण सर्व व्यर्थ झाले. हे पहाताच ज्या दिवशी व्हेनिसला हजर होण्याचा हुकूम सुटला होता त्या दिवसाच्या

आधीच तो पळाला. मीही त्याच वेळेला ट्रीस्टीहून पळालो..... या संकटाचे सर्व पाप त्या विश्वासघातकी पुढाऱ्यांवर पडो. त्यांना माझ्या मित्राने कळविले की, आता तुम्ही साहय्य देणार नाही तर ते नाश पावतील. तेव्हा यांनी लिहिले की, त्यांचा नाश झाल्यासारखाच आहे. मला हे माहिती आहे की तुम्हाला या दिरंगाईची, फसवणुकीची काहीच माहिती लागलेली नाही. म्हणून आपण पूर्ण निरपराधी आहात. परंतु ज्यांनी विश्वासघात केला त्या बकसाधूंना मी माझा इटली देश स्वतंत्र होताच लोकपक्षीय न्यायासनासमोर ओढून आणीन त्यांच्यावर देशद्रोहाचा आरोप ठेवीन. पारतंत्र्य नि अपमान हे जास्त दिवस कसे टिकवावे याचा विचार करणारे हे देशद्रोही लोक स्वतंत्र इटलीपुढे चळचळ कापू लागतील!”

‘सिरा’ येथून अँटिलिओ लिहितो:--

“गेल्या जानेवारीपासून (१८४४) माझ्याविषयी नि आपल्या कार्याविषयी बऱ्याच महत्वाच्या गोष्टी घडून येत आहेत. मिझिरेली नावाच्या एका मनुष्याने माझे सर्व बेट सरकारला कळविले आहेत..... या हुकुमाप्रमाणे मला व्हेनिसला जाणे भाग पडले. तिकडे जाणारे तारुं तारीख ३ मार्चला सिद्ध झाले. या तारवात मी पाय ठेविला असता की, व्हेनिसच्या ऐवजी मला अंधार कोठडीच पहावी लागती हे मी पक्के जाणून होतो. म्हणून आणखी जास्त संकटे ओढविण्याचे आधीच मी गुप्त रीतीने पळून गेलो. अनंत यातना भोगीत भोगीत अखेर मी सुरक्षित रीतीने येथे पोचलो. त्या वेळेस माझा भाऊ व्हेनिस येथे होता. त्याला निरोप धाडण्यात मला यश आले. माझा विश्वासघात करणाऱ्याला माझ्या भावाचेही वर्तन माहित होते, म्हणून माझ्या भावानेही संकट टाळण्यासाठी माझे उदाहरण गिरवावे असे मी त्याला कळविले. परंतु मला अजूनपर्यंत त्याची काही एक बातमी कळली नाही! ह्या संकटाची बातमी कळताच माझ्या प्रियतम आईची नि माझ्या सुशील पत्नीची काय अवस्था होईल? त्या हे दुःख कसे सोसतील? हाय! हाय! मानवी जातीचे नि स्वदेशभूमीचे कल्याण करण्याचे माझे प्रथम कर्तव्य आहे. असे मी पूर्ण जाणत आहे. मला अशी आशा आहे की, माझे वर्तनही त्याचप्रमाणे राहिल. परंतु मला हे कबूल करावे लागत आहे की, या कर्तव्याप्रीत्यर्थ मला भारी किंमत पडत आहे!”

अँटिलिओ हे पत्र लिहित असताच त्याची प्रेमळ पत्नी त्या दुःखाचे धक्क्याने मृत्यु पावली होती! एमिलियोने अँटिलिओ पळून गेला असावा म्हणून बातमी देताच तिचे हृदय दुभंग झाले. तरी त्या गोष्टीबद्दल जोपर्यंत नक्की काही कळले नव्हते तोपर्यंत तिने चकारशब्द काढला नाही. विरहाचे असह्य दुःख तिला आतल्याआत दग्ध करित होते. परंतु आपल्या प्रिय पतीने सुरक्षित पोचल्याचे पत्र येताच तिचे हृदय फुटून ती आक्रोश करू लागली. ती कोमल लतिका जळू लागली. काही दिवसांचे आत ती साधवी झुरून झुरून मरून गेली! ज्यांना ज्यांना तिची माहिती होती ते सर्व सांगतात की, ती सुंदरतेत जितकी अद्वितीय होती तितकीच बौद्धिक नि नैतिक सद्गुणात श्रेष्ठ होती. इटलीमध्ये स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ ज्या कित्येक स्त्रियांचे बळी पडले त्यातच हिचाही बळी पडला. ह्या स्त्रियांची माहिती ज्या हतभाग्यांना त्यांच्या विरहाचे दुःख भोगावे लागते त्याशिवाय

कोणासही नाही! इटलीच्या ह्या नीच परवशतेत देशभक्तांना स्वतःचे नव्हे तर आपल्या प्रियतमांचेहि बळी द्यावे लागत आहेत!

ॲटिलिओचे निरोपापमाणे एमिलिओही पळाला नि काफर्यु येथे आला. परंतु या देशभक्ताला वनवासाचे एकच संकट सोसावे लागणार नव्हते, तर त्याहूनही भयंकर असे दुसरे एक संकट त्याच्यापुढे दत्त म्हणून उभे राहिले. ह्या दोन भावांनी लष्करातून एकदम पळ काढल्याने ऑस्ट्रीयाचे सैन्यात एकच खळबळ उडाली. या एकदम नाहीशा झालेल्या भावांचे उदाहरण क्वचित इतर तरुण शिपाई वळवितील ही एक भीती, नि दुसरी जास्त भयंकर धडकी म्हटली म्हणजे ज्या सैन्यावर सर्व मदत ठेविलेली त्या सैन्यात स्वातंत्र्येच्छा नि राष्ट्रकटाचा शिरकाव झाल्याचे या कृत्याने उघडकीस आले! ही खळबळ दाबण्यास एकच मार्ग होता. बन्डीएरा बंधूंच्या या पलायनास पोरकट म्हणून त्यास राष्ट्रीय प्रयत्नाचे स्वरूपच देऊ नये नि यत्किंचित खाजगी गोष्ट म्हणून तिकडे दुर्लक्ष केल्यासारखे दाखवावे असा ऑस्ट्रियन सरकारने बेत करून सौम्य उपाय योजण्यास आरंभ केला. ह्याची हकीकत एमिलिओचे (एप्रिल २२, १८४४) पत्रात जशी आहे तशीच देतो:--

“मी हल्ली काफर्यु येथे आहे. लॉबर्डो नि व्हेनिस या प्रांताचा मुख्य गव्हर्नर आर्चड्यूक रेनिएरी याने माझ्या आईकडे एक मनुष्य धाडला. जर मातापित्याचे आपल्या पुत्रावर जे वजन असते ते खर्च करून तिला काफर्युहून मी व्हेनिसला यावे असे माझे मन जर वळविता येईल, तर त्याच्या स्वतःच्या सन्मानाची शपथ घेऊन त्याने वचन दिले की, एमिलिओला नुस्ती माफी होईल इतकेच नव्हे तर त्याला पुन्हा नौकरीवर घेण्यात येईल. दुष्ट गुप्त मंडळींच्या नादी लागून बिघडलेल्या या तरुणाला काही एक शिक्षा न होता त्याला सन्मानाने वागविण्यात येईल. ॲटिलिओला मात्र माफी मिळेलच असे नक्की जरी सांगता येत नाही तरी बहुतेक अशी राजाच्या उदार स्वभावानुरूप ती माफी मिळावी अशी खटपट केल्यास यश येईल.

हे ऐकताच त्यावर विश्वास ठेवून नि फार आशा धरून माझी आई घर सोडून निघाली, मजकडे आली. त्या वेळेस माझ्या मनाला मनोविकारांच्या किती भयंकर वादळात सापडावे लागले असेल याची तुम्हीच कल्पना करा!

माझ्या आईला मी पुनःपुन्हा सांगितले की, मी येथेच रहावे अशी माझ्या कर्तव्याची आज्ञा आहे. अहाहा, माझ्या स्वदेशाला मी परत यावे ही तर माझ्या मनाची उत्कटतम इच्छा आहे! परंतु जेव्हा मी स्वदेशाला परत येईन तेव्हा, आई, गुलामगिरीच्या नरकात किड्यासारखे जीवन ठेवण्यास येणार नाही तर सन्माननीय स्वातंत्र्ययुद्धातील मरण वरण्यात येणार आहे. इटलीमध्ये मी यावे म्हणून ते आणलेले हे गुलामगिरीचे परवाने योग्य नाहीत. इटली देशात येण्यासाठी मजजवळ खरा खरा परवाना आहे. तो म्हटला म्हणजे हा माझ्या हातातील तीक्ष्ण खड्ग होय. मी तुझ्यावर, आई, माझ्या प्राणाहून जास्त प्रेम करीत आहे. परंतु हाती घेतलेल्या महत्तम कार्यात कोणचेही निर्मल प्रेम आड येता उपयोगी नाही. मी राजाच्या निशाणाला सोडून पळालो. राजाचे निशाण सोडता येईल, परंतु स्वदेशभूमीचे निशाण कधीही सोडता यावयाचे नाही!

हे सर्व मी माझ्या आईला सांगितले. दुःखाने त्रस्त झालेल्या नि ममतेने वेडावलेल्या माझ्या आईला मी काय म्हणतो हे उमजत नाही! तिच्या नेत्रातून अश्रुधारा वहात आहेत! ती मला दोष लावते आहे! तिचे ते अश्रु पाहून माझे हृदय जळू लागते. तिचे ते-मी निरपराधी असताही दिलेले दोष ऐकून माझ्या अंतःकरणावर तरवारीचे वार होतात! माझ्या आईने मला कृतघ्न, अमानुष, राक्षसी, खुनी म्हटले. तिच्या रोदनाने मी तळमळू लागलो, परंतु या तळमळण्याचा माझ्या विवेकबुद्धीवर काही परिणाम झाला नाही. मी हे जाणून आहे की, तिच्या या दुःखाची नि अश्रुंची जबाबदारी माझ्यावर नसून ती त्या परक्या अधम चांडाळावरच पडत आहे! इतके दिवस मी माझ्या प्रियकर देशाच्या प्रेमानेच सज्ज झालो होतो. परंतु, आता माझ्या आईच्या या स्थितीने, ज्या दुष्टांच्या महत्वाकांक्षेने माझ्या देशावर पारतंत्र्य लादून आमच्या प्रियकर कुटुंबाना असल्या असहय संकटात ढकलले त्या दुष्टांच्या द्वेषानेही त्यांच्या नरडीचा घोट घेण्यास मी दुप्पट सज्ज झालो आहे. माझ्या देशाचा सूड आणि माझ्या आईचा सूड! परक्या अधमावर दोन सूड उगवावयाचे आहेत!

.....माझे समाधानासाठी तुम्ही एक शब्द तरी बोला, तुमच्या सहानुभूतीने शेकडो मूर्खानी नि हजारो नामर्द लोकांनी घेतलेल्या अनंत आक्षेपाचे निरसन झाले असे मला वाटून माझ्या मनाला उत्साह येईल.”

भविष्यकालात आपले नाव अजरामर राखण्यासाठी जी जी उदात्त कृत्ये, त्यांच्या मृत्यूसह, बन्डीएराबंधूनी केली त्या सर्वात आईच्या विनंतीला अमान्य केल्याचे कृत्य अत्यंत उदात्त असे मला वाटते. माझे हे म्हणणे शेकडो जणांना कबूल होणार नाही हे मी जाणून आहे. शेकडो जणांनी असल्या प्रसंगात धीर सोडला असता इतकेच नव्हे, तर त्या कृत्याचे गोड गोड भाषेत मंडनही केले असते. एका रक्ताचे नि एका मांसाचे बंधन पूज्य आहे. कौटुंबिक प्रेमाचा इतर सर्व कर्तव्यावर अबाधित ताबा आहे, वगैरे वाक्याखाली त्यांनी आपल्या दौर्बल्याला छपविण्याचा प्रयत्न केला असता. ही वाक्ये वरवर विचार करणाराला खरी भासोत. परंतु मला त्यांचा मथितार्थ असाच वाटत आहे की, “आम्ही स्वतःपुरते पहाणारे आहोत. नि या अहंकाराला नि अप्पलपोटेपणाला सद्गुणांचे स्वरूप देण्याचा आमचा प्रयत्न आहे.”

सर्वसाधारण रीतीने बोलावयाचे म्हणजे हल्ली मनुष्ये प्रेम करीत नाहीत. प्रेम ही परमेश्वराने मनुष्यांना दिलेली सर्वोत्तम देणगी होय. प्रेम हे उच्चतर योनीतील अस्तित्वाचे वचनपत्र आहे. परंतु त्या पवित्र प्रेमाला नास्तिकांनी लंपटतेचे, पशुबद्धीचे नि तामसी व्यसनांचे स्वरूप दिले आहे. जगकर्त्यांच्या उत्सर्जनाचे जे मुख्य चिन्ह आहे, सृष्टीचे जे मूल आहे नि समाजाचे जे बीज आहे, ते कुटुंब परम पवित्र आहे. परंतु अशा या कुटुंबाला कर्तव्य असे काहीच नाही काय? पुरुष नि स्त्री ही जगाची दोन तत्त्वे आहेत. म्हणून विश्वोन्नतीच्या कार्यात त्यांच्यांकडे व्यक्तिविषयक सुखाहून उन्नततर अशी कर्तव्ये आलेली आहेत. परंतु हल्ली जिकडे पहावे या

कुटुंबकर्तव्याला विषयलंपटतेचे घाणेरडे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. पुरुष नि स्त्री ही नावे खोडून टाकून नर नि मादी ही नावे उच्चारिली जात आहेत!

इटलीमध्ये हल्ली असलेला दुदैवी मातृवर्ग अशाच कोत्या शिक्षणात वाढलेला आहे. समाजाचे रचनेस स्त्रीवर्गाकडे येणाऱ्या कर्तव्याचे त्यांना भयंकर अज्ञान आहे. गुलामगिरीत वाढलेल्या या माता आपल्या मुलालाही भयभीत रीतीने असेच शिकवू लागतात की, ज्या कोणाची सत्ता आपणावर असेल त्याची चाकरी आपण करू लागावी. इकडे इटलीचा पितृवर्ग हा प्रत्येक कुटुंबाच्या पातळीवर सरकारी हेर आहेच हे जाणून आपल्या मुलाला अविश्वासाचे नि एकलकोंडेपणाचे शिक्षण देऊ लागतो. मातृवर्ग त्या अर्भकांना गुलामगिरीचे धडे देणार नि पितृवर्ग त्यांना फाजील शंकेखोर नि तुसडे करून ठेवणार. पुढे इटलीमधल्या तरुण युवति युवजनापासून 'मी केवळ तुझ्यासाठीच जिवंत राहीन' अशी शपथ घेणार. परंतु विषयलालसेचा पहिला बहर सरताच त्या युवतींना आढळून येते की, आपल्याकडे आपल्या पतीचे पूर्ण दुर्लक्ष झालेले आहे. कारण, जे नीच नागरिक आहेत ते नीच पति नि स्नेहशून्य मित्र असावयाचेच. जेथे राजकीय पारतंत्र्य आहे तेथे सत्पतित्व नि सन्मित्रत्व कधीहि आढळणार नाही.

परंतु जर इटलीच्या तरुण युवति आपल्या प्रियकरास असे सांगतील की, "तुमचे कर्तव्य म्हणजे मजबरोबर 'जिवंत राहण्याचे' नसून उच्च आनंदाचा अनुभव घेणे हेच होय. म्हणून तुम्हाला जेव्हा दुःख होईल तेव्हा तुम्ही समाधानासाठी मजकडे येत जा. आपली ही दोन शरीरे आपण एकजीव करून हे पवित्र आयुष्य नेऊ. देह दोन, परंतु अंतरात्मा एक, अशा रीतीने हे आपले संयुक्त जीवन आपण जे जे उन्नत असेल, उदात्त असेल, ईश्वरी असेल त्या त्या वस्तूला अर्पण करू." जर आपला पितृवर्ग आपल्या तरुणांस असा उपदेश देईल की, "आयुष्याची खरी व्याख्या सुखलंपटता ही नाही. परंतु ह्या जगातील उच्च कर्तव्ये पार पाडून भावी उच्चतर योनीत प्रगती करून घेण्याची आयुष्य ही एक पायरी आहे." जर आपल्या माता बालकांना सांगतील की, "तुम्ही जीजसचे अनुकरण करा. मनुष्यजातीसाठी तो आनंदाने फासावर चढला. सत्यासाठी त्याने फासावरून उपदेश दिला. प्रेमाची खरी खूण ही आहे. सत्यासाठी सत्प्रेम हे आत्मार्पण करविते."-- तर कुटुंबप्रेमाचा खरा हेतु सफल झाला असे होईल. कुटुंबप्रेमाची ही उच्च कल्पना जर मातृवर्ग, पितृवर्ग नि पत्निवर्ग यांना येईल तर आपला देश, देशवीरांच्या पराक्रमाने स्वतंत्र होईल. मग फाशीवर चढलेल्या किंवा वनवासात झिजून मेलेल्या तरुणांसाठी तरुणींना रडण्याचा प्रसंग पुनरपि येणार नाही. ही प्रेमाची खरी व्याख्या होय. मला वाटते की खरे प्रेम तेच की जे उच्चतम सत्याचे समर्थन करते, आपण त्या सत्याच्या विजयासाठी सतत यत्न करते नि आपल्या आवडत्या प्रीत वस्तूलाही त्या सत्याच्या यशास्तव प्रयत्न करावयास लावते. अटिलिओ नि एमिलिओ यांच्या मातेविरूद्ध एकही शब्द बोलण्याच्या भयंकर पापापासून परमेश्वर मला परावृत्त करो! पण माझी अशी इच्छा आहे की, तिने हा लेख वाचावा. माझी अशी खात्री आहे की, या जन्मात किंवा उच्चतर जन्मात हे तिला कळून आल्याशिवाय राहणार नाही की, तिच्या पुत्रांनी तिच्यावर

खरे प्रेम जर केव्हा केले तर ते त्यांनी ज्या वेळेस आर्च ड्यूक रेनीएरी याची तिच्या विनंतीनेही माफी मागण्याचे नाकारले त्याच वेळी होय!

बन्डीएराबंधूनी अशा रीतीने शत्रूची निंद्य माफी मागण्याचे नाकारल्यावर ऑस्ट्रीयाचे सरकारने त्याच्यावर राजद्रोहाचा आरोप आल्याचे प्रसिद्ध केले. बन्डीएराबंधू हे 'यंग इटली' ह्या गुप्त सभेस मिळाले आहेत, त्यांनी त्या राजद्रोही संस्थेतर्फे भयंकर राजद्रोह केला आहे या आरोपाबद्दल जर काही तक्रार असेल तर त्यांनी व्हेनिस येथे सरकारी न्यायासनासमोर ९० दिवसाचे आत हजर व्हावे असा जाहिरनामा लागला. ह्या जाहिरनाम्याचे वर्तमानपत्राचे द्वारे बन्डीएराबंधूनी उत्तर प्रसिद्ध केले, " आमच्या ज्या कृत्याला तुम्ही राजद्रोहाचा दोष म्हणत आहा ते कृत्य केल्याबद्दल आम्हाला धन्यता वाटत आहे. परक्यांच्या सत्तेचा उच्छेद करणे नि स्वदेशाचे निसर्गदत्त स्वातंत्र्य मिळविणे हे अत्यंत पवित्र कृत्य आहे. आमच्यापुढे देवाने दोन गोष्टी ठेविल्या होत्या. राजद्रोह नि देशद्रोह त्यापैकी आम्ही राजद्रोह निवडला. कारण, देशद्रोहाच्या भयंकर नरकगामी पापाला स्पर्श करण्याची आमची छाती होईना. आम्ही हे जाणून आहोत की, आमचा मृत्यु ठरलेला आहे. केव्हा तरी मरण येणारच होते. मग स्वदेशाला गुलामगिरीत ढकलणाऱ्या अधम शत्रूचे निशाणाखाली मरून नरकास जावे का स्वदेशाचे निशाणाला तोलता मरण वरून स्वर्गास जावे? आम्ही हे स्वर्गगामी मरण पत्करिले आहे!" या उत्तरानंतर थोडेच दिवसात आणखी एक युवा ऑस्ट्रीयाच्या लष्करातून पळून बन्डीएराबंधूस येउन मिळाला. हा युवा त्या बंधूंच्या वतीने लंडनमध्ये येउन मला भेटलेला तरुण डोमेनिकोमोरो हाच होय. हा लष्करात लेफ्टेनंटचे जागेवर होता. याचे वय फक्त बावीस वर्षाचे होते. या तरुणाची मुद्रा अत्यंत रमणीय होती. त्याला पाहताच डॉन्टेच्या 'त्याची कांती गौर, त्याची मुद्रा रमणीय नि त्याचे वर्तन विनयशील असे,' ह्या वर्णनाचे स्मरण होते. कुमारिकेचा विनय नि सिंहाचे शौर्य हे त्या तरुणात एकत्र झाले असल्याने तो एखाद्या देवदूतासारखा दिसत असे.

इकडे इटलीमधला असंतोष जास्त जास्त वाढू लागला. १८४३ मध्ये दाबून टाकलेली लोकांची चळवळ आता १८४४ मध्ये पुन्हा प्रादुर्भूत होऊ लागली. आता ती लहान सहान प्रमाणावर नव्हती. मध्य देश व्यापून ती दक्षिणेपर्यंत पसरली होती. कोसॅझा येथे तर तेथील लोकांपैकी काही तरुण सशस्त्र होउन बाहेर पडले. ती उठावणी सहज दाबली गेली, परंतु तिचा जनतेवर फारच विलक्षण परिणाम झाला. सिसिलीवरही जुलुमाचा अतिरेक झाल्याने तो भाग बंडासाठी उतावीळ झाला होता. त्या वेळेस सिसिलीमध्ये उठावणीची इच्छा इतकी प्रबळ झाली होती की, 'वसंताची वाट पहाणारे' जर आडवे पडले नसते तर त्या बंडाची ज्वाला त्वरित भडकली असती. वर्तमानपत्रातून लोकांच्या चैतन्याची वाट स्पष्ट दिसू लागली. काही पत्रातून तर आता लवकरच बंड होणार म्हणून भविष्यवादही झाले. अशा लेखांचा उपयोग अशा वेळेला फारच असतो. ह्या योगाने लोकांना अवसान भरू लागते. जे झोपी गेलेले असतात तेही जागे होतात. युरोपला नि देशाला सहजरीतीने तयारी ठेवण्याविषयी सूचना मिळते. एकदम बंड झाल्यास लोक त्या

धक्क्याने गांगरून जातात, परंतु 'बंड होणार' 'बंड होणार' अशी लोकवार्ता उठविली की, लोक तो धक्का सोसण्याचे धैर्य धरितात, इतकेच नव्हे, तर तो धक्का शत्रूच्या नरडीपर्यंत पोचेल अशी तयारीही करितात. इकडे शत्रूचा धीर नुसत्या बातमीनेच निम्मे खचून जातो. इतकी मात्र सावधगिरी पाहिजे की, अशा रीतीने शत्रूस गांगरविण्याचे आधी चांगली तयारी ठेवावी. शिवाय 'बंड होणार' अशी आरोठी वारंवार ठोकल्याने शत्रूचा त्या आरोळीवरील भरवंसा नाहीसा होतो नि ते सावध होण्याचे ऐवजी दुर्लक्ष करू लागतात. अशा रीतीने त्यांना दोनदा तिनदा फसविले की मग एकदम उठावणी करावी. सारांश, अशा लोकवार्तेने लोकांची बंडाची भीति कमी होते, शत्रूला फसविता फसविता तो गैरसावध झाला की गाठता येते. परंतु त्या 'वसंताची वाट पाहणाऱ्यास' हे काही कळेना. त्यांनी त्या पत्रांची निंदा चालविली. चळवळीचा खरा जोम दिरंगाईने दवडला. परंतु रोमकडे मात्र विलक्षण जोर दिसू लागला. ही बातमी काफ्यु येथे बन्डीएरा बंधूस कळली. त्यांनी रणात उडी घेण्याचा निश्चय केला नि सर्वानुमते ते त्याच्या तयारीला लागले.

हा निश्चय करण्यात त्या बंधुद्वयांचा खरा हेतु कोणालाच पूर्ण समजलेला नाही. त्यांच्यावर उतावीळपणाचा नि अदूरदृष्टीचा आरोप करणारांना तर तो मुळीच समजलेला नाही. बण्डीएरा बंधूंना जयाची मोठीशी आशा अशी केव्हाच नव्हती. इटलीचा विजय होणारच होणार ही त्यांची खात्री होती. परंतु या विजयाला आरंभ होण्यास इटालियन लोकांच्या बोलात नि कृतीत पूर्ण मेळ पाहिजे आहे असे त्याचे मत होते. स्वातंत्र्यासाठी बोलवयासच नव्हे तर मरावयास तयार झाले पाहिजे. इटलीच्या लोकात अजून आयुष्याची एकवाक्यता नाही. 'तिचे वाचि क्रियाया च महातामेकरूपता' ही एकरूपता इटलीच्या लोकात नाही. जडवादने मनुष्याच्या उच्च शक्तीचा नि उदात्त कर्तव्यबुद्धीचा सर्वस्वी नाश होतो. त्या जडवादनेच इटलीच्या पुढाऱ्यात वारा वाहील तशी पाठ देणाऱ्याचा एक पक्ष उत्पन्न झाला आहे. ध्येयासाठी प्राण देणारी निष्ठा लय पावली असून जिकडे तिकडे भ्याड नि अल्पसंतुष्ट आंधळ्यांचा बाजार भरला आहे. अमुक तत्व सत्य आहे की नाही हे पहाण्याचे ऐवजी ते सुलभ आहे की नाही हे आधी ठरविण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति असते. कर्तव्य कोणचे हे ठरविण्याचे ऐवजी फायदा कशात आहे इकडे लक्ष देण्यात येते. म्हणून डांटेने आपल्या सूक्ष्म दृष्टीने पाहिलेले इटलीचे ध्येय या अदूरदृष्टी आंधळ्यांना दिसत नाही! परमेश्वराने इटलीला किती थोर कामगिरी दिली आहे! तिचे ईश्वरदत्त हक्क किती पवित्र आहेत! ते हक्क संपादन करण्याची नि संरक्षण करण्याची तिची शक्ति किती अवाढव्य आहे! जेव्हा ईश्वर राष्ट्राला त्याचे जन्मसिद्ध हक्क देतो, तेव्हा तो ते बजाविण्याची ताकदही देतोच देतो! स्वदेशाभिमान हा सोपा नाही. ते उच्चतम कर्तव्य आहे. परंतु त्यांना सुलभ स्वदेशाभिमान पाहिजे आहे तो कसा मिळणार? स्वदेशाभिमान हे पवित्र, भव्य नि निर्धारयुक्त असे एक कडक व्रत आहे. स्वदेशाभिमान हा धर्म आहे. हा प्रगमनाचा-प्रगतीचा-उत्क्रांतीचा मार्ग आहे. घाईने न धावता पण आळसाने न थांबता आकाशातील ताऱ्याप्रमाणे तो ईश्वरी ध्येयाकडे-मग ते ध्येय नजिक असो किंवा दूर असो तिकडे एकसारखा चाललेला आहे. त्यांचा स्वदेशाभिमान अशा प्रकारचा नाही. जरा संकटे आली की

ते त्यापासून परावृत्त होतात. त्यांचेच उदाहरण पाहून कित्येक तरुण लोकही उठावणीच्या आरंभी योग्य अवसान दाखवितात. परंतु जरा अपयश येताच धीर सोडून स्वस्थ बसू लागतात. हा दोष गेल्याशिवाय इटली स्वतंत्र व्हावयाची नाही. नेट नि चिकाटी हे विजयाचे आधारस्तंभ आहेत. संकटांना भिऊन कर्तव्य सोडण्याची दुष्ट खोड इटालियनांनी पाहिजे. ते सर्व स्वातंत्र्याभिमाना असले तथापि, स्वातंत्र्यकृतीच्या वेळेस जर ते कचरू लागले तर या 'क्रियावीण वाचाळते' चा काही एक उपयोग नाही. बन्डीएरा बंधूंची अशी पक्की खात्री होती की, जिला वैभवयुक्त नि विजयशाली भूतकाल प्राप्त झाला आहे ती इटली भविष्यकालीही तितकीच महनीय होणार. परमेश्वराचे आज्ञेवरून प्राप्त झालेले स्वातंत्र्य तिला मिळणार नि त्याचा उपयोग ती मनुष्यजातीच्या प्रगमनाकडे करणार. अशी निष्ठा धरून त्या बंधुद्वयाने अंतिम विजयाला आड येणारा हा धरसोडीचा नि कातरतेचा दोष इटालियन तरुणांमधून निघून जावा म्हणून आपला देह स्वदेशदेवीला अर्पण करावयाची इच्छा धरली. आपल्या ह्या स्वात्मार्पणाने इटालियन तरुणांना एक कित्ता मिळावा नि त्यांनीही स्वातंत्र्याकरिता 'जीव जावो अथवा राहो' असा निश्चय करावा एवढाच त्यांचा हेतु होता. इतके घडले तरी आमच्या देहाचे सार्थक होईल असे समजून तत्काल विजयासाठी नव्हे तरी केवळ देशवीरत्व मिळविण्यासाठी ते सज्ज झाले.

कार्फर्यु येथे आल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी ता. १० मे १८४४ रोजी अँटिलिओने मला पत्र लिहिले:-- "माल्टा येथून आलेले तुमचे पत्र मला पोचले. माझ्याविषयी आपण फार काळजी वाहता याबद्दल मी आपला आभारी आहे. तुमच्या प्रीतीने सत्कृत्य करण्यास किती अवसान चढते म्हणून सांगू! आपणा दोघांनाही जी तत्वे मान्य आहेत त्याच्या सत्यासत्याची शंका मला येईल असे मनात सुद्धा आणू नका. इटली-स्वतंत्र, दास्यमुक्त, एकीकृत, लोकसत्तेने विभूषित, रोम ही जिची राजधानी आहे अशी इटली-ही माझी राष्ट्रधर्माची दीक्षा आहे. आपल्या देशबंधूंच्या 'शस्त्र उचला' ह्या आरोळीचा ध्वनी माझे कानात सारखा घणघणत आहे. मी त्याचेसह लढावयास नि जरूर तर मरावयास जाण्याची सिद्धता केली आहे. मी ही व्यवस्था करण्याचे गडबडीत असल्याने मला आपल्याला सविस्तर हकीकत देता येत नाही, परंतु तुम्हाला मुख्य गोष्टी कळविल्याशिवाय मी राहणार नाही. मी दोन बेत जुळवीत आणलेले आहेत. एक.....दुसरा कॅलेब्रिआवर उतरण्याचा. पहिल्या बेतास जास्त पैसा नि जास्त वेळ लागेल. परिस्थितीने मला दुसरा बेत पसंत करावा लागत आहे. या बेताला पैसे मिळावे म्हणून मी नि माझ्या भावांनी ज्या काही वस्तु आमच्याबरोबर आणल्या होत्या त्या सर्व अगदी येईल त्या किंमतीत आम्ही विकित आहोत. परंतु त्याची एकंदर किंमत ५०० फ्रँक देखील येणार नाही नि आम्हाला तर ३००० फ्रँक पाहिजेत. म्हणून तुम्ही मागे एकदा आम्हाला देऊ केलेल्या ३००० फ्रँकची मला आता मागणी करावी लागणार म्हणून मी 'नायकोला फॅब्रिझी' (मॅझिनीचा एक परम स्नेही) याला ती रक्कम मला धाडून देण्याविषयी लिहिले आहे. या बिनपरवानगीबद्दल क्षमा करा. मी हे कृत्य माझ्या स्वतःच्या कल्याणासाठी करित नसून आपल्या कार्याचे कल्याणासाठी करित आहे. मी माझी अशी समजूत

करून घेतली आहे की, आपण स्वदेशाभिमानाच्या प्रत्येक प्रयत्नाला परवानगी नि साह्य देणारच आहात. आता आपली रजा घेतो. जर ही शेवटचीच भेट असेल तर महाराज, मी आपली कायमची रजा घेतो!" या पत्राचे शेवटी स्नेहाच्या शेवटच्या उमाळ्याने अंतःकरण भरून येऊन एमिलिओने खालील ओळी लिहिल्या आहेत:-- "माझ्या भावा, तुला मीही एक ओळ लिहितो, कारण क्वचित आमचे तुला हे शेवटचेच शब्द असतील. तू आमच्या देशावर जे जे उपकार केले आहेस त्याबद्दल परमेश्वर तुला धन्य करो! मृत्यूच्या जबड्यात उडी घेण्याचे आधी मी हे स्पष्ट रीतीने प्रसिद्ध करतो की, प्रत्येक इटालियन अंतःकरणात तुम्हाविषयी पूज्यता नि कृतज्ञता असली पाहिजे. जी आमची तत्वे आहेत तीच तुमचीही आहेत याचा मला अभिमान वाटतो आणि जेव्हा मी स्वदेशात पाय टाकीन, तरवार उपसून रणात उसळून तेव्हा आजपर्यंत तुम्ही जी गर्जना करीत आलात तीच गर्जना मीही करीन! प्रत्येक गोष्टीत आम्ही दरिद्री आहो, तथापि आम्ही तुला आमच्या मृत्यूपत्राचे व्यवस्थापक नेमतो. अशी व्यवस्था व्हावी की, आमच्या देशबंधूच्या अंतःकरणात आमची स्मृति कायम असावी!--एमिलिओ."

या पत्रानंतर एका बाजूला हे दोघे बंधु नि दुसऱ्या बाजूला मी नि माझा मित्र फॅब्रिझि अशी ओढाताण सुरु झाली. आम्ही त्यांना त्यांच्या या असह्य आणि उतावळ्या बेतापासून परावृत्त करीत होतो. ते तो बेत सिद्धीस नेण्यास भगीरथ प्रयत्न करीत होते. जे ३००० फ्रँक बन्डीएरा इटलीतच होते तेव्हा देऊ केले होते ते आता वेळ निघून गेल्यामुळे धाडून देण्याचे फॅब्रिझीने नाकारले. अशा रीतीने त्याचा मेमध्ये निघण्याचा बेत आम्ही मोडून काढला. ता. २१ मेला अँटिलिओने मला आणखी एक निराशयुक्त पत्र टाकले :- "..... परंतु ही सर्व तयारी नायकोला याचे पत्राने व्यर्थ झाली. त्याने तुम्ही देऊ केलेले ३००० फ्रँक दिले नाहीत. आमच्या मित्रांना आमच्या या मूर्ख नि नाशकारक बेताला मदत देऊ नये म्हणून कळविले..... परंतु दारिद्र्याने आमचा धीर सुटेल असे आपणास वाटू देऊ नका. आम्हाला वाईट इतकेच वाटते की, आमचे बळी आता निरर्थक पडतील. यापूर्वी जमले असते तर काही विशेष करून दाखविता आले असते. परंतु ते जरी आता अशक्य झाले आहे तरी माझ्या स्वदेशाला देण्यास आमचे स्वतःचे असे अजून काही तरी आहेच. आता दुसरे काही जवळ नसल्याने दुःखाने नि दुर्दशेने पीडित झालेले हे आमचे देह मानव्याला नि मातृभूमीला आम्ही अर्पण करणार. तिकडे बोलोग्ना प्रांतात पुन्हा धरपकड सुरु झाली आहे. आमच्या पूर्वजांच्या अपराधाबद्दल आम्हांस पूर्ण दंड अजून झाला नाही असे सनातन न्यायदेवतेला अजून वाटत आहे काय? आमचा परिणाम काहीही होवो. आम्ही तरुण पिढीला अढळ चिकाटीचा नि अखंड निश्चयाचा कित्ता घालून देणार. इंग्लिश पोस्टखात्याच्या पूर्ण इमानीपणावर भरवसा ठेवून तुम्ही मला इकडे पत्रे टाकीत जावी. अँटिलिओ."

अँटिलियोच्या या "इंग्लिश पोस्टाच्या पूर्ण इमानीपणात" असलेल्या विश्वासाला इंग्लिश राष्ट्राने फार प्रशंसनीय उत्तर दिले! सतत सात महिने अत्यंत नीच हेरानाही लाज वाटेल अशा घोर प्रकाराने पत्रे उघडून नि पुन्हा डकवून इंग्लिश राष्ट्रातील 'सन्माननीय' लोकांनी माझा पत्रव्यवहार

माझ्या नकळत फोडलेला आहे. त्यातील सर्व बातम्या ऑस्ट्रियाला कळविल्या आहेत. ॲटिलिओ नि एमिलिओ या तरुण वीरांचा नाश करण्यास हा इंग्रजी 'सन्माननीय' विश्वासघात कारण झालेला आहे. या बंदुक्द्वयांचे बेत द्रव्याभावी ढासळले गेले परंतु, त्यांचा निश्चय ढासळला नाही. इटलीतून असंतोष नि लोकक्षोम भडकत चालल्याच्या बातम्या त्यांना रोज मिळू लागल्या. नायकोला फॅब्रिझीने त्या देशवीरास वळविण्याचा सर्व प्रयत्न केला. पण व्यर्थ. त्याच वेळेला रेसिओटी नावाच्या देशभक्ताने लंडनहून काफ्यु येथे प्रयाण केले. हा देशभक्त १८०० साली जन्मला. त्याच्या वयाच्या अठराव्या वर्षापासूनच इटलीच्या राष्ट्रैक्याची कल्पना त्याच्या हृदयात खेळू लागली. त्याने ती सिद्ध करण्याची शपथ घेतली. मी शपथा मोडण्याकरिताच घेतलेल्या पाहिल्या आहेत, परंतु रेसिओटी याने शपथ घेतली इतकेच नव्हे तर ती पाळलीही. १८२१ मध्ये त्याची नि माझी ओळख झाली. तो साधा, सरळ नि इमानी असून त्याची बुद्धिमत्ता श्रेष्ठ होती. ती अंतःकरणाची बुद्धि होती. नुसती डोक्याची बुद्धि ही अनीतिमान होऊ शकते; परंतु ही अंतःकरणाची बुद्धि ध्येयासाठी स्वात्मार्पणही करण्यास तयार असते. तो ज्या दिवशी जन्मला त्या दिवसापासून तो त्याने डोळे मिटले त्या दिवसापर्यंत त्याचे आयुष्य म्हणजे एक दुःखाची मालिकाच होती. तथापि मी पहिल्याने त्याला इटलीत जसा पाहिला तसाच तो मला लंडनमध्ये १८४४ साली आढळला. अगदी लहानपणी त्याची विवेकबुद्धि जितकी शांत नि पवित्र होती तितकीच ती त्या वेळेसही होती. जे सद्गुण इतरांना मोठ्या पराकाष्ठेने शिकावे लागतात, ते त्याचा केवळ स्वभावच बनले होते. त्याची ती शुद्ध नि शांत मुद्रा पाहिल्यावर कोणासही असे वाटले नसते की, ह्या मनुष्याने निबिड नि दुर्धर संकटात आपले सर्व आयुष्य खर्चिले आहे. या क्षणी देखील हा लंडन शहर सोडून मृत्यूशी झुंज खेळण्यासाठी लगबगीने निघत आहे. त्याची माझी ओळख आल्यावर १८१५ साली त्याने लढाईचे शिक्षण मिळण्यासाठी स्पेनमध्ये देशभक्तांचे लष्करात नौकरी धरली. तो आपल्या बायकामुलांना लिहितोः--"मी पुन्हा एकदा स्वतंत्रतेसाठी स्पेनच्या समरात लढणार आहे. जर दैवाने खैर केली तर तिकडे जे अनुभविक युद्धकलेचे ज्ञान मिळेल ते स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ अर्पण करण्याचा माझा उद्देश आहे." यानंतर लवकरच इटलीहून उत्साहकारक बातम्या आल्याने त्याने स्पेन देश सोडला. स्वदेशाला परत येण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो इटलीत शिरत असताना फ्रेंचं या हाती सापडला आणि मार्सेलिसला कैदेत पडला. काही दिवसांनी तेथून मुक्तता झाल्यावर तो इंग्लंडला आला. येथे पुन्हा सर्व जुळवाजुळव करून तो माल्टा नि काफ्यु येथे जाण्यास उत्सुकतेने निघाला.... ..

ॲटिलिओ ता. ६ जूनला लिहितो :- "रेसिओटी भेटला. त्याची इटलीला सुरक्षित रवानगी करतो. पण त्याने एकटेच का जावे? वीस निश्चयी देशभक्त येथे आहेत. ते आम्ही त्या बरोबरच जातो." दुसऱ्या दिवशी एमिलिओचे पत्र आले. "रेसिओटीबरोबर जे कृपापत्र आपण धाडलेत त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. महाराज, 'तरुण इटली'चे अंक ज्यावेळेस मला मिळत नि इतर काही करता येईना म्हणून मी ते तरुण लोकांस एकत्र जमवून दाखवी नि ह्या परक्या

अधमांना तुडविण्याचे उत्तेजन देई तेव्हापासून माझे तुमच्यावर अखंडित प्रेम आहे. माझे काहीही झाले तरी माझा निश्चय हा अढळ रहाणार. इटलीला माझे मन, माझे हृदय, माझे बाहू अर्पिलेले आहेत! ज्यांनी इटलीला सन्मानाला नेली आहे त्या तुम्हाला माझी बंधुप्रीति अर्पिलेली आहे. रेसिओटी नि आम्ही तो गुंतागुतीचा प्रश्न सोडवीत आहोत! आता आपली रजा घेतो. लोभाची इच्छा धरणारा आपला 'एमिलिओ.'

यानंतर ता. १२-१३ ला बन्डीएरा बंधुं नि इतर वीस देशभक्त हे रेसिओटीसह काफर्युहून निघून इटलीकडे निघाले. त्यांचे शेवटचे पत्र खाली देतो.

काफर्यु, जून ११, १८४४

“अत्यंत प्रिय मित्रा, रेसिओटीला पूर्वी ठरलेल्या ठिकाणी धाडण्याची आम्ही शिकस्त केली, परंतु सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले. बोट मिळेना. इतक्यात केलेब्रियाहून उत्साहक बातमी आली. तरी तेथे पुढाऱ्यांची धरसोड सुरु आहे. अशा वेळेला दृढनिश्चयाचे उदाहरण घालून देण्यासाठी आम्ही थोडेच तासात तिकडे जाण्याचे धाडस करणार आहोत. जर आम्ही सुरक्षित रीतीने पोचलो तर आम्ही योद्ध्यांस नि कारस्थान्यास शोभेल असेच वर्तन करू, इतर १८ देशभक्त इटालियन-बहुतेक हद्दपारांपैकी-आमच्या बरोबर आहेत. आम्हाला कॅलेब्रिया प्रांताचा एक पूर्ण माहितगार वाटाड्या मिळाला आहे. जर आम्ही इटलीत सुरक्षित पोचलो तर ही खात्री असू द्या की, आजपर्यंत ज्या तत्वांचा आपण अभिमान धरला नि ज्या तत्वानीच आपला देश ह्या प्रस्तुतच्या नीच गुलामगिरीतून विजयशाली स्वातंत्र्याप्रत नेता येईल अशी आपली खात्री आहे त्याच तत्वांचा अंगिकार करू. जर आम्ही रणात पतन पावलो तर आमचे हे आत्मार्पणाचे उदाहरण आमच्या परमप्रिय देशबंधूंना गिरवावयास सांगा. कारण, आयुष्य हे उदात्ततेने नि उपयुक्ततेने खर्चिण्यासाठी दिलेले आहे. आम्ही ज्या कार्यात लढणार आहोत नि मरणार आहोत ते स्वदेशस्वातंत्र्याचे कार्य हे जगातील मनुष्यमात्रांना स्पृहणीय अशा सर्व कर्तव्यापेक्षा अत्यंत पवित्रतम नि पूज्यतम कर्तव्य आहे. हे स्वदेशाचे कार्य आहे! हे स्वातंत्र्याचे कार्य आहे! हे समतेचे कार्य आहे! हे मानवी उत्क्रांतीचे कार्य आहे!

“आमच्याबरोबर येणाऱ्या इतर देशभक्तांची नावे खाली दिली आहेत.--

१ डोमोनिको मोरो. २ नार्डी-हा १८३१ पासून हद्दपार झालेला आहे. ३ मिलन-१८३२ पासून हद्दपार आहे. ४ ल्युपाटेली-१८३१ मध्ये तुरुंगात पडला नि नंतर हद्दपार झाला. ५ पायाडोली-१८३२ पासून हद्दपार. ६ मेरिआनि-ऑस्ट्रियाचे तोफखान्यावर होता. ७ नेटोली. ८ बर्टी वगैरे वगैरे. आता इतक्यावरही जर आम्हाला अपयश आले तर तो दोष नशिबाकडेच आहे.

आपले

नायकोला रेसिओटी.

हया पत्राने मला गोंधळल्यासारखे झाले. त्यांचा बेत एकदम कसा फिरला हे माझ्या पूर्ण ध्यानात येईना. परंतु आता काही गोष्ट उघडकीस आल्या आहेत. इंग्रजसरकारने नीचपणाची कमाल करून माझी पत्रे फोडली नि त्यात आमचे ठरलेले बेत ऑस्ट्रियाला कळविले. त्यावरून ऑस्ट्रिया वगैरेना हे नक्की समजले की, हद्दपारांपैकी काही लोक इटालीत कोठेही बंडाची आरोळी उठली की, तिकडे जाण्यास जय्यत तयारी करून आहेत. परंतु सरकारला नक्की बेत किंवा पत्ता फारसा कळला नाही. अशा स्थितीत उत्तम युक्ति म्हणजे हीच होती की, त्या हद्दपारांस भलत्याच आशादायक बातम्या कळवून मुद्दाम इटलीत आणावे नि मग झटकन गाठून त्याचा नाश करावा. हया योगाने फूट पाडून नि फसवून हा देशभक्तांचा वर्ग प्रबळ होण्याचे आधीच चिरडून टाकता येईल. दुसरी गोष्ट अशी की, इतर हद्दपार लोक पुनरपी इटलीच्या लोकक्षोभावर विश्वास ठेवणार नाहीत. बन्डीएरा बंधूंच्या तीव्र स्वातंत्र्यप्रीतीने उतावीळपणा हा त्यांच्यात नखशिखात भरला होता नि ते या सापळ्यात सहज सापडले. हया वेळेला इतक्या बारीक गोष्ट घडलेल्या आहेत की, त्यावरून ऑस्ट्रियाने बन्डीएरा बंधूंच्या विश्वासघात केला असे म्हणता येते. काफर्यु येथे कॅलेब्रिआमधून एका मागून एक अशी दोन जहाजे आली. त्यांच्या कप्तानाने कॅलेब्रिआत रानारानातून देशभक्त लोक उठल्याची बातमी दिली. परंतु त्यांना ‘पुढारी’ मिळत नाहीत नि ते हद्दपार देशभक्तांनी आम्हास फसविले असे म्हणत आहेत इतके सांगून त्या कप्तानांनी अशी विनंती केली की, काफर्युहून ‘पूर्वी लष्कराचा अनुभव असलेल्या’ देशभक्तांनी अशा वेळेला जाणे फार श्रेयस्कर होईल. शिवाय ते म्हणाले की किनाऱ्यावर फार निकडीचा पहारा नाही. यानंतर लगेच एक मनुष्य आला. याला अर्थातच बन्डीएरा बंधूंच्या उत्साहास उतावीळ करण्याकरिता धाडलेला होता. वरील कप्तानाच्या ढोंगी बातम्या एकून फसत आलेल्या त्या देशभक्तांस हा मनुष्य कॅलेब्रिआचे रानात जेथे स्वदेशभक्त सशस्त्र होउन जमा झालेले होते तेथे नेण्यासाठी स्वयंसेवक ‘वाटाड्या’ झाला. ठरलेल्या ठिकाणी एक जहाजही अचूक आले. हे सर्वजण ठरल्याप्रमाणे काफर्युहून निघाले. नि कॅलेब्रिआत उतरले. तथापि बन्डीएरा नि इतर देशभक्त तसेच पुढे चालले. पाच दिवसात प्रवास केल्यानंतर ते थकले. वाटेत त्यांच्यावर लहान लहान हल्ले झाले. त्यांचे निवारण करित करित ते खिंडीत आले. तेथे पहातात तो त्यांच्या पाचपट जास्त अशा शत्रुसैन्याचा त्यांना वेढा पडला. ते लढले, त्यांच्यातील काही लोक धारातीर्थी पडून धन्य झाले! बाकीचे शत्रूने कैद केले. त्यांची लष्करी चौकशी झाली. त्यांना गोळी घालून मारण्याचा हुकूम सुटला!

याचे किंचित् आधी बन्डीएरा नि रेसिओटी यांच्या सहीचा जाहिरनामा निघाला होता. त्याचा मथळा “स्वतंत्रता, समता, दास्यमुक्तता, राष्ट्रैकता नि लोकसत्ता” असा होता. त्याचा मसुदा:--

“स्वातंत्रता, समता, दास्यमुक्तता, राष्ट्रैकता नि लोकसत्ता!

यापुढे राजा म्हणून ठेवावयाचा नाही! इटालियन लोकहो, परमेश्वराने सर्व मनुष्यांना समतेत उत्पन्न केले आहे! आपण सर्वजण त्याचेच अंश आहो. त्यांच्याशिवाय आपणावर दुसरी कोणाचीच मालकी नाही. राजा हा कःपदार्थ आहे. राजांनी तुम्हाला चिरडण्याशिवाय नि तुडविण्याशिवाय काय केले आहे? स्वदेश गुलामगिरीत पिचत आहे! अपमानाने जळत आहे! उठा! स्वातंत्र्य मिळवा नि राजसत्तेला लाथ मारून लोकसत्तेची ग्वाही फिरवा!!”

“लष्करी चौकशी चालली असताना त्याच्या मुद्रेतील नि भाषणातील रम्यता, शुचिता नि त्याच्या वर्तनाची गंभीरता पाहून सर्वांच्या मनांमध्ये पूज्यभाव नि विस्मय उत्पन्न होई.” असे एक इतिहासकार लिहितो. शिक्षेचा हुकूम सुटल्यावर त्या देशवीरांच्या मुखावर एक प्रकारची विलक्षण क्रांती झळकू लागली. सत्यासाठी नि न्यायासाठी जे बळी पडतात त्या महात्म्याप्रमाणे हे सर्व देशवीर अढळ नि शांत रीतीने उभे होते. ज्या दिवशी त्यांना गोळी घालून मारण्याचे ठरले होते त्यादिवशी सकाळी त्यांना गाढ झोप लागली होती. नंतर त्यांना जागे केल्यावर त्यांनी अगदी हौसेने आपले केस वगैरे व्यवस्थित केले. एखाद्या धार्मिक समारंभास जावयाचे असता जसे पवित्र रीतीने वागावे तसे सुस्नात होउन ते तयार झाले. तारीख २५ जुलै हा तो पुण्यदिन होता. एक धर्मोपदेशक त्यांचेकडे आला. त्यांनी त्याला सभ्य भाषेत परत जावयास सांगितले. नाडी त्यांना म्हणाला की तुमच्यापेक्षा आम्हाला बायबल छान कळत आहे. रेसिओटी वगैरे म्हणाले की, जीजसने मुक्त केलेल्या मनुष्यजातीला पुनर्मुक्त करण्यासाठी आम्ही मृत्यु वरीत आहोत, तेव्हा आम्हाला धर्मोपदेश करण्यापेक्षा ज्यांनी मनुष्यजातीला परवश केलेले आहे त्या अधम राजानाच धर्मोपदेश दिला जावा. शक्य तितक्या झोंकदार रीतीने पोषाख केलेले, सद्सद्विवेक बुद्धीच्या प्रसन्नतेचे स्मित ज्याच्या मुद्रेवर विलसत आहे, परस्परांशी शांत रीतीने तत्वविचार चालला आहे, असे ते देशवीर देवदूतांसारखे हासत हासत गोळीच्या टप्यात येउन उभे राहिले. एमिलिओने म्हटले, ‘पितृभूमीचा जयजयकार असो! ‘ सर्वांनी तोच जयजयकार केला! आता गोळ्या सुटणार तोच एमिलिओने “देश स्वातंत्र्याच्या कार्या लढता जो मरतो, नर तो ह्या शुभमरणानेचि चिरंजीव ठरतो!” ह्या राष्ट्रगीताची गर्जना केली. तोच बंदुकीची पहिली फैरी उडाली. परंतु अँटिलिओची गोळी हुकली! क्षणा दो क्षणात दुसरी एक गोळी येउन त्या देशवीराचे छातीत घुसली. ‘इटलीकी जय! स्वातंत्र्य देवीकी जय! म्हणून त्याने प्राण सोडला!!

‘इटली की जय!’ ही त्याच्या शेवटची आरोळी होती. परमेश्वराने नि त्याच्या स्वदेशबंधूंनी ती ऐकली आहे.

‘इटलीकी जय!’ तरुण देशबंधूनो, हा जयजयकार व्यर्थ जाईल काय? हे शब्द व्यर्थ जाऊ देणार, का त्यांना आपल्या रक्तात मिसळून कोसैझाच्या देशवीराचे आत्मे शांत करणार? मी तुम्हास माझे

स्वदेशाचे नावाने विचारतो-ज्या देशवीरांनी आपले देह प्रियतम इटलीसाठी अर्पण केले त्या सर्व देशवीरांच्या नावाने मी तुम्हास विचारतो की, हा स्वदेशाचा जयजयकार स्वातंत्र्यदेवीचा जयजयकार तुम्ही तुरुंग, फाशी, वनवास नि जुलूम याच्या छातीवर नाचत नाचत खरा करून दाखवाल का गुलामगिरीच्या नरकात पिचत राहून किड्यासारखे आयुष्य दडवणार? तरुण अंतःकरणांनो, “इटलीकी जय! स्वातंत्र्यदेवीकी जय!” हा मंगल जयजयकार करणार का “परवशतेकी जय! ऑस्ट्रिया चिरंतन असो!” म्हणून अमंगल शंखध्वनि करणार?

तुमच्यामध्ये काही ढोंगी लोक अजून कायम आहेत. ते तुम्हास बन्डीएरा बंधूच्या मृत्यूबद्दल नकाश्रु ढाळून म्हणतील की, हे फाजील धैर्य आहे, हे धाडस निरूपयोगी आहे नि हे देशवीरत्व निष्फळ आहे. ते सांगतील की, कर्त्या लोकांचे तात्कालिक फायद्याशिवाय पडलेले बळी हे अंतिम साध्य जवळ आणण्याचे ऐवजी दूर मात्र नेतात. असले देशवीरत्व मूर्खपणाचे आहे.

असा उपदेश देणाऱ्या या ढोंगी लोकांकडे दुंक्न देखील पाहू नका. या भिऱ्या कारस्थानांच्या नि भ्रष्ट नास्तिकांच्या अपवित्र नि अमंगल सल्ल्याला एकून तुम्ही निर्मल अंतःकरणाची शुचिता घालवू नका. जीजस फाशी गोला हे कृत्यही ह्यांच्या दृष्टीने अपवित्र ठरेल! जर त्यांनी लटपट करून तो फाशीचा प्रसंग टाळला असता तर तो त्यांच्या मताने मोठा कारस्थानी ठरला असता! असल्या या स्वात्मार्पणाची नैतिक दिव्यता या आकडेमोड्यांस कळणार नाही.

नाही, नाही, देशवीरता कधीही वांझ होत नाही! महासत्ये सिद्ध करण्यासाठी आत्मार्पण करणे ही नीतिशास्त्राची परम सीमा आहे. गुलामगिरीचा अंमल चढून सर्व माणसे नीचतेत लोळत असताना जेव्हा एखादा नरमणी उठून उभा रहातो नि म्हणतो, ‘हे सत्य आहे नि त्याची पूजा बांधावयास मी माझे देहपुष्प अर्पण करतो,’ तेव्हा त्याच्या त्या देहार्पणातून त्याच्या त्या तेजस्वी मरणातून एक दिव्य ज्योति निघते नि ती अखिल मनुष्यजातीमध्ये नवीन चैतन्य उत्पन्न करते!

कोसेंझाचे देशवीरांनी आपणास असे शिक्षण दिले आहे की, आपल्या कर्तव्यासाठी मनुष्याने जीवन ठेवले पाहिजे. त्यांना सर्व जगास सिद्ध करून दाखविले आहे की, इटालियन लोकांस कसे मरावे हे माहित आहे. त्यांनी युरोपची खात्री करून दिली आहे की इटली आता स्वतंत्र होणारच होणार. एखादा प्रेमलोलुप आपल्या प्रियतमेच्या भेटीला जितक्या उत्सुकतेने जातो तितक्या उत्सुकतेने ह्या देशवीरांनी मरणाची भेट जी घेतली ती काही ते वेडे होते किंवा मूर्ख होते म्हणून नव्हे. त्यांचे ते पवित्र मरण म्हणजे देशधर्माचे बीज आहे! ते परमेश्वरी आज्ञापत्रक आहे! त्यांचे देह व्यर्थ आहे कसे जातील? मृत्यूचे साह्य घेउन आता त्यांच्या थडग्यांतून ते अत्यंत महत्वाची देशसेवा करीत आहेत. त्यांच्या समाधीतून देशाभिमानाच्या अनंत ज्वाला भडकून राहिल्या आहेत! लवकरच इटलीवर नेमलेले देवदूत त्या ज्वालांपैकी एक ज्वाला हाती घेउन त्वेषाचा अग्नि एकसारखा भडकावून देतील. त्या पवित्र हुताशनात गुलामगिरीची राख होऊन जाईल; रोम-अधमाधम पोपचे

रोम नव्हे तर लोकसत्तेचे रोम-प्रकाशमान होईल; त्या रोमपत्तनाच्या दिव्य प्रकाशाने मनुष्यजाति सन्मार्गाचे आक्रमण करू लागेल.

अशा रीतीने उदात्त मरण स्वीकारून कोसंझाचे देशवीर स्वर्गास गेले. इटलीचे स्वातंत्र्य, इटलीची लोकसत्ता, इटलीची दास्यमुक्तता नि इटलीचा जयजयकार या राष्ट्रधर्मासाठी ते मेले. याच राष्ट्रधर्मासाठी हा माझा अत्यंत कमी किंमतीचा परंतु देशप्रीतीने त्याच्या इतकाच तुडुंब भरलेला देह मीही अर्पण करणार आहे!

देशवीरत्वाचे नैतिक बळ हे परम सामर्थ्य देत असते. देशवीरत्व हे निष्फळ नसते. तथापि तुम्ही देशार्थ नुसते बळी पडा असा मी आपणास आग्रह मात्र करीत नाही. देशवीरत्वाला पूज्यतेने वंद्य मानावे. परंतु त्याचा उपदेश करणे धोक्याचे आहे. कारण तुम्ही नुसते बळी पडावे अशी माझी इच्छा नसून तुम्ही लढावे नि विजयी व्हावे हीच माझी इच्छा आहे. या विजयाला अत्यंत आवश्यक असा मरणाचा तिरस्कार हा तुम्हास यावा, तुम्ही मरणाला तुच्छ मानावे. “हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जीत्वा वा भोक्ष्यसे महीम् “ या निश्चयाने युद्धाला सज्ज व्हावे म्हणून मृत्यूची भीती ज्यांनी झुगारून दिली नि स्वदेशाला देह कसे अर्पण करावे हे इटलीच्या तरुणास शिकविले त्या कोसंझाच्या देशवीरांचे तुम्ही अभिनंदन करावे अशी माझी इच्छा आहे. मरणाच्या जबड्यात व्यर्थ पडू नये. परंतु वेळ आल्यास मार्गेहि सरू नये. मरणाची वेळ स्वदेशाचा तोटा करूनही लांबणीवर टाकू नये. नेहमी पोकळ विचार करीत न बसता कार्याला आरंभ करावा. नेट धरावा. चिकाटीने शत्रूच्या नरड्यास मिठी द्यावी. अशा सतत उठावणीने शत्रू भिड लागतो. तो जास्त जुलुम करू लागतो. जास्त जुलुमाने जास्त लोकक्षोभ उत्पन्न होतो. लोकक्षोभाने धाडस येते. धाडसाने काम फत्ते होते. अशा महत्कार्यात एकट-दुकट किंवा शेकडो अपजय आले तरी ढळू नका. धीर धरा, कारण आपले कार्य यशस्वी झालेच पाहिजे. आपल्या शत्रूंना हे कळत आहे म्हणून ते आपणावर शिव्याशापांचा वर्षाव करीत आहेत. हे त्यांचे शाप निःसत्व बीजाप्रमाणे व्यर्थ होतील. परंतु आपण जे बीज पेरीत आहोत ते निष्फळ होणार नाही. ईश्वर त्याच्यांवर देखरेख ठेवील. त्या बीजांवर देशवीरांच्या रक्ताचा पाउस पडेल. त्यात ती बीजे अंकुरित होतील. आणि जेव्हा त्यांना बहार येईल मग तो आपल्या थडग्यावर आला तरी देखील परमेश्वराचे आभारच आहेत कारण तेव्हा आपण इतर कोठे तरी कृतकृत्यतेचे समाधान पावू!

आम्ही आमच्या शत्रूंना सांगतो की, तुम्ही जुलुम करा. पण तुम्हाला चळचळ भ्यालेच पाहिजे. जेव्हा रोमन सीनेटने ‘केम्युशियन कोर्डो’ याचा इतिहास जाळावयाचा असा हुकूम सोडला तेव्हा एक रोमन पुढे सरसावला नि म्हणाला, “मलाही जाळा, कारण मला तो इतिहास पाठ येत आहे!” या मदांधांना आमचेही तसेच उत्तर आहे. तुम्ही कितीकांना माराल? तुम्हाला माणसे मारता येतील, पण तुम्हाला ध्येय मारता येईल काय? ध्येय अजमरामर आहे. ध्येयाचा नाश कोण

करणार? त्या स्वातंत्र्यध्येयाचा संचार होऊन एकदा का लोकशक्तीचा समुद्र खवळला की, बापड्यांनो, मग तुमच्या दुर्दशेला पारावार नाही!!

